

NƏSİMAN YAQUBLU

AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİ

BAKI – 2005

RƏYÇİLƏR:

Professor MUSA QASIMLI,

Professor İSMAYIL MUSAYEV,

Tarix elmləri doktoru AYDIN BALAYEV

ELMİ MƏSLƏHƏTÇİLƏR: Ramiz Abutalıbov, Maarif Teymur

Müəllijin redaktəsində nəşr edilir

Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı: “Çıraq”, 2005, 336 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu monoqrafiyada İkinci Dünya müharibəsinin oxucularımız üçün çox maraqlı məqamları açıqlanmışdır. XX əsr tariximizdə və bütövlükdə tarix elminizdə hadisə sayılacaq elmi monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti araşdırılır.

70 mindən çox azərbaycanlı legionerin fəaliyyətinə aydınlıq gətirən bu əsər çox zəngin arxiv materialları və sənədlər əsasında yazılıb. Monoqrafiyada İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı du çoxlu yeni faktlar, məlumatlar verilir ki, bu da şübhəsiz oxucuların böyük marağına səbəb olacaq.

Müəllifin dərin elmi araşdırmalarının məhsulu olun bu monoqrafiya azərbaycanlı legionerlər haqqında Azərbaycanda nəşr edilən ilk əsərdir.

N 0501000000 01 -2005

067

© “Çıraq”, 2005

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən

Giriş

I bölüm. Azərbaycanın işğalı, xalq kütləsinin zorla sovetləşdirmə əleyhinə mübarizəsi.

Sovet İttifaqında mövcud rejimə qarşı etirazlar

II bölüm. SSRİ dövlətinin müharibə təhlükəsini yaratması. Stalinin müharibəyə hazırlıq planı

III bölüm. Faşizmin yaranması. Hitlerin hakimiyyətə gəlişi.

Almaniyanın müharibəyə hazırlıq planı

IV bölüm. Ribbentrop-Molotov paktının imzalanması.

Polşanın Almaniya və Sovet İttifaqı tərəfindən işğal edilməsi. İkinci Dünya hərbinin başlanması

V bölüm. Alman-Sovet müharibəsinin başlanması.

Stalinin səhvləri. Azərbaycanlıların ordu hissələrində incidilməsi. Sovet əsgərlərinin kütləvi olaraq Almaniya tərəfinə keçməsi

VI bölüm. Sovet legionerləri. Legionların təşkili

VII bölüm. Azərbaycanlı “xivilər” - legionerlər.

Azərbaycan legionunun təşkili

VIII bölüm. Azərbaycan legionerləri. Mayor Fətəlibəyli Düdənginski.

Legionerlərin uğurlu döyüşləri

IX bölüm. 1943-cü ildə Berlində Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsi.

Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar

X bölüm. Azərbaycan legionerlərinin mətbu fəaliyyəti.

“Azərbaycan”, “Hücum” qəzetləri, “Milli Birlik” jurnalı

XI bölüm. Vlasov Komitəsinin yaradılması. Azərbaycan legionerlərinin və digər legionerlərin “Vlasov Komitəsi”nə etirazları. Azərbaycanın müstəqilliyini Almaniyanın tanıması

XII bölüm. Azərbaycan legionerləri İkinci Dünya hərbinin sonlarında

XIII bölüm. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti

XIV bölüm. Azərbaycan legionerlərinin ədəbi-bədii, ideoloji-siyasi irsi

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

Adlar göstəricisi

MÜƏLLİFDƏN

Əziz oxucu!

Azərbaycan legionerləri haqqında bu ilk kitabı çox çətinlik və yaradıcılıq əziyyəti ilə başa gətirmişəm. Yetmiş minə qədər həmvətənimizin bu günə qədərki taleyi ilə bağlı faktları araşdırmaq, sistemləşdirmək, daima mətbuatımızda təhrif edilmiş həqiqətləri aydınlaşdırmaq olduqca çətin idi. Lakin bu iş görülməli, bu tədqiqat aparılmalı idi. Digər xalqlarda legionlarla bağlı kitablar nəşr edilmiş və elmi əsərlər hazırlanmaqdadır. Lakin Azərbaycan elmində hələlik bu mövzuda heç bir tədqiqat işi ortalığa qoyulmamışdır.

Bu mövzu uzun illər boyu sovetlər məmləkətində qadağan edilmiş, yasaqlanmışdı. O insanlar hamısı Sovetlər İttifaqının mövcud qanunlarına görə “Vətən xaini” elan edilmişdi. Onlar yaşamağa imkan tapdıqları öz vətənlərində belə “ikinci dərəcəli” insanlar cərgəsinə qoyulurdular və əksər hüquqlardan məhrum edilirdilər. Çoxları uzaq Sibirin sürgünlərində həyatını başa vurur, bəziləri vətənə qayıda bilməyib, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində işıqlı ömürlə vidalaşırdılar. Amma vətən həsrəti, yurd sevgisi, Azərbaycana ürəkdən bağlılıq hissələri onları tərk etmirdi. Harada yaşamaqlarından, hansı ölkədə olmaqlarından asılı olmayaraq onlar Ana vətənimiz Azərbaycanı sevirtilər, o məhəbbətlə yaşayırdılar. Elə bu sevginin, bu bağlılığın nəticəsi idi ki, onlar özlərindən sonra zəngin bir irs, maraqlı tarix qoyub gediblər. O tarixi öyrənmək isə bizim borcumuzdur. Sonralar tanınmış şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ilə hərdən söhbətləşəndə o da xarici səfərlərində legionerlərlə görüşdüyünü qeyd edir, bu mövzunun olduqca maraqlı olduğunu söyləyirdi.

Mərhum Prezident Əbülfəz Elçibəylə də söhbətlərimdə o, bu mövzunun araşdırılması vacibliyini bildirirdi.

Bu tarixi bilgimə ilk işıq tutan şəxslərdən biri dəyərli vətəndaşımız, milli mücahidimiz, hazırda Türkiyənin Ankara şəhərində yaşayan doktor Məhəmməd Kəngərli olmuşdu. 1990-cı ildə onunla Ankarada görüşəndə mənə kifayət qədər bilgi, məlumat, sənədlər vermişdi və onları sonradan mətbuatda çap etdirib, kitablarımda mənbə olaraq bəhrələnmişdim. (1991-ci ildə nəşr edilən “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” kitabımda, 1997-ci ildə çap olunan “Müsavat Partiyasının Tarixi” kitabımda bu mövzuya geniş toxunmuşam).

Bu mövzu ilə bağlı araşdırmalarıma ən yaxın kömək göstərən insanlardan biri YUNESKO-nun Azərbaycan təmsilçisi Ramiz Abutalıbovdur. Olduqca xeyirxah, vətənpərvər və dəyərli bir insan olan Ramiz bəy həqiqətən mənə bu faktların əldə edilməsində böyük yardımçı oldu. Mayor Ə.F. Düdənginskiyə aid çoxlu sayda sənədlərdən və legionerlərlə bağlı Almaniyada, Fransada nəşr edilmiş kitablardan bəhrələnməyimə imkan yaratdı. Dəyərli ziyalımız olan Ramiz Abutalıbov hələ 70-ci illərdən legionerlərlə və mühacirlərlə əlaqə saxlamış, onların

taleyi ilə maraqlanmışdır. Həmin illərdə o, mühacirətdə yaşayan Ələkbər Topçubaşı, Məmməd Məhərrəmov, Timuçin Hacıbəyli, Qədir Süleymanoğlu, Məcid Musazadə və onun həyat yoldaşı İrena xanım, Əli Həsənzadə ilə yaxından təmasda olmuşdur. Ramiz Abutalıbovun ən böyük xidmətlərindən biri də onun görkəmli mühacir C.Hacıbəylinin arxivini Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivinə verməsidir.

Mövzu ilə bağlı araşdırmalar apararkən tanınmış ziyalımız Mərkəzi Dövlət Arxiv İdarəsinin Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru Maarif Teymurov da mənə böyük xeyirxahlıq etdi. Arxiv sənədlərindən bəhrələnməyimdə onun qayğıkeşliyini də heç zaman unutmaram.

Mövzunu araşdırarkən Ə. Fətəlibəyli Düdənginskinin mərhum bacısı oğlu Abid bəy Tahirlinin də köməyindən bəhrələnmişəm. Abid bəy Ə.Düdənginski ailəsinə aid olan çox qiymətli sənədləri mənə etibar etdi. Uzun müddət sürgün həyatı yaşamış bu mehriban və sadə qəlbli insan kitabın nəşr olunacağını böyük həsrətlə gözləyirdi. Lakin amansız əcəl buna imkan vermədi.

Qeyd edim ki, istər Ramiz bəydə, istər Maarif bəydə, istərsə də Abid bəydə bu mövzuya böyük, o insanlara isə diqqətli münasibət hiss edirdim. Və onlar haqlı olaraq legionerlərimizin fəaliyyətini tariximizin ayrılmaz səhifəsi olaraq qəbul edirlər.

İstər Məhəmməd bəyə, istər Ramiz bəyə, istərsə də Maarif bəyə kitaba göstərdikləri köməyə görə dərin təşəkkürlərimi bildirirəm və Abid bəyə “Allah rəhmət eləsin” deyirəm.

Kitabın materiallarının hazırlanmasında kompüter yığıcısı Nəzakət Muradovanın zəhmətini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Nəzakət xanım çox böyük əziyyətlə və eyni dərəcədə maraqla, həvəslə bu əsərin yığılmasını başa çatdırdı. Ona bir daha dərin təşəkkürlərimi bildirirəm.

Kitabın dizayn işlərinin və tərtibatının başa çatdırılmasında böyük köməklik göstərən İsmayıl Eyyubova da dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Kitabın korrektə olunmasında isə jurnalist Jalə xanım İsmayılova böyük zəhmət çəkmişdir və mən ona da çox təşəkkürlər edirəm.

Mərkəzi Dövlət və Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin materiallarından bəhrələnməyimə imkan yaratdığına görə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin direktoru A.Paşayevə təşəkkür edirəm.

GİRİŞ

1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsi başlandı. 1941-ci ilin iyunun 22-də Almaniyə dövləti SSRİ üzərinə hücum etdi. Bu hücumla daha da geniş sərhədləri əhatə edən müharibə Sovetlər Birliyində “Böyük Vətən müharibəsi” adı ilə təqdim olunmağa başladı. Uzun illər müddətində Sovet İttifaqında ali və orta məktəblərin tarix kitablarında müharibənin mövcud, real faktlarla təqdimatından uzaqlaşma

meyylləri müşahidə edilmişdir. Belə ki, Almaniya-SSRİ müharibəsinin dərinliyinə müdaxilə olunmamış faktlar birtərəfli qaydada oxuculara çatdırılmışdır. Bu, şübhəsiz ki, XX əsr tarixinin bütövlükdə təhrif olunması kimi qəbul edilməlidir. Müharibənin başlanması sovet dövlətinin daxilində zorla, üstüörtülü saxlanılan çoxlu sayda problemləri aşkarladı. Böyük amansızlıq və terrorla qurulmuş ölkədə açıq fəaliyyət göstərən müxalifətin mövcudluğu da qeyri-mümkün olmuşdu. Eyni zamanda, almanların işğal etdiyi ərazilərdə Sovet rejiminin ideoloji əsaslarının güclü olmadığı da aşkarlanmışdı.

Bu, həqiqət idi ki, Sovetlər Birliyi ayrı-ayrı xalqların azad yaşamaq hüquqlarından məhrum edilməsi nəticəsində yaranmışdı. Milli müstəqilliyin gerçəkləşməsində və azadlıq, müstəqillik hallarına qarşı olan kommunist rejimində əhalidə ciddi narazılıq vardı.

Qeyd edək ki, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş, xalqımızın müstəqil dövlətlər cərgəsində yaşamasını təmin etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkədə geniş müqavimət hərəkatı başlanmış, məmləkətin ayrı-ayrı bölgələrində onlarla silahlı üsyanlar olmuşdu.

XX əsrdə Azərbaycan xalqının əldə etdiyi ən böyük qənimət, şübhəsiz ki, 1918-1920-ci illərdə qurduğu azad, müstəqil, demokratik dövlətdir. Təəssüflər ki, sonrakı durum, hadisələrin qarışıqlığı, beynəlxalq aləmdəki mürəkkəbliklər, Rusiyada bolşevizmin güclənməsi, kommunist ideyalarının geniş xalq kütlələrini aldadıcı mahiyyətdə əhatəsi və nəhayət, Azərbaycan daxilində mövqə müxtəlifliyinin olması, ermənilərin isə xəyanəti Azərbaycanı müstəqillik haqlarından məhrum etdi.

Azərbaycanda mövcud Sovet rejiminə qarşı mübarizə 20-ci, 30-cu, 40-cı illərdə də müxtəlif formalarda davam etmişdir.

Azərbaycandakı mövcud rejimdən narazılıq son nəticədə İkinci Dünya hərbində özünün ilkin bəhrələrini verdi. Almaniya dövlətinin SSRİ-yə müharibə elan etməsi çoxlarında Hitlerin bolşevik rejimini tezliklə devirəcəyi ehtimalını gücləndirdi. Çoxlu sayda könüllülər Almaniya hökumətini dəstəklədi, Sovetlər Birliyinə qarşı silaha sarıldı. Qeyd etməliyik ki, keçmiş sovetlər məkanında yaşayan əksər xalqların nümayəndələri də Almaniya ordusuna keçməyə üstünlük verirdi. Yəni, Almaniya hökuməti nəzarətində rusların, ukraynalıların, gürcülərin, ermənilərin, Şimali Qafqaz xalqlarının legionları formalaşdı. Tanınmış rus generalı Vlasovun və digər yüksək rütbəli zabitlərin Almaniya hökumətini dəstəkləməsi ciddi mənəvi-psixoloji problemlər idi və Sovet ordusunda əsaslı narazılıqların olduğunu bildirirdi.

Azərbaycandan olan mayor Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginskinin, Məcid Qarsalaninin, Abbas bəy Atamalıbəyovun, Fuad Əmircan və başqalarının Almaniya hökuməti orqanları ilə təmas qurması, Azərbaycan legionlarının təşkilinə rəsmi icazə istəmələri, bu istiqamətdə çalışmaları geniş olaraq öyrəniləsidir.

Böyük öndər, Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının ideoloqu M.Ə. Rəsulzadənin isə siyasi danışıqlara üstünlük verməsi, Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya dövləti adından tanınmasına çalışması da az araşdırılmış mövzudur.

Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətini araşdırmaqda məqsəd XX əsrin Azərbaycan tarixşünaslığındakı boşluğu doldurmaq, eyni zamanda təhrif edilmiş mühüm tarixi dövr haqqında obyektiv məlumat verməkdir. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün tədqiqatçı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini məqsədəuyğun hesab edir:

-uzun illər boyu mövcud olmuş Sovet dövləti və Stalin rejimi Sovet İttifaqında, eləcə də o İttifaqa daxil olan respublikalarda insanların azad və demokratik qaydalarla yaşayışına imkan yaratmamış, ölkədə sərt terror rejimi hökm sürmüşdür;

-mövcud Sovet quruluşu ölkə vətəndaşlarının hüquqlarını əlindən almış, saxta təbliğat silahı ilə onları istismar alətinə çevirmişdir;

-digər mövcud rejimdən narazı qalan sovet xalqları, o cümlədən, Azərbaycan xalqı imkan düşəcəyi təqdirdə milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə hazır olmuşdur;

-İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycan legionerləri faşizmin bolşevizmə qarşı sərt mübarizəsindən bəhrələnib, sovet rejiminə qarşı mücadilə aparmışlar;

-Azərbaycan legionerləri çətin şəraitdə olmalarına baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni dayanmadan yürütmüşlər;

-Azərbaycan legionerlərinin hərbi və siyasi fəallığı nəticəsində Almaniya hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdır;

-Azərbaycan legionerlərinin 1943-cü ildə Berlində keçirdikləri Milli Azərbaycan Qurultayı əhəmiyyətinə görə mühüm tarixi hadisə olmuşdur;

-Azərbaycan legionerlərinin Almaniya müxtəlif mətbuat orqanlarını yaradıb tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi təbliğ etmələri böyük əhəmiyyətə malikdir;

-İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniya fəaliyyət göstərən Azərbaycanın ayrı-ayrı siyasi xadimlərinin və nüfuzlu hərbi legionerlərinin köməyi ilə minlərlə yurddaşımızın həyatı xilas edilmişdir.

Tədqiqatın əsas vəzifələrindən biri də Azərbaycan legionerlərinin ayrı-ayrı ölkələrdəki fəaliyyətini araşdırmaq, Azərbaycan diasporunu formalaşdırmaq cəhdlərini öyrənməkdir. Bu məqsədlə, Azərbaycan legionerlərinin XX əsrin 50-60-cı illərdəki müxtəlif ölkələrdə olan fəaliyyətləri də ciddi olaraq araşdırılmışdır.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında müxtəlif əsərlər nəşr edilsə də, Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti, mübarizəsi, döyüşləri, sonrakı taleləri ilə bağlı sənədlərin, mənbələrin əldə olunması olduqca çətinidir. Azərbaycan legionerləri haqqında ilkin yazılara mətbuatımızda 1990-cı ildən başlayaraq rast gəlmək mümkündür. Ayrı-ayrı legionerlərin fəaliyyətindən bəhs

edən bu məqalələrdə Azərbaycanın XX əsr tarixinin yeni çalarları hiss olunmaqda idi. (93, 94, 95, 107, 124, 125, 137, 153, 148, 165, 185, 198, 199, 200)

N.Yaqublunun, T.Qurbanın, X.İbrahimlinin, H.Sadıqın, M.Teymurovun, M.Əlizadə və başqalarının oxuculara təqdim etdiyi bu yazılar böyük maraqla qarşılanırdı. İlk dəfə olaraq “Yeni Müsavat”, “Aydınlıq”, “Səhər” və digər mətbu orqanlarda legionerlərin adları çəkilməyə başladı.

1991-ci ildə tədqiqatçı N. Yaqublunun “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” kitabı nəşr edildi (196). Otuz min tirajla çap olunan bu əsərdə ilk dəfə idi ki, geniş şəkildə Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti işıqlandırılırdı. Əsərdə legionerlərimiz haqqında əhatəli və sistemli məlumatlar əksini tapmışdır.

Mövzunun geniş açımına növbəti cəhdi tədqiqatçı alim X. İbrahimli göstərmişdir. 1996-cı ilin sonlarında “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Azərbaycanın siyasi mühacirəti” əsərində (132) o, Azərbaycan legionunun fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı mənbələr açıqlayırdı.

1997-ci ilin əvvəllərində N. Yaqublunun “Müsavat Partiyasının tarixi” əsəri çap edildi. (195) Geniş araşdırma mövzusu olan kitabda Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətinə də xüsusi fəsil ayrılmışdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan legionerləri və legionları haqqında məlumatlar olduqca azlıq təşkil edirdi.

1993-cü ildə Rana təxəllüslü müəllifin “Onlar türklərdir” kitabı nəşr edildi. (177) Xatirələr üslubunda yazılmış bu kitabda Azərbaycan legionerlərinin Sovetlərə qarşı apardığı döyüşlər və müharibədən sonrakı taleləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

2000-ci ildə “Azadlıq” qəzetində MTN əməkdaşı M. Cəfərlinin Azərbaycan legionerləri ilə bağlı yazıları nəşr edildi. Müəllif ilk dəfə olaraq legionerlərimizin hərbi və mətbu fəaliyyəti haqqında maraqlı açıqlamalar verirdi. Məqalələrdə müəyyən nöqsanlar olsa da, mövzunun öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. (96, 97, 98, 99, 100)

2000-ci ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin orqanı olan “Sərhəd” qəzetinin xüsusi buraxılışında İkinci Dünya müharibəsində əsir düşən azərbaycanlıların siyahısı açıqlandı. Sayı 70 mindən çox göstərilən siyahının açıqlanmasının Azərbaycan legionerlərinin həyat və fəaliyyətinin araşdırılması baxımından əhəmiyyəti böyük idi. (186)

2001-ci ildə “Üç nöqtə” qəzetində keçmiş legioner Əbdülcədir Həmidovun böyük həcmli xatirələri çap olundu. (190, 191, 192, 193)

Dövrün proseslərini öyrənmək baxımından həmin xatirələrin də dəyəri yüksəkdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan mətbuatının digər nümunələrində də legionerlərin fəaliyyəti ilə bağlı son vaxtlar müəyyən materiallar nəşr edilmişdir. (129, 103, 104)

Eyni zamanda, tədqiqatımızda azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsindəki iştirakı ilə bağlı respublikamızda nəşr olunan tədqiqat işlərinə və əsərlərə də diqqət yetirilmişdir. (151, 25, 204)

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqında sırf ideoloji və təbliğati, həm də müharibə tarixi istiqamətdə çap edilmiş əsərlər də diqqətimizdən kənar qalmamışdır. (250, 267, 269, 285, 294, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 310, 311, 313, 314, 315, 322, 331, 345, 347, 350, 230, 231, 233, 236, 239, 244, 259, 329, 331, 376, 379, 258, 276) Bu da mövzunun araşdırılmasında əsaslı mənbələr sayıla bilər.

Mövzunu araşdırarkən, Almaniya mənbələrinə və alman tədqiqatçılarının əsərlərinə də müraciət etmişik. Belə ki, dövrüyyəyə gətirilən əsərlər sırasında tanınmış alman tədqiqatçısı P. Mühlenin “Qamalı xaç ilə Qızıl yıldız arasında” kitabı (395) zəngin arxiv materialları əsasında yazılmışdır. Əsərdə ayrı-ayrı xalqların təmsilçiləri olan legionerlərin fəaliyyəti bütün genişliyi ilə əksini tapmışdır.

Kitabda Azərbaycan legionerlərinin təbliğat istiqamətində gördüyü işlər haqqında məlumatlar da az deyil. Bundan əlavə, müəllif Almaniya hökuməti rəhbərliyinə aid çoxlu sənədlərlə, tanınmış siyasətçilərə, şəxslərə aid yazışmalarla bağlı da oxucuları bilgiləndirmişdir. Ensiklopedik informasiya verməsi və müxtəlif xalqlara aid legionların fəaliyyətini əhatə etməsinə görə kitab böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dəyərli məlumatlarla zəngin olan digər tədqiqat əsərinin müəllifi isə tanınmış alman alimi Yoahim Hoffmandır. Hərb tarixinin görkəmli raşdırıcısı olan Hoffmanın 1976-cı ildə Almaniyanın Frayburq şəhərində nəşr edilən “Şərq legionerlərinin tarixi” (393) əsəri oxucularda böyük maraq doğurdu. Müəllif yeni və orijinal mənbələr əsasında Şərq hissələrinin yaranması, Polşada məskunlaşması, legionlarda təbliğat, dini məsələlərə önəm verilməsi, hüquq və təhlükəsizlik problemlərinin önə çəkilməsi hallarını geniş olaraq açıqlamışdır. Kitabda Krım tatarlarını, Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti elmi dövrüyyəyə gətirilmişdir. Əsərdə Şərq legionları qarargahı ilə Almaniya hakim dairələri arasında münasibətlər geniş açıqlanmış, legionların təşkilati quruluşlarına da toxunulmuşdur.

Mövzunun öyrənilməsi baxımından alman tədqiqatçısı Y. Hoffmanın digər əsərinin – “Vlasov ordusunun tarixi”nin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu dəyərli tədqiqat əsəri 1990-cı ildə Parisdə rus dilində nəşr edilib. “Yeni Rus tarixi”nin araşdırılması seriyası ilə səkkizinci kitab olaraq buraxılan əsər tanınmış yazıçı A.İ.Soljenitsinin ümumi redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. (371) Əsərdə yalnız Vlasov ordusunun deyil, bütövlükdə Alman məqamlarındakı legionların taleyi ilə bağlı çoxlu maraqlı faktlar açıqlanır.

Qeyd edək ki, Y. Hoffmanın istər 1971-cü ildə nəşr edilən “Almanlar və kalmıklar” əsəri, (391) 1976-cı ildə istərsə də çap olunan “Şərq legionları tarixi”nin

bir neçə dəfə təkrar nəşri seçilən mövzunun aktuallığını sübut edirdi. Almaniyada legionerlərlə bağlı bir sıra kitablar da çap edilmişdir. (387, 390, 392)

Bundan əlavə ayrı-ayrı xarici ölkələrdə nəşr edilmiş bir sıra dəyərli əsərlər də tədqiqatımızın əsas mənbəyi olmuşdur. Belə ki, ABŞ-da, Fransada, İtaliyada və Kanada da keçmiş sovet legionerlərinin fəaliyyətini əhatə edən kitablardan da faydalanmaq mümkündür. (385, 401, 386, 388, 394, 397, 210, 213, 248, 375)

Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətini öyrənərkən tədqiqatımızda onların həmin dövrdə Almaniyada nəşr etdikləri mətbuat nümunələrindən də bəhrələnmişik. Legionerlərin nəşr etdikləri “Hücum”, “Azərbaycan” qəzetləri, “Milli Birlik” jurnalı olduqca əhəmiyyətli mənbələrdir. Çətinliklə əldə etdiyimiz “Azərbaycan” qəzetinin müəyyən nüsxələrindən ciddi mənbə olaraq faydalanmışıq. (6, 7, 8)

Mövzumuzu araşdırarkən Almaniyanın Münhen şəhərində çap olunmuş “Azərbaycan” jurnalının materiallarından da bəhrələnmişik. (2, 3, 9, 10, 11) Azərbaycan Milli Birliyinin orqanı olan bu dərgi həm Azərbaycan, həm də rus dilində nəşr olunurdu. Jurnalda Ə. Düdənginskinin, C. Hacıbəylinin və başqalarının çoxlu sayda dəyərli yazıları çap edilmişdir. Legionerlərin fəaliyyətinin tədqiqi baxımından jurnalda çap olunan müxtəlif xatirə yazılarının da əhəmiyyəti dəyərlidir. Azərbaycan legionerlərinin İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı taleyinin öyrənilməsi baxımından da jurnal ciddi mənbə olaraq qəbul edilə bilər.

Mövzumuzu araşdırarkən Türkiyədəki mənbələrdən ciddi bəhrələnmişik. Keçmiş legioner B. Mirzə haqqında bu ölkədə nəşr edilmiş kitabında Azərbaycan legionerləri ilə də bağlı maraqlı məlumatlar vardır. (400) Bundan əlavə, mövzunun tədqiqi prosesində Türkiyədə yaşayan tanınmış mücahid Məhəmməd Kəngərlinin zəngin arxiv sənədlərindən də istifadə etmişik. Hazırda Türkiyədə yaşayan, həmyerlimiz olan, Azərbaycan Milli Mərkəz başqanı M. Kəngərlinin mühacirət tariximizlə bağlı maraqlı arxivi vardır.

Eyni zamanda, Türkiyədə nəşr edilən “Azərbaycan” (12, 4), “Mücahid” (18, 19), “Türk yolu” (403) jurnallarındakı materiallardan geniş istifadə etmişik. İstanbulda nəşr edilən “Türk yolu” jurnalının yeddinci sayı bütövlükdə mayor Fətəlibəyli-Düdənginskiyə həsr olunub, jurnaldakı yazılar Azərbaycan legionunun yaradılmasının, fəaliyyətinin geniş öyrənilməsinə böyük köməklik göstərir. Azərbaycan legionu probleminin açıqlanmasında, obyektiv həllini gözləyən sualların aydınlaşmasında bu yazıların faydası vardır.

Qeyd edək ki, bu mövzunu araşdırarkən Rusiyada, Belorusiyada, Qazaxıstanda, Gürcüstanda nəşr edilən kitablara, mənbələrə də istinad etmişik. Belə ki, Hitlerlə, Stalinlə, faşizm və bolşevizmlə əlaqəli son illərdə nəşr edilmiş əsərlər də diqqətimizdə olmuşdur. Y. Ribbentropun, V. Suvorovun, Göbbelsin və digərlərinin kitablarında, xatirələrində maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlərdə və memuarlarda İkinci Dünya hərbi zamanı Almaniya hökumətinin və Sovet dövlətinin çoxlu məqamları görünməkdədir. (214, 228, 229, 249, 260, 265,

271, 272, 278, 273, 274, 287, 290, 291, 288, 316, 335, 336, 337, 338, 342, 340, 341, 346, 377, 378, 152, 138, 211, 251, 300)

Azərbaycan legionerlərinin əllinci illərdəki fəaliyyətinə geniş yer ayırmaqda məqsəd, bu dövrdə keçirilən konfransları, yığıncaqları, tədbirləri sistemləşdirmək, Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin tərkib hissəsi olaraq araşdırmaqdır. Bu illərdə keçmiş mühacir və legionerlərin fəallığı ilə keçirilən Münhen, Visbaden, Ştarnberq konfransları materiallarının hərtərəfli təhlili vardır.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin incəsənət və ədəbiyyat bölməsində maraqlı sənədlər mühafizə olunur. Bu arxivdə C. Hacıbəyliyə, Yusif İsmayilzadəyə (fond 661) və Ramiz Abutalıbova (fond 648) aid fondlarda bilavasitə legionerlərlə bağlı çoxlu sənədlər vardır. (80, 81)

Mövzumuzla bağlı Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivində ciddi materiallar mühafizə olunur. (26, 27, 28, 34 və s.) Bu materiallarda müharibəyə və sovet dövlətinin yanlış hərbi siyasətinə aid məlumatlar çoxluq təşkil edir. Bununla əlaqədar Rusiya dövlətindəki müəyyən arxiv sənədlərinə də diqqət yetirmişik (247, 332, 373, 374).

Bundan əlavə, YUNESKO-nun Azərbaycan təmsilçisi Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindəki materiallar böyük maraq doğurur. Həmin sənədlərdə Ə. Fətəlibəylinin şəxsi gündəlikləri, yazıları, qeydləri tədqiqatımızda geniş öyrənilmişdir. R. Abutalıbovun şəxsi arxivindəki Ə. Düdənginskiyə aid məktublara da maraqlı və tədqiq olunasıdır.

Ə. Fətəlibəylinin yaxın qohumu A. Tahirlinin şəxsi arxivində də Azərbaycan legionerləri ilə bağlı dəyərli sənədlər vardır və həmin yazılar da tədqiqatımızda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın hazırlanmasında müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bu mənbələri beş qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda nəşr edilməyə başlayan qəzetlərdə, jurnallarda və başqa kitablardakı məlumatlar, rəsmi sənədlər və xatirələr daxildir. Bu mənada dissertasiyanın hazırlanmasında “Odlar yurdu”, “Azadlıq”, “Aydınlıq”, “Yeni Müsavat”, “Üç nöqtə”, “Ekspress” qəzetindəki materiallardan geniş istifadə edilmişdir.

İkinci qrupa aid sənədlərə Sovet İttifaqında sırf ideoloji zəmində nəşr edilmiş kitablara, tədqiqatlar aiddir.

Üçüncü qrupa aid sənədlər Almaniya, Türkiyə, Rusiya və digər Avropa ölkələrində çap edilmişdir. Tədqiqat işində bu ölkələrdə nəşr olunmuş qəzet, jurnal, kitab, məcmuə və digər sənədlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Dördüncü qrupa aid sənədlərə legionerlərin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan şəxsi arxiv materiallarını aid etmək mümkündür.

Beşinci qrupa aid sənədlərə isə arxiv materialları – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin (ARDA) və Azərbaycan Respublikası Dövlət

Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin (ARDSPİHA) fondlarındakı materiallar, ayrı-ayrı nəşriyyatlarda çap olunan elmi-tarixi kitablar daxildir.

Kitabda Azərbaycan legionerlərinin XX əsr Azərbaycan tarixindəki mövqeyi ilk dəfə olaraq xüsusi, elmi mövqedən tədqiq olunur. Azərbaycan legionerlərinin ilkin fəaliyyət dövründən başlayaraq, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı mübarizəsi ardıcıl olaraq dəqiq və sistemli şəkildə araşdırılır.

Bundan əlavə Azərbaycan-Türkiyə, Azərbaycan-Almaniya əlaqələrinin müəyyən çalarlarına toxunulur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi məhz problemin özünün qoyuluşu ilə müəyyən olunur və əsasən aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapır:

-Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələr yazılsa da, onların həyatı, mübarizəsi və çalışmaları indiyədək ciddi, sistemli, monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır;

-Kitabda Azərbaycan legionerlərinin hərbi, siyasi və mətbu çalışmalarını əks etdirən ən mühüm mənbə və qaynaqlara istinad edilmiş, onların ictimai-siyasi fəaliyyəti dövrün ümumi mənzərəsi fonunda araşdırılmışdır;

-Tədqiq olunan problemə yeni tarixi, siyasi, hərbi kontekstdən yanaşılmış, sovet dövrünün kök salmış ideoloji bağlılığından və prinsiplərindən azad olmağa cəhd göstərilmişdir;

-İkinci Dünya müharibəsinin başlanması səbəblərinin yeni və əsaslı mənbələrlə açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir;

-Tədqiqat işində Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətinin real mənzərəsini yaratmağa kömək edən çoxlu sayda sənəd və materiallar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, elmi-tarixi problemin həllinə kömək edən yeni ədəbiyyat və mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir;

-Kitabın materialları və nəticələri XX əsr Azərbaycan tarixinin daha dərinə öyrənilməsində, mühacirət irsinin və mətbuat tarixinin araşdırılmasında, Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin tədqiqində, eləcə də təbliğat və təhsil işində istifadə oluna bilər;

-Tədqiqatdan alınan nəticələr Azərbaycanın XX əsr tarixinin işlənməsində, ümumiləşdirici əsərlər yazılmasında, təhsil işində, o sıradan ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədqiqində xüsusi kursların keçirilməsində mühüm mənbədir.

Kitab giriş, on dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun elmi aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi geniş şərh edilmişdir. Dissertasiyanın on dörd fəslində araşdırılan problem geniş tədqiq olunmuşdur. Nəticədə XX əsr tarixində Azərbaycan legionerlərinin tarixi mövqeyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatımızda araşdırılan tarixin bəzi məqamlarını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə təcrübəli alimlərlə, tədqiqatçılarla məsləhətləşmələr də aparılmışdır.

Mövzu ilə bağlı problemin araşdırılmasında YUNESKO-nun Azərbaycan üzrə təmsilçisi Ramiz Abutalıbovun, doktor Məhəmməd Kəngərlinin, Maarif Teymurovun məsləhətlərindən faydalanmağa çalışmışıq.

Açıqlanmasına ciddi ehtiyac duyulan bu mövzu tarix elmimizdə göstərilən ilk böyük cəhddir. Şübhəsiz ki, zaman keçdikcə, imkanlar olduqca Almaniyada, Türkiyədə, Polşada, Rusiyada sxalanılan çoxlu sayda yeni arxiv sənədləri öyrəniləcəkdir. XX əsr Azərbaycan tarixində isə bu boşluğu doldurmağa ehtiyac vardır.

I BÖLÜM

AZƏRBAYCANIN İŞĞALI, XALQ KÜTLƏSİNİN ZORLA SOVETLƏŞDİRMƏ ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏSİ. SOVET İTTİFAQINDA MÖVCUD REJİMƏ QARŞI ETİRAZLAR

1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. 23 aylıq mövcudiyatı dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli-demokratik dövlət qurulmasında, milli şüurun oyanmasında, müstəqilliyin siyasi, hüquqi, mənəvi baxımından təminində əhəmiyyətli rol oynadı. Milli Ordunun yaradılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, azad mətbuatın inkişafı, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində demokratiyanın bərpası böyük tarixi hadisə idi. Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə 1953-cü ildə “Amerikanın səsi” radiosu ilə xalqımıza müraciətində müstəqil cümhuriyyətimizin fəaliyyətini belə xarakterizə edirdi: “...28 Mayıs 1918-də istiqlalını elan etməklə Azərbaycan tarixinin təbii bir nəticəsini fikirdən işə keçirdi. Eyni zamanda o, zəmanəyə hakim olan şüarından istifadə edirdi. “Hər millət öz müqəddəratını özü həll etməyə səlahiyyətdardır” düsturunu xalqın ümumi rəyinə uyaraq istiqlalını elan edirdi. İstiqlal elanı üzərində qurulan milli Azərbaycan hökuməti az zamanda məmləkətdə çox böyük işlər gördü”. (196, s.302)

27 aprel hadisəsindən sonra Azərbaycan xalqı bolşevik rejimi və işğalçılıq siyasəti ilə razılaşmadı. İlk günlərdən başlayaraq, gizli təşkilatların yaradılması, meqavimət hərəkatının güclənməsi sübut edir ki, xalqımız nə bolşeviklərin, nə Bakıdakı türk zabitlərinin (bu zabitlər XI Ordunun işğalçılıq planına inanmayaraq, onun Anadolunun xilasına getdiyini israr edirdilər – N. Y.), nə də XI Ordunun aldadıcı planlarına inanmamış, fəaliyyətini təcavüzə qarşı mübarizəyə yönəlmişdir. Bu fəaliyyət nəticəsində Sovet hökumətinin Azərbaycandakı bütün işləri diqqətlə izlənilir, onların hər yalan şüarı gizli təşkilatlar tərəfindən təkzib edilirdi. Orta və ali məktəblərdə güclü təbliğat işləri aparılır, Sovet hakimiyyətinin işğalçı məqsədi adamlara anladılırdı. Hər baxışdan güclü təbliğatçılar yetişdirmək üçün gizli siyasi kurslar və məktəblər açılırdı. Sovet hökuməti gizli təşkilatları nüfuzdan salmaq, onları mənən süquta yetirməkdən ötrü tərxiat xarakterli

təbliğatdan, (84, s. 41) işgəncə və əzab üsullarından istifadə etsə də, (173) adamları mübarizədən çəkindirə bilmirdi. Gizli təşkilatların, xüsusən Müsavat Partiyasının fəalları qapalı mətbəədə “İstiqlal” qəzetinin (184, s.26) və o zaman milli tarixi günlərimizlə bağlı çap olunan bəyannamələri (202, 155, s. 30-31) xalq arasında yayırdı. Azərbaycanda kommunist-rus işğalına etiraz xarakteri daşıyan 1920-1937-ci illər tarixləri arasında müxtəlif zamanlarda yayımlanan bu bəyannamələr (150, s. 21) böyük həyəcanlara səbəb olur, sovet idarələrini qorxuya salırdı.

Bu illərdə bolşevik rejiminə qarşı Azərbaycanda aparılan mübarizəni 4 mərhələyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ - 1920-23-cü illərdir. Bu mərhələdə müsavətçilər və ittihadçılar birləşərək Gürcüstanda menşeviklər, Dağıstanda isə antisovet qiyamçılarla əlaqəyə girib kütləvi silahlı üsyanlar təşkil etmişlər”. (133, s. 15)

İkinci mərhələ - 1923-26-cı illəri əhatə edir. Bu mərhələ 1920-23-cü illərdə ciddi məğlubiyyətlərə uğrayan Müsavatın öz taktikasını dəyişərək daha ehtiyatla hərəkət etməsi ilə müşahidə olunur.

Üçüncü mərhələ - 1926-31-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə SSRİ ilə İngiltərənin münasibətlərinin kəskinləşdiyi vaxtda Azərbaycanın daxilində silahlı üsyan cəhdləri də artır.

Dördüncü mərhələ - 1931-37-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə aparılan mübarizədə mütəşəkillik olmasa da, Azərbaycan ziyalıları milli ideologiyanın əsas daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. (133, s.15)

Qeyd edək ki, Azərbaycanın işğalının ilk illəri qanlı icraat rejiminin ən təhlükəli dövrüdür. Yalnız “... 1921-ci ilə qədər ancaq hərbcilərdən 12 general, 27 albay və polkovnik-leytenant, 46 kapitan, ştabskapitan, poruçik və podporuçik, 146 praporşik, 266 nəfər başqa işçilər güllələnmişdir. 1920-ci il aprelin 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər Azərbaycanda 48 min adam qırmızı terrorun qurbanı oldu”. (216, s.87)

M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Azərbaycanın həqiqi diktatoru, cəlladbaşı Pankratov idi. Pankratovun əmri fəvqündə bir əmr yox idi”. (196, s. 163) Pankratov XI Ordunun Siyasi Şöbəsinin rəisi idi. Ümumiyyətlə isə, Azərbaycanda üç əsas təşkilat fəaliyyət göstərirdi: 1) XI Ordunun Pankratovun başçılığında olan Xüsusi şöbəsi – “Osoby Otdel”. 2) “Azərbaycan ÇK-si”. 3) XI Ordunun İnqilabi Tribunalı.

Qızıl Ordu qərargahının həmin ildə əsgərlərə göndərdiyi şifrəli (N6) teleqramdakı təlimatda isə yazılmışdı: “Döyüşdə inadkar və cəsarətli ol!.. Bil ki, sən Soviət hökumətini qurmusan. (77, v.1)

Tanınmış Azərbaycan mücahidlərindən olan Ə. Yurdsevər “Azərbaycan İstiqlal savaşıindən səhnələr” adlı xatirələrində həbsdə olarkən bir bolşevik-çəkistin ona dediklərini belə ifadə edir: “Biz istəsək, 58-ci maddəyə istinad etməklə eyni məhbusu, cinayət dərəcəsi nə qədər ağır və ya yüngül olmağına baxmayaraq, edam etdirir, sürgünə göndərir, məcburi əmək koloniyalarına göndərir və yaxud büsbütün

sərbəst buraxırıq! Biz burjua hakimləri kimi qanunun mahiyyətinə yox, inqilabçı vicdanımıza və duyğumuza görə hökm veririk”. (201, s.9)

Bu faktlar bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycanda bolşevik rejiminə qarşı şərəfli və ağır istiqlal mübarizəsi aparılırdı.

Digər tərəfdən, xalqın etiraz müqaviməti artır, Azərbaycanın bütün bölgələrini silahlı üsyanlar bürüyürdü. Azərbaycanda Sovet hökumətinə qarşı baş verən ən güclü silahlı üsyan 1920-ci ilin mayında Gəncədə oldu. (92) Gəncə üsyanı zamanı XI Qızıl Ordudan 8500, Milli Ordumuzdan və mülki əhalidən isə 8000-13000-ə qədər adam həlak oldu. M.Ə. Rəsulzadə bu üsyanla bağlı belə yazırdı: “Bu üsyan ibtida Gəncədə başladı. Çarizmin qəddar generalı, knyaz Sisyanovla parça-parça doğranıncaya qədər müqavimət göstərən Cavad xanın şəhəri bu dəfə də özünü göstərdi”. (183, s.70)

Sovet hökumətinin xalq üsyanlarına və müqavimət hərəkətinə qarşı göstərdiyi cinayəti tanınmış yazıçı Y.V. Çəmənzəminli belə ifadə edirdi: “Yaxmaq, yıxmaq və öldürmək!” – şüarı hər yerdə hökmfərmandır”. (102, s.42)

Eyni zamanda, hərbi hissələrdə də ciddi təbliğat işləri aparılır, əsgərlərin, zabitlərin mövcud rejimdən narazılığı gücləndirilirdi. 1927-ci ildə “Gizli Müsavat” təşkilatı Sovet Ordusundakı Azərbaycan əsgərlərinə müraciətlə onları Qızıl Ordunun və bu ordunun başçıları olan bolşeviklərin istismarçı məqsədi ilə tanış edirdi. (89) Bolşeviklər gəncləri kommunist ruhunda tərbiyə etmək, millət, din əleyhinə mübarizədə yetişdirmək üçün məqsədyönlü “Allahsızlar cəmiyyəti” yaradıb, mətbu orqan nəşr etsələr də, xalqın müqavimətini dayandıra bilmədilər.

1929-cu ilin sonlarından Azərbaycanda kütləvi kəndli üsyanları alovlandı. Sovet hökumətini ciddi sarsıdan bu üsyanlar haqqında Almanyanın, Fransanın, İsveçrənin, İngiltərənin mətbuatında da yazılar çap olundu. Üsyan Azərbaycanın bütün vilayətlərini bürüdü. Zaqatala, Şəki, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Salyan, Lənkəran, Göyçay, Ağdaş, Şirvan, Quba vilayətlərində üsyanın dalğası daha güclü idi. Bu üsyanları yatırmaq məqsədi ilə Moskva Azərbaycana yeni rus əsgərləri, 2000-dən çox “çəkist” göndərdi. (170) Bir çox mahallarda kəndlilər Moskvadan göndərilən nümayəndələri ya döyür, ya da öldürürdülər. Salyanda aparılan səyyar məhkəmədə aydınlaşmışdı ki, Moskvanın Azərbaycanın Muğan və Mil bölmələrində apardığı ruslaşdırma siyasətinə qarşı bir qiyam olmuş, kəndlilər Kür bəndlərini açaraq bütün əkinləri, rus mühacir kəndlərini məhv etmişdilər. (88)

Azərbaycanda mövcud qaydalardan narazılıq artırdı. Tez-tez baş verən kəndli qiyamları, partizan hərəkəti davam edirdi. Gəncəbasarda, Cəbrayıl, Ağdamda, Şəkiddə, Qazaxda, Naxçıvanda, Qubada böyük partizan dəstələri mübarizə aparırdı. Partizanlara ərzaq və geyimlə yardım etdiklərinə görə 200 azərbaycanlı qadın həbs edilib Rusiyaya göndərildi. Onların arasında qoca və hamilə qadınlar, 16-17 yaşlı qızlar da vardı. (90)

Sovet hökuməti Azərbaycanı ruslaşdırır, milli kadrları mühüm vəzifələrə yaxın buraxmırdı. Aşağıdakı cədvəl Sovet hökumətinin “ruslaşdırma” siyasətinə əyani bir sübutdur.

Türklərin (azərbaycanlıların) ümumilikdə nisbəti:

1. Azərbaycan Baş İqtisad Şurasında – 1928-ci ildə türklər yüzdə 31, 1931-ci ildə isə yüzdə 22 olmuşdur.

2. Sığorta idarəsində - 1928-ci ildə türklər yüzdə 12, 1929-cu ildə yüzdə 16, 1931-ci ildə yüzdə 14.

3. Azərbaycan Petrol Komitəsində - 1928-ci ildə türklər yüzdə 67, 1931-ci ildə isə yüzdə 39-a enmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycandan on minlərlə insanə həbs edib “ölüm düşərgəsi” adlanan Solovkiyə göndərir, orada ağır işlərdə məcburən çalışdırır, məhv edirdilər. (15, 16, 17, 235)

Qeyd olunmalıdır ki, bu illərdə Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər də olduqca mürəkkəb idi. Sovet dövlətinin yeritdiyi siyasət (xüsusən kollektivləşmə siyasəti) insanlarda ciddi narazılıq doğurur, əhalinin hökumət dairələrinə qəzəbini artırır. Uğursuz “NEP”-dən sonra dolanışığı daha da pisləmiş əhali kollektivləşməni qəbul etmək istəmirdi. Sovet hökuməti isə bütün imkanlarından istifadə edib kənddəki sosial-siyasi prosesləri nəzarətində saxlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə də yeni hakimiyyət kəndliləri sosializm quruluşuna cəlb etmək üçün kooperativləşmə, kredit verilməsi, vahid kənd təsərrüfat vergisi, yer quruluşunda güzəştlər, yoxsul fondunun yaradılması və s. tədbirlərdən istifadə edirdi. (134, s. 126)

Digər tərəfdən Sovet hökumətinin kəndin varlı təbəqələrinə qarşı 1930-cu ilin yanvarın 5-də qəbul etdiyi ölüm hökmü haqqındakı qərar da vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Məhz bu səbəblərdən kəndli öz əmlakını, mənliliyini və ən əsası varlığını qoruyub saxlamaq üçün müqavimət göstərməli idi. (134, s. 134)

Kollektivləşmə siyasətinin törətdiyi acı nəticələri müxtəlif rəqəmlərlə göstərmək mümkündür. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycanda yüzlərlə adam öldürüldü, minlərlə insan uzaq yerlərə sürgünə göndərildi. Xarici ədəbiyyatlarda göstərilən rəqəmlərə diqqət edək: elliklə kollektivləşmə zamanı 13 milyon adam məhv olmuşdur ki, bundan 7 milyonu acından ölmüşdür. Digər məlumatlara görə isə acından önlərin sayı 3-4 milyon olmuşdur. (134, s. 152)

Sovet dövlətinin apardığı kollektivləşmə siyasətinin ağır nəticələri haqqında V. Surorovun və Robert Konkvestin kitablarında isə daha çox rəqəmlər göstərilir. Bildirilir ki, kollektivləşmə nəticəsində Sovet İttifaqında 10-16 milyon insan həlak olmuşdur. (334, s. 40). Qeyd edək ki, Stalin həmin dövrdə Sovet hökumətinin xaricə 5 milyon taxıl satdığını bildirirdi.

Bundan əlavə, Sovet hökumətinin mənəvi-əxlaqi, xüsusən dini sahədə apardığı siyasət insanların ciddi narazılığına səbəb olurdu. Əsrlər boyu İslam

dininə sitayiş etmiş, məscidə Allah evi kimi baxmış, “Allahu-Əkbər” sədası ilə yaşamış əhali “dinsiz” bolşevikləri qəbul etmirdilər.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin mayın 5-də verdiyi “Torpaq haqqında dekret”i ilə bəy, xan, məscid və kilsə torpaqlarının milliləşdirilməsini elan etdi. (134, s.110) Bu, əslində İslam qaydalarına zidd bir hərəkət idi.

1924-cü ildə Bakıda dinə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə “Allahsızlar cəmiyyəti” yaradıldı. Cəmiyyətin qarşısında duran başlıca vəzifə isə bundan ibarət idi: bütün şüurlu fəhlə və kəndliləri mübariz ateizm bayrağı altında birləşdirmək, zəhmətkeşləri dini xurafatdan uzaqlaşdırmaq və onlarda materialist dünyagörüşü formalaşdırmaq.

1926-cı ildə “Allahsızlar cəmiyyəti”nin Bakı Bürosu yanında Azərbaycan dilində dinə qarşı üç aylıq axşam kursları açıldı və həmin ilin martında “Allahsızlar cəmiyyəti”nin birinci Ümumbakı konfransı çağırıldı. (134, s. 112)

Beləliklə, 20-30-cu illərdə din xadimləri nəinki mətbuatda təhqir olunur, eyni zamanda amansız təqiblərə məruz qalırdılar. “Kommunist” qəzetində isə belə başlıqlarla yazılar çap edilirdi: “Molla gəmirir, heyvan tükünü tökür”, “Onların saqqalını dartıb çıxarın” və s. (134, s. 115)

Aparılan siyasət nəticəsində din xadimlərinin əksəriyyəti öldürüldü, qalanlarından bir qismi peşəsini dəyişdi, bir qismi isə xarici ölkələrə qaçdı.

Bu illərdə Azərbaycanda çoxlu sayda məscidlər dağıdıldı, bəzilərini isə kluba, kitabxanaya, mədəniyyət evlərinə çevirdilər. 1929-cu ilin aprelin 9-da Azərbaycan K(b)P və Bakı Komitəsinin birgə Plenumunda bildirilirdi ki, respublikada 400-ə qədər məscidin bağlanması əhali tərəfindən narazılıqla qarşılanıb. (78, v.89)

Bolşeviklər İslamın mühüm şərtlərindən olan Orucluğa, Ramazana qarşı da çıxır, mətbuatda, qəzetlərdə bununla bağlı felyetonlar, hekayələr, müxtəlif formalı yazılar çap etdirirdilər.

Beləliklə, 20-30-cu illərdə iqtisadiyyatda, sənayedə, təhsildə, mədəniyyətdə “inqilab” edən Sovet hökuməti dinə, milli adət-ənənələrə qarşı da barışmaz mübarizə aparırdı.

Azərbaycanın güclə ruslaşdırılması, tarixi mədəniyyətinin, adət və ənənələrinin boğulub məhv edilməsini Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının ideoloqu M.Ə. Rəsulzadə belə ifadə edirdi: “Sovetlərdə indi müdhiş bir rus-bolşevik şovinizmi zühur etmişdir. Rus mədəniyyət ölçülərini mütləq surətdə qəbul etməyənlər, buna müqabil millətlərərası mədəniyyət dəyərlərini qiymətləndirənlər kosmopolitizm ilə ittiham olunur və yaxanı NKVD-nin əlinə verirlər”. (182, s.129)

Qeyd edək ki, Azərbaycanı işğal yolu ilə təciliyyəyə keçirmiş Sovet hökuməti qatı şəkildə ruspərəst və ermənipərəst siyasət yeridirdi Bu siyasətin ən qorxulusu və təhlükəlisi Azərbaycan torpaqlarının alınub hissə-hissə Ermənistanı verilməsi idi. 1923-cü ildə Azərbaycan ərazisində qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqdan sonra digər ərazilərimiz də ermənilərə verilməyə

başladı. Belə ki, Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında (2 sayılı protokol, bənd 5) Mehri-Cəbrayıl qəzasından 24 kəndin, 1927-ci ildə 20 iyun tarixli iclasında (18 sayılı protokol, bənd 1) isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 kv m ərazisinin bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi. Yəni də qanunverici hakimiyyət orqanının 1929-cu il fevralın 18-də M. Slayakanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D. Bünyadzadə, M. Bağırov və Ş. Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasında (3 sayılı protokol) Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun 3 kəndi – Nüvədi, Ernəzur və Tuğut Ermənistanına verildi. (167, s. 334-335)

Sovet hökumətinin Azərbaycanda yeritdiyi bu siyasət əhalini narazı salır, qəzəbləndirirdi.

Qeyd edək ki, Sovet hakimiyyətinin mövcudluğunu əslində bu təşkilatlar təmin edirdi: ÇK, QPU, OQPU, NKVD, KQB. Bolşeviklər bu təşkilatların vasitəsi ilə özlərinin az qala nəzəriyyədə əsaslandıracağıları “kütləvi terror”u tətbiq edirdilər. İstər Lenin, istərsə də Stalin “kütləvi terror”un zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Lenin “individual (fərdi) terror”un fəhlə hərəkatına zərər verəcəyini bildirərək “kollektiv terror” sisteminin tətbiqini vurğulayırdı. Bolşeviklərin yolu həqiqətən yalanlarla, cinayətlərlə və demaqoqiya ilə müşahidə edilirdi. (319)

Qeyd edək ki, hələ 1917-ci ilin 7 (20) dekabrında V. İ. Lenin dzerjinskiyə məktub yazaraq əksinqilabçılarla ciddi mübarizə ölçülərinin vacibliyini vurğulamışdı. Həmin günü Xalq Komissarlar Soveti Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. (282, s.4) Komissiyanın ilk sədri F. E. Dzerjinski oldu. “Daxili düşmən” axtarmağa (283, s. 104) daha çox meylli olan bu təşkilat sonrakı illərdə QPU (Qosudarstvennoe Politiceskoe Upravlenie) – Dövlət Siyasi İdarəsi; OQPU (Osoboe Qosudarstvennoe Politiceskoe Upravlenie) – Xüsusi Dövlət Siyasi İdarəsi; KQB (Komitet Qosudarstvennoe Bezopasnisti) – Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi adlanmışdır. Təşkilatın adı ruscadan qısaldılaraq (Vserossieskaxo Çrezvıçenaao Komissio) “Çeka” şəklində adlanırdı. Bu idarədə çalışanlara isə “çekist” deyirdilər. Təşkilatın adının bir neçə dəfə dəyişilməsinə baxmayaraq mahiyyəti olduğu kimi qalırdı.

Bu təşkilatlar Azərbaycanda fəvqəladə səlahiyyət sahibi olduğundan istənilən cəzanı tətbiq edə bilirdilər.

1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda çoxlu sayda gizli təşkilatlar, qurumlar fəaliyyət göstərir, Sovet rejiminə qarşı müqavimət göstərirdilər. “Gizli Müsavat” təşkilatından başqa “Gənc Azər” (əsas məramı – Azərbaycanın qəzalarında təhsil alan gənclər arasında fəal millətçilik təşviqatını aparırdı) (123, s. 21-22) Bundan əlavə, “Gənc Azər” təşkilatında gənc kadrlar – müsavətçilər hazırlamaq, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini devirmək, Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması istiqamətində fəaliyyət göstərirdi.

Bu illərdə Azərbaycanı “Gənc Türkçülər Birliyi”, “Müstəqil Azərbaycan” təşkilatı, “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət” ciddi fəaliyyət göstərirdi. Qeyd edək ki, bu qurumların əksəriyyəti müsavətçilər tərəfindən yaradılırdı. “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət” o dövrdə yeni əlifba ilə nəşrə mane olmaq üçün ciddi iş aparırdı. (203, s. 61)

Mühacirətdə, ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən azərbaycanlılar müxtəlif vasitələrlə Azərbaycandakı hadisələrə təsir göstərirdilər. M. Ə. Rəsulzadənin 1923-cü ildən Türkiyədə nəşr etdiyi jurnallar (“Yeni Qafqaziya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” və b.) İrandan Masallıya, oradan isə Bakıya gətirilir, əhali arasında yayılırdı.

Beləliklə, İkinci Dünya müharibəsi ərəfində Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti mövcud rejimə narazı qalaraq, Sovet hökumətini qəlbən dəstəkləmişdilər.

II. SOVET İTTİFAQININ BÜTÜN BÖLGƏLƏRİNDƏ NARAZILIQLAR, QIRĞINLAR, HƏBSLƏR

Sovet dövlətinin yeritdiyi siyasət yalnız Azərbaycanda deyil, ölkənin bütün yerlərində xalq kütlələrinin ciddi narazılıqları ilə qarşılanırdı. Rusiyada, Ukraynada, Gürcüstanda və başqa bölgələrdə tez-tez hökumət əleyhinə çıxışlar, üsyanlar olurdu. Sovet hökumətinin bu üsyanları və narazılıqları amansız üsullarla boğmasına baxmayaraq, kütlənin etiraz partlayışı hər an gözlənilirdi.

“Arqumentı i faktı” qəzetinin 1989-cu ildə çap edilən saylarında stalinizmin ümumi qurbanlarının sayı 40 milyona qədər göstərilirdi. (220) 1939-cu ilin yanvarın 1-dən “QULAQ”dakı 1.317195 dustağın 830.491-i rus, 181.9050i ukraynalı, 44.785-i belorus, 24.894-ü tatar, 24.499-u özbək, 19.758-i yəhudi, 18.572-i alman, 17.123-ü qazax, 16.860-ı polyak, 11.723-ü gürcü, 11.064-ü erməni, 9352-i türkmən, 4874-ü başqırd, 4347-i tacik, qalan 96.948-i 100-dən çox millətin nümayəndələri idi. (221)

Həbs edilənlərin yaş həddi belə idi (1940-cı il martın 1-i): 18 yaşdan az olanlar – 1,2%; 18-dən 21 yaşa qədər olanlar – 9,3%, 22-dən 40 yaşa qədər olanlar – 63,6%; 41-dən 50 yaşa qədər olanlar – 16,2%; 50 yaşdan yuxarı olanların sayı – 9,7%. Böyük Vətən müharibəsinə qədər məhbusların 93 faizini kişilər, 7 faizini isə qadınlar təşkil etdiyi halda, 1944-cü ilin iyulunda 74 faizi kişilər, 26 faizi isə qadınlar təşkil edirdi. (221)

Yalnız 1927-ci ildən 1929-cu ilə qədər Sovet İttifaqının həbsxanalarında, siyasi təcridxanalarında və sürgündə bir milyona qədər insan vardı. BU insanların çoxu müxalifətdə dayanan partiya üzvləri, sovet müəssisələrində vicdanla çalışmış “burjua” mütəxəssisləri idi. Bütün respublikalardakı həbsləri, adətən “millətçilər”, “NEP-əleyhdarları” adı altında aparırdılar. Kənd yerlərində isə veteranları, apotexnikləri, kooperatorları həbsə alırdılar.

1930-1932-ci illərdə bütün varlı kəndlilərə sarsıdıcı zərbələr vuruldu. Evlər və əmlaklar yeni yaradılan kolxozlara verildi. Onların (yəni “ortabab” və “mülkədar”ın) ailələri isə məcburi olaraq Sibirə, Urala, şimala – Arxangelsk vilayətinə, Kol yarımadasına, Komi Muxtar Respublikasına göndərildi. Şahidlərin ifadəsinə görə, varlı kəndlilərin yalnız az hissəsi əvvəlcədən əmlakını satıb şəhərə qaça bilmişdi. Qalanlarını isə köçürmüşdülər. Bunun nəticəsində yalnız bu dövrdə 6-7 milyon insan stalinizmin qurbanına çevrildi.

1933-cü ildə bir milyondan çox kəndli başqa yerlərə sürgün edildi. Çoxlarının düşündüyünün əksinə olaraq məcburi yaradılmış kolxozlar tez bir zamanda ölkəyə lazım olan çörəyi və ərzağı verə bilmədi. Taxıl və heyvandarlıq məhsulları istehsalı kəskin olaraq azaldı. 1932-ci ilin payızından bütün taxıl rayonlarında aclıq başlandı. Müxtəlif müəlliflər bu illərdə acından ölənlərin sayını 3 milyondan 10 milyona qədər göstərirlər. Ümumilikdə isə, 1932-1933-cü illərdə acından ölənlərin sayını 6-7 milyon olaraq qəbul etmək mümkündür. Daha 1,5-2 milyon yoxsul kəndlinin kolxoz-kooperativ mülkiyyətə zidd mövqeyinə görə həbs olunduğu təsdiqlənməkdədir.

1935-ci ildə yeni kütləvi qırğın kampaniyası başlandı – Moskvadan və Leninqraddan “başqa, yad sinfi” elementlər köçürüldü. Keçmiş zadəgan, tacir, kapitalist və məmur ailələri ayrı-ayrı əyalət şəhərlərinə köçürüldülər. Belə köçürülmüşlərin sayı 1 milyon miqdarında idi.

1937-1938-ci illərdə “yejovçuluq və böyük terror” dövründə kütləvi qırğına – 5-7 milyon insan məruz qaldı. Qırğına məruz qalanların bir milyona qədəri partiya üzvləri idi. Belə şəraitdə həbs edilən partiya üzvlərinin 80 faizi inqilaba qədər təşkilata üzv olanlar idi və çoxu həm də partiya, dövlət və təsərrüfat fəalı, hərbi rəis və ziyalı kimi Sovet hökumətinə xidmət etmişdilər.

1937-1938-ci illərdə həbs edilənlərin, demək olar ki, 1 milyonu güllələnməyə məhkum edildi, qalanları isə düşərgələrə göndərildi. Həbs düşərgələrinə göndirilənlərin çox az hissəsi reabilitasiya dövrünə kimi sağ qaldı.

1939-cu ildə Qərbi Ukraynada və Qərbi Belorusiyada kütləvi qırğınlar keçirildi. 1940-1941-ci ildə Pribaltikada, Bessarabiya və Şimali Bukovində kütləvi qırğınlar keçirildi və yalnız onların böyük bir hissəsi respublika hakimiyyəti orqanlarının qərarı ilə 1987-1988-ci illərdə bəraət aldılar. Bəraət alanların sayı 1 milyona yaxın idi. (220) Bu dövrdə 2 milyondan çox sovet almanı köçürülmüşdü ki, onlardan 500 mini Povoljya almanlarının muxtar respublikasına aid idi.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə 1943-1944-cü illərdə Şimali Qafqaz və Krım xalqlarından – kalmıqlar, çeçenlər, inquşlar (318), qaraçay və krım tatarları zorla şərqə köçürüldülər. (234, 266) Doğma yurdlarından köçürülən müsəlmanların ümumi sayı 3 milyon idi. Belə “cəzaya” məruz qalmış köçürülənlərin 1 milyona qədəri şəraitsizliyə dözə bilməyib dünyasını dəyişdi. Ölənlərin çoxu uşaqlar, qadınlar, qocalar və xəstələr idi.

1940-cı ildən başlayaraq ölkədə amansız və sərt qanunlar hökm sürməyə başladı. Belə ki, üç dəfə işə 20 dəqiqə gecikməyə və bir iş buraxmağa görə fəhlələr və qulluqçular məhkəməyə verilir, 3-5 il müddətinə həbs düşərgələrinə göndərilirdi. Həbs düşərgələrində onları “ukaznik”lər adlandırırdılar və onların arasında çoxu 16-17 yaşlı gənclər idi. Belə “ukaznik”lərin sayı 2-3 milyona yaxın idi. (220)

Qeyd edək ki, müharibədən sonra da NKVD işçiləri keçmiş hərbi əsirlər və işğal edilmiş torpaqlardan Almaniyaya məcburi aparılmış gənclər və işğal ərazilərində yaşamış sakinlər arasında da ciddi “təmizləmə” işləri apardılar. Bildiririk ki, belə insanların sayı 60 milyona yaxın idi. Bu adamların çoxu günahsız idi və sadəcə, acından ölməmək üçün faşistlərin yaratdığı müəssisələrdə işləməyə məcbur idilər.

Doğrudur, belə adamların çoxunu cəzalandırmayıb, ölkənin qərb vilayətlərindəki təsərrüfatların bərpasında işlətdilər. Lakin işğal altında qalmış ərazilərin, əksər sakinlərin müəyyən hüquqları məhdudlaşdırıldı, müəyyən hissəsi isə həbs düşərgələrinə göndərildi. Belə cəzaya məruz qalmış insanların sayı 10-12 milyon idi. Bundan əlavə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra ölkədə əsasən siyasi səbəblərlə bağlı həbslər dalğası başlandı. Yalnız 1946-1953-cü illərdə bununla bağlı 1-1,5 milyon insan həbs edildi.

Beləliklə, ölkədə aparılan “stalinizm” siyasəti nəticəsində təqribən 40 milyona qədər insan həlak olmuşdu. (220)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu illərdə Stalinin əmri ilə bir çox xalqları əsrlər boyu yaşadığı torpaqdan zorla qovur, sürgünə göndərir, Sibirdə, Qazaxıstanda yaşamağa məcbur edirdilər. Şübhəsiz ki, xalqların zorla köçürülməsi Sovet dövlətinin tarixinin ən faciəvi səhifələrindəndir. Moskvada, mərkəzi Dövlət Arxivində və xüsusən “Stalinin xüsusi qovluğunda” 40-cı illərin “köçürülmələri” ilə bağlı çoxlu sənədlər saxlanılmaqdadır. Bu materialların çoxu “Moskovskie Novosti” qəzetində (1990-cı il) və “SSRİ tarixi” jurnalında (1991-ci il) nəşr edilmişdir. Bu sənədlər bir daha Sovet dövlətinin və “stalinizm”in təhlükəli, qorxulu məqamlarını açıqlayır. Qeyd edək ki, bu illərdə çoxlu sayda xalqlar kütləvi olaraq köçürülməyə başladı. (295)

SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Xüsusi Köçürülənlər Şöbəsinin 1946-cı ilin oktyabrına hazırladığı ümumi arayışda göstərilirdi: “Xüsusi köçürülənlər düşərgəsində ümumilikdə 2.463940 nəfər vardır. Onlardan 655674-ü kişi, 829084-ü qadın, 979182-i 16 yaşına qədər olanlardır. Köçürülənlərin əksəriyyəti aşağıdakı qaydada yerləşmişlər: Qazaxıstan SSR-də - 890698 nəfər; Özbəkistan SSR-də 179992 nəfər; Kemerova vilayətində - 129423 nəfər; Qırğızıstan SSR-də 120858; Molotov vilayətində - 115436; Sverdlov vilayətində - 113476; Krasnoyars vilayətində - 112316; Altay vilayətində - 35381; Novosibirsk vilayətində - 92968; Tomsk vilayətində - 83276; Tüməndə - 566111; Çelyabinskədə - 51865; Omsk vilayətində - 44767. (295)

Bu qaydada zorla köçürülmələr, sürgünlər, demək olar ki, SSRİ-də yaşayan bütün xalqları əhatə edirdi. Aşağıdakı rəqəmlərdə bu dəhşətli faciə görünməkdədir: 1) Çeçen və inquşlar – 400478 nəfər (97441 – kişi, 110818 – qadın, 191919 – 16 yaşına qədər olanlar); 2) Qaraçaylar – 60139 nəfər (10595 kişi, 16860 qadın, 32557 – 16 yaşına qədər olanlar); 3) Balkarlar – 32817 nəfər (6147 kişi, 10284 qadın, 16386 – 16 yaşına qədər olanlar); 4) Kalmıqlar – 81673 nəfər (199506 kişi, 24143 qadın, 32997 - 16 yaşına qədər olanlar); 5) Krım tatarları, balkarlar, yunanlar – 193959 nəfər (43135 kişi, 68343 qadın, 82481 – 16 yaşına qədər olanlar); 6) Almanlar – 774178 nəfər (122336 kişi, 296014 qadın, 355828 – 16 yaşına qədər olanlar); 7) Türklər, kürdlər – 84402 nəfər (16353 kişi, 23277 qadın, 44772 – 16 yaşına qədər olanlar). (295)

Bu dövrdə ayrıca “vlasovçular” adı altında 95386 nəfər də sürgün edilmişdi. Qeyd edək ki, bu məlumatları 1944-cü ilin 18 aprelində SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Xalq Komissarlığının 3-cü İdarəsinin rəisi hazırlamışdı.

Əlbəttə, bu ümumi rəqəmlər sırasına krım tatarlarının, mesxeti türklərinin, çeçen və inquşların, qaraçayların, çarkəslərin faciələrini xüsusi ayırmağa ehtiyac vardır. Məhz sovet dövlətinin apardığı siyasət həmin xalqların doğma yurdlarında bir sakinin qalmasına imkan vermədi.

Krım tatarlarına qarşı sərt mövqeyi V. İ. Lenin Moskvadakı çıxışlarının birində belə aydınlaşdırmışdı: “Hazırda Krımda 300000 burjuaziya nümayəndəsi vardır. Bu, gələcək spekulyasiyanın, casusluğun, kapitalistlərə hər cür köməyin mənbəyidir. Amma biz onlardan qorxmuruq. Biz deyirik ki, onları götürəcəyik, böləcəyik, tabe etdirəcəyik”. (284, s. 511)

Mustafa Haqqı Türkcül “Kafkasiya” dərgisində yazırdı: “Fransız Xristian İşçilər Federasiyası tərəfindən Parisdə yayımlanan “Russkaə mışlı” dərgisinin 1947-ci il 8 noyabr tarixli nüsxəsində nəşr olunan statistikaya görə kommunistlərin hakimiyyətinin quruluşundan 1947-ci ilə qədər Sovetlər Birliyində 62 milyondan artıq insan məhv edilmişdir”. (168, s.10, 19-20)

Həmin statistikada aşağıdakı rəqəmlər vardır:

- 1) 1917-1921-ci illərin vətəndaş müharibələrində, yəni Türküstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaziya və Ukraynada öz istiqlalı uğrunda apardığı mübarizədə rus imperialistləri tərəfindən 4500 000 (dörd milyon beş yüz min) adam öldürülmüşdür.
- 2) 1918-1919-cu illərdə Finlandiya, Litva, Latviya və Estoniyaya qarşı imperialist hərblərdə 160 000 adam öldürülmüşdür.
- 3) 1925-1931-ci illərdə Çinə qarşı aparılan imperialist hərblərdə 30 000 adam öldürülmüşdür.
- 4) 1936-cı ildə İspaniya daxili hərbində 85 000 adam öldürülmüşdür.
- 5) 1939-cu ildə Polşa və Finlandiyaya qarşı imperialist hərblərdə 463 min adam həlak olmuşdur.
- 6) 1941-1945-ci illərdə Almaniya ilə olan hərbdə 13 milyon adam həlak olmuşdur.

- 7) 1921-1923-cü illərdə aclıq illərində 6 milyon adam həlak olmuşdur.
- 8) 1921-1922-ci illərdə “ÇK” tərəfindən 160 000 adam öldürülmüşdür.
- 9) 1921-1922-ci illərdə öldürülən kazakların sayı – 74 000 nəfər.
- 10) 1921-1922-ci illərdə öldürülən polis məmurlarının sayı – 50 000 nəfər.
- 11) 1921-1922-ci illərdə öldürülən kəndli və fəhlələrin sayı – 1 milyon 300 min nəfər.
- 12) 1923-1930-cu illərdə - “ÇK” və “QPU”-da öldürülənlərin sayı – 2 milyon nəfər.
- 13) 1930-1933-cü illərdə kollektivləşmə dövründə öldürülənlərin sayı – 7 milyon nəfər.
- 14) Yenə həmin illərdə “qolçomaq”, “sabotajçı” adı ilə güllələnlərin sayı – 750 min nəfər.
- 15) 1933-1937-ci illərin təmizləmələrində “QPU” və “NKVD” tərəfindən güllələnlərin sayı – 1 milyon 600 min nəfər.
- 16) 1937-1938-ci illərin qırğınında güllələnen ziyalı, fəhlə və kəndlilərin sayı – 635 min nəfər.
- 17) 1937-1938-ci illərin qırğınında güllələnmiş kommunist üzvlərin sayı – 24 min nəfər.
- 18) 1937-1938-ci illərin qırğınında öldürülən Qızıl Ordu mənsuclarının sayı – 30 min nəfər.
- 19) 1938-1947-ci illərdə “NKVD” tərəfindən öldürülən din adamlarının sayı – 30 min nəfər.
- 20) 1938-1947-ci illərdə “NKVD” tərəfindən öldürülən Qızıl Ordu mənsuclarının sayı – 23 min nəfər.
- 21) 1917-1947-ci illər arasında sürgünlərdə və həbsxanalarda ölənlər və öldürülənlərin sayı – 21 milyon nəfər.

Şübhəsiz ki, belə bir rejim, amansız və qanlı terror hərəkətləri, qırğınlar, ölümlər Sovet İttifaqının sərhədləri daxilində yaşayan bütün xalqları narazı salmışdı və çoxları bu quruluşdan çıxmaq üçün imkanlar axtarırdı.

II BÖLÜM

SSRİ DÖVLƏTİNİN MÜHARİBƏ TƏHLÜKƏSİNİ YARATMASI. STALİNİN MÜHARİBƏYƏ HAZIRLIQ PLANI

Şübhəsiz ki, İkinci Dünya hərbi ilə bağlı çoxlu araşdırmalara, dərin və məzmunlu təhlillərə, birtərəfli faktlara əsaslanmayan, hadisəni bütün genişliyi və obyektivliyi ilə əhatə edən tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Uzun illər boyu sovet mənbələrində müharibənin başlıca günahkarı olaraq Almaniya dövləti, Hitler göstərilmişdir. Bu, həqiqətəmə belədir? İkinci Dünya

hərbini başlanmasında, müharibə təhlükəsinin yaradılmasında Sovet dövlətinin və Stalinin günahı olubmu?

Qeyd edək ki, Sovet dövləti mövcudluğunun ilk illərindən müharibə təhlükəsinin yaranmasında, onun Avropa və digər dünya dövlətlərinə yayılmasında maraqlı olmuşdur. İki sistem (kapitalist və sosialist) arasında gərginliyin artmasında SSRİ dövləti daima öz maraqlarından çıxış edərək dünyada müharibə təhlükəsinin mövcudluğuna və qalmasına şərait yaratmışdır. Bu faktların təsdiqi yalnız qərb dövlətlərində son illərdə nəşr edilən kitablarda deyil, eləcə Leninin, Stalinin əsərlərində, çıxışlarında, Sov. İKP Mk-nın plenumlarının və qurultaylarının materiallarında rats gəlmək mümkündür.

1989-cu ildə Brüsseldə Viktor Suvorov adlı bir müəllifin “Buzqıran” adlı maraqlı kitabı nəşr edildi. Sovet dövlətində peşəkar kəşfiyyatçı olub, sonradan xaricə getmiş V. Suvorovun bu kitabı qərb oxucularının ciddi marağına səbəb oldu. Elə bu marağın nəticəsi idi ki, “Buzqıran” kitabı 18 dəfə yenidən nəşr edildi. İkinci Dünya müharibəsinə və Sovet dövlətinin siyasətinə tamamilə yeni mövqedən yanaşan müəllif oxuculara məlum olmayan faktları açıqlayırdı.

İkinci Dünya müharibəsinə hansı dövlət başladı? Sovet hökumətinin bu suala cavabı müxtəlif illərdə ayrı-ayrı ifadələrdə əksini tapmışdır. 1939-cu ilin sentyabrın 18-də Sovet hökuməti rəsmi olaraq müharibənin başlanmasında Polşanı günahlandırdı. 1939-cu ilin 30 noyabrında isə Stalin “Pravda” qəzetində daha bir neçə “günahkarı” sadaladı: “İngiltərə və Fransa hazırkı müharibənin məsuliyyətini öz üzərinə götürərək Almaniyaya hücum etmişdir”. (320)

1941-ci ilin mayın 5-də isə məzunlarla görüşdəki çıxışında Stalin daha bir günahkarın da adını çəkdi: Almaniya. Sovet Ordusunun tanınmış tarixçilərindən olan, general-leytenant P.A. Jilin sonralar yazırdı: “Müharibənin günahkarı yalnız alman imperialistləri deyildi, eləcə də bütün dünya idi”. (278)

I Dünya müharibəsindən sonra Versal Sülh Müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Almaniya dövləti məğlub edilmiş və böyük təzminatlar qarşısında qalmışdı. Almaniya dövlətinə böyük sayda ordu saxlamaq qadağan edilmişdi.

Belə şəraitdə Almaniya dövlətinə ilkin kömək edən Sovet hökuməti – Stalin oldu. Stalin öz ölkəsinin ərazisində alman zabitlərinin tanklarla, ağır artilleriya və döyüş təyyarələrində məşq etməsinə, hazırlıq kurslarına şərait yaratdı. Məhz Stalinin əmri ilə alman zabitlərinə tədris sinifləri, döyüş meydanları, a tıclıq yerləri ayrıldı. Stalinin göstərişi ilə alman zabitləri dünyada ən nəhəng tank zavodlarına buraxıldı. (334, s.12)

Stalinin bu hərəkətləri sülh şərtlərinə uyğun gəlmirdi. Onun alman zabitlərinə, ordu mütəxəssislərinə belə şərait yaratması alman militarizminin güclənməsinə səbəb olurdu.

Sovet İttifaqı isə mövcudluğunun ilk illərindən müharibə təhlükəsi yaratmaqda idi. Əslində, Versal Sülh Müqaviləsinin şərtlərini kobudcasına pozan

Sovet hökuməti müstəqil dövlətlərin (Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ukraynanın və b.) ərazilərini işğal etmiş, orada kommunist rejimi yaratmışdı.

Sovet İttifaqının yaradıcılarından olan V.İ. Lenin Stalindən də qabaq öz çıxışlarında yeni müharibələrə hazırlaşmağın vacibliyini bildirdirdi: “Biz müharibənin bir sahəsini qurtardıq, ikinciyə hazırlaşmalıyıq”. (334, s. 22) V.İ. Lenin Sovet dövlətinin Hərbi kommunizm siyasətinə (NEP siyasəti) başlamasını həm də bununla izah edirdi.

SSRİ-nin yaradılması ilə bağlı verilən bəyannamədə isə Ümumdünya Sovet Sosialist Respublikalarının vacibliyinə toxunulurdu və bildirilirdi ki, bütün dünya SSRİ tərkibinə daxil olmayana qədər sayı artırmaq lazımdır. Əslində, bu bəyannamə ilə Hitlerin “Mənim mübarizəm” kitabı arasında çox oxşarlıq vardır. Çünki, bu bəyannamə digər dövlətlərə açıq müharibə elan edirdi. Bundan əvvəl isə Lenin Sovetlər ölkəsi üzərinə hərbi hücum təhlükəsinin aradan qalxmadığını belə bildirdirdi: “ yadda saxlamaq lazımdır ki, bizə hər zaman və hər cür hücum edilə bilər”. (187, s.338)

Şübhəsiz ki, bu illərdə Sovet ölkəsinin daxili vəziyyəti ağır idi. Aparılan müharibələr nəticəsində ölkənin xalq təsərrüfatı, sənayesi dağılmışdı. Taxıl və ərzaq çatışmazlığı, aclıq hər yanı bürümüşdü. Hərbi kommunizm siyasəti isə yeni şəraitə uyğun gəlmirdi. Sovet dövlətinin zorla işğal etdiyi respublikalarda isə bolşevik rejimi əleyhinə üsyanlar, müqavimət hərəkatı genişləndirdi.

1922-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərində Sovet Rusiyası və Almaniya da daxil olmaqla bütün Avropa dövlətlərinin iqtisadi və maliyyə konfransını çağırmaq qərarına gəldilər. (187, s.359) Qeyd edək ki, konfransda Birinci Dünya hərbi başa çatdıqdan sonra “Versal-Vaşinqton” sülh sistemi ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminin hərbi siyasi tərəflərini formalaşdıran böyük dövlətlər Avropanın həll olunmamış maliyyə iqtisadi problemləri ilə məşğul olmağa girişdilər. (149, s.263-264)

Konfransda Antanta ölkələri ilə Almaniya arasında kəskin ziddiyyət yarandı. Almaniya Versal müqaviləsi üzrə onun üzərinə qoyulmuş təzminat tədiyələrini yüngülləşdirməyə çalışırdı. Lakin Antanta ölkələri Almaniya inandırmırdılar. Və maraqlı idi ki, Almaniya yenidən dünya bazarına daxil olur, öz mallarını digər ölkələrə nisbətən xeyli ucuz satırdı. Belə şəraitdə, konfransda Sovet Rusiyası Almaniyanı müdafiə edən yeganə dövlət oldu. Alman hakim dairələri isə belə qənaətə gəldilər ki, Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmaq Almaniyanın mövqeyini möhkəmlədər, Antantanın bəzi güzəştlərə getməsinə nail olmaqda kömək edər və Rusiya ilə ticarət üçün geniş imkanlar verir. (187, s. 360).

Bu qarşılıqlı yaxınlaşma şəraitində Genuyanın yaxınlığındakı Rapalloda sovet-alman müqaviləsi imzalandı. Sovet Rusiyası ilə Almaniya bir-birinə olan tələblərdən Versal müqaviləsi üzrə Rusiyaya verilmiş olan təzminat tələbi hüququndan, köhnə borcların verilməsindən, milliləşdirilmiş mülkiyyətin əvəzi verilməsindən qarşılıqlı surətdə imtina etdilər. (187, s. 360).

Maraqlıdır ki, bu müqaviləni bağlamaqda Sovet hökuməti dövlətlər arasındakı ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi.

Sovet İttifaqının apardığı beynəlxalq siyasət sülh uğrunda, qarşılıqlı və işgüzar sazişlər uğrunda mübarizəyə yönəlmirdi. Lenin öz çıxışlarında tez-tez xatırladı ki, dünya proletariyatının qələbəsinin ləngiməsinə qətiyyənlə imkan vermək olmaz. Çünki, kapitalist ölkələrində antaponist ziddiyyətlər mövcuddur. Bu ziddiyyətlər dərinləşdikcə proletariyatın qələbəsini mümkün edəcək. V. İ. Lenin yazırdı: “Dünya mübarizəsinin nə kimi qəti nəticə verəcəyi haqqında heç bir şübhə ola bilməz. Bu mənada sosializmin qəti qələbəsi tamamilə və şübhəsiz təmin olunmuşdur”. (284, s. 517)

Göründüyü kimi, hələ Leninin fikirlərində dünyaya hegemonluq iddiaları qəti olaraq səslənməkdə idi.

1924-cü ilin iyun-iyul aylarında Moskvada Kominternin 5-ci konqresi oldu. (187, s. 390). 4-cü Konqreslə 5-ci Konqres arasındakı dövrdə Qərbi Avropa ölkələrində sinfi döyüşlər fəhlələrin məğlubıyyəti ilə qurtarmışdı. Odur ki, beynəlxalq şəraiti təhlil etmək əsasında Kominternin 5-ci Konqresi kommunist partiyalarının yeni şəraitdə mübarizə taktikasını hazırladı. Kapitalist ölkələrinin kommunist partiyalarını bolşevikləşdirmək başlıca vəzifələrdən biri oldu. (4, s. 391)

Konqresdə proletar diktaturası uğrunda mübarizənin qələbəsi üçün bütün ölkələrin fəhlə kütlələrinin birliyini təmin etmək məqsədi ilə vahid cəbhə taktikası əsas olaraq qaldı.

Beləliklə, Sovet İttifaqı dünyada hegemonluq yaratmaq ideyası və əməli ilə əslində beynəlxalq gərginliyi daha da artırırdı. Sovet İttifaqının bu sahədə ən çox bəhrələndiyi bir taktika vardı: guya bütün dövlətlərdəki fəhlələrin birliyini təmin edən Komintern ciddi təhlil olunduqda, Kominternin Sovet dövlətinin əlində öz hegemonluğunu reallaşdırmaq üçün istifadə etdiyi bir vasitə olduğu görünməkdədir. Kominternin adı ilə Sovet İttifaqı öz məkrli və hiyləgər siyasətini məharətlə həyata keçirirdi.

Sovet İttifaqı Kominterndən öz məqsədlərinə uyğun faydalanır, lazım gəldikdə isə imtina etməyi bacarırdı. Məsələn, 1937-ci ilin repressiyalarında SSRİ-də gedən məhkəmə proseslərində iştirak etmək üçün İkinci İnternasionalın rəhbərləri Madlena Pazın təşəbbüsü ilə çıxış etsələr də, Stalin buna razılıq vermədi. (197, s.155) Stalinə özünün qondardığı məhkəmələrdəki haqsızlığı kimlərinə görə şahidlik etməsi sərf etmirdi. O, qanlı əməllərini həyata keçirmək üçün qapalı məhkəmələrə, 15-20 dəqiqəliyə oxunan “ölüm hökm”lərinə üstünlük verirdi.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə onun adı ilə bağlı gedən və məhv edilən insanların acı taleyinə dözə bilməyən L. Trotski təhlükəsizliyinin təmin olunması şərti ilə Stalinə açıq mühakiməyə çağırırdı. Lakin Stalin Trotskinin bu təklifini qəbul etmədi.

Sovet İttifaqı 1926-30-cu illərdə də özünütəcrid siyasətini davam etdirirdi. Bu siyasəti isə belə əsaslandırır: “Bütün ölkələrin imperialistləri Sovet İttifaqının möhkəmlənməsini və inkişaf etməsini kapitalizm sistemi üçün təhlükə hesab edirdilər. Kapitalist dövlətləri ilə SSRİ arasında münasibətlər gərgin vəziyyətdə qalmaqda idi”. (187, s. 404)

Belə şəraitdə Sovet İttifaqı Almaniya ilə münasibətlərini hər vasitə ilə qorumağa və ondan Avropada gərginlik yaranan bir ocaq kimi istifadə etməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar qərb dövlətlərinin – İngiltərənin, Fransanın, İtaliya və Belçikanın 1925-ci ildə Lokarnada imzaladığı saziş Sovet İttifaqını ciddi narahat etdi. Sovet İttifaqı atılan bu addımı antisovet blokunun yaranması kimi qiymətləndirdi. Bu narahatçılığın nəticəsi olaraq 1926-cı ildə SSRİ ilə Almaniya arasında bitərəfliq müqaviləsi imzalandı. (187, s.405)

Qeyd edək ki, Sovet İttifaqının Almaniya 1923-cü ildəki çevriliş cəhdləri də boş çıxmışdı. Sovet dövlətinin rəhbərliyi çevrilişin vaxtını 1923-cü ilin noyabrın 9-na təyin etsə də, bu, baş tutmadı. Çevrilişin planı isə Moskvada hazırlanıb təsdiqlənmişdi.

Stalinin şəxsi katibi Boris Bajanov yazırdı ki, Almaniya inqilabına böyük miqdarda vəsait ayrılmışdı. Sonradan isə qərar alındı ki, ümumiyyətlə, istəniləndən də çox vəsait ayrılınsın. Sovet İttifaqında yaşayan bütün alman mənşəli kommunistlər bu işə səfərbər edilmişdi. Onları xüsusi olaraq hazırlayıb Almaniya gizli fəaliyyətə göndərirdilər. Sovet dövlətinin rəhbərliyində təmsil olunan Xalq Komissarlar Soveti sədrinin müavini V.Şmidt, Unşlixt, Radek, Pyatakov və başqaları bu işə cəlb edilmişdilər. (334, s.25)

Sovet dövlətinin Almaniya səlahiyyətli nümayəndəsi Ksretinski çox güclü və gizli casusluq şəbəkəsi yaratmışdı. Almaniya Sovet nümayəndəliyi inqilabi çevrilişin mərkəzinə çevrilmişdi. Səlahiyyətli nümayəndəliyin vəsaiti ilə Moskva Almaniya müxtəlif ədəbiyyatlar, silahlar, döyüş ləvazimatları göndərirdi. (334, s. 25) Çevrilişin baş tutmamasının çox səbəbləri olsa da, bir problem xüsusi vurğulanırdı. Almaniya xalq kütləsi kommunistlərin arxasınca getmədi, sosial-demokratları müdafiə etdilər.

Bu məğlubiyyətdən sonra Stalin 1927-ci ilin noyabrında belə bir şüarla çıxış etdi: “Sosial-demokratların axırına çıxmasaq, kapitalizmlə qurtara bilmərik”. (321)

Beləliklə, Stalin sosial-demokratları öz məkrli planının həyata keçməsində başlıca maneə kimi görürdü.

Sovet İttifaqı Avropada böhranın, açılığın, ümumilikdə gərginliyin artmasında maraqlı idi. Belə hallarda o, yaranmış gərgin şəraitdən və ziddiyyətlərdən istifadə edə bilirdi. 1928-ci ilin avqustunda Moskvada Kommunist İnternasionalının 6-cı Konqresi keçirildi. Konqresdə dünya iqtisadi böhranın artmasına işarə edilərək bildirildi: “Böhranın qarşısını almaq imkanını kapitalistlər müstəmləkələrin yenidən bölüşdürülməsi üstündə yeni müharibələrdə və SSRİ əleyhinə müharibədə görürdülər”. (187, s.429)

Əsl həqiqətdə bu, Sovet dövlətinin uydurması idi. Əslində, Sovet dövlətinin öz daxilində mövcud kommunist rejiminə qarşı silahlı üsyanlar, müqavimət hərəkatları davam edirdi.

6-cı Konqresdə daha bir məsələyə toxunuldu: SSRİ-ni müdafiə etməli, müstəmləkə xalqlarının imperialist köləliyinə qarşı üsyanlarına kömək etməli, xüsusən Çin inqilabına yardım göstərməli. (187, s.429)

Göründüyü kimi, Sovet dövləti konqresin işindən öz siyasəti üçün faydalanırdı.

Konqresin qərarları dünyada gərginliyin daha da artırılmasına xidmət edirdi: “Beynəlxalq kommunist hərəkatının möhkəmlənməsi, kommunist partiyalarının leninçi birliyinin möhkəmlənməsi, kütlələrin kapitalizmlə mübarizə üçün səfərbərliyə alınması”. (187, s. 429)

1929-1932-ci illərdə Sovet İttifaqı beynəlxalq vəziyyətin gərginləşməsi istiqamətində bir şüara da üstünlük verirdi: Sosializm quruluşunun kapitalizm quruluşundan üstün olması!” (187, s.438) “Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının tarixi” kitabında bu fikir belə açıqlanırdı: “İrticaçı kapitalist dairələrində müdaxiləçilik əhval-ruhiyyələri yenidən canlandı, SSRİ-də sosializm quruluşuna mane olmaq, birinci beşillik planın yerinə yetirilməsini pozmaq səyi qüvvələndi. Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə başlamağa cürət etməyən imperialistlər SSRİ xalq təsərrüfatında ziyançılığın təşkil olunmasına kömək edir, böhtan kampaniyasını genişləndirirlər. Roma Papasının başçılığı ilə ruhanilərin etdiyi antisovet çıxışın ardınca, guya Sovet İttifaqının təbliğ etdiyi dempinq münasibəti ilə kinli təbliğat başlandı. Sonra guya SSRİ-də icbari əmək tətbiq edildiyi haqqında qondarma əfsanə işə salındı. Sovet ölkəsinə qarşı yağdırılan böhtanın həddi yox idi. Bir çox kapitalist ölkələrinin (ABŞ, Fransa, Polşa, Belçika) hakim dairələri antisovet təbliğatından sovet ixracını azaltmaq üçün istifadə edirdilər. Sovetlər ölkəsinə qarşı əsl iqtisadi müharibə aparılırdı”. (187, s. 462)

Sovet dövləti azad yaşayış sistemindən və demokratik dövlət quruculuğundan uzaqda dayanıb yalnız ölkələrlə münasibətlərin gərginləşməsini daha önə çəkirdi. Bəlkə elə buna görə idi ki, Stalinin çıxışlarında Avropanın müharibəyə cəlb edilməsinə üstünlük verilirdi. Stalin göstərirdi ki, belə vəziyyətdə rəqiblər didişib, bir-birini haldan salıb yorulacaqlar. Onda biz Qızıl Ordunun bütün gücünü götürəcəyik.

Bu illərdə Sovet İttifaqı güclü silah istehsal edir, hərbi gücünü artırır. Əslində Sovet dövləti müharibəyə hazırlıq planını müvafiq qaydada davam etdirirdi. Belə ki, 1933-cü ildə alman albayı Heyne Quderian Xarkovdakı lokomotivqurma zavodunda olarkən öyrəndi ki, burada parovozdan başqa tanklar da istehsal edirlər. Zavodda hər gündə 22 tank istehsal olunurdu. (334, s.31)

1933-1937-ci illərdə beynəlxalq şəraitdə bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər yarandı. Belə ki, SSRİ-də sosializmin tam qələbəsi başa çatması elan edildi, Almaniyada faşist diktaturası quruldu. Sovet dövləti ilə ABŞ arasında rəsmi

münasibətlər yarandı. 1933-cü ilin yanvarında isə Hitler kommunistlərə amansız divan tutub çoxlarını məhv etdi.

1935-ci ildə isə İtaliya dövləti Həbəşistanı zəbt etmək üçün müharibəyə başladı. 1936-cı ildə Almaniya və İtaliya İspaniyada vətəndaş müharibəsini alovlandırdı. (187, s. 474)

1936-cı ildə Almaniya ilə Yaponiya “Antikomintern müqaviləsi” deyilən müqavilə bağladılar və bir ildən sonra İtaliya da ona qoşuldu. Əslində bu, üç təcavüzkarın bloku idi. Hitlerçilər kommunizm əleyhinə “səlib yürüşü”nə çağırmaq pərdəsi altında, dünyanı yenidən bölüşdürmək məqsədi ilə dünya müharibəsinə hazırlıq görürdülər”. (187, s.474)

1933-cü ildə Sovet İttifaqı Millətlər Cəmiyyətinə daxil oldu. Lakin bu təşkilatdan da SSRİ dövləti öz məqsədləri üçün istifadəyə çalışdı. Bununla bağlı Sovet dövlətinin planı belə açıqlanırdı: “Az sonra SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmaq dəvətini aldı və Sovet hökuməti Millətlər Cəmiyyətindən təcavüzə qarşı mübarizə üçün, mükəmməl bir alət olmasa da, hər halda bir alət kimi istifadə etmək məqsədi ilə bu dəvətə razılıq verdi”. (187, s.475)

Sovet İttifaqının digər ölkələrin kommunist partiyaları ilə birlikdə ümumi cəbhə yaratmaq ideyası tam olaraq dəstəklənmirdi. Çünki o dövrdə fəhlələrin çoxu sosial-demokratiyanın ardınca gedirdi.

Maraqlıdır ki, sovet tarixi dərsliklərində və kitablarında faşizmin yaranmasında əsas günahkar olaraq Almaniyada sağ sosial-demokratiyanın başçıları göstərilirdi. Guya onlar kommunistlərlə əməkdaşlıqdan boyun qaçıraraq fəhlələrin birliyini pozdular. Və onların xain taktikası faşist diktaturasının əmələ gəlməsinə çox kömək etdi. (187, s.476) Qeyd edək ki, sonrakı dövrdə sağ alman sosial-demokratiyası başçıları öz partiyasını saxlamaq ümidində olsalar da, lakin fəaliyyətləri qadağan edildi.

Bu şəraitdə 1935-ci ilin yayında Kommunist İnternasionalının 7-ci Konqresi toplandı. Konqresin işində başlıca məsələ faşizm və yeni müharibə hazırlığı əleyhinə mübarizə məsələsi idi. (187, s.478) Konqres proletar birliyi zəminində elə geniş antifaşist xalq cəbhəsi yaratmaq irəli sürdü ki, həmin cəbhədə kəndlilər, xırda burjuaziya vəz iryalılar fəhlə sinfinin ətrafında birləşsin. Konqres bütün xalqları təcavüzə qarşı, imperialist zülmünə qarşı, istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparan ölkələrə yardım etmək üçün öz qüvvələrini səfərbərliyə almağa çağırırdı. (187, s. 478)

Göründüyü ki, Sovet dövləti Komintern kürsüsündən məharətlə istifadə edib, hələ müharibə başlamazdan xeyli əvvəl Almaniyadakı vəziyyəti gərginləşdirirdi. Sovet İttifaqının zorla işğal altında saxladığı milli respublikalarda isə qanlı terror rejimi yaradılır, minlərlə insan məhv edilirdi. Lakin Almaniya və digər dövlətlər Sovet İttifaqına qarşı hər hansı bir “komintern” yaradıb müharibə gərginliyini artırmırdı.

Bəzi Qərb tədqiqatçıları haqlı olaraq yazırlar ki, Hitleri Stalin yaratdı. Stalinlə ciddi mübarizə aparən L. Trotski 1936-cı ildə yazırdı ki, Stalinsiz Hitler də olmazdı, Gestapo da olmazdı.

Hitlerin hakimiyyətə gəlməsi ərafəsində stalinçilər-kommunistlər fikirləşirdilər ki, əgər Hitler hakimiyyəti ələ keçirərsə, onda fəhlələr onu sürürüb atacaqlar. Aparıcı kommunistlərdən olan Rimmel Rexstaqda deyirdi: “Qoy Hitler hakimiyyətə gəlsin, o, tezliklə bankrot olacaq və bizim dövrümüz başlayacaq”. (207, s. 202)

Stalinçi-kommunistlər Hitlerin hakimiyyətə gəlməsinə, əslində, şərait yaradırdılar. Məgər Hitlerin hakimiyyətə gəlməsinə razı olan fəhlə sinfi onu qısa zamanda devirə bilərdimi? Bu, mümkün deyildi. Buna oxşar vəziyyət İtaliyada da baş verdi. Mussolini də İtaliyada hakimiyyətə gəldi və faşizm rejimi uzunmüddətli qalmaqda davam etdi. Kommunist Rimmel isə Rexstaqdakı çıxışında bu fikirləri əsaslandırır: “Biz sabahkı günün qalibləriyik. Biz Hitlerin hakimiyyəti ələ keçirməsindən narahət deyilik”. (207, s.203)

Maraqlı idi ki, Stalin Hitlerə ciddi rəqib kimi də baxmırdı. Bu dövrdə Hitler açıq şəkildə bildirdi ki, o, bolşevizmi məhv edib Şərqi ələ keçirmək niyyətindədir. Stalin onun sözlərini üsyançı bir şəxsin fikirləri olaraq qəbul edirdi. Bu dövrdə Stalin səhv edərək, başlıca qərb rəqibi rolunda Fransanı görürdü. Mancuriyanı yenidən işğal etmiş Yaponiyadan isə ehtiyatlanırdı. (207, s.217) Stalin düşünürdü ki, Almaniyanı yenidən silahlandırmaq cəhdində olan Hitler tezliklə Fransa ilə ziddiyyət aparacaq və bununla Fransa SSRİ-yə qarşı düşmən münasibətindən uzaqlaşacaq. Təsadüfi deyildi ki, Stalinin əlində silah olan Komintern ikimənalı şəkildə alman kommunistlərini Hitlerin Versal əleyhinə mübarizəsini dəstəkləməyə həvəsləndirirdi. (207, s.217)

Stalin fikirləşirdi ki, bu kampaniya Hitleri Qərbin bolşeviklərə qarşı apardığı səlib yürüşünə başçılıq etməsindən çəkindirəcək. Əslində, nə Fransa, nə də Yaponiya tərəfindən SSRİ-yə qarşı müharibə təhlükəsi reallaşa bilməzdi. Bununla bağlı L.Trotski yazırdı: “Heç bir normal burjuva parlament hökuməti hazırkı şəraitdə Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə cəhd göstərməz. Belə cəhd ölkə daxilində saysız problemlər ortaya çıxarır”. (207, s.217)

Beləliklə, Stalin Hitlerin Almaniyada hakimiyyəti ələ keçirməsində maraqlı idi və o, bununla SSRİ-ni müharibə təhlükəsindən yayındırmaq istəyirdi. Halbuki, bu illərdə Sovet İttifaqı dünyanın ən güclü hərbi dayağı olaraq qalırdı.

Stalinin Avropada müharibə təhlükəsi yaratmağına onun bir zaman silahdaşı olmuş L. Trotski tez-tez toxunurdu. Fransa təslim edilərkən, demək olar ki, bütün Avropa Hitlerin hərbi maşınının ağırlığı altında qalarkən L. Trotski yazırdı: “II və III internasionallar... aldatdılar və fəhlə sinfini ruhdan saldılar. Beşillik demokratik dövlətlərin və kollektiv təhlükəsizliyin xeyrinə olan təbliğatdan və Stalinin qəflətən Hitler düşərgəsinə keçməsindən sonra fransız fəhlə sinfi çəş-baş qaldı. İndi SSRİ uçurum qarşısındadır. Şərqi Avropada Stalinin əldə etdiyi ərazi üstünlüyü

Hitlerin əldə etdiyi güc və ehtiyatla müqayisədə azdır və o, bundan Sovet hökumətinin əleyhinə istifadə edir". (207, s.488)

Stalin Hitleri müdafiə edirdi. Almaniya Kommunist Partiyasının qadağan edilməsinə baxmayaraq, Stalin buna heç reaksiyada vermədi. O, nəinki etirazını bildirmədi, əksinə, SSRİ-nin səlahiyyətli nümayəndələrinin (Litvinov, Krestinski, Molotov) vasitəsi ilə nasist rejiminin ilk aylarından Sovet siyasətinin Almaniya münasibətinin dəyişməyəcəyini bildirirdi. Bundan əlavə, Almaniya hökuməti məqamlarına Sovet dövlətinin Almaniya dövləti ilə 1926-cı ildə bağladığı neytrallıq müqaviləsinin vaxtını uzatmaq fikrində olduğunu çatdırırdı.

1934-cü ilin yanvarında Ümumrusoya Kommunist (b) Partiyasının 16-cı Qurultayında çıxış edən Stalin deyirdi: "Əlbəttə, biz Almaniya faşizm rejiminin mövcudluğundan vəcdə gəlməkdən uzağıq. Lakin, iş burda faşixmə deyildir, çünki, məsələn, İtaliya faşizm bu ölkə ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa mane olmadi". (207, s. 562)

Bir müddətdən sonra Sovet dövləti artıq Almaniyanın 1938-ci ilin martında Avstriyanı zəbt etdiyini görüb kollektiv tədbirlərdə iştiraka hazırlığı haqqında bəyanat verdi. Lakin, Qərb dövlətləri Sovet dövlətinin bu bəyanatını ciddi qəbul etmədilər. Burada müxtəlif səbəblər olsa da, bir səbəb də Sovet dövlətinin sürətlə silahlanma siyasəti ilə verilən bəyanatın məzmun uyğunsuzluğu idi.

Çünki, Stalin Rusiya ilə Almaniya arasında uzunmüddətli hərbi əməkdaşlıq edib gücünü artırır. Məsələn, 1934-cü ildə ordudakı əsgərlərin sayı 562 mindən 940 minə qaldırıldığı halda, 1935-ci ildə bu rəqəm 1 milyon 300 minə çatdı. Quru qoşunlarının və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin büdcəsi 1933-cü ildə 1 milyard 420 milyon rubl olduğu halda, 1938-ci ildə u rəqəm 23 milyard 200 milyon rubla qədər artırıldı. 1940-cı ildə isə hərbi məsrəflərə ayrılan vəsait ikiqat olaraq çoxaldı. Müdafiə sənayesinin xammalla özünü təminatını artırıldı: Uralda yeni hərbi zavodlar tikildi. Hərbiçilərin maaşının artırılması, müxtəlif güzəştlərin ayrılması çoxlarının hərbi tədris müəssisələrinə marağını artırdı. (207, s. 568) İkinci Dünya müharibəsi təhlükəsizini yaratmaqda günahkar sayılan Stalinin və Hitlerin istər xarakter baxımından, istərsə diktatorluq xüsusiyyətləri ölçüsündən oxşar cəhətləri çox idi. Məsələn, 1934-cü ildə hər iki diktator millətin birliyinə nail olunması haqqında müraciətlə çıxış etdilər. Çünki, hər iki cəmiyyətdə müxalifət, demək olar ki, məhv edilmişdi və yox idi. Hər iki rejim baş verən istənilən hadisəyə şübhə ilə yanaşdı.

İstər Sovet İttifaqında, istərsə də Almaniya təhlükəsizlik xidmətinin güclü aparatı fəaliyyət göstərirdi. Stalin daha çox terrora, Hitler isə təbliğata üstünlük verirdi. Hər iki ölkədə dövlətin sükanı arxasında partiya əsas güc olaraq dayanırdı. Eyni zamanda, hər iki ölkədə partiya həmkarları, gənclər təşkilatını (Komsomol, "Hitler Yuqend") birləşdirirdi. (207, s. 574)

Almaniyada "Hitler Yuqend" (Hitler Gənclər İttifaqı) nasist partiyası tərəfindən 1926-cı ildə Baldur fon Şirakin rəhbərliyi ilə yaradıldı. 1936-cı ildə 10 yaşından 18 yaşına qədər olan bütün gənclər (qızlar və oğlanlar) məcburi şəkildə

“Hitler Yuqend”ə qəbul edilirdilər. Təşkilatın rəhbərliyi birbaşa Hitlerə tabe idi, fəaliyyəti isə NSDAP tərəfindən maliyyələşirdi. (207, s. 574)

Sovet İttifaqında isə komsomol (Kommunist Gənclər İttifaqı) 1917-ci ildə Petroqradda yaradıldı və 1918-ci ildə isə ilk qurultayı keçirildi. Komsomol kollektivləşmədə, beşillik planın yerinə yetirilməsində Kommunist Partiyasının dayağı kimi başlıca rol oynadı. 1931-ci ildə isə sayı üç milyon olan komsomolun sıraları genişlənilib 1936-cı ildə dörd milyona çatdı. 1939-cu ildə isə komsomolun sıralarında 9 milyon gənc vardı. Nasist rejimində olduğu kimi, kommunist rejimində də komsomola daxilolma (əvvəl oktyabryat, sonra pioner, daha sonra isə komsomol) məcburi idi. Bununla bağlı M. Ə. Rəzulzadə komsomolu “hökumətin kapkanı” (tələsi) adlandırırdı.

Həm sovet dövlətində, həm Almaniyada həmkarlar öz başlıca əhəmiyyətlərini itirmişdilər. Sovet dövlətindəki Həmkarlar fəhlələrin maraqlarını ifadə etmək, əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq, onların tələblərini ödəmək funksiyası ilə yox, daha çox fəhlələrin rəislərin əmrini yerinə yetirməsinə nəzarət edirdilər. əmək intizamını müşahidə edir, əməyin məhsuldarlığının artırılmasına çalışırdılar.

Almaniyada isə həmkarlar təşkilatı buraxılmış və onların əmlakı Alman əmək Cəbhəsinə verilmişdi. Bütün fəhlələri və işçiləri 25 milyon olan bu nəhəng təşkilata üzv yazılmağa məcbur edirdilər. (207, s.576)

Hitler və Stalin yaratdıqları rejimin hər vasitə ilə mədəniyyət və incəsənət xadimləri tərəfindən müdafiəsinə çalışırdılar. 1933-cü ilin mayında teatr direktorlarının yığılmağında Göbbels bildirdi ki, “mədəni həyatın bütün hadisələləri düşünülmüş siyasi-ideoloji təbliğat”la əlaqəli olmalıdır və “bu sahədəki bütün yəhudi-liberal” istiqamətlər kökündən dəyişməlidir. (207, s.577) Məhz bu siyasətin yürüdülməsindən sonra Almanyanın tanınmış yazıçıları, şairləri, bəstəkarları, alimləri təqiblərə məruz qaldı, çoxları isə ölkəni tərk etdi.

Eyni vəziyyət Sovet dövlətində də yaradılmışdı. Ədəbiyyat, incəsənət, teatr dövlətin siyasətinin ifadəçisinə çevrilmişdi. Yaradılan PYİA-nı (Proletar Yazıçıların İnqilabi Assosiasiyası) Buxarın inqilabi avanqardçılığın qurbanları adlandırırdı. 1934-cü ildə Stalin M. Qorkinin irəli sürdüyü “Sosializm realizmi” prinsipini dəstəklədiyini bildirdi. Həmin prinsipə görə “Sovet insanların xarakterinin təsviri bütün ədəbiyyat, dramaturgiya və incəsənət növlərində əksini tapmalı” və xoşbəxt gələcəyə inanan müsbət qəhrəman obrazı yaradılmalıdır. Əslində həm Stalin, həm də Hitler öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün mədəniyyət sahəsindən və incəsənət, ədəbiyyat adamlarından, onların əsərlərindən məharətlə bəhrələndirdilər.

İngilis tarixçisi Alan Bullok yazır ki, ideologiya (sözün geniş mənasında baxışlar və inamlar sistemi) hər bir siyasi partiyada vardır. Stalinin və Hitlerin ideoloji rejimlərini bir xüsusiyyət fərqləndirirdi: bu baxışlar sistemi hər bir ölkənin vətəndaşı üçün vacib idi və ondan uzaqlaşmaq həqiqi mənada cinayət sayılırdı.

Kommunist və nasist ideyaları arasında çox paralellər aparmaq mümkündür. Məsələn, Hitler rejimində “ irq”, “burjuaziya, yəhudi” anlayışları tez-tez səsləndiyi halda, Stalin rejimində “xalq, proletariat, qolçomaq” sözləri az səslənmirdi.

Stalin və Hitler aldadıcı, lakin populist şüarlara daha çox üstünlük verirdilər. Stalin “bir ölkədə sosializmin qurulub kapitalist ölkələri üzərində qələbəsi”ndən danışırdısa, Hitler alman xalqı üçün təhqiredici Versal sülhü şərtlərinin ləğvi vacibliyini bildirirdi.

Stalin sinfi mübarizəyə üstünlük verir, ölkədə təmizləmə aparır, fəhlə-kəndlilərə, proletariata üstünlük verirdi, (ilk illərdə ziyalı təbəqəsi heç xatırlanırdı) kütləvi qırğınlar törədirdi.

Hitler isə “ irqi təmizləmə” istiqamətində mübarizə aparır, çoxlu insanları qətlə yetirirdi.

Stalin sağlığında “marksizm-leninizm”dən məharətlə istifadə edir, məqsədini həyata keçirirdi. Ölkədə isə Stalini “ata”, “rəhbər” obrazında təbliğ edirdilər.

Eyni situasiya Almaniya da təkrarlardı. Nasist partiyasının əksər üzvləri “bizim ideologiyamız – Adolf Hitlerdir” deyirdilər.

Beləliklə, Sovet dövlətinin 20-30-cu illərdəki siyasəti sözdə müharibə əleyhinə olsa da, əməldə, fəaliyyətdə bu təhlükəni yaradırdı.

III BÖLÜM

FAŞİZMİN YARANMASI. HİTLERİN HAKİMİYYƏTƏ GƏLİŞİ. ALMANİYANIN MÜHARİBƏYƏ HAZIRLIQ PLANI

Hitlerçilik və faşizm yalnız Almaniya sərhədləri ilə ölçülmürdü. İtaliya da, İspaniyada faşizm ideyaları geniş yayılmış, ətrafına çoxlu insanlar toplamışdı.

Almaniyadan əvvəl, hələ 1922-ci ilin oktyabrın 30-da İtaliya da faşistlər hakimiyyətə gəlmişdi. Hakimiyyətə gəlməzdən qabaq Mussolini “Rim, yaxud ölüm!” şüarı ilə çıxış edir, “xalqın antimillətçi dövlətlə mübarizəsindən” danışırdı. (286, s.14)

1933-cü ildə isə Hitler başda olmaqla faşistlər hakimiyyətə gəldi. Bəs faşizmin böyük insan kütlələrini əhatə etməsinin, onları təsirində saxlamasının səbəbi nə idi?

Əlbəttə ki, hitlerçilik və nasist partiyasının sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərmirdi və o, geniş fəhlə təşkilatlarını, liberal, eləcə də demokratik dairələri əhatə edirdi. Faşizm isə yalnız siyasi ideologiya olaraq qəbul edilə bilməz. Bu, insanlara, sevgiyə, əməyə xüsusi münasibəti olan bir həyat konsepsiyası idi.

Nasist ideoloqlar inadkarlıqla bildirirdilər ki, onların dünyagörüşü bütün tarix boyu Almaniyanın yüksək intellektual həyatında mövcud olmuş yüksək

ideyaların qanuni davamıdır. Belə ideya yaradıcıları sırasında Hegelin, Nitsşenin, Quttenin, milli mədəniyyətin dünya şöhrətli nümayəndələrindən Herderin, Vaqnerin, Qrimm qardaşlarının adları çəkilirdi. (241, s.273)

Hər şeydən əvvəl mövcud olan nasist sosializmlə hələ ötən əsrin 80-90-cı illərində yaranmış ənənəvi panalmanizm şovinizmi arasında birbaşa bağlılıq vardı. Bu ideya həm də alman burjuaziyasının imperiya ideyasını əks etdirirdi. Məlum olduğu kimi, panalmanistlərin fəaliyyətində üç başlıca ideya dayanırdı: birincisi – Avropa bölgəsində Almaniyanın hökmranlığı; ikincisi – almandilli xalqların və milli qrupların Almaniya imperiyası sərhədləri daxilində birləşdirilməsi; üçüncüsü – alman koloniyaları təsirinin genişləndirilməsi.

Bu ideyalar panalmanizmin əsas dayaqları və bazası idi.

Nasional-sosialist ideyanın formalaşmasına xarici ölkələrdə mövcud olan nəzəriyyələr də az təsir göstərmirdi. Hələ ötən əsrin ortalarında bir təlim olaraq yaranan müstəmləkə siyasəti doğrudan da irqi nəzəriyyə J. A. Qobinonun, de Lyapujanın və onlarla başqa fransız, ingilis davamçılarının əsərlərində əksini tapırdı. (241, s. 274)

Doğrudur, Qobinoda irqçilik bütövlükdə pessimist və neqativ ideyalar sayılsa da, Hitler bu antisemitizmdən pozitiv diktrina hazırlayıb ondan istifadə etdi.

Nasional-sosialist dünyagörüşünün genezisini tədqiq edərkən alman faşizminin ideya bazasının yaradılmasında xüsusi rolu olmuş Nitsşenin əsərləri qeyd olunmalıdır. Fridrix Nitsşe alman tarixində və alman fəlsəfəsi tarixində dahi bir şəxsdir. Odur ki, Nitsşeyə Qobino və Çemberlen kimi birmənalı yanaşmaq olmaz. Nitsşenin özünəməxus antidemokratizmi, parlamentarizmə inkaredici münasibəti, zəiflərə nifrətinin faşist baxışlarının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Nitsşenin baxışları onun davamçılarından olan O. Şpenglerin fikirlərində mühüm rol oynadı.

Qeyd edək ki, nasistlərin hakimiyyətə gəlişindən sonra Şpenglərlə NSDAP (Milli Sosialist Almaniya Fəhlə Partiyası) arasında münasibətlər pisləşdi. “Yeni rejimin” mənəvi atası sayılan Şpengler özünün təlimləri və tənqidi ilə nasistlərin işinə təsir göstərməyə çalışsa da, rəhbərlik ona kəskin etiraz etdi. Şpengler səmadsən abstrakt və yarımütöpik nitsşesayağı fəvqəlnsani yerə endirdi. Həmin adamın yerdə müasir Sezar olmaq və qürub edən Avropa şəraitində sivilizasiyanın taleyi məsuliyyətini üzərinə götürmək imkanlarını göstərdi. Şpengler cəmiyyətin xeyrixahlığı dəyişməyi tələb edirdi.

Nitsşe adətən lazımı deklamasiyalarla kifayətlənsə də, Şpengler ondan konkret və təcrübi nəticələr çıxarırdı. Hər şeydən əvvəl o, təsdiqləyirdi ki, xəstələrin, zəiflərin və tam inkişaf etməmiş insanların həyatını yaxşılaşdıran bütün müəssisələri ləğv etmək lazımdır.

Şpengler Nitsşenin “Mübarizə həyatın əsas mənbəyidir, həyatın özüdür” fikrini daha sərt şəkildə davam etdirirdi. Şpengler yazırdı: “Başlıca vəzifəmiz alman sosializmini Marksdan xilas etməkdir”. (241, s.278)

İctimai planda isə o, sosializmi liberalizmin antipodu adlandırır. Yazırdı ki, sosializm fərdin inkarıdır, liberalizm isə anarxiyadır. Sosializm-intizamdır, möhkəm dövlət intizamıdır. (241, s.279)

Əlbəttə, Şpengler bu fikirlərində, sosializmin üstünlüklərini xüsusi vurğulayırdı.

Nasional-sosialistlərin əsaslandığı ideya davamçıları arasında görkəmli şəxslərdən biri də alman coğrafiyaşünası Fridrix Ratsel idi. Ratsel nəşr etdirdiyi “Siyasi coğrafiya” kitabında siyasi ekspansiyaların və işğalların coğrafi bəraətləri sisteminin əsasını qoydu. Ratsel bu əsərində “Dövlətin genişlənmiş ölçülərinin boyu” nəzəriyyəsinə irəli sürür, xalqların artımı prosesinə diqqət etməyi vacib sayırdı. Bu nəzəriyyəni alman burjuaziyasının maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün Ratsel “dövlətlərin sərhədlərinin ölçülərinə uyğun gələn xalqların mədəniyyətinin səviyyəsi” tezisini də əlavə etdi. Buradan belə fikir yaranırdı ki, kiçik dövlətlərin nəhənglər tərəfindən əridilməsi – bu, mütləq hadisədir. Məhz bu ideyaya əsaslanan nasistlər 30-40-cı illərdə ayrı-ayrı ölkələri nəzarətlərinə alırdılar.

Beləliklə, Almaniyada faşizm ideyasının ciddi tarixi əsasları vardı.

Qeyd edək ki, nasist liderlər öz ideologiyalarında antimarksist mövqeni xüsusi qabardırdılar. Hitler 1933-cü ilin mayında Berlində, Alman Əmək Cəbhəsinin Konqresində demişdi: “14-15 il əvvəl alman xalqına bildirmişdim ki, tarixi vəzifəmi marksizmi məhv etməkdə görürəm. Həmin vaxtdan dediklərimi təkrar edirəm. Bu, boş sözlər deyildir, müqəddəs anddır ki, son nəfəsimə qədər yerinə yetirəcəyəm”. (241, s.284)

Qeyd edək ki, nasistlərin “antimarksist” şüarları Almaniyanın nəhəng burjuaziyasını bütövlükdə razı salırdı. Çünki yaxşı təşkilatlanmış fəhlə hərəkatları tez-tez məhz “marksizm” adı altında onlara hücum edirlər. Antimarksizmdən ideoloji prinsip kimi istifadə edən nasistlər o dövrdə Almaniyada geniş yayılmış, özünəməxsus millətçilik əhvali-ruhiyyəsini yayırdılar. Beynəlmilərlə təlim olan marksizmə qarşı milli təlim olan antimarksizm qoyulurdu. Antimarksist əsaslar üzərində nasist milliyətçi nəzəriyyə qurulub inkişaf edirdi.

Nasional-sosialist ideoloqları arasında irqə münasibətlərdə də müxtəlif yanaşmalar vardı. Əksəriyyət qan qohumluğu ilə müəyyənləşən xarici əlamətlər toplumuna üstünlük verirdilər. Bu əlamətlər içərisində daha çox kəllənin formasına, saçın rənginə, gözə, burnun quruluşuna və başqa əlamətlərə diqqət yetirilirdi. Yüksək irqin nümayəndələri (buraya ilkin növbədə almanlar aid idi) bütün xeyirxah keyfiyyətlərə malik idi; aşağı irqə mənsub olanlar isə (buraya əsasən yəhudilər və slavyanlar daxil idi) bütün mümkün nöqsanların daşıyıcıları sayılırdılar. (2, s.287)

İrqçilik nəzəriyyəsi ilə məşğul olan Valter Darre yazırdı ki, “irqi sual, bu dünya tarixini anlamaq üçün bir açardır”. (241, s.287)

Alfred Rozenberqin fikrincə isə, müxtəlif irqələr arasında mübarizə dünya tarixinin, eləcə də mədəniyyətlər tarixinin əsas məzmununu təşkil edir. Öz

növbəsində, Hitler bütün dünyada gedən ideoloji prosesləri aydınlaşdırmaq üçün irqi nəzəriyyədən istifadə edirdi. O, 1933-cü ildə Nyurenberqdə keçirilən partiya qurultayındakı çıxışında, “irqi təmizlik” probleminə toxunurdu. Hitler çıxışında deyirdi: “İrqi münasibətdə təmiz olan xalq özünün təmiz varlığına uyğun olaraq, bütün həyatı vacib suallarda adekvat mövqe tutur. Əgər xalq müxtəlif irqi elementlərdən ibarətdirsə, onda bu şəraitdə o situasiya əhəmiyyətli olacaq ki, hansı irqi elementin dünyagörüşü ideoloji mübarizədə üstünlük qazanacaq. (241, s.288-289)

Hitler təsdiqləyirdi ki, nasional-sosializmin xidməti ondan ibarətdir ki, o, alman qanının instiktiv tələbini əks etdirən dünyagörüşünün qələbəsinə kömək etdi. Hitlerin fikrincə, insanlığı üç irqə bölmək lazımdır: mədəniyyət banisləri, mədəniyyət daşıyıcıları və mədəniyyət dağıdıcıları. (326, s.97) Hitler göstərirdi ki, yalnız ari irqə mənsub olanlar mədəniyyət banisləri və mədəniyyət yarananlar hesab edilir. Asiya xalqları isə, məsələn, yaponlar və çinlilər öz formalarını ari mədəniyyətinə verib onu qəbul etdiklərindən, onlar mədəniyyət daşıyıcıları sayılır. Yəhudi irqini isə mədəniyyət dağıdıcılığına aid etmək olar. “Aşağı insanlar”ın mövcudluğu yüksək mədəniyyətin yaranmasında əsas şərtidir. İnsanlığın ilkin mədəniyyəti aşağı irqlərin istifadəsinə söykənib. Keçmiş zamanlarda qalib olduğu üçün arilər istila etdikləri xalqları iradəsinə tabe etdirir, öz tələblərinə uyğun tapşırıqlarını həyata keçirirdilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, məğlub xalqlar “hakimlər”in adətini, ənənəsini, dilini qəbul etsə də, arilər öz qanının təmizliyini itirməyə başladı. Hitler bununla əlaqədar “Mənim mübarizəm” əsərində yazırdı: “Mədəniyyətlərin zəifləməsinin yeganə səbəbi qan qarışıqlığı oldu və bunun nəticəsində irqlərin inkişaf səviyyəsi aşağı düşdü”. (383, s.296)

Əlbəttə, Hitlerin irqi mühakiməsində həm obyektiv, həm də müəyyən gerçəkliklər vardır. Və qeyd edək ki, onun irqə belə münasibəti hər çeydən çox Darwinin irəli sürdüyü “Təbii seçim nəzəriyyəsinə” əsaslanırdı. Hitler göstərirdi ki, əgər belədirsə və arilər yeganə mədəniyyət yarananlardırsa, onda onlar dünyaya hökmranlıq etməlidirlər. Oudur ki, Almaniya imperiyası şərq istiqamətində - Sovet Rusiyasının ərazisi hesabına sərhədlərini genişləndirməlidir.

Qeyd edək ki, hələ keçmiş əsrlərdə də almanlar belə qapalılığa, özünütəcridliliyə meyilli idilər. Hələ XI-XII əsrlərdən Almaniya bütünlükdə etnik qrupların etnik sərhədlərlə qapanması onların qarışmasını və inteqrasiyasını olduqca çətinləşdirirdi. Başqa tayfaların yayılması yerli vilayətin məhvi kimi qəbul edilirdi (məsələn, saksların şvatblara qarşı daimi mübarizəsi). (328, s.38)

Nasistlərin irqçilik nəzəriyyəsinə görə yüksək irqə mənsub olan almanlar bütün aşağı irqə qarşı mübarizə aparmalıydılar. İrqi mövcudluq formasını saxlayan müharibədir. Yüksək irq ətraf mühitdən təcrid olunmağı bacarmalıdır.

Aşağı irqə mənsub olan slavyanları arilər gələcəkdə kölə halına salmalı, yəhudi və qaraçıları isə tamamilə məhv etməli idilər. Oudur ki, Almaniya hər bir yəhudi kişinin adının axırına İsrail yazılırdı.

Eyni zamanda, nasistlərə görə “yüksək irq” həyati genişliyə malik olmalıdır. Almaniya buna sahib deyildir. Odur ki, o bu genişliyi ən kəskin və amansız üsullarla qazanmalıdır. Odur ki, alman faşistlərinin xarici siyasətində başlıca məqsəd Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə başlayıb, Urala qədər həyati genişlik əldə etmək, onu amansızcasına almanlaşdırıb, müstəmləkəyə çevirmək idi. (317, s.39)

Qeyd edək ki, nasistlərin irqçilik nəzəriyyəsinə görə, həm yəhudilər, həm də qaraçılar və slavyanlar “zərərli elementlər” sayılırdı. Əlbəttə ki, yəhudilərə və qaraçılara qarşı mübarizə nasistlər üçün problem doğurmurdu və istənilən vaxt onları irqi toqquşmalara, şəxsi ziddiyyətlərə, təşkil olunmuş dağıntılara cəlb etmək mümkün idi. Lakin, slavyanlarla mübarizə başqa vəziyyətdə idi. Əvvəla, Almaniya slavyanlar çox az idi, onların yaşadığı yerlər isə almanlaşdırılmışdı. (241, s.291)

Slavyanlar Almaniyanın şərqində və cənub-şərqində yaşayan qonşular idi. Odur ki, nasistlər ilk qənimət olaraq məhz slavyanları düşünürdülər. Odur ki, nasistlərin slavyanları aşağı irqə aid etməyi həm də onların şərq qonşularına hücumu üçün psixoloji əsas yaradırdı.

Qeyd edək ki, Hitlerin hakimiyyəti dövründə keç də bütün almanların onun “irqçiliyi” təsiri altına düşməmişdi.

Şübhəsiz ki, faşizm yalnız Hitlerin yaxud nasional-sosialistlərin problemi kimi yox, kütlə problemi olaraq baxmaq lazımdır. Nasional-sosialistlər geniş kətləni cəlb etmək üçün inqilabi frazeologiyadan məharətlə istifadə edirdilər. Təsədüfi deyildi ki, Hitlerin bəzi yaxınları onu “alman Lenini” adlandırırdı. Odur ki, sosial-demokrat və mərkəzçi-liberal partiyalardan çoxlu sayda inqilabçı əhval-ruhiyyəli adamlar Hitlerin tərəfinə keçirdilər.

Nasional-sosialistlər öz fəaliyyətlərində kommunist təbliğati elementlərindən məharətlə istifadə edirdilər. Nasional-sosialistlər öz bayraqlarının quruluşunda da bu inqilabi xarakterə üstünlük verirdilər. Bu haqda Hitler yazırdı: “Bizim üçün, nasional-sosialistlər üçün, bayrağımız fəaliyyət proqramımızı əks etdirir. Qırmızı rəng – hərəkətimizin sosial ideyalarını ifadə edir. Ağ rəng – millətçilik ideyasıdır. Xaç işarəsində isə arilər həmişə antisemit olmuş və olacaq, arilərin və yaradıcı əməyin qələbəsi uğrunda mübarizə ideyası qoyulmuşdur. (382, s.117)

Beləliklə, Hitler hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl nasist ideyaları ilə silahlanmış təhlükəli bir proqrama malik idi.

Hitler 1889-cu ildə Avstriya ilə sərhəddə yerləşən Lintse şəhərində kiçik burjua ailəsində anadan olmuşdu. Uşaqlıq illərində heç bir qeyri-adi keyfiyyəti ilə seçilmirdi.

On altı yaşında olarkən təəssüflənmədən orta məktəbi tərk etmişdi. 1907-1908-ci illərdə isə Vyanaadakı Təsviri İncəsənət Akademiyasına daxil ola bilməmişdi. Sonradan beş il o, imperiya paytaxtı olan bu şəhərdə bir neçə dostu

istisna olmaqla, demək olar ki, tənha yaşamışdı. Bu müddətdə o, küçələrdə gecələyir, pis təsirlərə düşür, hər cürə kitablar oxuyurdu. 1913-cü ildə o, Avstriya ordusunda xidmətdən boyun qaçırmaq üçün Münhenə getmişdi. 1914-cü ildə isə “həddindən artıq zəif” olduğuna görə orduya yararsız saymışdılar. (286, s.6-7)

1914-cü ilin avqustunda Almaniya Rusiyaya qarşı müharibəyə başladığını elan etdikdə Hitler könüllü olaraq orduya yazıldı. Piyada alayında xidmət edən Hitler iki dəfə (Birinci dərəcəli Dəmir xaçla) igidliyə görə fərqləndi.

Müharibə onun həyatında çox ciddi rol oynadı. Sonralar xatirələrində o, müharibəni həyatın ən unudulmaz dövrü adlandırır. Orduda xidmət edərkən Hitlerin dünyagörüşü əsasən formalaşmışdı.

Sonra Hitler orduda ideoloji kurs keçdi. Eyni zamanda, o, alman tarixinə və alman şovinizminin nəzəriyyə və təcrübəsinə aid oxunan mühazirələrə gedir, məşğələlərdə iştirak edirdi. Burada o, həmçinin dünyanın iqtisadi situasiyası, bolşevik idarəsi altında olan Rusiya, Bavariyanın və Reyxin birliyinə aid olan problemləri öyrənirdi. 1919-cu ilin payızında Hitler yenicə yaranan Alman Fəhlə Partiyası ilə əlaqəyə girdi və həmin vaxtdan siyasətlə sıx bağlılığı başladı.

Bu dövrdə Hitler Münhenin pivə barlarında populyzmə və demagogiyaya söykənən natiqliyi ilə artıq məşhur idi. Onun fikirləri həmin vaxt Münhenə axıb doluşan panalmançı baxışlı irqçi-millətçi qrupların ideyaları ilə üst-üstə düşürdü. Elə həmin vaxtdan o, Versal müqaviləsi əleyhinə ilkin təbliğat aparmağa başladı. Hitler başqa panalmançılar kimi itirilmiş müstəmləkələrin qaytarılmasını və Almaniya ilə Avstriyanın birləşdirilməsini tələb edirdi. Onun nəzərinə, almanların başlıca düşmənləri Rusiya deyil, Fransa və İngiltərədir. Yəhudilərə isə maliyyə kapitalının agentləri kimi baxırdılar.

Hitlerin yəhudilərə mənfi münasibətinin formalaşmasında digər müəllimləri ilə yanaşı, Bavariya şairi Ditrix Ekhartın, baltika almanı Maks Ervin von Şöyner-Rixterin və Alfred Rozenberqin təsiri vardı. Ekhard öz fəlsəfəsini “qəlbəz yəhudiçiliklə” mübarizədə görürdü. Rozenberq və Şöyner Rixter isə Hitlerdə “rus bolşevik yəhudiçiliyi” fikrini yaradırdılar. Nasistlərin ilkin ideyalarında Rusiya və bolşevizm əhəmiyyətli rol oynamasa da, Rozenberq Hitleri saxta “Sion müdriklərinin protokolları”nda qoyulmuş “ümumdünya yəhudi qəsdinin” detalları ilə tanış etmişdi. (268, s.37)

Məhz bu fikirlər Hitlerin özünəməxsus ideologiyasının formalaşmasına təsir göstərdi. Özünün yazdığı “Mənim mübarizəm” kitabındakı “yəhudi bolşevizmi” ifadəsi artıq Almaniyanın “həyati genişliyi məqsədi ilə” Sovet İttifaqını dağıtmaq mənasını kəsb edirdi.

Hitlerin bolşevizmə və yəhudiçiliyə münasibəti onun siyasətində mühüm yer tuturdu. Hələ 1920-ci ilin yayında o, çoxlu nümunələrlə bolşevizmin Rusiyaya faciəvi təsirini qeyd edirdi. Həmin ilin iyulunda o, bolşevizm, marksizm adı altında Sovet Rusiyasını yəhudilərin amansızcasına idarə etməsindən danışır. Sosial-demokratiyanın Almaniya yolumun salınmasını qeyd edirdi. (268, s. 41)

1922-ci ilə qədərki çıxışlarında Hitler bolşevik Rusiyasına mənfi münasibətini tez-tez hiss edirdi. O, iki ideologiyanın – idealizm və materializm arasında gedən mübarizəni xeyirin və şərin apardığı mübarizə kimi qəbul edir, alman xalqının missiyasını xeyirin gücü ilə bolşevizmə və ölümcül düşməne - yəhudiçiliyə qarşı mübarizədə görürdü.

Həmin ilin oktyabrında isə Hitler həyat uğrunda mübarizədən yox, iki dünyagörüşünün arasındakı ölümdən yazırdı. Göstərirdi ki, bu mübarizədə ya qalib gəlmək, ya da həlak olmaq lazımdır. Bu fikirlərin doğruluğunu Rusiyanın nümunəsində görmək mümkündür. Hitler yazırdı: “Marksist ideyanın qələbəsi rəqiblərin tam məhv olması deməkdir. Almanyanın bolşevikləşdirilməsi isə bütün xristian-qərb mədəniyyətinin məhvi deməkdir”. (268, s. 42)

Qeyd edək ki, nasistlərin təbliğatında aşağıdakı şüarlara ilk vaxtlarda üstünlük verilir: 1) “Marksizmin məhvi”; 2) “Versal müqaviləsinin dağıdılması”; 3) “Rusiyanın alınması”; 4) “Daxili ictimai təhlükəsizliyin təminatı”; 5) “Almaniyanın və bütün almanların “milli nüfuzu”nun bərpası”. (268, s.43)

Hitler sonralar da öz çıxışlarında, müsahibələrində marksizmə nifrətini gizlətmirdi. Məsələn, 1931-ci ildə Breytinqdə “Leypsiqin son xəbərləri” qəzetinin redaktoru ilə söhbətində demişdi: “Marksizm kökündən qoparılmalıdır... O, bolşevizmin mənbəyidir. Yalnız biz bu düşməndən həlak olan insanları xilas edə bilərik”. (317, s.37)

Nasizmin mənasını izah edərkən Ernst Nolte göstərirdi ki, bu ideya hər şeydən əvvəl sosial-kommunist hərəkatı ilə müəyyənləşir. Hitler “Mənim mübarizəm” əsərində göstərirdi ki, onun yaratdığı hərəkat marksist və bolşevik hərəkatının əks tərəfidir. Yəni burda sinfi mübarizə irqi mübarizə ilə əvəz edilmişdir. (268, s.149) Alman filosoflarının “nəhəng spekulativ bilikləri”ni mənimsəyən Marks ona yeni bir güc verdi, dünyanı anlatmaq əvəzinə, proletariatu müvafiq fəlsəfi təlimlərlə silahlandırır onu dəyişməyə çalışdı. Burada peşəkar inqilabçı Lenin daha da irəli getdi. Rus xalqlarının fikirlərinə əsasən Lenin göstərirdi ki, o, bir qrup bolşevik həmfikri ilə birləşərək kapitalist inkişaf mərhələsini keçib çar Rusiyasını sosializmə çatdıra bilər. Sonra səhnədə görünən Hitler bolşeviklərin ideologiyasını inkar edərək, hakimiyyət silahını ələ keçirib başqa ideologiyanı irəli sürdü.

Birinci Dünya hərbindən sonra çex mənşəli, almandilli sosioloq Karl Priabram yazırdı: “Bu gün Almaniya ilk baxışda olduqca heyranedicə bir vəziyyət müşahidə olunur”. (268, s.154) K. Priabram göstərirdi ki, alman nasionalizmi və alman sosializmi marksist sosializmi mənasında bir-birinə oxşar ideologiyalardır. Nasionalizm və sosializm – hər ikisi fərdi və kapitalist özlü əsasında dirçəlmişdir və hər ikisi müəyyən birliyə - millətə və ictimai sinfə buraxılış almağa çalışırlar. (268, s.155)

Hitler “Mənim mübarizəm” əsərində özünün nasional-sosialist fikirlərinin formalaşmasında panalmanist, antisemist Şöynerin və sosial-xristian Lyuterin

təsirlərinin də olduğunu göstərirdi. (268, s. 161) Beləliklə, Hitlerin nasionalist fikirlərinin Marksın sosializm ideyası ilə tam yaxınlığını gördük. Sosializm burjuva fərdinin varisidir, nasizm isə marksist ideologiyasının əks mövcudluğudur.

İstər sosializmdə, istər nasizmdə “kollektiv düşüncə”, “kollektiv şüur” elementləri güclü şəkildə görünməkdədir. Fransız sosioloqu Dürkheym müəyyən bir cəmiyyətin ümumi fikrini ifadə etmək üçün “kollektiv şüur”dan, “kollektiv düşüncə”dən danışırdı. Onun bu fikirləri anqlo-sakson empiriklərində suallar doğursa da (məsələn, “Siz küçədə kollektiv düşüncə ilə rastlaşmısınızmi?”), “Hamının hamıya qarşı mübarizəsi”nə inanan Hitler kollektiv sosial məzmun anlayışına, şübhəsiz ki, diqqət yetirirdi. (268, s. 178)

Qeyd edək ki, özünün marksist sinfi əvəzləmə funksiyası rolunda Hitlerin irqçiliyi nisbətən zəif görünürdü. Çünki Hitler irqçiliyi adamları yalnız bir yerə toplaşmağa məcbur edirdi. Yalnız fəal irqi nəzəriyyə olan antisemitizm alman əhalisini bir yerə toplaya bilərdi. Bu mənada, Rautning göstərirdi ki, yəhudilər Hitlerə mütləq lazım idi. Yəni o, öz iradəsini daima yəhudilərin iradəsinə qarşı qoyurdu. O, yəhudilərdə dağıdıcılığın aparıcısını və müasirlikdə nifrət etdiyi fərdin daşıyıcısı olan hər şeyi – demokratik eqalitarizmi, marksist və bolşevik inqilablarını görürdü.

Qeyd edək ki, nasist ideoloqları irqi nəzəriyyədən yalnız kütləyə təsir vasitəsi kimi yox, eyni zamanda təbliğat aləti kimi də istifadə edirdilər. Bununla yanaşı nasistlər irqi nəzəriyyəni həm də siyasi aksiyaların keçirilməsində də vasitə sayırdılar. Məsələn, nasist hökumətinin 1933-cü ilin iyulunda qəbul etdiyi “İrsi xəstəliklərin nəsillərə ötürülməsinin dayandırılması haqqında qanun” müalicə olunmayan və hər şeydən əvvəl psixi xəstəliklərin məhv edilməsi üçün “hüquqi baza” yaratdı. (241, s.291) Şübhəsiz ki, bu addımla nasistlər heç də təbliğat məqsədi güdmürdülər.

İriq seçim probleminə Himmler xüsusi əhəmiyyət verirdi. Xüsusən o, belə müəssisələrdən biri olan “Lebensborn”un (“Həyat mənbəyi”) fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Bu təşkilatın başlıca vəzifəsi nigahdan kənar “yüksək keyfiyyətli” çoxlu uşaqların dünyaya gəlməsinə təsir göstərmək idi. Təşkilat həmin uşaqların bütün saxlanma və tərbiyə olunma xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Belə ari irqi mənsub uşaqların dünyaya gəlməsində subay qadınlardan istifadə olunurdu. Güman edilirdi ki, müharibədən sonra müəssisə öz fəaliyyətini daha geniş miqyasda davam etdirəcək. Bu işin tam həyata keçirilməsi üçün otuz yaşına qədər olan hər bir qadının (eyni zamanda subay) hökumətə bir uşaq verməsini təmin edən qanun hazırlanması da nəzərdə tutulurdu. (241, s. 292)

Bundan əlavə, SS sıralarına daxil edilənlər ciddi irqi seçimlə üzləşirdilər. Hər şeydən əvvəl onlardan təmiz irqi mənsubluğu haqqında sənəd tələb olunur, sonra isə antropoloji seçim keçirilirdi. Bu işin yüksək təmin olunması üçün xüsusi “Napolas” internat məktəblər yaradılmışdı (nasional-sosialist tərbiyə müəssisələri).

Nasistlərin yalnız irqə deyil, dinə münasibətlərində də fərqli yanaşmalar vardı. İlk vaxtlarda nasist nəzəriyyəçiləri kilsəyə qarşı da mübarizə aparırdılar. Bununla əlaqədar nasional-sosialist ədəbiyyatda dinə və kilsəyə qarşı geniş mübarizə kampaniyası başlamışdı. Nasist nəzəriyyəçilərindən biri olan, Frankfurt-Mayndakı Höte Universitetinin rektoru E.Krik yazırdı: “İstənilən din öz mənbəyini Asiyadan götürür. Odur ki, bizim xarakterimizə və düşüncəmizə din yaddır. Almanların xarakterinə və taleyinə yalnız Allaha və taleyə canlı inam uyğun gəlir. İnam iradə və gücü möhkəmləndirir, din isə iradə və gücü dağıdır. Din bizim irqə yaddır. İnam, iradə, güc isə sağlamlıq amilləridir”. (241, s.301)

Güclü dövlət konsepsiyası nəzəriyyəsini əsaslandırmaq üçün nasist ideoloqlar təbliğat məqsədli “dövlətin orqanizm nəzəriyyəsi”ni müdafiə edirdilər. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq cəmiyyət bir dövlət olaraq bütün görünüşündə canlı orqanizmi xatırladır. Bu orqanizmdə ayrıca insan onun əsas hissələrini təşkil edir. (241, s.298)

Sıfıq mübarizəni inkar edən faşizm, millətin daxili birliyi prinsipini əsas götürür, bu birliyin yalnız orqanizm halında mövcudluğunu mümkün sayırdı.

Beləliklə, Hitlerin sonda gəldiyi fikir bu idi: hamının hamıya qarşı mübarizəsi. Hitlerin insan həyatı düşüncələri bu dairədə ümumiləşirdi: həyat uğrunda mübarizə, maraq uğrunda mübarizə. Hitler bu fikirlərini “Mənim mübarizəm” əsərində belə ifadə edirdi. “Mübarizə ideyası həyatın özü kimi qədimdir. Bu mübarizədə ən güclü və ən cəsur adamlar ən zəiflər üzərində qələbə çalırlar. Mübarizə hər şeyin yaradanıdır. Odur ki, insanlığın prinsiplərinə təşəkkür etmədən insan yaşayıb amansız mübarizə vasitəsi ilə heyvanlar aləmini üstələyə bilər. (382, s.24)

Artıq bu sözləri demək mümkün idi ki, nasist partiyasının başlıca məqsədi marksist dünyagörüşünü məhv etməkdən ibarət idi. 1922-ci ildə isə hitlerin dünyagörüşü həyat uğrunda mübarizəyə yox, “yəhudi bolşevizmi”ni məhv etmək, dağıtmaq lazım idi. 1922-ci ilə qədərki çıxışlarında Hitlerin Sovet Rusiyasına münasibəti birmənalı da deyildi. Onun ikili baxışlarında gah Rusiyanın “milli” xalqına yaxşı münasibət, gah da “yəhudi-bolşevik” hökumətinə mənfi münasibət hiss olunurdu. Eyni zamanda o, bolşevik olmayan Rusiya ilə Britaniyaya qarşı razılaşmaya meyllənirdi. Bəzi söhbətlərində isə göstərirdi ki, o, Britaniya ilə rəqabət siyasətindən bir şərtlə uzaqlaşar ki, Britaniya onun Rusiyaya olan ərazi siyasətini dəstəkləsin.

Onun fikrincə, Almaniya Britaniyanın maraqlarına toxunmayan kontinental siyasətə hazır olmalıdır. Məhz İngiltərənin köməyi ilə Rusiya ələ keçirməlidir. Rusiya alman sakinləri və nəhəng alman sənayesi üçün geniş torpaqlar ayırmalıdır.

Əslində “Mənim mübarizəm” kitabının yazılmasına hələ iki il qalmış Hitlerin məqsədi və fikirləri formalaşmışdı. Hitlerin məqsədini üç istiqamətdə belə ümumiləşdirmək mümkün idi: 1) Dünya yəhudiliyi gücünün dağıdılması uğrunda

mübarizə; 2) Marksizmə qarşı mübarizə; 3) Almaniya üçün Rusiyanın hesabına “həyatı genişlik” uğrunda mübarizə.

Hitler “Mənim mübarizəm” kitabının son fəsilərində yazırdı ki, Almaniya üçün lazım olan torpaqlar məhz Rusiyadadır, orada “yəhudi bolşevizmi” Rusiyanı zəiflətməmişdir və o, uçub-dağılmağa hazırdır. O, yazırdı: “Yəhudilərin Rusiyanı idarə etməyinə son qoyulması ilə Rusiyanın bir dövlət kimi axırı olacaqdır”. (382, s.743) Alman xalqının və alman dövlətinin başlıca vəzifəsi gücünü toplayıb “yəhudi bolşevizmi”ni məhv etməkdir. Həmin işi isə yalnız özünü bu məqsədə həsr etmiş dahi bir şəxs yerinə yetirə bilər. Çevrilişlə bağlı Landsberg qalasında beşillik həbs müddətinin doqquz ayını yatıb azad olduqdan sonra Hitler, həmin dahi lider rolunda özünü görürdü.

Qeyd edək ki, Hitler özünün ilkin fəaliyyəti dövründən müəyyən keyfiyyətləri ilə çoxlarının rəğbətini qazana bilmişdi. Onun yaxın silahdaşlarından olan Rudolf Qess göstərirdi ki, adamları nə isə məcbur edib Hitlerin təsiri altına salırdı. Məsələn, o, Landsberg həbsində Hitlerin bir şəxsiyyət kimi böyük əhəmiyyəti olduğunu dərk etmişdi.

Alfred Rozenberq isə nyurenberq prosesində danışırdı ki, o, Hitlerin dəmir iradəsi, yaradıcı gücü öz intellektual səviyyəsini daima artırması ilə heyrətlənir və onu nasist partiyasının yaradıcısı kimi qəbul edirdi.

İozef Göbbels isə “Mənim mübarizəm” kitabını oxuduqdan sonra soruşmuşdu: “Kimdir bu adam? Yarımallah! Xristos həqiqəti, yaxud ancaq Müqəddəs İohan?” Və məhz bundan sonra o, 1926-cı ilin 19 aprelində öz gündəliyində yazmışdı: “Hitler, mən Sizi sevirəm!” (268, s.52)

“Hitleryuqend” təşkilatının sonralar lideri olmuş Baldur fon Şirak xatırlayırdı ki, ilk dəfə 1925-ci ildə onun səsinə eşidib heyrətə gəlmişdi. İnanmışdı ki, Almaniyanı məhz Hitler xilas edəcəkdir.

German Gering isə yazırdı ki, Hitler onun üçün vicdandır. O, Hitlerlə “nadir əlaqə... məntiqi fikir düşüncəsi, dərin fəlsəfədə və fəaliyyətdə olan dəmir adam” xarakteri görürdü. (268, s.252)

Hitler öz yüksək bacarığı ilə qısa bir zamanda gənc Milli-Sosialist Alman Fəhlə Partiyasının (1920-ci ilin fevralında Alman Fəhlə Partiyası öz adını dəyişmişdi) aparıcı nətiqinə çevrildi. 1920-ci ilin fevralın 24-də isə o, özünün redaktə etdiyi, üzərində dəfələrlə işləyib hazırladığı Partiya Proqramını elan etdi. Hitlerin mənsub olduğu partiyanın da sıraları genişləndirdi. 1919-cu ilin sentyabrında 55-ci adam kimi daxil olduğu partiyanın üzvlərinin sayı 1920-ci ildə 2000-nə, 1921-ci ildə isə 3300-ə çatdı.

Qeyd edək ki, Hitlerin və onun başçılıq etdiyi nasist partiyasının nüfuzunun getdikcə artmasında Versal müqaviləsinin Almaniya tərəfindən qəbul edilmiş şərtləri də az rol oynayırdı. 1919-cu ilin iyunun 28-də Fransada – Versalda Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və digər dövlətlərin imzaladığı Almaniyanın təslimçiliyi sənədi 1920-ci ilin yanvarın 10-da Almaniya

və dörd müttəfiq dövlət – Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Yaponiya ratifikasiya etdikdən sonra qüvvəyə mindi. (238, s.25)

Versal müqaviləsinə görə, Almaniya özünün bir sıra ərazisindən və ona aid olan müstəmləkələrdən məhrum edilir və həmin yerlər sonradan qalib dövlətlər arasında bölünürdü. Almaniya dövlətinə 100 mindən artıq quru qoşunları saxlamağa icazə verilmirdi. Mütləq hərbi xidmət ləğv olunur, hərbi-dəniz donanmasının böyük hissəsi qaliblərə verilir. Almaniya müharibə zamanı Antanta ölkələrinin hökumətlərinə və ayrı-ayrı vətəndaşlarına dəyən zərəri ödəmək öhdəliyini də üzərinə götürürdü.

Qeyd edək ki, dəyən zərərin də miqdarı olduqca yüksək idi. Hətta fantastik rəqəmlər – 3, 7, 10 trilyon qızıl frank səslənirdi. Lakin, uuznmüddətli diskussiyalardan sonra təxmini 325 milyard frank rəqəmi razılaşdırılmağa başlandı. Məsələ belə həll olundu: 1921-ci ilin mayın 1-nə qədər Almaniya 20 milyard qızıl markanı pul formasında, yaxud da natura halında ödəməlidir. Natura halında ödəmələrdə kömür, heyvandarlıq, gəllirlər, maşınlar, istehsal alətləri və müxtəlif əşyalar, hərəkət əmlakı nəzərdə tutulurdu. (317, s.54)

Versal müqaviləsi şərtlərinə görə Şərqi Prussiya Almaniyanın qalan hissəsindən ayrılırdı. Almaniya Elzası və Lotaringiyanı Fransaya, Eypen və Malmedi vilayətlərini Belçikaya, şimali Şlezvinqanı Danimarkaya, Poznan vilayətini isə Polşaya verirdi. (317, s.25) Reyn çayının sahili boyu silahsızlaşdırılmış ərazi sayılırdı. Müqavilə əsasında Almaniyanın 9,6 faiz əhalisi daxil olamqla 12,7 fazi ərazisini alıb Fransaya, Belçikaya, Danimarkaya, Polşaya, Çexoslovakiya və Litvaya verdilər. Bundan əlavə o, bütün Şərqi və Cənub-qərbi Afrikadakı müstəmləkələrini itirdi. Asiyada Kamerunu və Toqonu, Avstraliyada əhalisi 12,3 milyon olan 3 milyon kv m-lik ərazini Böyük Britaniyaya, Fransaya, Belçika və Yaponiyaya verdi. Dansiq azad şəhər oldu və bu dəhlizlə Polşanın dənizə çıxışı təmin edildi. Eyni zamanda, Versalda Millətlər Liqası təsis olundu.

Göründüyü kimi, Versal müqaviləsi Almaniyanı da çox ağır vəziyyətə salmışdı. Başda Hitler olmaqla nasistlər Versal müqaviləsinin şərtləri 1921-ci ilin yanvarın 30-da elan edildikdən sonra fevralın 1-də Münhenin “Krone” sirkində etiraz mitinqi təşkil etdilər. Axşam saat 8-də altıminlik zal adamlarla dolmuşdu. Hitlerin “Krone” sirkindəki iki saatlıq çıxışı “Gələcək, yaxud ölüm” adlanırdı. Hitlerin çıxışı çox böyük marağa səbəb oldu. Məhz bu çıxışdan sonra onu yeni lider kimi Münhenin mühafizəkarları və ekstremistləri də etiraf etdilər.

Amerikanın Berlindəki hərbi attaşesinin nümayəndəsi T.Smit elə həmin illərdə Hitlerlə görüşündən sonra yazırdı: “Ağlasığmayan demaqoqdur. Mən bu vaxta kimi belə inadkar və fanatik adam eşitməmişəm... Hitler alman siyasətində əhəmiyyətli amildir. O, nə istədiyini bilir”. (317, s.55-56)

ABŞ-ın Berlindəki səfiri Robbins 1922-ci il dekabrın 5-də Vaşinqtona göndərdiyi məktubda yazırdı: “Hitler gənc Avstriya feldfelidir, müharibə zamanı alman ordusunda vuruşmuşdur, indi isə faşist hərəkətinə rəhbərlik edir.

Mussolininin keçdiyi yolu yavaş-yavaş o da gedir. O da Mussolini kimi sənayeçilərdən çoxlu pul alır”. (317, s.56)

Hitlerin nüfuzu getdikcə artırdı. (128) O, Almaniyanın ağır vəziyyətindən, problemlərindən danışıraq mübarizəsini gücləndirir, lideri olduğu nasist partiyasının təşkilat strukturlarını genişləndirirdi. Artıq 1929-cu ilin seçkilərində nasistlər ilk uğurlar əldə etdilər və partiyanı çox zaman “Hitler hərəkatı” da adlandırırdılar. 1932-ci ilin seçkilərində isə 13 milyon seçici məhz Hitleri dəstəkləmişdi. 1932-ci ilin iyulundakı iki seçkidə - yerlərə və Rexstaqa seçkidə Hitler seçicilərin 37,3 faizinin səsini qazandı. Rexstaqda 230 yer alan ən böyük partiyanın lideri kimi o, kansler vəzifəsini tələb etdi. Lakin, 1932-ci ilin 13 avqustunda Gindenburq onun təyinatına razı olmadı.

Lakin sonrakı proseslər, baş verən ağır böhran Gindenburqu Veymar Konstitusiyasının 48-ci bəndinin əksinə olaraq (həmin bənd demokratiyanın antidemokratik qüvvələrdən, sağ və sollardan qorunmasına əsas verirdi) hökuməti Hitlerə verməsini məcbur etdi. 1932-ci il dekabrın 2-də ölkədəki inqilabi hərəkatla bacarmayan Papen istefa verdi. Onun yerinə kansler olan general Şleyxer əslində Hitlerin hakimiyyətə gətirilməsi rolunu oynadı. 1933-cü il yanvarın 30-da Hitler reyxsansler oldu. (317, s.69)

Hitler ilk gündən fəal xarici siyasətlə məşğul oldu, güclü hərbi potensiala malik olmayan Almaniyayı sülh tərəfdarı kimi tanıtməyə başladı. Hitler ABŞ prezidenti Ruzveltin sülhün qorunması haqqında Avropa xalqlarına müraciətinə belə cavab vermişdi: “Almaniya böyük səylə belə sülhün təminatçısı olmaq istəyir”. (317, s.76) Əslində, Hitler Sovet İttifaqını zəbt etmək planından əl çəkməmişdi. O, kommunizmə qarşı mübarizədə İngiltərəni müttəfiq görmək istəyirdi. Təxmini plan belə idi: Almaniya Avropa qitəsində Urala qədər, İngiltərə isə dənizdə və dənizətrafi müstəmləkələrdə ağılıq edir. Bundan əlavə, o, İtaliyanı da özünə müttəfiq etmək istəyirdi. Rəsmi müraciətində yeni hökumət Sovet İttifaqı ilə dostluq münasibətini müdafiə etdiyini bildirir, göstərirdi ki, kommunistlərə qarşı aparılan tədbirlərin SSRİ-yə aidiyyəti yoxdur.

Lakin, 1933-cü ilin payızında nasistlər Almaniyanın Millətlər Liqasından çıxdığını bildirdilər. Oktyabrın 14-də radio ilə oxunan müraciətdə bildirilirdi: “Üçüncü reyx” iki ildir ki, tərkisilah olunmaqla bağlı davam edən Cenevrə Konfransını və Millətlər Liqasını tərk edir. (317, s.77)

Cenevrədəki konfransda alman nümayəndəsi, səfir Nadolni bildirirdi: “Almaniya artıq tərkisilah olub. Onun ordusu cəmi 100 min, donanması isə 15 mindir. Almaniyanın nə tankı var, nə də ağır silahı. Onun aviasiyası da yoxdur. Bəs, buyurun, deyin görək, başqa dövlətlər necə tərkisilah olurlar? Almaniyanın bərabər hüquqluğu hardadır? Almaniya istənilərn təcavüz qarşısında müdafiəsizdir. Millətlər Liqası lazımi təcavüzkarın qarşısını almağa qadir deyildir. Baxın, Yaponiyanın 1932-ci ildəki Mancuriyaya qarşı təcavüzünə! Almaniya tamamilə

silahlanmaq istəmir. Lakin, Almaniya tələb edir ki, başqaları da tərksilah olsunlar!” (317, s.77)

1933-cü ilin dekabrında Almaniya ordusunun sayının və hərbi xərclərinin isə 90 faizi artırdığını bildirdi. Beləliklə, Versal müqaviləsinin şərtləri Hitler tərəfindən pozulmağa başladı. 1934-cü il avqustun 1-də prezident, feldmarşal Gindenburq vəfat etdi. Təntənəli dəfn mərasimindən sonra avqustun 15-də Gindenburqun vəsiyyətləri çap edildi. O, vəsiyyətlərində bildirirdi ki, ordu dövlətin başlıca rəmzi və əsas sütunu olmalıdır. Bundan əlavə o, Hitlerin siyasətini bəyənilir və göstərirdi ki, prezidentin davamçısı məhz Hitler özü olmalıdır. (317, s.83)

Doğrudur, bu vəsiyyətlərin saxta olması haqqında fikirlər səslənsə də, artıq Hitler öz əlinə kifayət qədər güc toplamışdı. Onun tələbi ilə “Alman imperiyasında dövlətin ali başçısı haqqında qanun” qəbul edilir. Hər iki – prezident və kansler vəzifəsinə uyğun olaraq Hitlerə ömürlük rəsmi “fürer və rexskansler” titulu verilir. (317, s.83) 1939-cu ildən isə Hitlerin arzusuna görə onu sadəcə “Fürer” deyərək çağırırlar.

1934-cü ildə nasistlərin Avstriya kansleri Dolfusu öldürməsi Hitler hökumətini pis vəziyyətə salsada, o, bu vəziyyətdən məharətlə çıxmağı bacardı. Belə ki, Versal müqaviləsinə görə, Saar ərazisi 1920-ci ildə Almaniya tərəfindən alınmışdı. Məhz nasistlərin ciddi səyi ilə əhali arasında sorğu keçirildi: yerli əhali Almaniyanın tərkibinə qatılmaq istəyir, yoxsa Fransanın ərazisi olmağı üstün sayır? 1935-ci il yanvarın 13-də əhali arasında keçirilən sorğuda sakinlərin 90,9 faizi Almaniya ilə birləşməyə üstünlük verdilər. Daxili siyasət və beynəlxalq nüfuz baxımından bu, Hitler üçün olduqca böyük qələbə idi.

1936-cı ildə Hitler daha bir cəsarətli addım atdı: alman qoşunları onun göstərişi ilə Reyn vilayətinə daxil oldu. Bununla Versal müqaviləsinin şərtləri və 1925-ci il Lokarn razılaşması pozuldu.

Bu addımın atılması çox həyəcan və narahatlıqlar yaratdı. Xarici İşlər Nazirliyi Hitlerə ehtiyatlı olmağı məsləhət gördü. Hərbçilər isə sonrakı hadisələrdən ehtiyatlanırdılar. Baxmayaraq ki, Hitler istənilən anda qoşunu geri çağırmağa hazır idi, lakin, o, cəsarətli riskə üstünlük verdi. Hitlerin bu cəsarəti xalq arasında onu daha da məşhurlaşdırdı. Hitler ordunun bərpasına ciddi diqqət yetirdi. 1934-cü ildən başlanan iqtisadi çətinliklər Yalmar Şaxtanın iqtisadiyyat naziri təyin edilməsindən sonra bir qədər dayandırıldı. Hitler yeni nazirə iqtisadi problemlərin həllində “diktator” səlahiyyəti vermişdi.

1935-cı ildə Almaniya Yaponiya ilə ilk əlaqələrini qurdu. Həmin ilin mayında Ribbentropun nümayəndəsi Xak Yaponiyanın hərbi ataşesi polkovnik-leytenant Osima ilə görüşdü. Həmin görüşdə Almaniya ilə Yaponiyanın Sovet İttifaqına qarşı hansı hərbi paktın bağlanması imkanları müzakirə edildi. Almaniya tərəfindən imzalanmış Yaponiya ilə “Antikomintern” paktı Hitler tərəfindən bəyənilirdi. İyunun 9-da Hitlerin Yaponiyanın səfiri Mutakoi ilə söhbətində “bolşevizmə və kommunist ideyalarına qarşı birgə mübarizə” aparmaq

razılaşdırıldı. (317, s.87) Bir neçə həftə sonra Hitler bildirdi: “Rusiya öz tarixi torpaqlarına bölünməlidir ki, dünya nəhayət rahat olsun”. (317, s.87)

1936-cı ilin sentyabrında Almaniya ilə Yaponiya arasında olan müqaviləni Ribbentrop ilə Mutakoi imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən, Rusiyanın hər iki ölkədən birinə hücumu zamanı birgə fəaliyyət nəzərdə tutulurdu.

1936-cı ilin avqustunda Hitler “Müharibəyə iqtisadi hazırlıq haqqında” memorandumunu elan etdi. Hitler göstərirdi ki, “xalqın və imperiyanın mövcudluğunu” yalnız bu addım təmin edə bilər. Böyük iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq Hitler Almaniya ordusunu gücləndirirdi. 1937-ci ilin yanvarında Hitler partiyanın dairə liderlərinin toplantısında bildirirdi: “Mən istəyirəm ki, bizim alman xalqı Avropa xalqları arasında ən güclüsü olsun!” (317, s.93)

Almaniya hər vasitə ilə müharibəyə hazırlığını davam etdirirdi. 1937-ci il noyabrın 5-də reyxsanselyariyada yüksək siyasi və hərbi rütbəli şəxslərin keçirdiyi gizli müşavirədə bildirilmişdi: yaxın gələcəkdə müharibəyə hazır olmaq. Təxminən tarix də belə müəyyənləşmişdi: 1943-1945-ci illər”. (317, s.99) Hitler bildirmişdi ki, hazırda Britaniya daxildən çox zəifdir, fransızlar isə möhkəm olsalar da, daxili siyasi çətinliklər içərisindədir.

Bundan əlavə, artıq 1937-ci ilin sonlarında İngiltərə və Fransa sovet hökumətinə əks mövqedə dayandığından Berlinlə yaxınlaşmağa meyilli idilər. Artıq 1937-ci ildə Hitlerin göstərişinə əsasən “Otto” planı hazırlandı. Bu plana uyğun şəkildə 1939-cu il martın 12-də Avstriya işğal edildi və martın 13-də Avstriya Almaniyanın ələyəti elan olundu. (317, s.103)

Almaniyanın az sonra Çexoslovakiyanın Sudet vilayətini də öz ərazisinə birləşdirməsi Hitlerin Versal müqaviləsi şərtlərini bütövlükdə pozduğunu sübut etdi. 1938-ci ilin oktyabrında alman qoşunlarına artıq Sudet vilayətini tutmuşdu. Qeyd edək ki, 1938-ci ilin sentyabr ayında İngiltərə, Fransa, Almaniya və İtaliya hökumətlərinin başçıları Münhendə toplaşaraq Çexoslovakiyanın bir sıra rayonlarını Almaniya vermək razılığına gəlmişdilər. Çexoslovakiya hökuməti isə ölkədə müəyyən qüvvələrin etirazlarına baxmayaraq, müqavimət göstərməkdən imtina edib təslim oldu. (187, s.498)

Qeyd edək ki, Hitlerin nüfuzunun artmasında Reyxstaqın yandırılması və Remin çevrilişi, Blomberqer – Frinq cəhdinin də böyük təsiri oldu. Məhz bu hadisələrdən sonra Hitlerin ətrafında daha çox özü xislətdə olan avantürüstlər və “ya hər şey, ya da heç nə” prinsipinə möhkəm əsaslanan əlavə adamlar toplaşdı.

Qeyd edək ki, Hitlerin hakimiyyət zirvəsinə çatmasında qəddarlığının və tətbiq etdiyi amansız cəza üsullarının da böyük təsiri vardı. Hitler rejimi əleyhinə olan minlərlə adam təqib edilir, müxtəlif cəzalara məruz qalırdılar. Nasistlərin hakimiyyəti ərəfəsində ümumi sayı 150 mindən çox olan Kommunist Partiyası üzvlərinin, demək olar ki, yarısı həbsxanaya salındı. 1933-cü ildən 1939-cu ilə qədər təqribən 12 min adam dövlətə xəyanətdə günahlandırılıb mühakimə edildi. Muxalifət qüvvələri ya məhv edilmiş, ya da Almaniya qovulmuşdu. Doğrudur,

nasistlər ilkin vaxtlarda daha çox həbslər aparsalar da, sonrakı illərdə bu rəqəm azaldıldı. Məsələn, 1933-cü ilin 31 iyuluna qədər həbsxanalarda 27 min adam saxlanırdısa, 1936-1937-ci illərdə bu rəqəm 7500 idi. Lakin, həbsxanaların və məhbusların genişləndirilməsi haqqında planlar vardı.

Bu illərdə Almaniyada güclü terror aparatı yaradılmışdı. Həbs düşərgələrinin yaradılmasında isə Himmlerin “xüsusi xidmətləri” vardı. İlk düşərgələr – Bavariyada – Dahauda yaradılırdı. 1935-ci ildə Almaniyada yeddi böyük həbs düşərgəsi vardı: Dahau, Esterveqen (burada rəsmi olaraq cinayətkarları saxlasalar da, siyasətçiləri buraya salırdılar), Lixtenberq, Zaksenhauzen, Bad-Zultsa, Kolumbiya-hauz və Fyulsbyuttel. 1936-cı ilin iyulunda Zaksenhauzendəki həbsxana əsas düşərgə sayılırdı. Həmin vaxtda Buhenvald həbs düşərgəsinin tikintisinə başlandı. Bundan əlavə, Himmler Berlində həbsxana təlimatçıları idarəsi və briqadfyurer Eykin komandanlığı ilə “Ölü başlar” dəstələri yaratdı.

Hitler öz hakimiyyətini gücləndirmək məqsədi ilə mövcud orqanları möhkəmlətməmiş, eyni zamanda müxtəlif qurumlar yaratmışdı. Hitlerin hakimiyyəti illərində fəaliyyət göstərən qurumlardan biri SA (hücum dəstələri) təşkilatı idi. Həmin təşkilat 1921-ci ildə nasist partiyasına kömək məqsədi ilə yaradılmışdı və nasist partiyasının hərbişmiş terrorçu dəstəsi kimi mövcud idi. 1933-cü ilə qədər anti-faşistlərə qarşı terror silahı kimi istifadə olunurdu. SA təşkilatına Emil Mauris və Ulrix Klinqdən sonra German Gering rəhbərlik edirdi. Maraqlı idi, böyük xərclər hesabına başa gələn dəstəni yaratmaqda Hitler nə məqsəd güdürdü?

SA təşkilatının ilk rəhbərlərindən olan kapitan Rem hərbi anbarlarda çoxlu qəhvəyi rəngli paltarların olduğunu gördükdə öz əsgərlərinə o formanı geyinməyi əmr etmişdi. Beləliklə, qəhvəyi rəng həm də faşistlərin rəmzlərindən birinə çevrildi.

Küçələrdə yük maşınlarında gedən hücum dəstələri haqqında isə belə şüarlar söylənilirdi: “Nəçə ki, SA marş edir, Almaniya sağ qalacaqdır!” Hitler SA dəstələrinə böyük əhəmiyyət verirdi. Həmin dəstələri o, müharibədən sonra yaranmış freykerlərin təcrübəsi əsasında formalaşdırırdı. (372, s.23) SA-da olanların sayı 300 mindən 1,2-1,7 milyona çatırdı.

Qeyd edək ki, SA dəstələrinin başçısı Rem özünün çoxminlik ordusunu dövlətə qarşı qoyur, heç kimə tabe olmurdu. SA getdikcə narazı qalanların ordusuna çevrilirdi. Eyni zamanda partiya rəhbərliyinə tabeçilikdə dayanmayan Rem və onun ordusu Hitlerlə problemlər yaradırdı. Hitler 1925-ci ildə onu bu işdən uzaqlaşdırsa da, 1931-ci ildə onu yenidən qaytarmağa məcbur olmuşdu. Lakin sonralar Hitler Geringin və Himmlerin hazırladığı planı təsdiqləyib başda Rem olmaqla SA dəstələrini dağıtmaq əmrini verdi. (207, s.483) Hitler özü əməliyyatda iştirak edərək SA rəhbərliyinin yaşadığı otağa girib onları həbs etdi və ciddi nəzarət altında Münhenə göndərdi. Hitlerin göstərişi ilə Remə özünü öldürmək imkanı verildi, lakin o razılaşmadıqda, bazar günü axşam güllələndi.

Hitlerin bu cəsarətli hərəkəti böyük heyratə səbəb oldu. İyulun 13-də Reyxstaqdakı çıxışında Hitler apardığı əməliyyatı belə izah etdi: “Mən sui-qəsdin iştirakçılarını güllələmək əmrini verdim. Bu, o deməkdir ki, mən alman ailələrinin möhkəmliyini sarsıdan bir yaranı sağaltmışam. Qoy hamı bilsin ki, intizam və təhlükəsizlik millətimizin mövcudluğunun başlıca şərtidir. Heç kim bu əsasa sui-qəsd edə bilməz! Və qarşıda kim dövlətə əl qaldıracaqsa, mütləq ölümə məhkum ediləcəkdir”. (207, s.485)

Hadisədən üç həftə sonra Hitler əvvəllər SA tərkibində olan SS təşkilatının statusunu yüksəldib müstəqil təşkilat etdi və birbaşa öz tabeliyinə keçirdi. Beləliklə, Hitler intizamsız və inam bəsləmədiyi SA-nı öz siyasətinə uyğun olan, daha perspektivli SS-lə əvəz etdi.

SS təşkilatı da (mühafizə dəstələri) faşist rejiminin əsas dayaqlarından idi. 1925-ci ildə SA tərkibində furerin şəxsi mühafizəsi kimi (sayı 200-ə qədər) yaradılmışdı. (301, s.682) 1929-cu ildən SS-in rəhbəri Himmler təyin olundu. 1934-cü ildən isə müstəqil təşkilat olaraq fəaliyyətə başladı. SS təşkilatı aşağıdakılardan ibarət idi: 1) Alqemeyn SS (ümumi SS); 2) Ferfyunstruppe SS (hərbi dəstəli SS). İkinci Dünya müharibəsi başlandıqda hər ikisi “SS Vaffen” (“SS hissələri”) adını aldı. Beləliklə, SS tərkibinə “Ölü başlar”, “SS hissələri”, SS Reyxsfurerin təhlükəsizlik xidməti daxil idi. SS Almaniyada və işğal edilmiş bölgələrdə kütləvi terrorun keçirilməsində başlıca silah idi. SS-in sıralarında olanların sayı 50 mindən 1 milyona qədər idi.

Hitlerin hakimiyyəti illərində fəaliyyət göstərən daha bir qurum SD (təhlükəsizlik xidməti) adlanırdı. Bu qurumun fəaliyyəti istiqamətləri belə idi: casus-terrorçuluq, siyasi kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, reyxs daxilində və onun kənarlarında fəaliyyət, işğal zonalarında terrorçu aksiyalara rəhbərlik. (301, s.682) SD sıralarında olanların sayı 70 minə qədər idi.

Hitlerin təsirində olan digər bir təşkilat “Polad dəbilqə” adlanırdı. 1918-ci ilin noyabrında yarımhərbi və şovinist qurum olaraq yaranmışdı. Qurumun yaradıcısı keçmiş zabit, fabrik sahibi Zeldt idi. Təşkilat Almaniyada inqilabi hərəkətlə mübarizə məqsədi ilə yaradılmışdı. Alman Nasist Partiyasının sənayeçiləri tərəfindən maliyyələşdirilirdi. 1933-cü ildə bütövlükdə SA-ya və “Hitleriyuqend” (“Hitlerçi gənclər”) təşkilatına qatıldı. Zeldt isə Hitler hökumətində əmək naziri oldu. (301, s.683)

Hitlerin hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində Gestapo (“Gizli dövlət polisi”) sisteminin də az təsiri olmamışdı. Gestapo sistemi 1933-cü ilin aprelində Geringin sərəncamı ilə yaradılmışdı. Gestapo faşist Almaniyasında əks-kəşfiyyat və siyasi türk orqanları sistemi olaraq mövcud idi. Almaniyada və kənarlarda kütləvi terror həyata keçirirdi. (301, s.663)

Gestapoda olanların sayı 40 minə qədər idi. Bundan əlavə, Hitlerin ideyalarının təbliğində və bir lider kimi nüfuzunun artmasında nasist partiyasının mərkəzi orqanı olan “Felukiter beobaxter” qəzetinin, esesçilərə (SS) daha yaxın

“Şvarie kor” (“Qara korpus”) qəzetinin, aylıq “NS Monatsxefeş” jurnalının əhəmiyyəti də böyük idi.

Hitlerin nüfuzunun yüksəldilməsində, şübhəsiz ki, onu əhatə edən şəxslərin də təsiri böyük idi. Hitlerə xüsusi yaxınlığı olanların arasında German Geringin, Henrix Himmlerin, İosif Göbbelsin, Martin Bormanın, İoahim Ribbentropun adı tez-tez hallanırdı.

German Gering – Hitler imperiyasında ikinci şəxs sayılırdı və furerin rəsmi varisi idi. 53 il ömür sürdü. 1893-cü ilin yanvarında doğulan Gering 1946-cı ildə Nyurenberq prosesində asılmaqla ölümə məhkum edildikdən sonra özünü öldürdü. (372, s.97)

Gering ilk dəfə 1922-ci ildə Hitlerlə tanış olmuşdu. İlk tanışlıqdan sonra Hitler onu SA-nın rəhbəri təyin etmişdi. İlk tanışlıqları dövründə Hitlerin maddi təminatına və dolanışığına həm Gering, həm də Geringlər ailəsi yaxından köməklik göstərirdi. Onların dostluğunu pozmağa çalışanlar olsa da, bu münasibət 1945-ci ilə qədər davam etdi. Doğrudur, bu illərdə Hitlerlə münasibətlərində az gərginliklər də olmadı. Bir müddət o, həbsdə yatdı, narkomaniya xəstəliyinə tutuldu, sonra sağalıb İtaliyaya-Mussolini ilə danışıqlara göndərildi. 1926-cı ildə yeni alman prezidenti Gindenburq putçislərə amnistiya verdikdən sonra da nasistlər Geringi yaxına buraxmadılar. Sonra o, İsveçə getdi. Burada çox qalmayıb yenidən Almaniyaya qayıtdı. 1928-ci ildə Reyxstaqa seçkilərdən sonra onun həyatında çox dəyişikliklər oldu. Hitlerlə yaxınlıq edən Gering özü haqqında şöhrət dolu və təsirli rəylərin yaranmasını təmin etdi. Məsələn, “Alovlu vətənpərvər Gering, Almaniya Versal müqaviləsi şərtlərindən xilas olmayınca, rahat nəfəs almayacaq” və s. Nasist təbliğatçıları belə uydurmalarla onun nüfuzunu artırırdılar. 1928-ci ildə o, Reyxstaqa deputat seçildi. Bütün bu uğurları o, Hitlerin köməyi ilə qazanırdı. 1933-cü il yanvarın 30-da hakimiyyətə gələn Hitler sabahı günü – ayın 31-də onu Prussiya Daxili İşlər Nazirliyində fəvqəladə komissar təyin etdi. Burada olarkən o, tədqiqat mərkəzi yaradıb adamların danışıqlarına qulaq asır, lentə yazırdı. Bu “tədqiqat”a hələ nə xarici diplomatlar, nə də almanlar öyrəşməmişdilər. 1934-cü il aprelin 10-da Hitler Geringi Prussiyanın nazir-prezidenti təyin etdi. 1937-ci ilin iyulunda Geringin rəhbərliyi ilə nəhəng dövlət konserni yaradıldı. Buna qədər isə o, xammal ilə yanacaq üzrə komissar kimi iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayırdı. 1940-cı il iyulun 19-da Hitler Geringə reyxmərşal rütbəsini verdi. Beləliklə, “dəmir German” Almaniya tarixində ikinci reyxmərşal oldu. İlk rütbəni alan Savoski prin (1663-1736) Oyqen olmuşdu. Nasist Almaniyanın məğlubiyyətindən sonra ömrünə bir neçə saat qalmış Gering zəhər ampulasını dişləri arasında sıxıb özünü öldürdü. (301, s.166)

Henrix Himmler – 1900-cü ildə anadan olmuşdu. SS reyxsfureri Himmler Hitlerin ən yaxın adamlarından biri idi. Fransız tarixçisi Jak Delaryu Himmleri belə təsvir edirdi: “Ancaq iki əlaməti göstərirdi ki, bu adamla olduqca ehtiyatlı olmaq lazımdır: çox nazik və qansız dodaqları və çox kəskin ifadəli balaca boz-mavi

gözləri. Onun bu baxışlarını hətta eynəyin şüşələri də gizlədə bilmirdi”. (301, s.172-173) Rozenberq isə deyirdi: “Mən heç zaman Himmlerin gözlərinin içərisinə düz baxa bilməmişəm. Onlar həmişə qırpılaşaraq eynəyin şüşələri arxasında gizləndirdi. İndi onun şəkildən mənə dikilmiş gözlərində bir şey hiss edirəm: qəddarlıq”. (301, s.173)

Himmler hələ 1925-ci ilin fevralında Hitlerə məktub yazmış, martın 12-də isə Münhendə ilk dəfə onunla görüşmüşdü. 20-ci illərin sonunda isə o, bütövlükdə Hitlerə xidmətə başladı. 1929-cu ildə o, SS qrupuna başçılıq etdi. 1933-cü ildə Hitler hakimiyyətə gəldikdən sonra Himmlerin də ulduzu parlamağa başladı. 1936-cı il iyunun 17-də Himmler SS-in reyxsfüreri və alman polisinin rəisi təyin olundu. Nasist Almaniyasında Himmlerin vəzifəsinə görə əslində daxili işlər naziri Frikın müavini sayılırdı. Lakin, Himmler nazirdən də çox hakimiyyətə malik idi. Yəni, əslində Himmler və onun idarəsi nazirə yox, birbaşa Hitlerə tabe idi, dövlətdənkənər idarə formasına çevrilmişdi. Himmlerə aşağıdakı qurumlar tabe edilmişdi: İmperiyanın Təhlükəsizlik İdarəsi – rəhbəri Heydrich, sonradan isə Kaltenbrunner idi. Bu idarə yeddi bölməyə ayrılırdı: Baş bölmə - Gestapo, gizli polis idi. Əslində Gestapo RSXA-nın yalnız dördüncü bölməsi olsa da, olduqca qorxulu və mistik təsirə malik idi. Məhz Gestapo ölkədə kəsilməyən terroru həyata keçirirdi. Gestapo bölməsinin rəhbəri keçmiş polis məmuru, bavarıyalı Henrix Müller idi. Kommunistlərlə, fəhlə və ziyalılarla mübarizədə peşəkər idi. RSXA-nın mühüm olan altıncı bölməsinə isə uzun müddət Şellenberq başçılıq edirdi. Bu bölmə xaricdə təxribatlar aparır, qanlı intriqalar törədir, xarici kəşfiyyatlarla əlaqə saxlayırdı. Nyurenberq prosesində şahid kimi dindirilən Şellenberqə toxunulmadı. O, İtaliyanın kurort bölgəsi olan Laqo Macorda vəfat etdi. Şellenberq xarici kəşfiyyat qurumları müdafiə edirdi. Səbəbi isə Şellenberqin məhz onların fəaliyyətinə aid çox məlumatları bilməsi idi. (301, s.194)

Bundan əlavə, Himmler bütün SS silahlı qüvvələrinə - nəhəng daxili qoşunlar ordusuna, cəbhə diviziyalarına və daha dörd “ideoloji” bölməyə başçılıq edirdi. Beləliklə, Himmlerin əlində üç nəhəng struktur toplaşmışdı: RSXA – terror aparatı, xüsusi təyinatlı qoşunlar və alman QULAQ-ı – Almaniyada və işğal edilmiş ərazilərdəki həbs düşərgələri. Bəzi hallarda Himmleri Bonapart Napoleonun polis naziri olmuş və ilk gizli polis “xüsusi xidmətlərinin” yaradıcısı sayılan Fuşla müqayisə edirdilər. Məhz Himmlerin göstərişi ilə aprelin 20-də Hitlerin ad günündə esesçilər rəhbərə and içirdilər: “Sənə and içirəm, Adolf Hitler! Sədaqətli və cəsarətli olacağam. Ölənə qədər itaətkar olacağam. Allah da mənə kömək edəcək”. (301, s.224)

SS-in ümumi qoşun hissələrində andiçmə məzmunlu aşağıdakı sorğu-suallar keçirilirdi: “Sual: Biz nə üçün Almaniyaya və Fürerə inanırıq? Cavab: Ona görə ki, biz cənab Allaha inanırıq, Almaniyaya inanırıq ki, onu bu dünyada yaratdı və Fürerə - Adolf Hitlerə inanırıq ki, onu bizə göydən göndərdi. Sual: Biz hər şeydən əvvəl kimə xidmət etməliyik? Cavab: Bizim xalqımıza və bizim Adolf Hitlerə.

Sual: Nə üçün sən tabe olursan? Cavab: Öz dərin daxili inamımdan, ona görə ki, Almaniya və Fürerə, nasional-sosializmə, SS-ə inanıram”. (301, s.225)

Maraqlıdır ki, 1945-ci ildə artıq Almaniyanın məğlubiyyətini görənlər Himmler qərb qüvvələri ilə danışıqlara başlamaq istəmişdisə də, bu cəhdi baş tutmamışdı. Bi-Bi-Si radiosundan bu məlumatı eşitdikdən sonra Hitler özünün “siyasi vəziyyətləri”ndə yazmışdı: “ölümüm ərəfəsində mən sabiq SS reyxsfüreri, daxili işlər naziri Henrix Himmleri partiyadan qovur və bütün vəzifələrdən azad edirəm...” (301, s.262)

Almaniya məğlub edildikdən sonra ingilislər tərəfindən zəbt edilən Himmler sianid zəhərli ampulunu qəbul edib özünü öldürdü.

İozef Göbbels – nasist rəhbərliyində ilk beşliyə daxil olan liderlərdən idi (Gering, Göbbels, Gess, Rozenberq, Himmler). Nasist hökumətində təbliğat və maarif naziri olan Göbbels öz sənətinin həqiqi peşəkarı idi. Yalan və cəzanı Göbbels təşkil edir, qorxunu isə Himmler yaradırdı.

Göbbels 1897-ci ildə oktyabrın 29-da anadan olmuşdu. Anası hollandiyalı idi, atası isə fabrikdə işləyirdi. Göbbels anadan qüsurlu doğulmuşdu, ayağının biri o birisindən qısa idi. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Göbbels Bonn Universitetində qədim filologiya, almanizm və tarix öyrəndi. Eyni zamanda o, təhsil illərində bir neçə dəfə universitet dəyişdi: Bonn – Münhen – Freyburq – Qeydelburq. Sonra fəlsəfədən müdafiə edib elmlər doktoru oldu. İlk dövrlərdə Göbbels nasist partiyasında güclü təşkilatçı və natiq olan Qreqor Ştrasserə xüsusi rəğbət bəsləyirdi. Ştrasser 1925-ci ilin noyabrında öz qruppası ilə Hannoverdə konfrans keçirib NSDAP-ın proqramındakı 25 maddəni dəyişmək istədikdə (köhnə proqramı Feder və dreksnar hazırlamışdı) müəyyən etirazlar nəzərə alınmış, konfrans sonraya saxlanılmışdı. Hitler isə onları qabaqlayıb özü Bamberqdə konfrans keçirdi. Konfransda ştrasserçilər Göbbelsin Hitlerə qarşı mövqeyini gözləsələr də, bu alınmadı. Göbbels Hitlerin daha böyük üstünlüyünü görüb susdu.

1926-cı ilin noyabrında Hitler Göbbelsi Berlinin qauleyteri təyin etdi. Beləliklə, Göbbelsin Hitlerlə yaxşı münasibətlərinin əsası qoyuldu. Sonrakı illərdə Göbbelsin düşünülmüş və sistemli şəkildə aparılan “təbliğati” Hitlerin nüfuzunun artmasında mühüm rol oynadı. Nasistlərin hakimiyyəti ələ keçirməsindən düz yüz gün sonra Göbbels lazımsız kitablar adı altında alman ədəbiyyatının və mədəniyyətinin çox nümunələrini yandırır məhv etdi. Məhz Göbbelsin rəhbərliyi ilə universitetlərdə təmizləmələr aparılır, yəhudilər qovulurdu. Yalnız 1933-cü ilin 14 aprelində aparılan təmizləmələrdən sonra universitetlərin 15 faizə qədər professoru işfən çıxarılmışdı. Göbbelsin təsdiqlədiyi siyahı əsasında 141 müəllifin 14 min kitabının mağazalardan və kitabxanalardan götürülməsi tapşırılmışdı. (371, s.304)

Göbbels “alman xalqının sağlamlığı” adı altında “anti-alman ruhunu” uzaqlaşdırmaq üçün incəsənətdə - musiqidə, teatrdə da “təmizləmələr” aparmağı unutmurdu.

Göbbelsin başılıq etdiyi Maarif və Təbliğat Nazirliyinin alman cəmiyyətinə təsiri getdikcə artırdı. Nazirliyinin işçilrinin də sayı durmadan artırdı. 1933-cü il martın 13-də yarandıqdan və elə həmin vaxtdan Göbbelsin başılıq etdiyi nazirliyin işçilərinin ümumi sayı 350 nəfər idisə, artıq dörd ildən sonra bu rəqəm 1000-ə çatdı.

Göbbelsin apardığı siyasət nəticəsində çoxlu sayda tanınmış ziyalılar ya məhv edilir, ya da ölkədən qovulurdu. Belə məşhur ziyalılar arasında aşağıdakılar da vardı: Erix Myuzam, Karl Oseçeski (Nobel mükafatı laureatı), Marks Zivers, Adam Kukxof, Albert Xausxofer, Kurt Tuxolski, Valter Benyamin, Karl Eynşteyn, Valter Qazenklever və s.

Tanınmış alman yazıçıları, dirijor və bəstəkarları isə mühacirətə getdilər. Onların arasında Tomas və Henri Mannlar, Bertold Brext, Remark, Zegers, Bexer, Bruno Frank, Paul Xindemit, Piskator, Reynxard, Kandinski və s. (372, s.320)

Bu əməliyyata başılıq isə Göbbels özü aparırdı. Maraqlıdır ki, Göbbelsin bu “təmizləmə” siyasətinə qarşı çıxan, etiraz edən ziyalılar da az deyildi. Yazıçı Oskar Mariya Qraf özünün məşhur “Mənim də kitablarımı yandırın” məktubunu bütün alman redaksiyalarına yaymışdı: “Bütün mənim həyatım və bütün yaradıcılığım tələb edir ki, mənim kitablarım da tonqalın təmiz alovlarında yandırılınsın, lakin qəhvəyi quldurların və qatillərin qanlı əllərinə düşməsin. Yandırın alman zəkasının yaratdıqlarını! Siz onu söndürə bilməyəcəksiniz və öz biabırçılığınızı da gizlədə bilməyəcəksiniz!” (371, s.321)

Eyni zamanda həmin ilin oktyabrında 88 alman yazıçısının imzası ilə Hitleri müdafiə edən bir sənəd – “Hitlərə inam andı” yayılıb təbliğ edilirdi. Göbbels təbliğatın formalarından və üsullarından məharətlə istifadə edirdi.

Alman tarixçisi Helmut Xayber “İozef Göbbels” kitabında Göbbels tərəfindən qadağan edilmiş mövzuların siyahısını vermişdi: 1) Yoxsul və yetim uşaqlar haqqında yazmaq olmaz, 2) Şubert və Şumanın Heynenin sözlərinə musiqi bəstələdiyini xatırlamaq qadağandır, 3) Hötenin masson olduğunu, İohann Ştrausun isə nənəsinin yəhudi olduğunu çap etmək qadağandır. 4) Hitlerin gəncliyinə aid mövzuya toxunulmamalıdır. 5) Korrupsiya ilə bağlı cinayət proseslərini işıqlandıрмаğa icazə verilmir (yəni, nasistlər oğru deyillər). 6) Matəm elanlarında “tibbi əməliyyatdan sağ çıxmamışdır” sözünü xatırlatmamalı (çünki, nasist xəstəxanalarında əməliyyatlar uğurla keçir) və s.

Maraqlıdır ki, Göbbels mətbuatla müqayisədə radioya daha çox göstərişlər verirdi. Onun göstərişinə əsasən, radio proqramları “ciddi” olmalı, müharibə illərində “əyləncə” (daha çox folkstrop və tanqolar ifa etmək) xarakteri daşmalıdır.

Göbbels radionu gərəkli ideoloji silah sayırdı. Odur ki, dünyada ən ucuz radioqəbuledicilər Almaniyada satılırdı. (372, s. 332) Ölkənin hər yerində qoyulmuş səsucaldanlardan isə nasist rəhbərlərin nitqləri, marşlar, müharibə illərində isə cəbəh xəbərləri verilirdi. Bu səsucaldanları söndürmək istəyənləri ağır cəza – həbs düşərgələri gözləyirdi.

Göbbelsin rəhbərliyi altında alman təqvimindəki xristian bayramları yeni bayramlarla əvəz olundu. Məsələn, 30 yanvar – hakimiyyətin alınması hünü; 24 fevral – NSDAP-ın yaradılması günü; Mart – Qəhrəmanları xatırlama günü (hər əyalətin öz xüsusi günü); 20 aprel – Hitlerin ad günü; 22 iyun – “günəşli darvaza” bayramı; sentyabr – Nyurenberqdə illik səkkizgünlük partiya qurultayı; oktyabr – məhsul bayramı; 9 noyabr – başlıca bayram, “pivə çevrilişi”nin ildönümü (1923-cü il); 25 dekabr – “arilərin doğum günü”.

Göbbels bu bayramları məharətlə təbliğata istiqamətləndirir, nasistlərin mövqeyini möhkəmləndirirdi.

Hitlerin sədaqətli dostlarından olan Göbbels son məqama qədər Berlində yeraltı bunkerdə qaldı, Hitleri tərk etmədi. Hitlerin ölümündən sonra isə artıq mövcud olmayan reyxin kansleri olmağa cəhd göstərdi. Göbbelsin həyatı qanlı bir sonluqla bitdi: özünü öldürməzdən, arvadını zəhərləmədən qabaq altı uşağını da öldürüb məhv etdi.

Rudolf Gess – 1894-cü ildə anadan olmuşdu. Təyyarəçi idi. 1914-cü ildə könüllü olaraq orduya getmişdi. 1923-cü ilin çevrilişindən sonra əvvəl Avstriyaya qaçmış, sonra da könüllü olaraq qayıdıb Hitlerin olduğu Landsberq həbsxanasında yatmışdı. Burada o, Hitlerə “Mənim mübarizəm” kitabını yazmağa kömək etdi. Dostlarının Hitlerə “ Mənim fərim” (yəni, mənim rəhbərim) müraciətini də formalaşdıran Gess oldu. Hitler hakimiyyətə gəldikdə onun kabinetində portfelsiz nazir oldu. 1938-ci ildə Gess gizli Nazirlər Sovetinə daxil edildi (buraya yalnız 6 adam daxil idi). 1939-cu ilin avqustunda isə Müdafiə Nazirliyi Sovetinin tərkibinə qatıldı. Həmin ili Hitler onu Gerinqdən sonra özünün ikinci varisi təyin etdi.

Həm prezident, həm kansler, həm də ali baş komandan olan Hitlerin bacarıqlı aparat rəhbərinə ehtiyacını məhz Gess yerinə yetirirdi. O, həm də “Adolf Hitler Fondu”nun rəhbəri idi. (312, s.116) Gessin Fərinin şəxsi katibi kimi Hitlerə təsiri də böyük idi. Gessin başçılıq etdiyi büroda qərargah rəisi vəzifəsini isə Borman tuturdu (312, s.397). Qeyd edək ki, Hitler Gessin başçılıq etdiyi büroya geniş səlahiyyətlər vermişdi. Gess Fərinin şəxsi katibi, partiya üzrə müavini sayılırdı. (330, s.57)

Almaniyanın məğlubiyyətindən sonra Nyurenberq prosesində ekspertlərin bir qrupu Gessin sağlamlığını normal hesab etsələr də, bəziləri ona isterik və psixopatik diaqnozu qoyduğundan Şpandau həbsxanasına salındı və burada 93 yaşına qədər qalıb sonda özünü öldürdü.

Hitlerin “beşliyi”inə daxil olan sonuncu lider Ullrix Fridrix Villi İoaqim Ribbentrop 1893-cü il aprelin 30-da anadan olmuşdu. Atası hərəçi, anası isə evdar qadın idi. Bir müddət İsveçrədə, Fransada, İngiltərə və Kanadada yaşadıqdan sonra Almaniya qayıtmışdı. Hitlerlə ilk tanışlığı 1932-ci ilin avqustunda oldu. Həmin vaxtdan onların arasında sıx münasibətlər yarandı. Hitlerin hakimiyyətində paralel strukturlar hər sahədə mövcud olduğu kimi xarici siyasətdə də özünü göstərirdi. Məsələn, partiyanın xarici siyasət idarəsinə Alfred Rozenberq başçılıq etdiyi halda,

birbaşa Hitlerə tabe olan “Ribbentrop bürosu” da fəaliyyət göstərirdi. Eyni vaxtda, xarici işlər naziri vəzifəsini fon Neyrat tuturdu.

Ribbentropun diplomatik fəaliyyətində ilk ciddi cəhd Fransa ilə danışıqlar aparması idi. O, bir müddət Fransada yaşadığından şəxsi əlaqələri də vardı.

1936-cı il avqustun 11-də Ribbentrop Almaniyanın İngiltərədə səfiri təyin edildi. Hitlerin məqsədi Ribbentrop vasitəsi ilə möhkəm alman-ingilis ittifaqına nail olmaq idi. Ribbentrop İngiltərədə iki il səfir işlədi. Fon Neyrat Hitlerin Avstriya və Çexoslovakiyanı tutmaq planına etirazından sonra 1938-ci il fevralın 4-də vəzifəsindən azad edildi və Ribbentrop onun yerinə təyin olundu.

1939-cu ilin avqustunda sovet-alman müqaviləsinin imzalanmasını Ribbentrop özünün ən görkəmli uğuru sayırdı.

1941-ci ildən sonra Ribbentropun nüfuzu enməyə başladı. Müharibənin sonlarında Ribbentrop Hitlerin tapşırığı ilə qərb müttəfiqləri ilə danışıqlara cəhd göstərsə də, bir nəticə vermədi. Hitlerin ölümündən sonra Flensburqda hökumət qurmuş Deniçslən əlaqədar qurması da baş tutmadı. Admiral Deniçs bildirdi ki, Ribbentrop daha nazir deyildir.

1945-ci il iyunun 14-də Hamburqda Ribbentropu təsadüfən bir ingilis patrulu həbs etdi.

Nyurenberq tribunalı isə ona asılmaqla edam cəzası kəsdi.

IV BÖLÜM

RİBBENTROP-MOLOTOV PAKTININ İMZALANMASI. POLŞANIN ALMANİYA VƏ SOVET İTTİFAQI TƏRƏFİNDƏN İŞGAL EDİLMƏSİ. İKİNCİ DÜNYA HƏRBİNİN BAŞLANMASI

1939-cu ilin avqustun 23-də SSRİ ilə Almaniya arasında paktın imzalanması dünyada gedən hadisələrə və İkinci Dünya hərbinin başlanmasına ciddi təsir etdi. Qeyd olunmalıdır ki, imzalanmış pakt müxtəlif ölkələrdə münasibət də fərqli izah olunmaqdadır. Qərb tədqiqatçıları bu paktın imzalanmasında daha çox Sovet İttifaqını mühakimə etməkdədirlər. Sovet tarixçiləri isə bu addımın atılmasını yaranmış şəraitin mürəkkəbliyi ilə izah etmiş və xarici siyasətdə düzgün addım olaraq qiymətləndirmişlər. (275)

1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq sovet araşdırıcıları da paktın imzalanmasında birtərəfli yanaşmadılar. Hətta sovet mətbuatında həmin paktın sovet dövlətinə və dünya ictimaiyyətinə vurduğu zərərdən danışılmağa başlandı.

Qeyd edək ki, 1939-cu ilin yayında SSRİ-nin hərbi-siyasi şəraiti belə idi ki: birincisi – İngiltərə və Fransa ilə hərbi müqaviləyə nail olmaq; ikincisi – təklikdə qalmaq; üçüncüsü – Almaniya ilə müqavilə bağlamaq. Şübhəsiz ki, burada daha gərəklı addım qarşılıqlı yardım şərtləri əsasında ingilis-fransız sovet müqaviləsini

imzalamaq və bununla faşist Almaniyasına qarşı koalisiya yaratmaq idi. Lakin Sovet İttifaqı qərb dövlətləri ilə ümumi razılığa gələ bilmədi. Əlbəttə, hər iki tərəfin bu razılaşmanın baş tutmasında günahı vardı. Sovet dövlətinin əsas səhvi ondan ibarət idi ki, o, qərb dövlətlərinə özünün düşməni kimi baxır və Hitler Almaniyası ilə ona qarşı gizli plan hazırlanmasından ehtiyatlanırdı. Qərb dövlətləri isə həqiqətən SSRİ ilə yaxınlaşmaq arzusunda deyildilər. SSRİ ilə aparılan danışıqlardan isə Almaniyaya təsir vasitəsi olaraq istifadə edirdilər.

Eyni zamanda, İngiltərə və Fransa faşist təcavüzünü şərqə yönəldib, alman silahı ilə sosialist dövlətini məhv etmək məqsədini də güdürdülər. Xüsusən belə bir istək İngiltərə, Fransa, İtaliya və Almaniyanın iştirakı ilə keçirilən Münhen konfransında özünü biruzə vermişdi. Məhz həmin konfransda Çexoslavakiyanın bölünməsi qərarı verilmişdi.

İngilis tədqiqatçılarından R.Xayt, D.Moris və A.Peters qeyd edirlər ki, əsas səbəb ondadır ki, İngiltərə, Fransa və Sovet İttifaqı arasında geniş ittifaq yaratmaq mümkün olmadı. Əks halda Almaniyanın qarşısı alınardı. (275) Fransa və Britaniya liderləri beynəlxalq stabilliyin qorunmasından daha çox, Berlini, Romanı və Tokionu sakitləşdirməyə üstünlük verirdilər.

1939-cu ilin yazında Almaniyanın Polşaya hazırlıq planı məlum olanda Avropada vəziyyət kəskin olaraq dəyişdi. Sovet dövləti İngiltərə və Fransa ilə əməkdaşlıq sahəsində cəhdlərə başladı. Məlum idi ki, böyük dövlətlər öz maraqları dairəsindən çıxış edir, yaranmış şəraitdən faydalanmağa çalışırdılar. O dövrdə İngiltərənin baş naziri olmuş Antoni İdenin yazdıqları bu mənada çox maraqlıdır. O, yazırdı: “Çemberlən SSRİ ilə yeni ittifaqa cəhd göstərmirdi, əksinə, Hitlerlə yeni danışığa çalışırdı. Moskvada aparılan danışıqlarla paralel olaraq Londonda çox gizli şəkildə alman nümayəndəliyi ilə danışıqlar aparılırdı”. (351, s.182)

Lakin İngiltərənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Almaniya dövləti danışıqlardan qaçır, verilən təklifləri qəbul etmirdi. London isə Berlinə olduqca çoxlu güzəştlər vəd edirdi. A. İden yazırdı: “Alman faşistləri ilə razılaşmaq planı ingilis diplomatiyasının hiyləgərliyinin bütün dərin qatlarını açır. Təbii ki, onun ikiqat oyunu Moskva danışıqlarının uğruna mane oldu və 1939-cu ilin avqustunda SSRİ, İngiltərə və Fransa hərbi nümayəndələri arasında bağlanmış danışıqlar nəticəsiz qaldı”. (351, s.186)

Beləliklə, SSRİ dövləti təklənməmək üçün Almaniya ilə müqavilə bağlamaqda maraqlı idi.

Eyni zamanda, ingilis-fransız-sovet əlaqələri nasist Almaniyası rəhbərliyində narahatlıq doğururdu. Həmin ilin mayından Almaniyanın Xarici Siyasət İdarəsi rəhbərliyi, Ribbentropun göstərişləri əsasında SSRİ-nin Berlindəki nümayəndəliyi ilə birbaşa əlaqəyə girdi. Bu danışıqlarda hər iki dövlətin yaxınlaşmaq meylləri daha güclü hiss olunurdu. Almaniyanın Xarici İşlər naziri Ribbentrop isə İngiltərənin həmin dövrdə apardığı siyasəti belə izah edirdi: “Beləliklə, 1939-cu ilin yazı Avropada vəziyyətin kəskinləşməsi ilə müşahidə

olundu... İngiltərənin Almaniya ətrafında mühasirə yaratması getdikcə genişləndirdi. Fransa isə İngiltərənin mövqeyində dayandı. Hər iki dövlətin Almaniya qarşı koalisiya yaratmasına aprelin ortalarında Britaniya və Fransanın Rumıniya ilə Yunanıstana təminat verilməsi haqqındakı planı əlavə olundu. 1939-cu ilin mayında isə ingilis-fransız-türk müqaviləsi bağlandı. Moskva ilə danışıqlar başlandı ki, Sovet İttifaqını Almaniya qarşı hərbi ittifaqa daxil etsinlər. İngilis siyasəti məni daima artan həyəcanla bürüdü. Bismarkın “koalisiya dəhşəti” adlandırdığı bu həyəcan mənə yuxusuz gecələr hesabına başa gəldi. Hadisənin belə inkişafını gördükdə, biz 1939-cu ilin mayın 22-də dostluq və inkişaf haqqında alman-italyan müqaviləsi bağladığımızdan başqa, Varşavaya uğursuz səfərdən sonra fürerə məsləhət gördüm ki, Almaniya ətrafında mühasirənin başa çatdırılmasına imkan verməmək üçün Rusiya ilə danışıqlara cəhd etmək lazımdır”. (330, s.177)

1939-cu ilin iyulun 4-də Berlindəki sovet səfirliyinə SSRİ ilə Almaniyanın ümumi sərəhdələr haqqında müqavilə bağlaması ilə bağlı gizli məktub daxil oldu. Məktubda göstərilirdi ki, Almaniya tərəfi hər iki dövlətin 1914-cü ildəki sərəhdələrini bərpa etmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. 1939-cu ilin avqustun 2-də Berlində Ribbentrop sovet səfiri Q. A. Astaxovla söhbətində rəsmi şəkildə bildirdi ki, Almaniya Qara dənizdən başlamış Baltikə qədərki bütün ərazi problemləri üzrə çətinlik olmadan razılaşa bilər.

Həmin ilin avqustun 15-də Moskvadakı alman səfiri Şulenberq SSRİ-nin Xalq Xarici İşlər Komissarı Molotovdan onu təcili qəbul etməyi xahiş etdi. Qəbulda Şulenberq Ribbentropun bütün mübahisəli problemləri həll etmək üçün Moskvaya gəlməyə hazır olduğunu bildirdi.

Belə şəraitdə Sovet İttifaqının vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Sovet dövləti çox riskli siyasi oyuna başlamışdı. İngiltərə və Fransa ilə aparılan danışıqlar davam etsə də, onların SSRİ-ni bərabərhüquqlu dövlət kimi görmək istəməməsi səbəbindən bir nəticə alınmırdı. Almaniya isə, əksinə, Sovet dövlətinin maraqlarını nəzərə almaqla, güzəştə gedirdi. Bundan əlavə, o, sovet-yapon əlaqələrinin yaxşılaşması üçün Yaponiyaya təsir göstərməyi də vəd edirdi. Belə vəziyyət Xalxın-Qol çayında yaponlarla qanlı döyüş aparən SSRİ dövlətini təmin edirdi.

Avqustun 23-dən 24-nə keçən gecə Stalin, Molotov və Ribbentropun iştirakı ilə tələsik razılaşdırılmış sovet-alman sənədləri imzalandı: birincisi – hücum etməmək haqqında müqavilə; ikincisi – Almaniyanın birtərəfli qaydada üzərinə öhdəliklər götürdüyü gizli protokol. Müqavilə avqustun 24-də imzalanırsa da, protokol uzun illər ictimaiyyətdən gizli saxlanıldı. Sənədlərdə göstərilirdi ki, alman-polyak silahlı toqquşması başlanarsa, alman qoşunları Narva, Visla, Sana çayı sərəhdlərindən kənara hərəkət etməyəcək, Finlandiya, Estoniya və Latviyaya daxil olmayacaq. Eyni zamanda, Almaniya SSRİ-nin Bessarabiyadakı maraqlarını da ifadə edirdi.

Gizli protokolların SSRİ və Almaniya dövləti tərəfindən imzalanması suveren bir dövlətin – xüsusən, Polşanın hüquqlarının kobud şəkildə pozulması demək idi. Bu protokolu imzalamaqla SSRİ dövləti də işğalçı planlarını gerçəkləşdirmək niyyətində olduğunu göstərirdi.

Uzun illərin qadağanından sonra 1989-cu ildə “Arqumenti i fakti” qəzetində çap olunmuş “gizli əlavə protokol”da yazılmışdı: “Almaniya ilə SSRİ arasında hücum etməmək haqqında müqavilənin imzalanması zamanı hər iki tərəfin aşağıda imza edən səlahiyyətləri ciddi məxfi qaydada Şərqi Avropada qarşılıqlı maraq dairələrini müzakirə etdik. Bu müzakirə aşağıdakı nəticəyə gətirdi:

1.Pribaltika dövlətlərinə daxil olan (Finlandiya, Estoniya, Latviya, Litva) vilayətlərin ərzi-siyasi yenidənqurması baş verərsə, Litvanın şimal sərhədi Almaniya və SSRİ-nin maraq dairəsi sayılır. Bununla bağlı, Litvanın Vilensk vilayətinə olan maraqlarını hər iki tərəf etiraf edir.

2.Polşa dövlətinin tərkibinə daxil olan vilayətlərin ərazi-siyasi yenidənqurulması halında Almaniya və SSRİ-nin maraq dairəsi sərhədləri təqribən Narva, Visla və Sena çayları xəttindən keçəcək.

Müstəqil Polşa dövlətinin qarşılıqlı maraq dairəsində saxlanılmaq istəyi və onun sərhədlərinin necə olması yalnız qarşıdakı siyasi hadisələrin inkişafından asılı olacaq. Hər ehtimala qarşı, hər iki hökumət bu sualı qarşılıqlı dostluq şəraitində həll edəcəklər. Gizli əlavə - protokol.

Aşağıda imza edən səlahiyyətlilər Almaniya hökuməti və SSRİ hökumətlərinin razılığını növbəti qaydada açıqlayır:

1939-cu ilin avqustun 23-də imzalanmış gizli protokolun 1-ci bəndi belə dəyişilir ki, Litva dövlətinin ərazisi SSRİ-nin maraqları dairəsinə aid edilir, eyni zamanda Lyublin voevodluğu və Varşava voevodluğunun bir hissəsi Almaniyanın maraq dairəsinə aid edilir. SSRİ hökuməti Litva ərazisində öz maraqlarını qorumaq üçün xüsusi tədbirlərə başlayan kimi, təbii olaraq hazırkı alman-litva sərhədi ilə müəyyənləşdirilir ki, Litva ərazisinin xəritədə göstərilən cənubi-qərb xətti Almaniya keçir. Sonra açıqlanır ki, Almaniya ilə Litva arasında olan təsərrüfat əlaqələri Sovet İttifaqının yuxarıdakı tədbirləri keçirərkən pozulmamalıdır. 28.IX.1939”. (275)

Bu müqavilənin imzalanması həm Sovet, həm də dünya ictimaiyyəti üçün gözlənilməz oldu. Əgər birinci müqavilənin (23 avqust) hücum etməmək məqsədi daşdığını qəbul etmək mümkün idisə, 28 sentyabr gizli protokolunun imzalanmasının sülhün qorunmasına aidiyyəti yox idi.

Şübhəsiz ki, 1939-cu ilin 28 sentyabrında imzalanmış müqavilə SSRİ rəhbərliyinin ciddi səhvi idi. Məhz bu müqavilədən sonra SSRİ ərazisində yaşayan antifaşist mövqeli almanlara da münasibət dəyişdi. Məsələn, 1939-cu ilin avqustunda Moskvada alman siyasi mühacirləri üçün açılmış 6 saylı uşaq bağçası bağlandı. 1940-cı ilin əvvəllərində isə hələ 30-cu illərdə Sovet İttifaqına sürgün edilmiş alman və Avstriya antifaşistləri almanlara təhvil verildi.

SSRİ ilə Almaniya arasında imzalanmış müqavilənin əhəmiyyətli tərəfi sovet dövlətinin müdafiə qabiliyyətini artırmaq üçün iki il əlavə vaxt qazanmasında görüldüsə, sonradan bu üstümlüyə də müxtəlif yanaşmalar oldu. Araşdırmalar göstərir ki, bu ikiillik müddətdən ordunu gücləndirmək üçün Almaniya Sovet dövlətindən daha effektiv istifadə etdi. 22 ay müddətində Almaniya dövləti öz hərbi potensialını qat-qat yüksəltdi. Əgər 1939-cu ilin əvvəllərində Almaniyanın hərbi-siyasi rəhbərliyi Qızıl Ordunu güclü rəqib olaraq qiymətləndirirdisə, lakin 1941-ci ilin əvvəllərində SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, xüsusən rəhbər heyətinin zəifliyi qeyd olunurdu.

Müqavilənin imzalanmasının SSRİ dövləti üçün həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardı. Müsbət tərəfləri aşağıdakılar idi:

- Sovet İttifaqı iki cəbhədə mübarizədən uzaqlaşdı, çünki bu müqavilə alman-yapon münasibətlərində çat yaratdı;

- Müqavilə kapitalist ölkələrinin SSRİ-yə qarşı birləşməsinin qarşısını aldı.

Müqavilənin mənfi tərəfləri:

- müqavilə Sovet xalqının və SSRİ-nin hərbi-siyasi rəhbərliyinin ayıqlığı itirdi ki, bu da sovet dövlətinin müharibənin əvvəllərindəki məğlubiyyətinin başlıca səbəbinə çevrildi;

- SSRİ dövlətinin, Ümumrusiya K(b)P-sı və Kominternin, eləcə də faşizmə qarşı olan digər mübarizlərin beynəlxalq nüfuzunu aşağı saldı. (275)

Qeyd edək ki, hələ 1939-cu ilin martından Stalin sovet-alman əlaqələrinin yüksəldilməsi vacibliyinə toxunurdu. Stalin XVIII Partiya Qurultayında bildirirdi: “Amerika siyasətinin Rusiyanı Almaniya müharibə aparmaq istəyində görmək arzusunu Potoçskinin 21.11.1938-ci il tarixli məlumatından görünməkdədir. Prezident Ruzveltin inanılmış adamı səfir Bullit bu sözləri demişdi: “Demokratik dövlətlərin istəyi bu olardı ki, Şərqdə Almaniya imperiyası ilə Rusiya arasında hərbi toqquşma olsun. Onda demokratik dövlətlər Almaniya hücum edib onu təslim olmağa məcbur edərdilər”. (330, s.178) Hitler Stalinin bu çıxışına tələsik münasibət göstərmək istəməsə də, Xarici İşlər Naziri Ribbentrop prosesi sürətləndirməyi vacib saymışdı. Hitlerin Stalinə göndərdiyi teleqramdan sonra o, Almaniyanın Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəsinə yanına dəvət etmişdi.

İlkin danışıqlar başa çatdıqdan sonra avqustun 21-də Stalin Hitlerə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərdi: “21 avqust 1939-cu il. Almaniyanın reyxkansleri cənab A. Hitlerə. Məktuba görə təşəkkür edirəm. Ümid edirəm ki, hücum etməmək haqqında sovet-alman müqaviləsi ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin yaxşılaşmasına daha yaxşı şərait yaradacaq.

Ölkələrimizin xalqlarının öz aralarında dinc münasibətlərə ehtiyacı vardır. Alman hökumətinin hücum etməmək haqqında müqavilənin imzalanmasına razılıq verməsi siyasi gərginliyi aradan götürmək, sülh yaratmaq və ölkələrimiz arasında əməkdaşlıq etmək üçün baza yaradacaqdır. Sovet hökuməti mənə həvalə etdi Sizə

bildirim ki, o, s. Ribbentropun avqustun 23-də Moskvaya gəlməsinə razıdır. İ. Stalin". (330, s. 184-185).

Almaniyanın Xarici İşlər naziri Ribbentropu Kremldə Stalin Molotovla birgə qarşıladı. Təəccüblü idi ki, bu vaxta kimi Moskvada olmasına baxmayaraq, səfir Şulenberq Stalinlə bir dəfə də olsun, görüşməmişdi. İndi isə Stalin özü qonaqları qarşılayırdı.

Hər iki tərəf arasında danışıqlar uğurla getsə də, bəzi problemlər də ortaya çıxırdı. Məsələn, Sovet tərəfi Pribaltika ölkələrini, xüsusən, Libau limanını öz maraq dairəsində saxlamağa çalışırdı. Alman tərəfi bu problemə münasibəti aydınlaşdırmaq üçün Hitlerlə məsləhətləşməyi zəruri saydı. Odur ki, danışıqlar müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Axşam saat 22.00-da Hitlerin razılığı alınandan sonra danışıqlar yenidən canlandı. Bu dəfə çətinlik olmadan ümumi razılışma əsasında Stalin Hitler haqqında qısa tost söylədi. Bildirdi ki, o, Hitlerə həmişə qeyri-adi ehtiram bəsləyir.

Sonralar Ribbentrop öz xatirələrində Stalin haqqında yazırdı: "Stalin ilk görüşümdən məndə güclü təəssürat oyatdı. Onun ayıq, demək olar ki, quru, lakin dəqiq manevari, açıqürəkli danışıq aparmaq üslubu göstərdi ki, öz familiyasını nahaqdan daşımır. Stalinlə apardığım danışıqlar məndə onun gücü və hakimiyəti haqqında təəssürat yaratdı, bir dəfə əlini yelləməsi Rusiyanın itib-batan geniş çöllərində, uzaq bir kəndində əmrə çevrilən bu adam keçmişdə heç bir çarın bacarmadığı bir işi – 200 milyonluq imperiya əhalisini birləşdirmişdir". (303, s.190)

Ribbentrop xatırlayırdı ki, müqavilə imzalandıqdan sonra Stalinə bildirdim ki, bundan sonra almanlar və ruslar bir də silaha əl atmazlar. Stalin cavab vermişdi: "Buyurun, bu mütləq belə olmalı idi". Ribbentropun imzalananan müqavilənin qərb müttəfiqlərinə qarşı birgə mübarizəyə əsas yaratması fikrinə isə Stalin belə cavab vermişdi: "Mən heç zaman Almaniyanın zəifləməsinə imkan vermərəm!"

Ribbentrop bununla bağlı xatirələrində yazırdı: "Stalinin bu iki fikri üzərində çox düşünürdüm: O, bununla nə demək istəyirdi? Sovet İttifaqının kəskin tənqid olunması (onların sırasında İngiltərənin Berlindəki Keçmiş səfiri c. Nevim Henderson da vardı) təsdiqləyirdi: Stalin Almaniya ilə ona görə müqavilə bağlayıb ki, fureri Polşaya hücumu itələsin və o, yaxşı bilirdi ki, belə halda İngiltərə və Fransa Polşanın tərəfində vuruşacaqlar. Almaniyanın Polşa üzrəində təxmin edilən qələbəsindən sonra Rusiya, birincisi, sonuncu müharibədə itirdiyi vilayətləri geri qaytaracaq, ikincisi isə, sakit dayanıb Almaniyanın qərb dövlətləri ilə savaşa bütün gücünü itirməsinə baxacaq, sonra isə lazımı anda Qızıl Ordunun gücü ilə Avropanın bolşevikləşdirilməsinə başlayacaq". (330, s.112)

Avqust müqaviləsini imzalamaqda doğrudanmı, Stalin bu məqsədi güdürdü?

V. Suvorov məşhur “Buzqıran” əsərində bu faktları təsdiqləyirdi. Yazırdı ki, Stalin hər vasitə ilə Hitleri müharibəyə cəlb edirdi. Məqsədi isə aydın idi. Stalin ona görə müqaviləni fikirləşmişdi ki, Hitlerin əli ilə İkinci Dünya müharibəsini başlasın, Avropanı, o cümlədən, Almaniyayı zəiflətsin. (334, s.170)

Nikita Xruşşov isə şahidlik edirdi ki, müqavilənin imzalanmasından sonra Stalin şadlıqla bildirirdi ki, Hitleri aldatdı, müqavilə Hitler üçün tələ idi.

Marşal Q. K. Jukov isə xatirələrində yazırdı: “O ki, qaldı hücum etməmək haqqında Almaniya ilə bağlanmış müqaviləyə, Stalinin ona ümid bəsləməyinə elə bir əsas yox idi”. (256, s.236)

Sovet İttifaqının donanma admiralı N.Q. Kuznetsov isə bildirirdi: “Stalin Almaniya ilə müqavilənin gücünə o qədər də inanmırdı. Ümumiyyətlə isə, o, Hitlerə az ümid edirdi”. (334, s.175)

Bu mənada N. S. Xruşşov Stalinin xarakterini onun öz sözləri ilə açıqlayırdı: “Mən heç kimə inanmıram, özüm-özümə də inanmıram”. (308, s.17)

Şübhəsiz ki, Almaniya dövləti ilə müqavilə bağlamaq Stalin üçün sərfəli idi. Çünki, Almaniyanın Polşa və qərb dövlətləri ilə müharibəyə başlaması onu zəiflədəcək, iqtisadi cəhətdən Rusiyadan asılı vəziyyətə salacaqdı.

Müqavilənin imzalanmasında, şübhəsiz ki, Almaniyanın da xüsusi maraqları vardı. 1939-cu ilin 22 avqustunda, müqavilənin imzalanmasına bir gün qalmış Oberzalqburqda Almaniya Silahlı Qüvvələrinin bütün rəhbərliyinin iştirak etdiyi yığıncaqda Hitler dedi: “1938-ci ilin payızından mən Stalinlə birgə addımlamağı qərara almışam. Stalinlə mən yeganə adamlarıq ki, ancaq gələcəyə baxırıq. Beləliklə, yaxın həftələrdə alman-sovet sərhəddində əlimi Stalinə uzadıb onunla birgə dünyanı yenidən bölməyə başlayacağıq... General-polkovnik fon Brauxiq vəd verib ki, Polşa ilə müharibəni bir neçə həftəyə yekunlaşdıracaq. Əgər o, mənə məruzə etsəydi ki, bunun üçün iki, yaxud bir il tələb olunur, onda mən hücum etmək haqqında əmr verməzdim və müqaviləni Rusiya ilə deyil, İngiltərə ilə bağlayardım. Biz uzunmüddətli müharibə apara bilmərik. Bədbəxt çevrələri Daladye və Çemberleni Münhendə tanıdım. Onlar həddindən artıq qorxaqdırlar və bizə hücum edə bilməzlər. Onlar bizi mühasirəyə də ala bilməzlər. Əksinə, bizim öz avtariyamız (iqtisadi siyasət – N.Y.) və rus xammalımız var. Polşa boşaldılacaq və almanlarla doldurulacaq. Mənim Polşa ilə müqaviləm yalnız vaxtı udmaq üçün idi. Ümumiyyətlə, cənablar, Polşa ilə nə etmişsə, Rusiya ilə də o baş verəcək. Stalinin ölümündən sonra, o, çox ağır xəstədir, biz Sovet Rusiyasını ələ keçiririk. Onda alman dünya ağalığının günəşi kimi çıxacaq. İndiki şərait bizim üçün olduqca əlverişlidir. Mənim yalnız bir qaygım var ki, olsun ki, Çemberlen yaxud başqa bir axmaq mənə yaxınlaşıb şərqlik təklif etsin. Onda mən onu pilləkəndən ataram...” (372, s.444)

Maraqlıdır ki, istər Hitler, istərsə də Stalin özlərini hər iki dövlət arasında bağlanmış müqavilənin ilk təşəbbüskarları kimi təqdim etməyə çalışırdılar. Görünür, hər iki lider özlərinin “uzaqgörən” siyasətçi imicini itirmək istəmirdilər.

Doğrudur, Molotov hər vasitə ilə təsdiqləyirdi ki, məhz Stalinin XVIII Partiya Qurultayındakı çıxışı Almaniya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasına və müqavilənin bağlanmasına təkan verdi. Bununla bağlı Molotov bildirdi: “Almaniyada Stalin yoldaşın fikrini, ümumiyyətlə, düzgün başa düşdülər”. (372, s.446)

Lakin Almaniya Xarici İşlər nazirliyinin görkəmli nümayəndəsi, avqust müqaviləsinin imzalanmasında Ribbentropun tərcüməçisi olmuş Himmler yazırdı ki, o, heç zaman nə Hitlerdən, nə də Ribbentropdan Stalinin çıxışının Sovet dövlətinin xarici siyasət kursunun dəyişməsinin sübutu olduğunu eşitməmişdi. Q. Himer yazırdı: “23 avqustdakı danışıqlar çox sadə görünürdü. Cənab Ribbentrop yeni təkliflər gətirməmişdi, o, müqaviləni və əlavə gizli protokolu tez imzalayıb qayıtmaq istəyirdi”. (219)

Müqavilə imzalanmazdan bir qədər əvvəl Xarici İşlər Komissarı Maksim Litvinovun qəflətən vəzifəsindən çıxarılıb heç bir səbəb göstərilmədən Molotovla əvəz olunması da maraqlı idi. Köhnə kommunist Litvinov 1930-1939-cu illərdə Xarici İşlər Komissarı işləmişdi. İşdən çıxarılması ilə bağlı açıqlama verməyən Moskva isə susurdu.

Almaniyada isə Stalinin bu addımını dialoqa dəvət kimi qəbul etdilər. Çünki, Litvinov ingilis-fransız xəttinə üstünlük verir, Hitlerdən müdafiə olunmaq üçün “Avropada “kollektiv təhlükəsizlik” sistemi” yaratmağa çalışırdı. Bundan əlavə, Litvinov həm də yəhudi idi. Yəni, Hitler üçün qəbuledilməz idi. Stalin isə gələcək rəfiqlərini “ən yaxşı hissələrini” təhqir etmək istəmirdi: rus mənşəli Molotov isə dövlətdə ikinci şəxs sayılır və onun imzası daha nüfuzlu idi.

Eyni zamanda, Moskva ilə danışıqların əsasını Ribbentrop qoymuşdu. Hələ 1938-ci ilin aprelində Hitlerə göndərdiyi məruzəsində bildirdi ki, Sovet İttifaqının özünü böyük dövlətlərin tərəfindən istifadə etmək lazımdır. SSRİ hazırda “qəhvəyi Reyx”lə müharibə aparmaq iqtidarında deyildir. Əgər Almaniya-İtaliya-Yaponiya əməkdaşlığına SSRİ də qoşularsa, onda Almaniyanın qələbəsi təmin olunacaqdır.

Ribbentropun ideyasındakı yenilik belə yekunlaşırdı: “Demokratik dövlətlərlə total dövlətlər arasındakı uçurum daima böyüyəcək, odur ki, totalitar dövlətlər ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün güclü koalisiyada birləşməlidirlər”. (372, s.447)

1922-ci ilin mayında İtaliya ilə Almaniya arasında səsli-küylü təcavüzkar “Polad akt” imzalanmışdı. İtaliyanın Xarici İşlər naziri Çiano bu müqavilədən sonra gündəliyində yazmışdı: “Mən heç bir zaman belə sənəd görməmişəm. Bu müqavilə əsl dinamitdir”. (372, s.448)

Tarixçilər belə hesab edirlər ki, məhz bu hadisədən sonra Hitler də SSRİ ilə müqavilə razılığını formalaşdırmağı qərara aldı.

Qeyd edək ki, müqavilə bağlanan ərəfədə Sovet İttifaqının vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Qərbdə - faşist Almaniyası, Şərqdə - Yaponiya təhlükəsi. İngiltərə və Fransa isə SSRİ ilə razılaşmaq istəmir, Moskva danışıqlarına ikinci dərəcəli

məmuruları göndəridilər. Hətta Sovet İttifaqı 1939-cu ilin yazında Almaniyanın ticarət müqaviləsi bağlamaq təklifinə də reaksiya verməmiş, ingilis-fransız müqaviləsinə ümid bəsləmişdi. Lakin, bu alınmadıqda, SSRİ-nin təcrid olunmaq təhlükəsi reallaşdıqda Stalin Almaniya ilə müqaviləni imzalayıb Hitlerdən məharətlə istifadə etdi. (319, s.170)

SSRİ ilə Almaniya arasında imzalanmış müqaviləyə mühacirətdə yaşayan keçmiş sovet liderləri də birmənalı münasibətlə yanaşmadılar. 1929-cu ildən Sovet İttifaqını tərک etmək məcburiyyətində qalmış Lev Trotski (252, s.3) qəzetdə nəşr etdirdiyi məqaləsinə belə başlıq qoymuşdu: “Stalin Hitlerin intendantıdır” (təəsrüfat işlərinə baxandır – N.Y). Həmin məqaləsində Trotski Stalinin rəhbərlik etdiyi ölkənin fəlakətə uğrayacağını əvvəlcədən bildirir və sovet fəhlələrini onu devirməyə çağırırdı. (208, s.285)

Stalin, şübhəsiz ki, Trotskinin mövqeyini qəbul etmirdi və onun belə kəskin çıxışlarından sonra Beriaya onu aradan götürmək haqqında müvafiq tapşırıq verdi. XDİK agentı Naum Eytingonun Meksikada keçirdiyi əməliyyatda ağır yaralanıb sağ qalan Trotskini digər agent – İspaniya inqilab ordusunun keçmiş leytenantı Ramon Merkader alpinist baltası ilə vurub öldürdü. (208, s.285)

Qeyd edək ki, müqavilənin imzalanmasından çox illər sonra bu sənədə hüquqi-siyasi qiymət verildi. 1989-cu ildə SSRİ Xalq Deputatları Qurultayı 26 nəfərdən ibarət komissiya yaratdı. Komissiyaya Siyasi Büronun üzvü, Sov. İKP MK katibi A. N. Yakovlev başçılıq etdi. (219) Komissiya aydınlaşdırdı ki, SSRİ Ali Soveti 1939-cu ilin avqustun 31-də hücum etməmək haqqında müqaviləni müzakirə etmədən ratifikasiya etmişdir. İstər hücum etməmək haqqında 1939-cu ilin 23 avqust müqaviləsi, istərsə də dostluq və sərbədlər haqqında 28 sentyabr və digər müqavilələr 1941-ci ildə Almaniyanın SSRİ üzərinə hücum etməsi ilə qüvvədən düşmüşdür. Bununla bağlı SSRİ xalqlarının 1989-cu ilin dekabrın 24-də keçirilən qurultayı qərara aldı.

Qərarda göstərilirdi: “7. SSRİ Xalq Deputatları Qurultayı 1939-cu ilin 23 avqustunda və sonradan Almaniya ilə imzalanmış müqavilələri müzakirə edir. Qurultay gizli protokolları imzalandığı gündən hüquqi əsası olmayan sənədlər hesab edir”. (329)

Protokollar Sovet hökumətinə üçüncü ölkələrlə anlaşmaqda hüquqi baza yaratmadı, əksinə, Stalinin və onun ətrafının başqa dövlətlərə güc göstərməsinə və üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozmasına şərait yaratdı”. (351)

Beləliklə, sovet-alman müqaviləsindən az sonra 1939-cu ilin sentyabrın 1-də Almaniya müharibə elan etmədən Polşaya hücum etdi. (303, s.77) Almaniyanın Polşaya hücumu İkinci Dünya müharibəsinin başladığı gün olaraq tarixə daxil oldu. Belə vəziyyətdə, sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa hökuməti Polşa ilə müqavilələrinə əsaslanıb ciddi tərəddüdlərdən sonra Almaniya müharibə elan etdilər. Beləliklə, İkinci Dünya müharibəsi başladı.

1939-cu ilin sentyabrın 17-də Varşava şəhəri hələ almanlardan müdafiə olunarkən, Lvov altında, Xel yarımadasında döyüşlər davam edərkən, gizli avqust müqaviləsi əsasında sovet qoşunları şərqdən Polşa ərazisinə daxil oldular. (253, s.271)

Polşa hökuməti başda prezident Mosçiçski və Ali Baş Komandan Rıdz-Smiqli olmaqla Rumıniyaya keçdilər. Rumıniyadan sonra Fransa və Londonda yerləşən Polşa hökuməti işğalçılara qarşı mübarizəsini davam etdirirdi. Bu müddətdə Vladislav Raçkeviç prezident, Vladislav Sinorski isə yeni hökumətin başçısı idilər. Qızıl Ordunun Polşaya daxil olması gündündən ərazidə qanlı hadisələr başladı. Sovet əsgərləri qarşılarında olanları dağıdır, oğurlayır, məhv edirdilər. Nizami ordu hissələrini ardınca XDİK hissələri, sonra isə əhalini kommunist qaydalarına dəvət edən komissarlar gedirdi. Sovet əsgərləri Polşanın şərq əyalətlərində daha amansız cəza tətbiq edir, mülkədarları, keşişləri, dövlət məmurlarını, siyasi xadimləri aradan götürürdülər. Minlərlə polyak əsgər və zabiti “Kozelsk”, “Starobels” və “Ostatkov” həbsxanalarına dolduruldu. Həbs edilən polyakların çoxunu ağır işgəncələrdən sonra sovet ərazisindəki həbs düşərgələrinə gətirdilər. 130-dan çox həbs düşərgəsi olan bu ölkədə dustaqların ucuz fəhlə əməyi istismar edilirdi. Polyakları əsasən Kol yarımadasına, Kolmaya və cənubi Ukraynaya yerləşdirdilər. Polşada qalanları isə Sovet dövlətinin ideoloji “qul”una çevrildilər. Qorxu və işgəncələrlə yaşayan bir polyak şairi yazırdı: “Mən istəmirəm ki, Lvov sovetlərin olsun, lakin gündə yüz dəfə düşündüyümün əksini deyirəm”. (253, s.279)

SSRİ-nin nəzarəti altında olan Polşa torpaqlarında sovet işğalçıları katolik kilsəsinə qarşı dağıdıcı mübarizə aparırdılar. Almanların nəzarətində olan Polşanın qərb hissəsində isə rəsmi şəkildə general qubernatorluq yaradıldı. (328, s.28)

Bu müddətdə Almaniya və SSRİ müvafiq qaydada işğallarını davam etdirirdilər. Sovet İttifaqı artıq Estoniya, Latviya və Litvanı işğal etmiş, Rumıniyanı da Bessarabiyanı verməyə məcbur etmişdi.

Sovet qoşunları artıq Bukovina və ona yazın olan Dunaydakı Bessarabiyanı işğaldan sonra əhalisi əsasən almanlardan ibarət olan Şimali Bukovinanın (Avstriya koronunun tarixi torpaqları) da alınması Hitleri xüsusilə sarsıtdı. O, Stalinin bu addımını rusların qərbə basqını kimi qəbul etdi.

1940-cı ilin yazında Şərqi Prussiya, Polşa və Bessarabiya sərhədlərində sovet-rus qoşunlarının cəmləşməsi xəbəri Hitlerə çatdırıldı. Yalnız Şərqi Prussiya qarşısında 22 sovet diviziyası toplaşmışdı. Hitler bu hadisədən bərk narahət olmağa başladı.

1940-cı ilin avqustunda artıq Hitler general-feldmarşal Keytellə söhbətində sovet təhlükəsinin artmasını qeyd etmişdi. Münhendəki “Qəhvəyi ev”də, Hitler onun üçün tikilmiş xüsusi korpusda Ribbentrop ilə söhbətində Sovet dövlətinin mövqeyindən narazı qaldığını bildirmişdi. Rus qoşunlarının yeni hərəkətləri haqqında daxil olan məlumatlar Hitleri coşdururdu. Eyni zamanda, alman

müəssisələrində kommunistlərin agentlərinin fəaliyyətinin güclənməsi haqqında da məlumatlar alınır. Artıq Hitler Stalinə və Sovet dövlətinə sərt münasibətini gizlətmirdi.

Ribbentrop xatirələrində yazır: “Mən bütün ciddiyəti ilə Fűrərə bildirdim ki, Stalindən təcavüz gözləmək olmaz. Mən Fűreri ehtiyatlandırdım ki, Rusiyaya qarşı hər hansı bir əks addım atılmasın. Mən hətta Bismarkın prevetiv müharibə haqqında sözlərini də xatırlatdım: “Allah özü də özgə xəritəsinə baxmağa qoymur”. Hitler bu dəfə bildirdi ki, o, şübhə ilə yanaşır, olsun ki, yəhudilər Moskvada Stalinə təsir göstəriblər. Mənim bütün etirazlarıma baxmayaraq, o, bildirdi ki, hər ehtimala qarşı ehtiyat hərbi tədbirlər görülməlidir. O, çox qayğılı və gərgin idi”. (330, s.223) Sonradan Ribbentropun cəhdlərinə baxmayaraq, Hitlerlə Stalinin görüşü baş tutmadı. Belə ki, Stalin Rusiyadan, Hitler isə Almaniyadan çıxmaq istəmirdilər. Nəticədə, problemlərə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə Xarici İşlər naziri Molotovun Berlinə dəvət edilməsi razılaşdırıldı.

Molotov Hitlerlə söhbətində gizli protokola əsasən Finlandiyanın Rusiyanın maraq dairəsində olduğunu bildirdi. Hitler isə fikrini dəyişərək Finlandiyanı vermək istəmirdi. Bu problemlə bağlı çox inadkar diskussiya oldu. Hitler xahiş edirdi ki, Molotov bu məsələdə ona güzəştə getsin.

Molotov isə söhbətində Almaniyanın Rumıniyaya təminatından Rusiyanın narazı olduğunu bildirdi. Hitlerin Molotova cavabı belə oldu: nə qədər ki, Sovet İttifaqı Rumıniyaya hücum etmək fikrində deyil, onda bu təminat da ona qarşı yönəlməyib. Bu halda Molotov Hitlerdən soruşdu: onda siz razısınızmı ki, belə bir təminatı Rusiya Bolqarıstana versin. Hitler soruşdu: Bolqarıstan bu haqda sizdən xahiş edibmi? Molotov bu suala yayındırıcı cavab verdi.

Hitlerlə Molotovun söhbəti kifayətləndirici olmadı və heç bir qərara gəlinmədən sona çatdı. Bu söhbətdən sonra Hitlerdə qəti təəssürat yarandı ki, artıq ruslar ciddi şəkildə qərbə cəhd edirlər. Odur ki, Hitler 1940-cı ilin dekabrın 13-də 20 sayılı direktivi ilə “Maritsa” əməliyyatını – Yunanıstana hücumu təsdiqlədikdən sonra dekabrın 18-də “Barbarossa” planını əsaslandıran 21 sayılı digər sənədi imzaladı. “Barbarossa” planında o, Sovet İttifaqına hücum planını belə açıqlayırdı: “Alman Silahlı Qüvvələri Sovet İttifaqını hətta ingilislərə qarşı müharibəni bitirmədən sürətli bir əməliyyatla əzməyə hazır olmalıdırlar.. Böyük vaxt tələb edən bu hazırlıq tələb edir ki, elə bu saatdan başlamalı, 1941-ci ilin mayın 15-də yekunlaşmalıdır. Qərbi Rusiyadakı kütləvi rus ordusu zirehli tankları ilə məhv edilməlidir... Son məqsəd Asiya Rusiyasına qarşı Volqadan başlamış Arxangelskə qədər müdafiə xətti yaratmaqdır. Sonradan Rusiyanın Uralda qalan son sənaye rayonu “Luftvaffor” məhv edilə bilər”. (208, s.303)

Sovet İttifaqının yürütdüyü siyasət Almaniyanı narahat edirdi. Artıq Moskvada ingilis-sovet danışıqları başlamışdı. İngiltərənin SSRİ-dəki səfiri Stafford Krippe Kremldə Sovet rəhbərliyi ilə danışıqlar aparırdı.

Eyni zamanda, Sovet İttifaqının Baltik dənizindən Qara dənizə qədərki ərazidə geniş hazırlığı ilə bağlı məlumatlar Almaniyə rəsmi dairələrinə çatdırılırdı. Moskvanın serb çevrilişlərinin hökumət başçısı Simoviçlə müqavilə bağlaması da sovet-alman müqaviləsindən uzaqlaşdığını göstərirdi.

Hitler hələ 1938-ci ildə ehtiyatlanırdı ki, İngiltərə və Amerika kifayət qədər silahlanan kimi Almaniyaya hücum edəcəklər. O, çəkinirdi ki, İngiltərə və Amerika Sovet İttifaqı ilə müqavilə bağlayarsa, onda Almaniyə həm Qərbdən, həm də Şərqdən təcavüzə məruz qalacaq və 1914-cü ilin müharibəsində baş verənlər təkrarlanacaq. Hitler başa düşürdü ki, iki cəbhədə uzunmüddətli müharibə aparmaq çox çətin olacaqdı. Odur ki, o, ingilis-amerikan gücü Qərbdə hərəkətə gəlməmiş Şərqdə azad nəfəs almaq istəyirdi. Hitler bir neçə ay ərzində Sovet İttifaqını məğlub etmək istəyirdi. Lakin onun Sovet Ordusunun imkanları və Amerikanın köməyi haqqındakı səhv hesablamaları fəlakətlə nəticələndi.

SSRİ üzərinə hücum edərəkən Hitlerin özü-özünə o qədər də inamlı deyildi. Söhbətlərinin birində Xarici İşlər naziri Ribbentropa demişdi: “Biz bilmirik ki, Şərqdə açacağımız qapıların arxasında hansı güc dayanır”. (330, s.243)

Almaniyə-SSRİ müharibəsi getdikcə labüd xarakter alırdı. Almaniyaya qarşı İngiltərə, Amerika və SSRİ üçlüyü eyni mövqeyə yaxınlaşırdı. Almaniyanın isə münasibətləri zəif sayılan İtaliya, az ümid bəslənilən Yaponiya dövləti idi. Çünki, Yaponiya dövləti Almaniyə ilə razılaşmadan 1941-ci ilin aprelinə Xarici İşlər naziri Yesuko Maçuoqanın iştirakı ilə Rusiya dövləti ilə hücum etməmək haqqında müqavilə imzalamışdı. Vəziyyətin belə gərginləşməsinin bir səbəbi də Ribbentropun fikrincə, Qərb və Şərq yəhudiçiliyinin əks-alman əlaqələri idi.

Bundan əlavə, Sovet İttifaqı müharibəyə ciddi hazırlığa başlamışdı. Sovet sərhədlərinin özündə bu hazırlıq belə izah olunurdu: “Müharibədən qabaqkı illərdə ordu yenidən təşkil olundu: ərazi-milis prinsipi üzrə qurulan qoşun hissələri və birləşmələri ləğv edildi; silahlı qüvvələr tamamilə daimi qüvvə vəziyyətinə keçirildi. Ordunun sayı keyli artmışdı. Silahlı Qüvvələrin daimi qüvvələr prinsipi üzrə qurulması “Ümumi əsgəri vəzifə haqqında” 1939-cu ilin sentyabrında SSRİ Ali Sovetinin qəbul etdiyi qanunda təsbit edildi. Sovet dövləti çalışırdı ki, onun ordusu kapitalist dövlətlərinin ordularından güclü olsun. Sosializm nailiyyətlərinin müdafiəsi, habelə bütün dünyada sülh uğrunda mübarizənin müvəffəqiyyəti bir çox cəhətdən SSRİ-nin və onun Silahlı Qüvvələrinin gücündən asılı idi”. (187, s.518) Daha bir səbəb də sovet-alman münasibətini gərginləşdirdi.

1941-ci ilin yanvarın 17-də Berlindəki sovet səfiri Dekanozovun Almaniyə Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi sənəddə göstərilirdi ki, Bolqarıstanın ərazisində və dəniz sularında xarici qoşunların görünməsi SSRİ-nin maraqlarının təhlükəsizliyi kimi qəbul ediləcək.

Bunun müqabilində sovet səfirinə Almaniyənin mövqeyi açıqlandı. Bildirildi ki, Almaniyə İngiltərənin Yunanıstana qoşun çıxarıb orda möhkəmlənməsinə etiraz edir və buna mane olacaq. Eyni zamanda o, Türkiyənin

ərəzi müstəqilliyinə də hörmətlə yanaşır. Digər tərəfdən, ingilis qoşunlarının Yunanıstan ərazisində möhkəmlənməsi Almanıyanın Balkanlardakı Həyatı maraqlarını təhlükədə qoyur. Bununla yanaşı, Yunanıstana qarşı əməliyyatların keçirilməsini reallaşdırmaq üçün alman qoşunları Bolqarıstanın ərazisindən keçməlidir. Bu isə sovet maraqlarının təhlükəsizliyinin pozulması kimi anlaşılmalıdır. Bundan əlavə, Almaniya dəniz sularında sovet maraqlarını nəzərə alıb Montre statusuna yenidən baxmağa hazırdır. (330, s.247)

Qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərə və Amerika da sovet-alman münasibətlərinin gərginləşməsində maraqlı idi. Hələ 1940-cı ilin yayında Çörçill demişdi ki, heç yarım il keçməyəcək ki, Rusiya Almaniya qarşı çıxacaq.

Amerikanın Sovet İttifaqı ilə yaxınlaşmasından sonra isə Ruzvelt işarə edirdi ki, tezliklə Rusiya Almaniya qarşı müharibəyə başlayacaq. ABŞ-ın məşhur senatoru, respublikaçı Taft 1941-ci ilin yayında “Nyu-York Tayms” qəzetindəki məqaləsində yazırdı: “Ruzveltin məqsədi hadisələrin inkişafını müharibəyə yönəltməkdir”. (330, s.252) Ruzveltin məqsədini təsdiqləyən daha bir fakt ABŞ səfiri Bullitin Polşa səfiri Potoçskiyə dediyi sözlərdir: “Ruzveltin məqsədi odur ki, Almaniya ilə Rusiya arasında hərbi toqquşma olsun və bütün demokratik ölkələr Almaniya hücum edib onu təslim etsinlər”. (330, s.253)

Göründüyü kimi, digər böyük dövlətlər də Almaniya ilə Rusiya arasında müharibə təhlükəsini reallaşdırırlar.

Bundan əlavə, Sovet İttifaqı hərbi gücünü artırmaqda davam edirdi. Əgər Polşaya hücum ərəfəsində Sovet dövlətinin motorlaşdırılmış və tank birləşmələrinin sayı 65 idisə, artıq 1941-ci il müharibəsi ərəfəsində onların sayı 158-ə çatdırılmışdı. 1941-ci ilin mayında Stalin Kremldəki çıxışlarının birində bildirmişdir ki, artıq indi Sovet İttifaqının gələcək məqsədi yalnız silah gücünə əldə oluna bilər. Qızıl Ordu buna hazırdır.

V. Suvorov yazırdı ki, artıq 1939-cu ilin 19 avqustundan SSRİ-də “gizli səfərbərlik” başlamışdı və bu iş 1941-ci ilin iyulun 6-da SSRİ-nin Almaniya və Rumıniya hücumu ilə nəticələnməli idi. (Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar Sovet qoşunlarının Almaniya üzərinə 1942-ci ildə hücum edəcəyini əsaslandırırırlar).

Gizli səfərbərlik hücumla yekunlaşmalı və “M” günü elan edilməli idi. Lakin, Hitlerin gizli səfərbərlikdən xəbəri vardı və o, Stalini iki həftə qabaqladı. Odur ki, SSRİ-də “M” günü elan edilmədi. (334, s.171)

Vəziyyətdən çıxış yolunu Hitler Sovet İttifaqına hücum etməkdə görürdü. Onun Sovet İttifaqına hücumunun bir səbəbi də özünü Stalinin qəfil hücumundan və Qərbin, eləcə də Şərğin təzyiqindən qorumaq idi. Hitler üç böyük dövlətin – İngiltərə, Amerika və SSRİ-nin birligə hücumunda Almanıyanın məğlubiyyətini görürdü. Odur ki, qəfil olaraq Sovet İttifaqına hücum etməyə (330, s.245) üstünlük verdi.

Qeyd edək ki, Hitlerin ətrafında olan Birinci Dünya hərbinə uzun müddət Şərq cəbhəsində keçirən feldmarşal fon Rundstedt və Almaniya Quru Qoşunlarının

Baş Komandanı feldmarşal fon Brauxiç və Baş qərargah rəisi general Qalder Hitleri Sovet İttifaqı ilə müharibədən çəkəndirməyə çalışırdılar. Uzun illər Rusiyada yaşamış, bu ölkəni və Stalini yaxşı tanıyan general Göstrinq də Hitlerlə ehtiyatlı olmağı məsləhət edirdi. Lakin Hitler öz fikrində qəti idi.

V BÖLÜM

ALMAN-SOVET MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASI. STALİNİN SƏHVLƏRİ. AZƏRBAYCANLILARIN ORDU HİSSƏLƏRİNDƏ İNCİDİLMƏSİ. SOVET ƏSGƏRLƏRİNİN KÜTLƏVİ OLARAQ ALMANIYA TƏRƏFİNƏ KEÇMƏSİ

1941-ci ilin iyunun 22-də Brestdəki sərhəd körpüsündən Sovet İttifaqından Almaniya taxıl aparən qatar keçdikdən bir neçə dəqiqə sonra saat 3.30-da Almaniya qoşunları SSRİ üzərinə hücum etdi.

Stalinin hücumdan xəbərinin olmadığı doğru deyildi. Qeyd etdiyimiz kimi, əvvəla Stalin özü Almaniya üzərinə hücumu hazırlayırdı, sadəcə Hitler onu qabaqladı. V. Suvorov “Buzqıran” kitabında bunu faktlarla sübut edirdi. Gizli hərbi səfərbərliyi artıq iki ilə yaxın idi həyata keçirən Stalin müharibəyə ciddi olaraq hazırlanırdı.

Müharibənin başlanğıcında və ona qədərki dövrdə Stalinin yol verdiyi səhvlər, şübhəsiz ki, sovet xalqına ağır itkilərlə başa gəldi. Həmin səhvləri qərb tədqiqatçıları ilə yanaşı sovet mənbələri də sonradan təsdiqlədi.

Sov.İKP tarixində bu nöqsanlar belə açıqlanırdı: “Alman qoşunlarının sovet sərhədləri yaxınlığına toplandığı və Almaniyanın SSRİ üzərinə basqın etməyə hazırlaşdığı haqqında səhih məlumat var idi. Lakin qərb hərbi dairələrinin qoşunları döyüşə tam hazır vəziyyətə gətirilməmişdi. Stalin alman faşistlərinin basqın etməsi üçün onların əlinə bəhanə verməkdən ehtiyat edirdi, toqquşmanı diplomatik danışıq yolu ilə ləngidib təxirə salmaq ümidində idi. Faşist təcavüzkarlarının ilk zərbələrini dəf etməyə Qızıl Ordunun hazırlanmasında buraxılan səhvlər üçün müəyyən dərəcədə Xalq Müdafiə Komitəsi Komissarlığının və Baş Ştabın rəhbərləri – S.K. Timoşenko və G.K. Jukov da məsuliyyət daşıyırlar”. (187, s.531)

Oktyabr Sosialist inqilabının 50 illiyi münasibəti ilə Sov.İKP MK-nın tezislərində nöqsanlara belə toxunulurdu: “Hitler Almaniyanın bizə nə vaxt basqın edə biləcəyinin müəyyən edilməsində yol verilən səhvlər və bununla əlaqədar olaraq ilk zərbələrin dəf edilməsinə hazırlıq işindəki nöqsanlar da rol oynamışdı”. (87, s.20-21)

Marşal Q.K. Jukov xatirələrində yazırdı ki, müxtəlif mənbələrdən almanların hücum edəcəyi haqqında Stalinə məlumatlar çatdırılırdı. SSRİ-nin Almaniyaadakı səfiri Dekanazovdan, Yaponiyadakı alman səfirliyində çalışan

Rixard Zorqedən, İngiltərə və ABŞ-da bu haqda müvafiq məlumatlar daxil olurdu. Lakin Stalin bu informasiyalara ciddi yanaşmırdı. Q.K. Jukov yazırdı: “Stalin düzəlməyən səhvlərə yol verərək, müvafiq orqanlardan daxil olan yalan məlumatlara inanırdı” (256, s.365)

Ordu generalı S. M. Ştemenko da nöqsanların olduğunu etiraf edirdi: “Əlbəttə, ordumuz və ümumiyyətlə ölkəmiz üçün böyük bədbəxtlik ondan ibarət idi ki, Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində biz bir çox təcrübəli sərkərdəni itirmişdik. Gənclər çətinlik çəkirdilər. Onlar lazımi təcrübəni döyüşlərin gedişində qazanır və bu, onlara çox vaxt həddindən artıq baha başa gəlirdi”. (189, s.26)

Marşal A.M. Vasilevski də xatirələrində müharibə ərəfəsində nöqsanlara yol verildiyini göstərirdi. (233, s.112)

Marşal A.A. Qreçkonun xatirələrində isə yazılırdı: “Bizim ordumuz qoşunların materiallarla təmin olunmasının təşkilində böyük çətinliklər hiss edirdi. Müharibənin ilk aylarında ağır texnika və silah cəhətdən olan ağır itkilərimiz, ölkənin qərbindəki hərbi müəssisələrin şərqə məcburi köçürülməsi ucbatından əvəz edilmirdi”. (245, s.81)

ABŞ-ın, İngiltərənin və Qərbi Almaniyanın tarixçiləri və generalları sübut edirlər ki, Sovet Ordusu böyük qanlar bahasına qalib gəldi və Stalin hərbi strategiyası ilə, çoxlu sayda insan itkiləri ilə Almaniyayı məğlub etdi. Amerikalı polkovnik, ABŞ-ın Moskvadakı sabiq hərbi ataşesi Q. Vermont yazırdı ki, sovet komandirləri olduqca tez-tez kütləyə üstünlük verirdilər. (246, s.155)

Keçmiş sovet zabiti, mayor Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli-Düdənginski Stalinin səhvlərini belə izah edirdi: “Bir-birinin ardınca yüksək rütbəli komandirlər dəyişdirilirdi. Avqustun əvvəllərində şimal-qərb cəbhəsinin komandiri general-polkovnik Kuznetsov işdən çıxarıldı, Kiyev Xüsusi Hərbi Dairəsinin komandiri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Pavlov güllələndi. Hər gün yüzlərlə əsgər, zabıt digərlərini qorxuda saxlamaq üçün güllələnirdi. Odur ki, hamı istehza ilə deyirdi: “Marşal və Sovet İttifaqı adından çəkist gülləsinə qədərki məsafə - yalnız bir addımdır”. Və nə üçünsə, Stalinə elə gəlirdi ki, cəza üsulları hələ kifayət deyildir, odur ki, o, yenidən Komissarlar institutunu və XDİK-in xüsusi şöbələrini bərpa edib onların ştat və hüquqlarını artırır” (362, s.26)

Keçmiş sovet kəşfiyyatçısı V. Suvorov isə Stalinin müharibə başlanarkən yol verdiyi nöqsanları ciddi təhlil edirdi.

V. Suvorov göstərirdi ki, müharibə ərəfəsində istehsal edilən tanklar əsasən Avropa ölkələrinin yolları üçün hazırlanırdı, yəni mürəkkəb iqlim şəraitinə uyğun olan geniş manevrli deyildi. Və bu da onunla izah olunurdu ki, sovet dövlətinin məqsədi Avropanı işğal etmək, Almaniya hücumu hazırlıq idi. Digər tərəfdən, sovet aviasiyası hücum xarakterli idi və havada döyüşmək texnikasına malik deyildi. Onlar yalnız yerdəki obyektlərə zərbə vurmağa qabil idi. Bu da onunla aydınlaşırdı ki, sovetlərin məqsədi yalnız hücum xarakterli müharibəyə hazırlaşmaq idi. (334, s. 183)

V. Suvorov Stalinin cinayət xarakterli digər nöqsanlarını da açıqlayırdı. O, yazırdı ki, sənədlər sübut edir ki, müharibənin hər üç günü ərzində 92 hərbi xidmətçi güllələnirdi. Yəni hər gün 30 nəfəri hərbi bölmənin və hərbi hissənin sırası qarşısında güllələyirdilər.

V. Suvorovun açıqlamalarından məlum olur ki, SSRİ XDİK-in xüsusi şöbəsinin rəis müavini, Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarı, 3-cü rənqli Milşteynin SSRİ XDİK-in Xalq Komissarı Beriyaya göndərdiyi məxfi arayışda öldürülənlərin sayı olduqca çoxdur. Arayışda yazılmışdı: “Müharibə başlandıktan oktyabrın 10-a qədər XDİK xüsusi bölmələri və sərhəd qoşunları tərəfindən öz hərbi hissəsindən və cəbhədən qaçmış 657 min 364 nəfər hərbi xidmətçi saxlanılmışdır. Xüsusi şöbələrin qərarı və hərbi tribunalın hökmü ilə 10 min 201 nəfər güllələnmişdir. Onlardan 3 min 321 nəfər hərbi hissə qarşısında güllələnmişdir. Ən çox güllələnmə Şimali-Qərb cəbhəsində olmuşdur – dörd ay ərzində 730 nəfər”. (334, s.184)

Qrodno şəhərində vurulmuş hərbi təyyarədə heyət həlak olmuş, yalnız bir nəfər – atıcı kiçik çavuş A.M. Şeqlov sağ qalmışdı. O, öz alayına qayıtdıqda həbs edilmiş və vətənə xəyanət adı ilə güllələnmişdi. (280)

Sovet zabiti, general-leytenant N.Popelin əsir düşmüş macar albayı Molnarla söhbətində maraqlı açıqlamalar vardı. Molnar deyirdi: “Mən gördüm ki, siz öz həmvətənlərinizə necə qəddarlıqla yanaşırsınız. Sizde əsir düşən hər kəs, hətta ağır yaralı olsun belə, Vətən xaini sayılır. Sizin ölkəniz ki, 1929-cu ildəki hərbi əsirlər haqqında olan məşhur konvensiyanı imzalamamışdır. Bu konvensiyanı imzalamadan, sizin düşmən əsirliyində olan əsirlərlə bağlı öhdəliyiniz də yoxdur. Mən bunu da başa düşürəm”. Popel yazırdı: “Araya sakitlik çökdü. Yəqin, albay mənim etirazlarımı gözlədi. Lakin mən özüm bu suallara cavab tapa bilmirdim”. (314, s.74)

Müharibənin ilk illərində Sovet ordusunda vəziyyət dözülməz dərəcədə ağır idi. Odur ki, döyüşqabağı əsgərlərin özünü güllələmə halları çoxalır. Bununla əlaqədar Qızıl Ordunun Baş hərbi prokuroru Nosov bütün cəbhə və ayrı-ayrı ordu bölmələrindəki hərbi prokurorlara özünü güllələmə hallarına qarşı ölüm hökmü çıxarmağı əmr etdi. (315, s.246; 261, s.465)

Sovet Odusunun daxili xidmət Nizamnaməsində yazılırdı ki, sovet əsgəri öz iradəsinin əksinə olaraq əsir düşə bilməz. Əgər əsir düşsə, o, vətən xainidir. Bəs maraqlı idi, əsir düşənlərin sayı nə qədər göstərilirdi? Arxiv materiallarından və tədqiqat əsərlərindən məlum olurdu ki, müharibə illərində (1941-1945-ci illərdə) əsgər paltarları geyinən 32 milyon nəfərin 5 milyon 734 min 528-i əsir düşmüşdü. (348) Qızıl Ordudan əsir düşənlər ən çox aşağıdakı bölgələrdə olmuşdu: Belostok-Minsk-1941-ci ilin avqustunda – 323 min; Uman-1941-ci ilin avqustunda – 103 min; Smolensk-Roslavl, 1941-ci ilin avqustunda – 348 min; Qomel-1941-ci ilin avqustunda - 30 min; Demyansk - 1941-ci ilin sentyabrında - 35 min; Kiyev-1941-ci ilin sentyabrında 665 min; Luqa-Leningrad-1941-ci ilin sentyabrında – 20 min; Melitopol - 1941-ci ilin oktyabrında - 100 min; Vyazma - 1941-ci ilin

oktyabrında - 662 min; Kerç - 1941-ci ilin noyabrında - 100 min; İzyum-Xarkov-1942-ci ilin mayında - 107 min; Macarıstanda - 1945-ci ilin fevralında - 100 min. (348)

Müharibə illərində iki milyon yarım insanın itkin düşdüyü bildirilirdi. Onların müəyyən sayının Rusiyanın meşələrində və bataqlıqlarında itkin düşdüyünü qəbul etsək, onda bəs qalanları hardadır?

Alman statistikasına təsdiqləyirdi ki, əsir düşənlərin 280 minini düşərgələrdə həlak oldu, 1 milyon 157 minini qaçmaq cəhdinə görə edam edildi, qalanları isə Almaniyanın şaxtalarında, zavodlarında ağır işlərdə məhv oldu. 1941-ci ilin noyabrından dekabrına qədərki dövrdə 400 min sovet əsiri həlak oldu. Müqayisə olaraq götürüldükdə, beşillik müharibə dövründə Almaniyada olan 235 min 473 amerika və ingilis hərbi əsirindən 8 min 348 nəfəri həlak olmuşdu. Bizim əsirlərin belə çox sayda həlak olmasının səbəbi nə idi?

Qərb tədqiqatçıları sübut edirdilər ki, sovet əsirlərinin belə çox sayda həlak olmasının səbəbi faşizmdə deyil, Stalin sisteminin özündə idi. Əsirlərin çoxu acından həlak olurdu və onları xilas etmək mümkün idi. Lakin Stalin onları Vətən xainləri adlandırmış və Beynəlxalq Qırmızı Xaç vasitəsi ilə ərzaq göndərməkdən imtina etmişdi.

Həqiqətən də Sovet dövləti hərbi əsirlərin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən Cenevrə Konvensiyasını imzalamamışdı. (370, s. 31-164-166; 289, 293) Stalinin fikrincə, konvensiyadakı bəzi müddəalar dünyada “ən azad olan ölkəsi”nin mənəvi-əxlaqi cəhətləri ilə uyğunlaşmırdı. Çünki, konvensiya zəhmətkeşlər kimi hərbi əsirlərin hüququna təminat vermirdi: aşağı əmək haqqı, istirahət gününün olmaması, iş gününün qeyri-müəyyənliyi, hərbi əsirlərin xəbərdarlığı, saxlanması və s.

Əlbəttə ki, bu, Stalinin ictimai fikri çəşdirməyə yönəlmiş növbəti uydurmaları idi. Çünki, sovet əsir düşərgələrində hansı hüquqi normalardan danışmaq mümkün idi?

Qeyd edək ki, 1941-ci ilin avqustunda Hitler Qırmızı Xaç Hammersdatda yerləşən sovet hərbi əsirləri düşərgəsinə getməyə icazə verdi. Yalnız bu əlaqələrdən sonra Sovet hökumətinə öz əsgər və zabitləri üçün ərzaq göndərmək çağırışları ilə müraciət edildi. Lakin Moskva Cenevrə Konvensiyası normalarına əməl etməyə hazır olduğunu bildirsə də, ərzaq göndərməkdən imtina etdi. Qırmızı Xaç nümayəndələri Stalinin bu cavabını anlaya bilmədilər. Çünki, həmin vaxtda Stalinin 1941-ci ilin avqustun 16-da verdiyi 270 sayılı əmrəndən xəbərləri yox idi.

Stalinin məlum 270 sayılı əmrində yazılmışdı: “Əgər Qızıl Ordu hissəsi müqavimət təşkil etmək əvəzinə, əsir düşsə, onu bütün yer və havadakı vasitələrlə məhv etmək lazımdır. Əsir düşmüş Qızıl Ordu əsgərlərinin ailəsi isə dövlət yardımlarından və köməyindən məhrum edilməlidir. Əsir düşən komandir və siyasi işçiləri fərarə hesab etməli, andı pozmuş, vətəni satmış hesab olunan bu fərarilərin ailəsi həbs edilməlidir...” (348)

Müharibə illərində Stalinin haqsızlığı o həddə çatmışdı ki, hətta həlak olanları belə cinayətkar sayırdılar. General-leytenant Vladimir Kaçalov yanmış vəziyyətdə 12 gün tankın içində qalmışdı. General haqqında verilən əmrdə isə yazılmışdı: “Öz qərargahı ilə mühasirədə olarkən qorxaqlıq göstərib, alman faşistlərinə əsir düşmüşdür. Kaçalovun dəstəsi mühasirədən çıxmış, general özü isə əsir düşməyə, düşməyə fərarilik etməyə üstünlük vermişdir.” (348)

1940-cı ilin iyunun 4-də Qızıl Orduda general rütbəsi bərpa olundu və 966 zabıtə bu yüksək ad verildi. Müharibə illərində isə 50-dən çox general əsir düşdü. 1945-ci ilin aprel-mayında müttəfiq qoşunları tərəfindən azad olunub Sovet İttifaqına verilən Pavel Pondelin, Nikolay Kirillov kimi generallar sonradan güllələndilər. Sovet İttifaqında yaşayan yüz minlərlə uşaq və qoca məhz ata və oğulları əsir düşdüyündən acından öldülər, sürgünə göndərildilər. Mənbələrdə göstərilirdi ki, sovet əsgərləri bir-birindən xahiş edirdilər ki, əgər həlak olsalar, sağ qalanlar onların necə öldürüldüyünü gördüklərini təsdiqləsinlər. Yalnız bu halda onların ailəsinə incitmir, sakit buraxırdılar.

K. Simonov xatirələrində yazırdı ki, komandirlər əsgərlərə hətta istehkam qazıb güllədən qorunmağı qadağan edirdilər. Səbəbi də belə izah olunurdu ki, istehkam qazmaq əsgərin hücum ruhunu öldürür. (348)

Qeyd edək ki, müharibə başlandığı ilk gündən etibarən Azərbaycanın şəhərlərində, rayon mərkəzlərində, qəsəbələrdə və kəndlərdə çağırış səfərbərlik məntəqələri təşkil edilməyə başladı. (169, s.20) Respublikada yaradılan xalq qoşunu dəstələrinə fəhlələr, kolxozçular və qulluqçularla yanaşı, alimlər, yazıçılar, incəsənət işçiləri daxil edilirdi.

Azərbaycan K(b)P MK-nın rəhbərliyi ilə ordu hissələrində siyasi-tərbiyə işləri aparmaq üçün bütün partiya işçiləri səfərbər edilirdi. Təbliğat işləri aşağıdakı mövzuları əhatə etməli idi: 1) Bütün dünya zəhmətkeşləri SSRİ ilədir. 2) SSRİ-dost xalqların böyük ailəsidir. 3) Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ermənistanın zəhmətkeşləri Sovet xalqlarının dost ailəsidir. (28, v.12)

Cəbhə bölgələrinə göndərilən mühazirəçilər bu mövzularda çıxış etməyə məcbur idilər: 1) Sovet xalqının faşizmə qarşı mübarizəsi ən ədalətli müharibədir. 2) Stalin yoldaşın sərkərdəlik fəaliyyəti. 3) Rus əsgərinin Prussiya ilə yeddiillik müharibədə qəhrəmanlığı və şücaəti. 3) Böyük rus sərkərdəsi Suvorov. 4) Vətəndaş müharibəsinin qəhrəmanları - Çapayev, Şors, Kotovski. 5) Slavyan xalqlarının alman faşizminə qarşı mübarizəsi. (28, v-22; 29, v-23; 30, v-25)

Göründüyü kimi, azərbaycanlı mühazirəçilər yalnız rusların və rus sərkərdələrinin fəaliyyətini, qəhrəmanlığını təbliğ etməli idi. Azərbaycan xalqının şanlı və şərəfli tarixinə aid olan onun qəhrəman oğullarının, şəxsiyyət və sərkərdələrinin şücaətini təbliğ edən mövzulara isə imkan verilmirdi.

Maraqlıdır ki, müharibənin ilk illərində vətənpərvərlik ruhunda olan əsərlərə ciddi ehtiyac olduğundan, süni yazılmış kitabların təsiri olmadığından başqa xalqların hazır materiallarından istifadə olunması haqqında göstərişlər vardı.

Azərbaycan K(b)P MK-nın təbliğat üzrə katibi Q. Məmmədovun Zaqafqaziya cəbhəsinin briqada komissarı Solomkoya göndərdiyi məktubda yazılırdı: “Tamamilə məxfidir. Eyni zamanda Sizo Türkiyə yazıçılarının kütləni azadlığa və ölkənin müstəqilliyinə çağıran əsərlərindən seçmələri də göndəririk. 17.XI.41.” (31, v-46)

Sovet dövlətinin müharibənin ilk illərindənki göstərişləri və yeritdiyi daxili siyasət də ikiüzlü idi. Məsələn, əsir düşən əsgərlərini “Vətən xaini” adlandırır, onun taleyinə biganə qalır, digər tərəfdən isə aşağıdakı tapşırıqları verirdi: “Azərbaycan K(b)P MK-nın təbliğat üzrə katibi Məmmədov yoldaşa. Ordu komissarı, 1-ci rəqəbli Məxlis yoldaşın tapşırığı ilə Xalq Xarici İşlər Komissarı V. M. Molotov yoldaşın “Almaniya hökumətinin sovet hərbi əsirlərinə qarşı vəhşiliyi haqqında” olan notasını hər bir əsgər və komandir üçün nəşr etmək. 100 min tirajla. Azərbaycan dilində.” (32, v-48)

Cəbhə bölgələrində, hərbi hissələrdə və döyüş yerlərində azərbaycanlı əsgərlərə qarşı kobud münasibətlər, nifrətlə yanaşmalar vardı. Rus şovinizmi hissələri ilə yaşayan 3-cü taburun komandiri Ponomaryov açıqca bildirdi: “Mən onlarla döyüşə getməyəcəyəm”. (33, v-54) Yaxud əsgəri hissələrdə belə məzmunlu şaiyələr yayılırdı: “Azərbaycanlılardan döyüşən çıxmaz”. (3, v-54) Belə münasibətlər, şübhəsiz ki, döyüşçülərə mənfi təsir göstərir, onlar təhqir olunurdular. Odur ki, döyüşçülər arasında beynəlmiləl tərbiyə işinin yüksəldilməsi ciddi problem olaraq qalırdı. Əsgərlərə olduqca pis qayğı və xidmət göstərilir. Yorğan-döşək çatışmır, hamama aparılmır, yaralılara tibbi xidmət təşkil edilmirdi. (33, v-54; 34, v-55)

Məxfi sənədlərdə göstərilirdi ki, əsgərlərin çoxu rus dilini bilmirdi. Bu mənada, onlar komandirlərin əmrini düzgün yerinə yetirmir və müvafiq qaydada cəzalandırılırdılar. Rus dilini bilmədiklərindən əsgərlər silahlarla da davranışı pis mənimsəyirdilər. (35, v-56)

O illərin döyüş sınaqlarından keçmiş 76 yaşlı Ceyhun kişi xatırlayırdı. “Bizi traktor zavodunda yerləşdirdilər. Qısamüddətli kursda bizə desant və paraşütçü peşələrini öyrətdilər. “Öyrətdilər” deyəndə ki, beş-on günə nə öyrənmək olardı? Sonra Ukraynaya göndərdik... Faşistlər çox güclü idi. Həm də biz, cənub uşaqları soyuğa dözmürdük. Almanlarla əlbəyaxa döyüşlər ordumuza baha başa gəlirdi. Hər dəfə döyüşə girəndə əllərimi göyə açırdım: “Ey bizi yaradan, mənə ucuz ölüm vermə!” (101)

Azərbaycanlı əsgərlərin çoxluq təşkil etdiyi hissələrdə yerləşdirilən, rəhbər heyətdə olan ermənilər isə “intiqa” almağı unutmur, onları incidirdilər. Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Məmmədova göndərilən məktubda yazılmışdı: “276-cı alayın 3-cü bölüyünün partiya komitəsinin katibi T. Danielyan bəzi döyüşçülərin ayrı-ayrı nöqsanlarını izah əvəzinə, onları senzurdan kənar sözlərlə söyüb təhqir edir. Azərbaycan K(b)P MK-nın nümayəndələri: Babayev, Qasımov. 9.XI.41.” (36, v-58, 37, v-59)

Azərbaycan K(b)P MK-nın məxfi məlumatlarında göstərilirdi ki, əsgərlərin çoxunun ailəsinə dövlət qayğısı göstərilmədiyindən, onların sırasında döyüş bölmələrindən qaçmaq, yayınmaq halları artmaqda idi. (38, v-60)

Azərbaycanlı əsgərlərə qarşı fiziki güc işlədilir, döyülür, təhqir olunurdular. Məxfi məlumatlarda yazılırdı: “Kiçik komandirlərin özünü düzgün aparmaması, onlara fiziki güc tətbiq olunması, təhqir edilməsi nəticəsində əsgərlər arasında narazılıq halları artmaqdadır. Məsələn, noyabrın 20-də 75-ci alayda Qızıl Ordu əsgəri Nəsirov Qurban Bəbir oğlu siqaret növbəsinə dayanarkən döyülmüşdür.” (39, v-61)

Digər məlumatda bildirilirdi ki, kommunist Mehdiyev yemək keyfiyyətsiz olduğundan kollektivin etirazını, imtina etməsini təşkil etmişdir. (40, v-62)

75-ci alayda əsgərlərdən siqaret almaq üçün 12 min manat pul yığılmış, lakin başqaları tərəfindən mənimənilmişdi. Çoxlarının paltarları, çəkmələri tez-tez oğurlanırdı. MK-nın məxfi məlumatlarında yazılırdı: “Gədəbəy, Tovuz və Şamaxının rayon hərbi komissarları adamları hərbi xidmətə göndərəkən onları tibbi müayinədən keçirmirlər. Odur ki, ağır xəstə vəziyyətində orduya gətirilənlər gərəksiz hesab olunur. Belə hallar da var ki, orduya gətirilən ağır xəstələr gələndən bir neçə gün sonra vəfat edirlər. Həmin rayonların hərbi komissarları əsgərliyə gedənlərin ailələrinə diqqət yetirmir, əsgər ailələrinin dövlət təminatına köməklik göstərmirlər. Əsgərlər arasında şaiyə gəzir ki, bütün dezertirlər dağlarda gizlənen quldurlara aid olunur. Azərbaycan K(b)P MK Qutqaşen rayon Komitəsi bu məlumatdan siyasi nəticə çıxarmamış, dezertirlərin, qorxaqların və şaiyəyananların lazımi cəzasını vermir. Azərbaycan K(b)P MK-nın təşviqat briqadasının üzvü S. M. Aydınbəyov 27.XI.41.” (41, v-64)

Azərbaycan K(b)P MK-nın təşviqat briqadası Zaqafqaziya cəbhəsinin 28-ci ehtiyat-atıcı briqadasında çoxlu çatışmazlıqları aşkarlayıb Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi və Zaqafqaziya cəbhəsi hərbi savaşıнын üzvü M. C. Bağirova çatdırmışdı. Məlumatlar çox ciddi xarakter daşıyırdı. Məlumatlarda partiya-siyasi və kütləvi-təbliğat işinin artırılması vacibliyi bildirilirdi. (42, v-71) Qeyd olunurdu ki, azərbaycanlı əsgərlər komandirlərin onları xoşagəlməz ana söyüşləri ilə təhqir etməsindən şikayətlənirdilər. (43, v-72)

Məlumatda göstərilirdi: “Qeyd etməliyik ki, siyasi işçilər və onların bu və ya digər alaylardakı müavinləri milli tərkibi nəzərə almadan komplektləşdirilmişdir. 106-cı atıcı alayında döyüşçülərin 35 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, siyasi işçilərin və onların müavinlərinin yalnız 4-5 faizi azərbaycanlılardır, yaxud azərbaycanca danışmağı bacaranlardır. Lakin savadlı və siyasi cəhətdən yoxlanılmış kommunist və komsomolçu azərbaycanlılar da hissələrdə çoxdur”. (44, v-73)

Bundan əlavə, bütün mühazirələr hərbi hissələrdə rus dilində oxunduğundan azərbaycanlı döyüşçülərin çoxu başa düşmür, hazırlıqsız olurdular.

Hər bir siyasi dərəcə ayrılan 2 saatin 40-50 dəqiqəsi mühazirəyə, qalanı isə tərcüməyə həsr olunur və az effekt verirdi. (45, v-74)

Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərilən məxfi məktubda yazılmışdı: “Tamamilə məxfidir. Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Bağırov yoldaşa. Bizim 392-ci atıcı diviziyası Qori şəhərində yerləşmişdir. Diviziya əsasən Azərbaycan SSR Respublikasının Yevlax, Şaumyan, Qasım İsmayılov, Şamaxı, Kürdəmir, Zərdabi, Dəvəçi, Bakı, Kirov, Samux, Ağdam rayonları zəhmətkeşlərindən ibarətdir. Bizim diviziyaya göndərilənlərin əksəriyyəti rus dilini bilmirlər... Yalnız partiya-siyasi işin zəif aparılması səbəbindən diviziyamızda fərarilik, xidmətdən yayınma və digər hallar baş verməkdədir... Lakin Stalin yoldaşın məruzəsinin bütün döyüşçülərə çatdırılması üçün, xahiş edirəm ki Azərbaycan dilini bilən, Stalin yoldaşın məruzəsini öyrənməyə kömək edən bir neçə kommunist təbliğatçılar göndərsiniz. 392-ci Atıcı diviziyasının Siyasi İdarəsinin rəisi Burlakov. 18 noyabr 1941. Qori şəhəri”. (46, v-77)

Məxfi məlumatlarda, 404-cü diviziyada da azərbaycanlıların rus dili ilə bağlı hədsiz problemləri olduğu açıqlanırdı. (47, v-84) Digər məlumatda göstərilirdi ki, hərbi hissələrdə çoxlu sayda dezinteriya və malyariya xəstəliyinə tutulanlar vardır. Həkimlə bunun səbəbini tibbin olmamasında və müalicənin vaxtında aparılmamasında görürdülər. Digər tərəfdən, əsgərlərə tibbi kömək üçün həkimlərə müraciətə icazə verilmirdi. Yalnız sonradan bu qayda ləğv edilmişdi. (47, v-84) Məlum olurdu ki, əsgərlərə qaynanmış çay verilmir, digər millətlərdən olan aşpazlar isə yalnız özününküləri daha çox təmin edirlər. (48, v-87)

Əsgərlərə tibbi xidmət zəif təşkil olunduğundan onların müalicəsi axıradək aparılmırdı. Xəstəni isə diqqətsiz müayinə etdiklərindən xəstəlik tam müalicə olunmurdu. (49, v-91) Məxfi məlumatda yazılırdı: “Mətbəxlərdə sanitariya vəziyyət kifayətləndirici deyil. Ərzaq məhsulları hara gəldi atılıb. Məsələn, kerosinlə çayı, unu bir yerdə saxlayırlar. Aşpazların xalatları və əlləri çirkli, dırnaqları uzun və qara kirlə doludur. Yeməyi iki nəfərə bir qabda vermək əvəzinə, bəzən üçünə verirlər”. (50, v-92) Əsgərlər həm də poçt xidmətinin yarıtmaz təşkilindən şikayətlənirdilər. Göndərdikləri məktublara cavab ala bilmirdilər. (51, v-93) Belə hallar da olurdu ki, əsgərlərə yeməyi vaxtında vermirdilər. Axşam hazırlanan yeməklər səhər paylanılırdı. (52, v-116) Məxfi sənədlərdə əsgər ailələrinə yerlərdəki rəhbərlərin düzgün olmayan münasibəti sadalanırdı: “1) Məmmədov Eyvazın ailəsinə nədənsə MTS direktoru çörək vermir. 2) Göyçay rayonundan olan Səmədovun həyat yoldaşını qəzet redaktoru Məmmədov makinaçı işindən ixtisara salmış, başqasını işə götürmüşdür. 3) Lənkərandan olan Qafarov Qəzənfər Nəsrulla oğlunun ailəsi - qoca anası və iki uşağı bu günə qədər yardım almırlar. 4) Ağcabədi rayonundan olan Məmmədov Məmmədin ailəsi - 67 yaşlı atası və yaşlı anası yardım almır”. (53, v-117)

Hərbi hissələrdə səliqə-sahman, demək olar ki, yox idi (54, v-6). Ətrafda hər yerdə çalalar qazılmışdı. (55, v-7) Hərbi əsgərlərin müalicə olunduğu

qospitallarda vəziyyət lap dözülməz idi. Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərilən məlumatlarda aşağıdakılar aydın olurdu: “Azərbaycan K(b)P MK-nın tapşırığı ilə mən Kirovabad, Xanlar, Qazax rayonlarındakı qospitalların işi ilə tanış oldum... Qospitaldakı palatalarda siçanlar və siçovullar oynayır. Onların yox edilməsinə qarşı heç bir tədbir görülmür. Qospitallardakı xəstələr saman doldurulmuş döşəklərdə və elə o cür də yastıqlarda yatırlar. İ. Pasinkov. Məxfi”. (56, v-61) Məlumatlardan aydın olurdu ki, əsgərlərin özünüasma, öldürmə halları getdikcə çoxalırdı. (56, v-89)

Belə gərgin vəziyyətin yarandığını başa düşən Sovet rəhbərliyi azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələrin yaradılmasına icazə verdi. Artıq döyüş bölgələrinə göndərilən azərbaycanlı əsgərlərin əksəriyyəti 416, 77, 223-cü döyüş hissələrində olur, birgə vuruşurdular. (57, v-7) Qeyd edək ki, 1941-1943-cü illərdə 1920-1925-ci ildə doğulanların hamısı hərbi səfərbərliyə alınıb, döyüş bölgələrinə göndərilirdi. (58, v-6)

Bütün bunlara baxmayaraq, məxfi hərbi məlumatlarda könüllü əsir düşənlərin sayının çoxluğu bildirilirdi: “Diviziyanın şəxsi heyətinin bir hissəsi rəqibə təslim olur. 840 və 839-cu hissələrin komandirləri xaincəsinə alayları başqa istiqamətlərə aparmışlar”. (59, v-17)

Bu hallardan sonra Azərbaycandan əlavə əsgərlər göndərilməsi tələb olunurdu: “Zaqafqaziya Cəbhəsi Qoşunları komandanı, ordu generalı Tyulenov yoldaşa, surəti Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Bağırov yoldaşa, Qızıl Ordu Ehtiyat Hissələr İdarəsinin rəisinə. Təcili surətdə Azərbaycan diviziyalarının toplanması üçün iyunun 12-dən 500 nəfər 416-cı atıcı diviziyası üçün, Cənub cəbhəsinə 500 nəfər, Şimali Qafqaz cəbhəsinin 77-ci atıcı diviziyası üçün göndərilsin. Şadenko” (60, v-20). M. Bağırov cavab məktubunda səfərbər olunanların döyüş hazırlığı keçməsi vacibliyinə toxunub yazırdı: “Moskva. Formalaşdırma Baş İdarəsinin rəisi general-polkovnik Şadenko yoldaşa. Hərbi çağırışçıların əlavə hazırlıq keçmədən cəbhəyə göndərilməsi ciddi təhlükə yaradır” (61, v-21).

General Şadenko göndərilənlərlə kifayətlənməyib M. Bağırovdan daha çox sayda əsgərlərin səfərbər olunmasını xahiş edirdi: “Lakin bu sayda adam kifayət deyil. Belə ki, cəbhələr yaxın vaxtlarda daha 2000 hazırlıq keçmiş azərbaycanlının göndərilməsini istəyirlər. Qarşıda isə hər ay 1000-1500 adam hər diviziyaya göndərilsin. Sizin köməyiniz olmadan biz bunu edə bilmərik” (62, v-23).

M. C. Bağırov isə Moskvadan göndərilən bütün tapşırıqları yerinə yetirirdi. Çoxlu sayda azərbaycanlılar döyüş bölgələrinə göndərilirdi (63, v-27; 64, v-14; 65, v-29; 66, v-30; 67, v-33; 68, v-35).

Azərbaycan K(b)P MK-nın xüsusi bölməsindəki “olduqca məxfidir” şriftli sənədlərdə göstərilirdi: “1941-ci ilin iyunun 1-nə olan məlumata görə Azərbaycan SSR-in əhalisi (hərbcisiz) 3 milyon 301 min 100 nəfərdir. Vətən müharibəsi

zamanı 1941-ci ilin iyunundan 1944-cü ilin yanvarına qədər Azərbaycan SSR-dən 553 min 910 nəfər apanılmışdır. Onlardan - müharibənin başlanğıcından 1943-cü ilin noyabrına qədər Qızıl Orduya 473 min nəfər göndərilib. Onlardan a) Zaqafqaziya cəbhəsinə - 352.166 nəfər; b) ehtiyatda olan hərbi mükəlləfiyyətlilər - 2.639 nəfər; v) 1922-1925-ci illərdə doğulmuş çağırışçılar - 80.266 nəfər; q) ehtiyat-zabit heyəti - 14.321 nəfər; d) qadınlar - 12.975 nəfər. Bundan əlavə, 22 min 534 nəfər müharibə illərində SSRİ XDİK-nin müxtəlif düşərgələrinə göndərilmişdir. 25 min 851 nəfər isə cinayətkar ictimai-təhlükəli elementlər adı ilə müxtəlif respublika və vilayətlərə sürgün edilmişdir. Eyni zamanda: a) almanlar - 21.031; b) “antisovet” elementlər adı ilə -2.590; v) müxtəlif cinayətkarlıq elementləri adı ilə - 1.519; q) Vətən xainlərinin ailə üzvləri - 711; q) hazırda Azərbaycan həbsxanalarında saxlanılanların sayı - 16 min 707. Bundan əlavə, 1941-ci ilin iyunundan - 1943 -cü ilin noyabrın 1-nə qədər 107 min 578 nəfər vəfat etmişdir. Lakin bu vəfat edənlər müharibə zamanı ölkədən aparılanların ümumi sayına daxil deyildir. 1941-ci ilin yanvarın 1-nə olan məlumatla görə isə ümumilikdə Azərbaycan əhalisinin sayı 3 milyon 331 min 800 nəfər idi. 1941-ci ilin iyunun 22-dən 1944-cü ilin yanvarın 15-nə qədər Azərbaycan SSR-in ehtiyatlarından orduya 569 min 357 nəfər göndərilmişdir ki, onlardan 368 min 276-sı azərbaycanlı idi” (69, v-22; 70, v-3; 71, v-4, 72, v-5, 73, v-8).

Azərbaycan XDİK-in komissar müavini Dövlət Təhlükəsizliyi albayı Qriqoryanın 1944-cü ilin 15 yanvarına olan məlumatına görə Azərbaycanda həbs edilmiş və sürgün edilmişlərin ümumi sayı - 48 min 385 nəfər idi. (74,v-13)

Qeyd edək ki, müharibə başlamazdan qabaq, 1939-cu ilin siyahıya alınmasına görə Azərbaycanda yaşayan əhalinin milli tərkibi belə idi: 1) Azərbaycanlılar - 1.870.471; 2) ruslar - 528 min 318; 3) 388 min 025; 4) ləzgilər - 111 min 666; 5) talışlar - 870 min 510; 6) Yəhudilər - 41 min 245; 7) tatarlar - 27 min 591; 8) ukraynalılar - 23 min 643; 9) almanlar - 23.133; 10) avarlar -15.740; 11) gürcülər - 10 min 196; 12) kürdlər - 6.005; 13) mordovalılar - 5.008; 14) osetinlər - 2700; 15) iranlılar - 2289; 16) və başqaları - 61610; ümumi say: 3.205.150. (75, v-16)

Sovet İttifaqının siyasətindən narazı qalan azərbaycanlıların çoxlu sayda almanların tərəfinə keçdiyi aydın olduqda Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı ilə hətta 17 yaşa tamam olmayanları da döyüş bölgələrinə göndəridilər; “323 sayılı protokol. Azərbaycan K(b)P MK bürosunun 22.X-1, XI-1943-cü il; “Azərbaycan K(b)P MK və Xalq Komissarları Sovetinin 1926-cı ildə anadan olanların hərbi xidmətə çağırılması haqqında qərarı”. (76, v-258)

Qərarda oktyabrın 25-dən noyabrın 15-nə qədər 1926-cı il təvəllüdü bütün kişi cinsinə mənsub olanların hərbi xidmətə çağırılması göstərilirdi.

Eyni zamanda, Sovet dövləti yürütdüyü allahsızlıq, dinsizlik siyasətinin xoşagəlməz nəticələr verdiyini gördükdən və dinin güclü bir təsir vasitəsi olduğunu qəbul etdikdən sonra gec də olsa, əvvəlki münasibətini dəyişmək məcburiyyətində

qaldı. Buna uyğun olaraq Azərbaycanda Zaqafqaziya Müsəlmanları Dini İdarəsinin yaradılması qərara alındı: “Protokol N352. Azərbaycan K(b)P MK Bürosunun 1944-cü ilin 17-20 martından. 1. Bakı şəhərində Zaqafqaziya Müsəlmanları Dini İdarəsinin təşkil edilməsi haqqında.

I. ÜİK(b)P MK-nın 1944-cü ilin 6 mart tarixli qərarına uyğun olaraq Bakı şəhərində Zaqafqaziya Müsəlmanları Dini İdarəsinin yaradılmasına icazə verilsin. (Şiə və sünni təriqətli müsəlmanları birləşdirən).

II. Zaqafqaziya Müsəlmanları Dini İdarəsinin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün sualların baxılıb həll edilməsi T.Quliyevə, T.Yaqubova, S.İ. Yemelyanova, Q. Məmmədova tapşırılsın. Azərbaycan K(b)P MK katibi (M. C. Bağırov).” (76, v-28)

Sovet dövlətinin göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq, minlərlə əsgər və zabıt mövcud rejimdən, hərbi qaydalardan narazı qalaraq Almaniya qoşunlarının tərkibinə daxil olur, qəddar Stalinə, bolşevizmə qarşı vuruşmağa üstünlük verirdilər. Almanlara əsir düşən, yaxud könüllü olaraq onların cərgələrinə qoşulanların sayı isə olduqca çox idi. Yalnız 1941-ci ildə alman əsirliyində 3,8 milyon Qızıl Ordu əsgəri, zabıt, siyasi işçi və general vardı. Bütövlükdə müharibə illərində isə bu rəqəm 5,24 milyon göstərilirdi. (371, s. 6)

Beləliklə, Sovet dövlətindən neçə illər idi narazı qalan azərbaycanlılar imkan düşdükcə, Vətəni azad etmək, bolşevizmdən qurtarmaq naminə Alman ordu hissələrində döyüşə başlayırdılar.

VI BÖLÜM

SOVET LEGİONLARI. LEGİONLARIN TƏŞKİLİ

Alman-sovet müharibəsinin ilk illərindən hərbi əsirlər və mülki əhali də daxil olmaqla könüllü dəstələr yaradılmağa başladı. Müharibənin ilk aylarında həmin könüllülərdən, əsasən, arxa cəbhədə sürücü, atsaxlayan, mətbəx işçisi və müxtəlif sahələrdə istifadə edirdilər. Döyüş bölgələrində isə onlar patronlar daşıyır, rabitə və minatəmizləmə işlərində çalışırdılar. İlk fəaliyyət dövründə alman hərbi hissələrindəki belə könüllüləri “xivi” (Almancaın qısaldılmış forması “Nilvswillige” - könüllü köməkçilər, daha dəqiqi – “köməyə hazır olanlar”) adlandırırdılar və müharibənin sonunadək onları belə də çağırırdılar. (254, s-5) 1942-ci ilin sonlarına qədər belə “xivi”lər Şərq cəbhəsindəki alman hissələrində əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunurdular. Qeyd olunmalıdır ki, “Xivi”lərin hüququ artdıqca onlar legionerlər - könüllülər, könüllü vuruşanlar olaraq qəbul edilməyə başladı. (333, s. 703)

Qeyd edək ki, könüllülərə münasibət Almaniya hökumətində heç də birmənalı deyildi. Üçüncü reyxin liderləri bolşevik rejimində böyümüş insanlara

tam etibar etmirdilər. Məsələn, Göbbels özünün 29 səhifəlik məruzəsində təklif edirdi ki, bütün şərq xalqlarını bolşevizmdən azad olmaq və onları azad, işıqlı gələcək uğrunda mübarizədə əməkdaşlığa çağırmaq lazımdır. (254, s. 311)

Alfred Rozenberq isə belə bir ideya ilə çıxış edirdi ki, Ukrayna və Pribaltika xalqlarını xüsusi olaraq ayırmaq, onlara mədəniyyət mərkəzləri və universitetlər açmaq, torpağa sahiblik hüququ vermək, kommunistlərə qarşı könüllü hərbi birliklərini formalaşdırmaq üçün imkan yaratmaq lazımdır. (254, s. 331)

Rozenberq sonradan daha bir təkliflə də çıxış etdi. Belə ki, o, 1942-ci ilin fevralın 15-də şərq xalqlarının din sityayışını təmin edən qərar layihəsini təqdim etdi. O, təsdiqləyirdi ki, belə bir addım böyük təlimati effekt verəcək. Lakin sənədlə tanış olan Borman başqa bir ideya irəli sürdü: bəlkə yeganə bir Şərq kilsəsi qurub yalnız ümumi bir din yaradaq? Yaradacağımız belə ümumi din müqavimət hərəkatı üçün güclü mərkəzə çevrilməyəcəkmi?! Ən yaxşısı budur ki, hər xalq öz Allahına ibadət etsin. Beləliklə, Hitler Rozenberqin yox, Bormanın təklifini qəbul etmişdi.

Bundan başqa, Hitler din xadimlərini (rahibləri) ümumiyyətlə sevmirdi. Hərbçilərin çoxu isə yerli əhaliyə silah verməyin əleyhinə çıxış edirdilər. İşğal edilmiş bölgələrdəki əhaliyə və əsir düşmüş insanlara münasibətdə Alfred Rozenberq daha obyektiv mövqe tuta bilirdi. Bəs adı tez-tez hallanan Alfred Rozenberq kim idi?

Alfred Rozenberq Pribaltika almanı idi və fanatikcəsinə antikommunist, antisemit mövqedə dayanır və Nasist Partiyasının ideoloqu sayılırdı. (241, s.31) A. Rozenberq məşhur “XX yüzilliyin mifi” əsərini yazmış və xristian dininə mənfi münasibət bəsləyirdi. Digər nasional-sosialistlər kimi Rozenberq də protestant kilsəsinə üstünlük verir və onu öz ideyalarının ifadəçisi sayırdı. (241, s.302) A. Rozenberq bütün ölkələri və xalqları bolşeviklərə qarşı səlib yürüşünə çağırmaq niyyətində idi. (372, s.422) Lakin Alfred Rozenberqin təşkilatçılıq bacarığı o qədər də yüksək deyildi. (268, s.48) Alman-sovet müharibəsindən üç həftə sonra Hitler Bormanın təklifi ilə Rozenberqi işğal edilmiş Şərq (sovet) torpaqlarının reyxs naziri təyin etdi. Bu təyinatın iki səbəbi vardı: birincisi, Rozenberq əslən pribaltikalı idi; ikincisi, bu vəzifə Rozenberqə vəd olunub verilməyən Xarici İşlər naziri kürsüsünü əvəz etməli idi.

1941-ci ilin iyulun 16-da almanların qələbəsi hiss olunduqda Hitler keçirdiyi bir konfransda işğal bölgələrini bölmək planı ilə çıxış etdi. Məlum oldu ki, barlı-bərəkətli Ukraynaya komissar Şərqi Prussiya qaulayteri Erix Kox, Krıma Alfred Froenfeld, Brandenburq Vilhelm isə Moskvaya, yaxud Belorusiyaya təyin olunacaq, Rozenberqə isə Qafqaz komissarı vəzifəsi veriləcəkdir (lakin məlum olduğu kimi Qafqazı sovetlərdən azad etmək mümkün olmadı).

Lakin Alfred Rozenberqin Bormanla münasibətinin yaxşı olmaması həmişə ikincidən zərbələr almaqla nəticələnirdi. Rozenberq şikayətlənirdi ki,

sonuncu dəfə 1941-ci ildə Furerlə təkbətək görüşmüşdür. 1942-ci ildə isə Hitler onu üç dəfə qəbul etmiş və hər görüşdə Borman iştirak etmişdir. Həqiqətən də, artıq Rozenberqə ciddi ehtiyac duyulmurdu, çünki Şərqdəki bölgələrə başqaları nəzarət edirdi. Rozenberq ölümü ərafəsində yazırdı: “Şərqdə yeni Avropa qaydaları yaratmaq istəyirdim, lakin məsul vəzifələrdə olanlar Bormanın və Hitlerin təsiri altında idilər. Hitler isə onlara qarşı çıxmırdı”. (312, s.316) Hitler özünün idarəetmə qaydalarında Darvinin “Güclülər zəifləri əritməlidir” təbii prinsipinə üstünlük verirdi.

İşğal edilmiş bölgələrə münasibətdə Rozenberqin fikirlərini Göbbels də bu və ya digər formada dəstəkləyirdi. Məsələn, Göbbels (baxmayaraq ki, onlar köhnə rəqib idilər) uzun müddət Ukraynaya muxtariyyət verilməsi ideyasını dəstəkləyirdi. Bununla əlaqədar o, Şərq bölgələrindəki yerli əhalinin ümumi rəğbətini qazanmaq üçün xüsusi planını təklif edirdi. Lakin bu plan da qəbul edilmədi, çünki Hitler məğlublarla barışığa getmək istəmirdi. Onun fikrincə, onları yalnız zorla köçürmək, qovmaq, paylamaq, məhv etmək lazımdır. Sonradan işğal bölgələrindəki köklü xalqların bəzilərinə alman vətəndaşlığı verilməsi təklifi də səsləndi. Dansiq qauluyateri Albert Forsterin məlumatına görə, irq nəzəriyyəsində nüfuzu olan professor Qyunter Şərqi Prussiyaya səkkizgünlük səfəri zamanı belə qənaətə gəlib ki, polyaklar alman vətəndaşlığını almağa layıqdirlər. İrqi yüksəltmək üçün isə əvvəlcədən müəyyən rayonlarda SS-in xüsusi bölmələrini yerləşdirmək lazımdır. Lakin həm Hitler, həm də Borman belə “qan qarışığına” qarşı çıxdılar. Avropada “250 milyonluq Alman” dövləti yaratmaq istəyən Hitler işğal etdiyi bölgələrdə xalqları hər şeydən məhrum etmək istəyirdi: həm torpaqdan, həm də azadlıqdan.

Belə olduqda, Rozenberq Pribaltikaya müəyyən məhdudiyətlərlə muxtariyyət verilməsi layihəsini təqdim etdi. Borman Rozenberqin layihəsinə kəskin etirazını bildirdi və göstərdi ki, o heç zaman “Pribaltika Birləşmiş Ştatları”nın yaradılmasına imkan verməyəcək. Bundan əlavə, bütün bu torpaqlar üçüncü reyxin ayrılmaz tərkib hissələridir.

Bormanın bu mövqeyinə baxmayaraq Himmler gizlicə eston və latışları SS hissələrinə cəlb etdi. Himmler bu fikirdə idi: əgər vuruşmaq və həlak olmaq lazımdırsa, onda bunun irqi ayrı-seçkiliyə aidiyyəti yoxdur. (312, s.369) Eyni zamanda Himmler tərkibində əlli minə qədər ukraynalı, qazax, tatar və başqa millətlərin nümayəndələri olan bir neçə tabur yaratdı. SS reyxsfüreri göstərirdi ki, partizanlara qarşı mübarizə aparmaq üçün onun hissələri kifayət sayda deyildir. Artıq bu zaman Vermaxtda könüllü dəstələrin – “xivi”lərin yaradılması razılığına gəlmişdi.

Getdikcə daha çox könüllülər – “xivi”lər alman hərbi hissələrinə xidmətə cəlb edilirdilər. Yalnız bir piyada diviziyasının təchizat xidmətinə 700-ə qədər “könüllü köməkçilər” gətirilmişdi. 79-cu piyada diviziyası komandirinin əmri ilə azad olunmuş hərbi əsirlərə diviziyanın təchizat işinin yarından çoxu tapşırılmışdı.

Bundan əlavə bir piyada alayı və könüllü-hərbi əsirlərdən sayı yüzdən ibarət olan bir minatəmizləyən bölük formalaşdırmalı idi. Burada 10 alman kadr zabiti də çalışırdı. Hərbi hissələrin tərkibinə daxil olan könüllülər aşağıdakı göstəricilərini qeyd etməli idilər: ad və familiyasını, anadan olma tarixini, sonuncu yaşayış yerini və şəxsi əşyalarını. Hər bir “könüllü” alman əsgəri qədər pay alır, sonradan isə rəsmi şəkildə ona pul və əlavə güzəştlər verilirdi.

İlkin vaxtlarda köməkçi vəzifələrə daxil edilən bəzi “xivi”lər tədricən mühafizə dəstələrinə keçirilir, alman döyüş hissələrində silah alıb müharibədə döyüşürdülər. Alman hərbi hissələrində “könüllü xivi”lərin sayı da getdikcə artırdı. Məsələn, 1942-ci ildə piyada diviziyasında 10708 alman şəxsi heyəti olduğu halda, könüllülərin sayı 2005 nəfər idi.

Quru qoşunlardan əlavə, könüllülər Silahlı Qüvvələrin digər sahələrinə də cəlb edilirdilər. “Könüllülər” Almaniyanın Hərbi-Hava Qüvvələrində də texniki işlərə cəlb olunurdular. Hərbi-Dəniz Qüvvələrində, zenit və artilleriya hissələrində də çoxlu sayda “xivi”lər vardı. Müharibə illərində Vermaxtın formasını geyinmiş sovet vətəndaşları alman ordusu ilə birgə əksər ölkələrdəki döyüşlərdə iştirak etmişdilər. Bu məsafə Norveçdən başlamış Şimali Afrikaya qədərki böyük bir ərazini əhatə edirdi. (254, s.6) 1945-ci ilin fevralına olan məlumata görə Alman ordusundakı “xivi”lərin sayı belə idi: quru qoşun hissələrində 600 min, Hərbi-Hava Qüvvələrində 50 mindən 60 minə qədər, 15 minə qədər isə kriegsmarində. (254, s.6)

Arxa cəbhə rayonlarında mühafizə dəstələrinin çatışmadığını nəzərə alıb general-leytenant Paulyusun 1942-ci ilin yanvarın 9-da verdiyi əmrə əsasən yerli sakinlərdən, könüllülərdən kömək və sovet hökumətinə düşmən münasibətdə olanlardan köməkçi mühafizə hissələri yaratmaq planlaşdırıldı. Qeyd edək ki, çoxsaylı mühafizə və əkspartizan qrupları Vermaxtın yerli komandirləri tərəfindən yaradılırdı. (1, s.6) 1942-ci ilin yazında alman ordularının yerləşdiyi arxa rayonlarda çoxlu sayda köməkçi hissələr formalaşdırdı. Onların funksiyasına aşağıdakılar daxil idi: dəmiryolu stansiyalarının, körpülərin, maşın yollarının, hərbi əsir düşərgələrinin və digər obyektlərin qorunması.

Belə könüllü birliklər “Şimal” ordu qruplarında “Yerli döyüş birlikləri” “Mərkəz” ordu qruplarında “Xidmət qaydası”, “Cənub” ordu qruplarında isə - “Köməkçi mühafizə dəstələri” adlanırdı. (254, s.6)

Sovet partizanlarının fəaliyyəti gücləndikcə almanlar yerli əhalidən və hərbi əsirlərdən təşkil edilmiş mühafizə hissələrinin sayını artırırtdılar. 1942-ci ilin iyununda diviziya qərargahlarında könüllülərdən ibarət əkspartizan bölükləri yaradılmağa başlandı. Yaradılan kiçik köməkçi polis hissələri bölük və taburlara daxil edilir, standart paltarlar geyinir, alman zabitlərinin rəhbərliyi altında hazırlıq keçib tam döyüş birliklərinə çevrilirdilər. Belə hissələr obyektlərin qorunmasında, həm də partizan rayonlarında cəza əməliyyatlarının keçirilməsində iştirak edirdilər. Alman hərbi hissələrinin və birliklərinin qərargahları nəzdində çox sayda olmayan, qırıcı yaxud ovçu dəstələri yaradılır, onlar avtomat silahla təchiz olunur və partizan

dəstələrini axtarıb məhv etməyə göndərilirdi. Belə dəstələrə daha etibarlı və yaxşı hazırlıqlı döyüşçülər daxil edilirdi. (254, s.7)

1942-ci ilin sonlarında Şərq cəbhəsində olan hər bir alman diviziyasının tərkibində bir, yaxud iki şərq böliüyü, taburu vardı. (254, s.7) Bundan əlavə, arxa rayonlardakı ordu hissələrinin sərəncamında bir neçə şərq taburları, mühafizə diviziyalarının tərkibində isə şərq süvari diviziyaları və eskadronları vardı. (254, s. 7)

Şərq taburlarının çoxu standart nömrələr daşıyırdı: 601-621; 626-630; 632-650; 653, 564, 656, 661-669; 674, 675 və 681. Digər batalyonlar isə ordu nömrələri (510, 516, 517, 561, 581, 582), korpuslarda (308, 406, 412, 427, 432, 439, 441, 446-448, 456) və diviziyalarda (207, 229, 263, 268, 281, 285); 1943-cü ilin iyun ayında alman komandanlığının məlumatına görə 78 şərq taburu, 1 alay və 122 ayrıca bölük (mühafizə, qırıcı, təsərrüfat və s.) yaradılmışdı ki, buradakı adamların sayı 80 min idi. (254, s.7)

Könüllülərdən təşkil olunan hərbi hissələrin sayının bəzi mənbələrdə 180 olduğu göstərilirdi. (348) Bu hissələrdən 75-i rus, 216-sı kuban, don və terek kazakları, Türküstan və Tatarıstan (Tatarıstan və Krım tatarları) - 42, gürcülərdən - 11, Şimali Qafqaz xalqlarından-12, azərbaycanlılardan - 13, ermənilərdən - 8 hissə yaradılmışdı. 1945-ci ilin 24 yanvarına olan məlumata görə taburlardakı könüllülər milli mənsubiyyətlərinə görə belə bölünmüşdü: latışlar - 104 min, litvalılar - 36.800, azərbaycanlılar - 36500, gürcülər - 19000, Şimali Qafqaz xalqları -15 000, tatar (Tatarıya)-12500, Krım tatarları -10 000, estonlar -10 000, ermənilər - 7000, kalmıqlar - 5000. Rusların sayı haqqında məlumatı admiral Denikin "hökuməti" belə açıqlayırdı: 1945-ci ilin mayın 20-nə olan məlumata görə 599-cu rus briqadasında - 13 000, 600-cüdə 12 000, 650-cidə 18 000 vardı. (348) Qeyd edək ki, bu rəqəmlər yalnız döyüşdə iştirak edənlərin göstəricisidir. Almanların tərəfində isə əsirlikdə olanların sayı 4-5 milyona qədər idi.

Hər bir taburun tərkibində 3-4 atıcı bölük vardı və hər bölükdə 100-200 nəfər təmsil olunurdu. (1, s.7) Eyni zamanda aşağıdakı taqımlar təşkil edilmişdi: idarə, minomyot, tankəleyhinə, artilleriya. Bu taqımlar bölük qərargahının tərkibinə daxil idi. Silahlanma qaydası belə idi: 76,2 mm-lik çaplı 2-4 silah (2-4 çaplı 76,2 mm), 45 mm-lik çaplı 2-4 tankəleyhinə top, 2-4 tabur və 4-12 rota minamyotları, dəzgah və əl pulemyotları, tüfəng və avtomatlar. Tabur və bölüklərə komandirliyi alman zabıtləri edirdi. Komandir müavinliyinə isə sabıq Qızıl Ordu zabıtləri və ya mühacir-zabıtlər təyin edilirdi. Çox nadir hallarda eskadron və bölük komandirliyinə qeyri-almanlar gətirilirdi. (254, s. 8)

"Mərkəz" Ordu qrupları komandanlığı 1942-ci ilin iyunun 1-də Bobruyskda tərkibində iki – "Berezina" və "Dnepr" (sentyabrdan isə 601 və 602-ci şərq taburları) olan və ümumi sayı 1000-dən çox əsgər və zabiti birləşdirən 1-ci könüllü Şərq alayını yaratdı. Alman zabıtlərinə bu alayı formaləşdırmaqda mühacir-zabıtlər kömək edirdilər. İyunun 20-də Bobruyskda daha bir ehtiyat tabur

da yaradıldı. (254, s.8) Bundan başqa orada “Prilyat” şərq taburunu (604-cü), süvari eskadronu və bir neçə artilleriya taburu yaradıldı. Alayın ehtiyatında bir zabıt məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Başqa şərq taburlarından fərqli olaraq “Berezina”, “Dnepr” və “Prilyat” taburlarının komanda tərkibi keçmiş sovet zabıtlərindən idi və alman heyəti alayın və taburun qərargahında əlaqələndirici və təlimatçı olaraq fəaliyyətdə idilər. (254, s.8)

Şərq cəbhəsindəki ordu qruplarının və ordu hissələrinin fəaliyyətini koordinasiya etmək üçün xüsusi təyinatlı şərq qoşunları komandirlərinin qərargahları yaradılmağa başladı. Ümumilikdə 701-704, 709-712, 721, 741 sayılı 11 briqada qərargahı və 750-755 sayılı 6 alay qərargahı yaradıldı. Qərargah nəzdində qərargah zabiti vəzifəsi təsis olundu və onlar şərq qoşunlarının döyüşə hazırlığı ilə məşğul olurdular. Qərargah zabiti vəzifəsinə keçmiş Qızıl Ordu komandirləri təyin olunurdular. Onlar şərq taburlarının inam və etibarına nəzarətdə komandirlərə kömək göstərir, eyni zamanda təbliğatın qurulmasına, şəxsi heyətin ideya və döyüş hazırlığının yüksəldilməsinə cavabdeh idilər. (254, s.8)

Alman komandanlığı yerli köməkçi dəstələrdən işğal edilmiş ərazilərdə əvvəlcə mühafizə dəstələri olaraq istifadə edirdi. Alman komandanlığı belə birliklərdən yalnız sakit rayonlarda faydalanmağa çalışsa da, yerlərdə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi ilə həmin qüvvələri partizanlar əleyhinə mübarizəyə istiqamətləndirməyə məcbur oldu. (254, s.9) Belə birliklər partizanlara qarşı mübarizədə almanlara böyükköməklik göstəriridilər. Belə ki, yerləri yaxşı tanıdıqlarına və dil bildiklərinə görə alman hissələri ilə müqayisədə bu dəstələrin təsiri böyük idi.

Bəzi hallarda isə almanlar məcburiyyət qarşısında qalıb bir neçə şərq taburlarını cəbhəyə göndəriridilər. Qeyd edək ki, belə taburlar hərdən sovet təbliğatının təsirinə düşüb Qızıl Ordusu tərəfinə keçirdilər. Məsələn, 1943-cü ilin rəsmi sovet məlumatına əsasən 14 min silahlı rus əsgəri sovet partizanları ilə birləşməyə üstünlük vermişdi. 1943-cü ilin fevralında Vitebskə göndərilən 825-ci Volqa-Tatar taburunun legionerləri 800-dən çox alman zabıtını güllələyib partizanlar tərəfə keçmişdilər. 1943-cü ilin sentyabrın 13-də Obolon rayonu ərazisində də 2 alman ordusu tərkibində olan Türkünstan taburu da alman zabıtlərini öldürüb Sovet ordu hissələrinə qatılmışdılar. 1943-cü ilin sentyabrında isə Kursk döyüşünün nəticələri müzakirə edilərkən Hitler məğlubiyyətin başlıca səbəbini könüllü hissələrin “satqınlığı”nda görmüş və demişdi: “Bu mənə bəsdir. Əmr edirəm ki, bütün hissələri tərkisilah edib, bu dəstələri Fransanın şaxtalarına göndərin”. (348)

Lakin alman komandanlığı nümayəndələri Hitleri bu sərt qərardan çəkindirə bilmiş və təklif etmişdilər ki, həmin taburları ikinci dərəcəli döyüş bölgələrinə keçirsinlər və yalnız şübhə doğuran hissələri tərkisilah etsinlər. (254, s. 10)

Bu hadisələrdən sonra almanlar milli hissələri Şərq cəbhəsindən uzaqlaşdırıb Avropanın işğal bölgələrinə göndərdilər. Ayırı-ayrı legion taburları əsasən Fransanın cənubundakı Kastr və Mand şəhərlərində maskunlaşdılar. Azərbaycanlılar Mand şəhərində qaldılar və Lion şəhərindəki 1-ci və 2-ci könüllü kadr alaylarına birləşdilər.

Qərbdəki alman taburlarının şərq hissələri ilə əvəz edilməsi haqqındakı qərar 1943-cü ilin sentyabrın 25-də verilmiş, oktyabr ayının 10-da isə şərq hissələrinin Fransa, İtaliya və Balkanlara köçürülməsi əmri həyata keçirilmişdi. (254, s.10) Həmin vaxtlarda 5-6 min könüllülər etibarsız adlandırılaraq tərksilah edilmişdi.

Legionerlər pis silahlanmalarına baxmayaraq cəsarətlə döyüşdülər. Lakin yaxşı silahlanmış müttəfiq qoşunları ilə müqayisədə onlar zəif döyüş qabiliyyətinə malik idilər. Könüllülər ciddi müqavimət göstərsələr də, ya məhv edilir, ya da geri çəkildilər. (254, s. 11)

Qərb cəbhəsində isə yaxşı silahlarla təchiz edilməmiş legion taburları ingilis-amerikan qoşunları tərəfindən məhv edildi. Qərb cəbhəsindəki digər taburları isə almanlar Noyhammerdəki tədris bölgəsinə topladılar. Burada azərbaycanlılardan, gürcülərdən, ermənilərdən və şimali qafqazlılardan ibarət 12-ci (Qafqaz) qırıcı - tankəleyhinə birlik yaratdılar. Həmin birlik sonradan Odel cəbhəsində və Berlinin müdafiəsində iştirak etdilər (254, səh. 42).

1944-cü ilin 29 sentyabra olan məlumata görə Qərb bölgəsindəki şərq taburlarının itkisi 8,4 min nəfər olmuşdu ki, onlardan 7,9 mini itkin düşmüşdü. Şərq qoşunlarının belə aşağı döyüş qabiliyyətliliyinə görə Qərb Baş komandanlığı qərargahının əmrinə əsasən həmin hissələr tərksilah olunub tikinti, istehkam işlərinə göndərildi. (254, s.11)

Bundan əlavə, 1941-ci ilin oktyabr-noyabrından başlayaraq 1942-ci ilin martında Noyhammerdə xüsusi təyinatlı “Berqman” (“Dağlı”) Qafqaz taburu yaradıldı. Taburun tərkibində təbliğat qrupu və beş atıcı bölük (1,4 və 5-ci gürcü, 2-ci şimali qafqaz, 3-cü azərbaycan) vardı. Taburun ümumi sayı 1200-ə çatırdı və onlardan 900-ü qafqazlı, 300-ü isə alman idi. Taburdakı legionerlərə yalnız yüngül silahlar verilmişdi: əl pulemyotları, bölük minomyotları, tankəleyhinə silahlar və alman istehsalı olan karabinlər. Taburun komandiri vəzifəsinə Könisberq universitetinin professoru, “Şərq məsələləri üzrə” nüfuzlu mütəxəssis sayılan, kadr zabiti ober-leytenant T. Oberiender təyin edilmişdi.

1942-ci ilin avqust-sentyabrında “Berqman” taburunun xüsusi hazırlanmış dəstələri kəşfiyyat-təxribat aksiyaları aparmaq üçün paraşütlə Sovet Ordu hissələrinin arxasına atıldı. Bu dəstələrdən biri - 10 alman və 15 qafqazlı Qroznının neft istehsal edilən obyektlərini ələ keçirmək cəhdində olsa da, baş tutmadı. Belə ki, həmin ilin sentyabr ayının 25-27-də alman qoşunlarının Qroznıya daxil olmasının qarşısı alındı və həmin dəstə isə özləri ilə bir neçə yüz azərbaycanlı və gürcülərdən ibarət Sovet ordusundan qaçan əsgərləri də götürüb geri döndülər.

1942-ci ilin sentyabrından “Berqman” taburu Mozdok-Nalçik-Mineral sular rayonlarında sovet partizanlarına qarşı döyüşdülər. Həmin ilin oktyabrın 29-dan isə taburu ön cəbhəyə döyüşə göndərildilər.

1943-44-cü illərdə “Berqman” taburu alman qoşunları ilə birgə Perekopskda Krıma daxil olmağa çalışan Qırmızı Ordu hissələrinə qarşı vuruşdular. Sonradan həmin hissələr Yunanıstan və Polşa ərazilərinə göndərildilər. Məsələn, azərbaycanlılardan ibarət olan II tabur Polşada yerləşirdi və 1944-cü ilin avqustunda Varşava üsyanının yatırılmasında iştirak etdilər.

1942-ci ilin yanvarında isə 1-ci (450-ci) “Türküstan legionu” taburu formalaşmağa başladı ki, burada da müəyyən sayda azərbaycanlılar vardı. Taburun yaratıcısı və birinci komandiri mayor A. Mayer-Mader idi. Mayor A. Mayer-Mader Birinci Dünya müharibəsində kəşfiyyatçı olmuş, uzun illər Şərq ölkələrində işləmiş və xüsusən Çində general Çan Kay Şinin hərbi məsləhətçisi olmuşdu. Türk xalqlarının psixologiyasına və adət-ənələrinə yaxından bələd olan Mayor-Mader müəyyən səbəblərə görə 1942-ci ilin avqustunda vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. O, 1943-cü ilin sonlarında SS rəhbərliyinə öz xidmətini təklif etdi və ona SS hissələri tərkibində Türküstan alayı yaratmaq tapşırıldı. Yaradılan alayın bazası üzərində “Yeni Türküstan” diviziyası formalaşdırmaq da nəzərdə tutulurdu ki, buraya Türküstan və Volqa tatarları taburları ilə yanaşı 818-ci Azərbaycan taburu da daxil idi. (255, s. 14)

1944-cü ilin martında Mayer-Maderin başçılıq etdiyi 1-ci SS Şərqi-Müsəlman alayı Qərbi Belorusiyanın Yuratişki şəhərinə göndərildi. Oradakı döyüşlərdə Mayer-Mader müəmmalı şəkildə yoxa çıxdı. (Bəzi məlumatlarda partizanların mühasirəsində öldüyü, digərində isə esesçilərin özü tərəfindən gülləndiyi göstərilir). Mayer-Maderin ölümündən sonra SS tərkibindəki 1-ci Şərqi-Müsəlman alayı olduqca zəiflədi və Billinqin komandir təyin edilməsi də əhəmiyyətli təsir göstərmədi. (255, s. 14)

Türk və Qafqaz xalqlarına məxsus hərbi əsirlərin sayı getdikcə artdığından daha bir Şərqi legionlarını formalaşdırma mərkəzini yaratmaq qərar alındı. 1942-ci ilin mayında cəbhədə daha çox itkiyə məruz qalmış 162-ci piyada diviziyasının bazasında belə bir mərkəz yaradıldı. Bundan əlavə, Poltava vilayəti ərazisində yeni tədris düşərgəli mərkəzlər də yaradılmağa başlandı: Romnada Türküstan legionu, Prilukda azərbaycan, Qadyaqda gürcü, Loxviçdə və Mirqorodda erməni. Yaradılan Mərkəzdə qərargah rəisi vəzifəsinə albay (1942-ci ilin sentyabrın 6-dan isə general-mayor) O. fon Nidermayer təyin edildi. General mayor O. fon Nidermayer Almaniyada Rusiya və Müsəlman Şərqi üzrə ən yaxşı mütəxəssislərdən sayılırdı. 1943-cü ilin mayına qədər isə Ukraynada Şərqi legionlarının əlavə 25 taburunu formalaşdırmaq mümkün oldu ki, onlardan 6-sı azərbaycanlılardan təşkil edilmişdi. (Bir tabur 4-cü diviziyada, iki tabur 73-cüdə, bir tabur 97-ci də, bir tabur 101-cidə, bir tabur 111-cidə). 1943-cü ilin mayında Ukraynadakı şərqi legionlarının formalaşması mərkəzi general-mayor fon

Nidermayerin komandanlığı altındakı 162-ci türk piyada diviziyasının təcrübə bazasına çevrildi. Diviziya ikiailaylı təşkilata malik idi (303-cü Türkünstan və 314-cü Azərbaycan alayı, artilleriya alayı, arxa hissələr və bölmələr) və şəxsi heyətin 50 faizini almanlar təşkil edirdi.

162-ci diviziya formalaşma prosesi başa çatdıqdan sonra 1943-cü ilin sentyabrında əvvəlcə Sloveniyaya, sonradan isə İtaliyaya göndərildi və müharibənin sonuna qədər mühafizə xidmətində, partizanlarla mübarizədə, həmçinin amerikan-ingilis qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etdilər. Diviziyaya başçılıq edən fon Nidermayeri sonradan general-mayor R. fon Hayqendorf əvəz etdi.

1944-cü ilin iyulunda isə Berlində SS qoşunları Baş qərargahının yanında xüsusi olaraq şərq könüllü birlikləri ilə işləmək üçün Frits Arltun rəhbərliyi altında III şöbə yaradıldı. Elə həmin vaxt Belorusiyada iki qafqaz polis taburunun (70 və 71-ci) əsasında SS şimali qafqaz və Qafqaz alayları formalaşmağa başladı. 1945-ci ilin fevralında SS türk qafqaz birlikləri iki əsas etnik qrupa bölündü. Çünki Himmlerin fikrinə, bu qruplar gələcəkdə yeni legionların formalaşdırılmasına və hətta diviziyaya çevrilməsi üçün baza olmalı idi.

1-ci şərq-müsəlman alayı qalıqlarından və onlara birləşən bəzi qruplardan isə sonradan SS tərkibində şərq-türk birlikləri yaradıldı. 1945-ci ilin martında azərbaycanlılardan ibarət döyüş qrupu da buraya birləşdirildi. Birliyin komandiri vəzifəsinə Avstriya-macar ordusunun keçmiş zabiti olan, Birinci Dünya müharibəsində Ənvər Paşanın hərbi məsləhətçisi və Yerusəlim müftisi yanında SS Rabitə naziri kimi tanınmış İslam adını - Harun-əl Rəşidbəyi qəbul edən V. Hinterzats idi. (255, s. 15)

Beləliklə, Şimali İtaliyada yerləşən azərbaycanlı, gürcü və şimali qafqazlı döyüşçü qruplarından SS tərkibində, ümumi sayı 2500-dən ibarət olan "Qafqaz döyüşçüləri Birliyi" yaradıldı. (Bu birlik həm də "Qafqaz süvari diviziyası" adlanırdı). Diviziyanın müvəqqəti komandiri vəzifəsinə baltik almanı Toerman təyin edilmişdi. Döyüş alaylarına isə əski mühacirlərdən olan gürcü knyazı P. Çulukidze, azərbaycanlı albay İsrəfil bəy İsrəfilov və K. Ulaqay başçılıq edirdilər. Onların hər biri SS ştandartenfürer vəzifəsinə daşıyırdı.

Şimali İtaliyada SS Qafqaz birliklərindən başqa 6500-ə qədər qaçqın - kişi, qadın və uşaq da yerləşirdi ki, onlara Qafqaz Milli Komitəsinin sədri Adıgey knyazı general Sultan Keleq-Girey rəhbərlik edirdi.

Qeyd olunmalıdır ki, piyada qoşunlarının generalı Olbrixt tərəfindən imzalanmış qərarda legionlar "öz vətəni bolşevizmdən azad etmək və əqidə azadlığı uğrunda mübarizə aparanlar" adlandırılır, onları xarici legionlara aid etmək barədə xəbərdarlıq edilirdi.

Bütün rəhbər vəzifələr Qızıl Ordudakı xidmət dərəcəsi və müddəti nəzərə alınmadan yalnız "hərbi cəhətdən yararlılığa və hazırlığa görə müəyyənləşdirilməli idi. Azsaylı xalqların nümayəndələrinin təhsil səviyyəsi kifayət qədər

olmadığından Legionovoda dəstə rəhbərləri (baş zabit) və taqım və bölük rəhbərlərinin (zabit) təhsil alması üçün Şərq legionlarının zabit məktəbi yaradıldı. (393, s. 48)

İlk vaxtlar legionerlərə xaki rəngli alman hərbi forması və dərəcə nişanları vermək nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq 1942-ci il 24 aprel tarixli qərarla bu məsələyə yenidən qayıdıldı və seyimlərinin alman əsgərlərinin geyimi ilə fərqli olması xüsusi qeyd edildi. Beləcə legionerlər alman hərbi formasını qazandılar və ruslar, ukraynalılar, beloruslardan fərqli olaraq kazaklar kimi alman rütbə nişanları daşımaq hüququ əldə etdilər. Onların rütbə göstəricisi olan ənənəvi döş nişan və baftaların çiyin nişanları və ulduzları tamamilə fərqli idi. Legionlarda müvəqqəti qrup rəhbərləri, taqım və bölük rəhbərləri hərbi dərəcəsinə görə deyil, hərbi mövqeyinə görə seçilirdi. Hər hansı bir çatışmayan cəhətə görə vəzifədən uzaqlaşdırılarda onlar nişanlarını da təhvil vermək idilər.

Alman zabitləri bütün legionerlərin rəisi idilər, alman leytenantları isə bölük başçısı idilər. 1942-ci il 24 aprel qərarı ilə bölük və vzvod rəhbəri və ya onun müvəqqəti icraçısı olan legionçular kiçik alman zabiti hesab edilə bilirdilər (393, s. 49).

Doğrudur, belə qruplar təşkil edilə və lazım olduqda istənilən həcmə qədər böyüdülə, batalyon sıralarında qala və heç vaxt cəbhəyə göndərməyə bilirdilər. Hitlerin bu qadağanı tezliklə bir qədər dəyişdirildi və 1942-ci ilin avqustunda təkrarən verildi. Həmin qərara əsasən, Orta Asiyadan, Yuxarı Volqa ərazilərindən, Zaqafqaziya və Kırımdan olan etnik, dil, dini, mədəni, siyasi cəhətdən fərqləri nəzərə alınmaqla Qızıl Ordunun müharibə əsirləri “Türk xalqları” adı altında birgə döyüşçülər kimi qəbul edilirdi. Görünür, Vermaxtın uğurlu hücumları və hər iki türk generalı Ərdən və Ərdilətin xidmətləri təsirini göstərmişdi.

Məhz bu cür təşəbbüslər Hitlerin hüsn-rəğbətinə səbəb olurdu və o, öz nitqində “günahsız müsəlmanları - yəni həqiqi türkləri” Sovet İttifaqının etibarlı antibolşevik xalqı hesab edirdi. (393, s. 50) Legionlar təşkil olunarkən onlara verilən rütbələr və fərqləndirici əlamətlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, Şərq legionlarında hərbi rütbələr və işarələr haqqında olan 2380 sayılı əmr 1942-ci ilin iyunun 2-də verildi. Həmin əmrin əsasında daşdığı vəzifəyə müvafiq olaraq 8 rütbə müəyyənləşdirildi: legioner, manqa komandirinin müavini, manqa komandiri, taqım komandirinin müavini, taqım komandiri, bölük komandirinin müavini, bölük komandiri, tabur komandiri.

Zabit vəzifəsini göstərən rütbələr paqonda nazik gümüşü xətlə verilirdi. Yaxalığın rəngləri də legionları fərqləndirirdi: açıq-göy türkünənlərə, yaşıl qafqazlılara, moruğu gürcülərə, boz rəng isə ermənilərə aid idi.

Şərq legionlarının digər fərqli işarələri qola bağlanan sarğılar idi. Bu haqda olan müvafiq əmr 1944-cü ilin iyulun 1-də verilmişdi.

1943-cü ilin mayın 29-da Baş Qərargahın təşkilat şöbəsinin 14124 sayılı əmri ilə rəngli nişanlar boz, lakin rəngli xətlərlə əvəz olundu. Belə ki, türkünstanlılar üçün açıq-göy, azərbaycanlılar üçün yaşıl, gürcülər üçün moruğu, ermənilər üçün sarı, şimali qafqazlılar üçün qəhvəyi rəng müəyyənləşdirildi. (255, s. 18)

Bununla əlaqədar tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq şəxslərin əvvəlki rütbələri olduğu kimi saxlanıldı: könüllü, yefreytor, unter-zabit, feldfebel, leytenant, ober-leytenant, kapitan, mayor, podpolkovnik, albay. 1943-cü ilin dekabrından isə bu sıraya üç general rütbəsi əlavə olundu: general-mayor, general-leytenant və general.

1944-cü ilin fevralın 20-də könüllü birləşmələr generalının və Baş Qərargahın təşkilat şöbəsinin həmin ilin martın 14-də olan əmrinə əsasən şərq hissələrinin heyətinə Vermaxtda qəbul edilmiş bütün geyimlərdən istifadəyə icazə verildi. Burada fərqləndirici yeganə əlamət legionerlərin qoluna bağlanan işarələr idi. Şərq legionlarının müxtəlif hissələrində milli rəmzlərin əksi olan bayraqlardan da istifadəyə icazə verilsə də, Vermaxta məxsusluğu göstərirdi. Şərq legionlarının hissələrində ilkin təlim keçən könüllülər polşalılara, hollandlara, fransızlara, çexoslovaklara məxsus geyimlərdən də istifadə edirdilər. Belə hallarda onlar qollarına üstündə “Alman vermaxtının xidmətində” sözləri yazılmış ağ sarğı bağlayırdılar.

1944-cü ilin yayında yaradılmış SS tərkibindəki türk və qafqaz hissələrində olan legionerləri digərlərindən fərqləndirən sol qollarına bağladığı sarğıdakı haşiyəli qartal nişanı idi. Bəzi hallarda isə SS qafqaz hissələrinin əsgər və polislərinin papaqlarında alman döyüşçü jandarmasının emblemi olan çələngdə qartal nişanı da vurulurdu. (255, s. 20)

SS qafqaz döyüşçü birlikləri qollarına xüsusi sarğılar bağlamasalar da, paltarlarının yaxalıqlarında Qafqaz xəncər və qılıncı əks olunurdu.

Beləliklə, müharibənin ilk aylarında almanlara əsir düşən və könüllü olaraq keçən sovet vətəndaşları ayrı-ayrı döyüş hissələrində sovet dövlətinə, mövcud bolşevik rejiminə qarşı mübarizəyə başladılar.

VII BÖLÜM

AZƏRBAYCANLI “XİVİLƏR” - LEGİONERLƏR. AZƏRBAYCAN LEGİONUNUN TƏŞKİLİ

Qeyd edək ki, müxtəlif dövrlərdə almanların, müsəlmanlara münasibətində fərqli mövqelər olmuşdur. Slavyanlara (ruslara) qarşı uzun illər mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmış Almaniyaya özünü Rusiya təhlükəsindən daima qorumağa çalışan Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurmağa cəhd etmişdir. Ortaq düşmənin mövcudluğu hər iki dövləti bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca səbəbə çevrilmişdir. (384, s. 92).

Vaxtilə, Almaniya kəyzeri Vilhelm Səlahəddin Eyyubinin türbəsinə gedib “Dünyanın bütün əzilən müsəlman xalqları, Almaniyanı ən yaxın dostunuz sayın” deyə sözlər söyləmişdi. (384, s.92)

Daha sonradan I Dünya müharibəsində Almaniya müsəlmanlardan istifadə etmək üçün Osmanlı dövləti ilə 1914-cü ilin 10 noyabrında bir gizli anlaşma aparmış və bunun müqabilində 5 milyon qızıl pul vermişdi. Müsəlmanların Xəlifəsi sayılan Osmanlı bu pulun qarşısında bütün müsəlmanları Almaniyanın başçılığı altında savaşa aparmaq üçün “Cihadi-Əkbər” (Böyük Cihad: Böyük inanc savaşı) elan etmişdi. (384, s.93) Almanpərəst Ənvər Paşanın Orta Asiyadakı Türk ellərini Rus təsirindən çıxarib osmanlı bayrağı altında birləşdirib Almaniya təsirinə salmaq cəhdi də alınmadı. Çünki istər Türkiyə, istərsə də Almaniya I Dünya hərbindən məğlub dövlətlər olaraq çıxmışdılar.

Otuzuncu illərdə hakimiyyətə gələn Hitler “Müsəlmanlardan istifadə”yə yenidən üstünlük vermiş və başçılıq etdiyi nasist partiyasının bu sahədəki fəaliyyətini canlandırmışdı. Nasist partiyası üzvləri bununla bağlı “Hitlerin sünnətli bir müsəlman olması” fikrini Türkiyədə yaymış, onlarda Hitlerə rəğbət yaratmağa çalışmışlar. Belə təbliğət də aparılırdı ki, Türkiyə rus təsirində yaşayan müsəlman türklərini din və soy birliyi çərçivəsində öz rəhbərliyi altında Almanların verəcəyi top, tüfəng, uçaq və tanklarla Rusiyanın cənubundan oraya hücum edəcək, Hitler isə Rusiyanın işini bitirəcək və Urallardan Atlantikə qədər geniş torpaqlar azad olunacaqdı. Hitler bu fikri gerçəkləşdirmək məqsədi ilə hələ 1934-cü ilin martında Münhendə bir anti-sionistlər və anti-kommunistlər toplantısı keçirmiş, bu gizli toplantıya Türkiyədən Cavad Rifah Atılhan da çağırılmışdı.

Bundan əlavə, Hitler Qüds müftisi Hacı Emin Əl-Hüseynlə də yaxşı əlaqələr qurmuş və müfti bu təbliğəti aparmışdı: “Hitlerin doğum günü ilə Həzrəti Məhəmmədin doğum günləri eyni aya təsadüf etməkdədir. Hitler sünnətlidir, müsəlmandır” (384, s.95) Lakin sonradan Almaniya özünün təsirində olan Türkiyə başçılığında bir dünya “İslam-Türk Birliyi” yaradıb Sovetlərə qarşı mübarizəyə çalışsa da, bu istək gerçəkləşmədi.

Lakin nasistlərin irqçi baxışlarına gəldikdə isə Qafqazlılar və Türk-tatarlar “düşük dəyərli asiyalılığı” təmsil edirdilər və slavyanlardan da aşağıda dayanırdılar. “Tatar”, “Qırğız”- və “Moğol” kimi anamlar isə “Untermanş” (“Aşağı insan”) qavramına bərabər tutulurdu. (395, s. 40) Hitlerin Rusiyada yaşayan rslara münasibəti belə idi: “Bolşevik rejimi şeytani bir üsulla bu rusları yox etmiş və ya Sibiryaya sürmüş və Rus xalqını irqən yox edib asiyalaşdırmaq üçün planlı olaraq moğolları Avropa Rusiyasına yerləşdirmişdir” (395, s. 40) Bundan əvvəl isə, 1930-cu ildə Hitler Sovetlər Birliyinin “Slav-Tatar gövdəli və yəhudi başlı” bir məxluq olduğunu söyləmişdi.”

1942-ci ildə SS öyrətmə dairəsinin yayımladığı şəkili “Der Untermanş” broşurasında irqi nifrət və ən adi təhriflərlə dolu məqalələrlə yayılırdı: “Əzəldən bəri uzaq bozqırlarda güclər toplanırlar, Atilla və Çingiz Xan, Hun sürülərini

toplayıb arxalarında qanlı qiyamət, atəş, ölüm, təcavüz, cinayətlər və qorxu, buraxaraq rüzgar kimi Avropanı başdanbaşa qət edirlər... çəkiş gözləri öldürmək “şövqü ilə parlayır və arxalarında sadəcə çöllər, cinayət, yanğınlər və ölümlər qalır” (395, s.41)

Belə təbliğatdan sonra alman əsgər və zabitlərinin asiyaı əsgərlərə münasibəti daha kəskin və şiddətli olurdu. Sovet əsgərlərinin üzlaşdığı ilk qurum SD təşkilatı idi və SD-yə mənsub olanlar hərbi əsirləri müxtəlif kateqoriyalara bölürdülər.

Bunlardan bir qrupunu “şərqli işçi” adlandırır, digərini isə məhv edirdilər. Məhv edilənlər sırasına aşağıdakılar daxil idi; kommunistlər, dövlət və partiya xadimləri, yəhudilər və “asiyalılar”. Müharibənin ilk həftələrində bu ad altında çoxlu sayda əsirləri qətlə yetirdilər. Bəzi hallarda isə müsəlmanlar da (Türküstanlı, Tatar və müsəlman Qafqasıyaı) sünnət olduqlarından yəhudilərlə eyniləşdirilib güllələndirilirdilər. Lakin sonradan Alman Silahlı Qüvvələrinin və SD təmsilçilərinin də qatıldığı bir toplantıda sünnət adəti haqqında məlumat verildikdən sonra 1941-ci ilin avqustundan başlayaraq sovet müsəlmanlarının kütlə halında qətləndirilmələri azalmışdı. (395, s. 42)

Şərq Nazirliyinin təmsilçisi olan professor fon Mende Varşava yaxınlığındakı Siedldə hərbi əsirləri düşərgəsini gəzərkən orada 700-ə qədər ziyalının qətl edilmək üçün seçildiyini gördükdə hadisənin qarşısını ala bilməmişdi.

Həm yəhudilərlə eyniləşdirildiyinə, həm də “Asiyaı” kateqoriyaya mənsubluğuna görə ən çox qətlə yetirilən tatarlar və türküstanlılar idi. Onların məhv edilməsi üçün SD tərəfindən ayrıca təlimat da verilməmişdi. Məhz buna görə Rozenberq bir səfərində Hitlerə şikayətlənmiş və bildirmişdi ki, bu qədər insanları öldürməkdənsə, onları legionlara cəlb etmək daha doğru olardı. Qeyd edək ki, yalnız 1941-ci ilin sentyabrın 12-də SD birlikləri tərəfindən əsirlərə qarşı olan sət münasibət azalmağa başladı.

1942-ci ilin yazında, yəni yayımlandıqdan qısa bir zaman sonra Xarici İşlər Nazirliyinin təmsilçiləri “Aşağı insan” broşurasının azərbaycanlılar, türküstanlılar və şimali qafqazlılar arasında narazılığa səbəb olduğu və Yaponiya hökumət dairələrində də xoşagəlməzliklə qarşılandığı xəbərini SS-in də diqqətinə çatdırmışdılar. Lakin bu broşuranın yayılması 1944-cü ilə qədər davam etdi. Nəhayət, SS generalı Berger digər rəsmi dairələrin təmsilçiləri ilə aparılan uzun müzakirələrdən sonra broşuranın bağlanması nail oldu. (395, s.50)

Almanların irqi baxışları Qafqaz və Türk-Tatar mühacirlərə də mənfi təsir göstərmişdi. Səfərlərinin birində sabiq Türküstan Baş Naziri Mustafa Çokayoğluna Berlində küçədə SS sərəsəri sataşmış və onu yerə itələmişdi. Səbəbini soruşduqda o, “aşağı insan” haqqında gördüyü bir filmdən təsirlənərək bu hərəkəti etdiyini açıqlamışdı. Çokayoğlu Şərq Nazirliyinin qonağı olduğundan ondan rəsmi üzr istənilmişdi.

Lakin almanların belə irqi baxışlarına və münasibətlərinə baxmayaraq müharibənin ilk aylarında həm könüllü, həm də əsir olaraq onların tərəfinə çoxlu sayda sabiq Qızıl Ordu əsgər və zabitləri keçmişdi. 1941-ci ilin noyabrın 1-dək alman düşərgələrində olanların sayı iki milyondan çox idi. Rozenberq isə bu rəqəmin 3,6 milyon olduğunu söyləyirdi.

Bəs türk-tatar əsirlərindən milli legionlar yaratmaq fikrini ilk dəfə kim irəli sürmüşdü? Mühlen yazırdı ki, bu fikrin təşviq ediciliyində iki türk generalının xüsusi rolu olmuşdu və 1941-ci ilin oktyabrında bu planın müsbət həyata keçirilməsində cəhdlər göstərmişdilər. Həmin generallardan biri tanınmış hərbiçisi Nuru Paşa (130, 71) digəri isə general Ərkilət idi. Qeyd edək ki, hələ 1941-ci ilin sentyabrında Berlinə gələn Nuru Paşa Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi ilə əlaqələr qurub Veyçzeker və Bermanla görüşlər keçirdi. Öz fikir və ideyalarını, Almaniya fəaliyyət proqramını açıqlayan Nuru Paşa həmin fikirlərin (yəni, Türk birliyinin) Türkiyədə çoxları tərəfindən dəstəkləndiyini bildirirdi. Nuru Paşa alman nümayəndələrinə izah edirdi ki, o, Türkiyə hökumətindən xəbərsiz olaraq buraya gəlməmişdir. Berlinə yola düşməzdən qabaq o, bu səfəri haqqında ancaq Baş Nazirə məlumat vermişdi.

Lakin Almaniya dövləti Nuru Paşanın təkliflərini onun gözlədiyi kimi qarşılamadı. Almaniyanı Türkiyənin rəsmi dövlət mövqeyi ilə Pantürkist təşkilatları arasındakı münasibətlərin fərqli olması narahat edirdi. Bununla əlaqədar Berman Ribbentropa hazırladığı məlumatda Hitlerin ideyalarını əsas götürüb bildirirdi: Sovet İttifaqının məğlubiyyətindən sonra keçmiş Rusiya imperiyasının böyük ərazisi başqa dövlətlərin yox, Almaniyanın təsiri altına düşməlidir". (270, s.1 12) Berman hesab edirdi ki, neft maraqları baxımından Türkiyəyə Mosul rayonunu güzəştə getmək mümkün olsa da, Bammi və Bakı əraziləri tamamilə istisnalıq təşkil edir. Berman düşündürdü ki, yalnız Türkiyədə Türkiyənin müttəfiqliyi ilə türk dövlətləri yaratmaq olar.

Eyni zamanda, Nuru Paşaya Berlində pantürkist ideyalarını təbliğ etməyə, xüsusən müsəlman hərbi əsirləri arasında iş aparmağa, onlardan sovet ərazilərində təbliğat üçün istifadə etməyə və hərbi hissələr yaratmağa razılıq verildi.

Almanlar hərbi əsirlərlə iş aparmaq məqsədi ilə ayrı-ayrı xalqların mühacirətdəki liderləri ilə də əlaqələr qururdular. Bundan ötrü Şərq Nazirliyi tərkibində müvafiq komissiyalar yaradılırdı. Komissiyaların məqsədi əsirlərin siyahılarını tutmaq, onları gələcək günlər üçün işlərə hazırlamaq idi. Bununla əlaqədar, almanlar hələ ötən illərdən Almaniya fəaliyyət göstərmiş mühacir liderlərə xüsusi önəm verirdilər.

İdil-Ural türklərindən olan Əhməd Teymur xatırlayırdı: "Məsələn, İdil-Ural işini mən, (sonralar Əbdürrəhman Şəfi Almaz) yürüdükdüm, Azərbaycan işinə Mehmet bəy (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə), Şimali Qafqaz işinə Əli xan Qantəmir və dostları baxırdı. Türkiyəni əsirlərlə ilgilənmək üzrə komisyona alınan Vəli Qəyyum xan isə Mustafa Çokay gəldikdən sonra onun müavini olaraq çalışmalarını

davam etdirdi. Bundan başqa, komisyonda gürcü və erməni işlərini yürüdən üzvlər də vardı... Komisyon üzvləri arasında səmimi bir qardaşlıq və dostluq havası hökm sürürdü. Hər kəs bu savaşa millətləri qurtuluşa götürəcək böyük bir savaş olaraq baxırdı". (380, s.218)

1941-ci ilin avqustundan fəaliyyətə keçən komissiya düşərgələrdəki əsirlərlə görüşməyə başladı. İdil-Ural komissiyasına (buraya tatarlar, başqırdlar, çuvaşlar və fin xalqlarının nümayəndələri daxil idi) Əhməd Teymur, Türküstan komissiyasına özbək Vəli Qəyyum xan, Şimali Qafqaz komissiyasına Əli xan Qantəmir, Azərbaycan komissiyasına isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə daxil idi. Bundan əlavə, Gürcüstan və Ermənistan üçün də müvafiq komissiyalar vardı. Ümumi komisyon Başqanı isə NSDAP-ın (Milli Sosialist Almaniya Fəhlə Partiyası) SA batalyonundan şturmbanfürer Geybel adlı bir alman idi.

Sovet savaş əsirləri ilə ilk münasibətlər quran bu komissiyalar onların arasından uyğun olanlarının seçilib legionlar yaradılmasına şərait açdı. Məhz bu komissiyaların fəaliyyətindən sonra ilkin olaraq "Tatar legionu" kimi əsgəri birliklər qurulmağa başladı.

Qeyd edək ki, Polşada, Rodom şəhərində formalaşan Azərbaycan legionerləri haqqında məlumata Belorusiya Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Komissarı L. Çanavanın 1943-cü ildəki 25 iyun raportunda da rast gəlmək mümkündür. Raportda göstərilirdi ki, Azərbaycan milli legionu 5 min nəfəri əhatə edən 5 taburdan ibarətdir və Yedlino stansiyası yaxınlığında yerləşmişdir. (324)

İlk azərbaycanlı əsirlər digər xalqlardan olanlarla birgə alman oberleytenant Baron fon Qoubenin başçılığı altında Zaporozhye yaxınlığındakı 444 saylı təhlükəsizlik diviziyasında birləşdirildi. Sonra onlardan alman zabitlərinin rəhbərliyi altında Türküstan taburu yaradıldı və bu sonradan 444 saylı türk taburu adını aldı (393, s. 26).

1941-ci ilin sonlarına yaxın alman zabit Mayer Mader Özbəkistanın mühacirətdə olan siyasətçisi Vəli Qəyyumxanı da cəlb edərək qırmızı ordunun əsir düşmüş əsgərlərindən türk mənşəli mübarizə dəstəsi yaratdı və onlar təxribat işlərinə cəlb edildilər. Az sonra Azərbaycandan və digər bölgələrdən olan türk mənşəliləri də bu işə yaxınlaşdırıb yeni dəstələr yaratdılar.

Qeyd edək ki, 1942-ci ilin fevralın 18-dən rəhbəredici orqan Şərq legionlarının komandir və ya qərargahı adlandırıldı. Şərq legionlarının komandanları xidməti baxımından rütbə sırası ilə düzülürdülər və onların başlıca vəzifəsi müxtəlif millətlərdən olan hərbi əsirlərdən gücləndirilmiş hərbi taburlar yaratmaq idi. Türküstan, Qafqaz, sonradan formalaşan Azərbaycan legionları məhz Mayer-Maderin yaratdığı hissələrin davamı kimi qurulmaqda idi və 1942-ci ilin fevralın 19-dan bunların hamısı birləşdirildi.

Şərq legionlarının qərargahı almanların müharibədə qələbəsini reallaşdırmaq üçün işi sürətləndirmək istəyirdi. Bu məqsədlə almanlar artıq 450-452-781-782-783-784 sayılı Türküstan piyada taburu iki 804-805 sayılı azərbaycanlı

taburu iki 795-796 sayılı gürcü taburları, iki 808-809 sayılı erməni taburunu yaradıb cəbhəyə göndərdilər.

1942-ci ilin payızından Polşa və Ukraynada formalaşmış legionerlərin döyüş taburlarından da Qafqaz və Stalinqrad ətrafındakı döyüşlərdə istifadə etdilər. Azərbaycanlılardan ibarət olan 804-cü tabur almanların 49-cu dağ korpusunun 4-cü dağ atıcı diviziyasına göndərildi. Həmin diviziya Qafqazda Suxumi istiqamətindəki yüksək dağ rayonlarında hərəkət edirdi.

Nalçık və Mozdok istiqamətlərində olan döyüşlərdə əsasən 111-ci azərbaycan taburu vuruşurdu. General-leytenant Qrayfenberqin məlumatında digər taburlarla yanaşı azərbaycanlılardan təşkil edilmiş 804-cü və 805-ci taburların da meşəlik rayonlarda ayrı-ayrı dəstələrə qarşı uğurlu döyüşləri qeyd olunurdu. Məhz belə uğurlu döyüşlərdən sonra ayrı-ayrı taburlara “alman forması daşımaq şərafəti” nail olurdu.

Qeyd edək ki, ilk döyüşlərdə azərbaycanlılardan təşkil edilmiş 804, 805, 806, 807 sayılı taburlar xüsusi olaraq fərqlənmişdilər. Artıq 1943-cü ilə qədər Şərq legionları qərargahının rəhbərliyi ilə Polşa ərazisində 8 azərbaycanlı taburu yaradılmış və onlar Hərbi komandanlığa təhvil verilmişdi. (393 s. 38). Qısa zaman müddətində isə burada bütövlükdə 53-ə qədər hərbi hissə yaradılmışdı. Bununla belə qərargahda yalnız döyüşən taburlar yaradılmırdı, eyni zamanda, ordu qərargahının tələblərinə uyğun olaraq ayrı-ayrı türk işçi taburları da formalaşırıdı. Sonradan yaradılan türk taburları əsasən 162-ci piyada diviziyasının sərəncamına göndərilirdi.

Eyni zamanda, legionların və dolayısı ilə milli qrupların idarə işlərini aparmaq üçün Berlində Şərq Nazirliyinin himayəsində “Leytstelle”lər (idarə yeri) olaraq ayrı-ayrı bürolar, komissiyalar meydana gətirildi. (380, s.219)

Komissiyalar aşağıdakı formada raportlar hazırlayırdı:

“I Raport 1941-ci ilin 27 və 28 avqust günləri, Şərq Nazirliyinin Geibel komissyonu üzvləri olaraq Harmover ətrafındakı Fallinq-Vostel qəsəbəsinin “Oerbke” və “Verqen-Velsen” məhəllələrində olan 2 əsirlər düşərgəsini ziyarət etdik. Əsirlər milliyyətlərinə görə ayrılıb ayrı koğuşlarda yerləşdirilmiş olduqlarından onlarla əlaqə yaratmaq çox çətin idi. Öncə onları koğuşlarında gördükdən sonra qərargah yerlərinin birində yerləşib onları bir-bir qarşıma gətirərək söhbətləşdim və adlarını yazdım. Yanımda çoxlu siqara götürmüşdüm, hər birinə 3-5 ədəd verərək daha açıq danışmaqlarına çalışırdım. Vücutda gözə batan şey hamısının dişlərinin sağlamlığı idi. Bu cəhət bizə başçılıq edən alman zabitanın da diqqətini çəkmiş və heyrətini gizlətməmişdi.

Bu 2 düşərgədə qarşılaşdığım əsirlərin ümumi sayı 263 nəfər idi və onlar belə bölünmüşdülər:

	Oerbke	Verqen-Velsen
Tatar	60	135

Başqırd	5	4
Çuvaş	5	54
Toplam	70	193

Bu düşərgələrdə fin boyları ilə qarşılaşmadım, ya heç yoxdular, ya da soruşulmadan ruslar arasında qalmışlardı”. (380, s.221)

Qeyd edək ki, türk-tatarlardan və qafqasiyalılardan təşkil olunan ilk iki birlik alman təhlükəsizlik təşkilatının nəzarəti altında yaradılmışdı. Bunlardan biri türk-tatar əsgərlərdən ibarət olan 450 sayılı türk taburu idi və Andreas Mayer-Maderin komandanlığı altında idi. “Bergman” (“Dağlı”) taburu olan digər birlik isə qafqasiyalı əsgərlərdən təşkil olunmuşdu. Öncə 1941-ci ilin oktyabrında Poltavada 700 əsir seçilmiş və Sileziyada təhsil almışdılar. Sonradan birliyin sayı artmış və nəhayət 2900 nəfərə çatmışdı. Bu birlik Teodor Oberlanderin komandanlığı altında 1942-ci ilin ilk baharında cəbhədə döyüşə başlamışdı. (395, s.53)

Əlbəttə, bu iki birlik hələ “nizami” legion deyildi və özəl statuslarını 1943, 1944-cü ilə qədər mühafizə etdilər. Alman ordusu ilə Şərq Nazirliyinin 1941-ci ilin avqustundan etibarən əsirlərin milliyyətlərinə görə komissiyalar tərəfindən seçilib ayrılmasından sonra legionlar yaradılmağa başladı. Legionların yaradılması istiqamətində ilk çalışmalar 1941-ci ilin noyabr ayından başladı. 1941-ci ilin dekabrında Rozenberq Hitlerə “türk” legionlarının təşkil edilməsi vacibliyi ilə bağlı bir bəyanat vermişdi. Bu plana Hitler müsbət yanaşaraq 1941-ci ilin dekabrın 22-də Alman Silahlı qüvvələri nəzdində rəsmən türküstanlı, erməni, gürcü və müsəlman qafqasiyalı legionunun təşkili əmrini vermişdi. Bu sonuncu sonradan azərbaycanlı və Şimali qafqasiyalı legionu olmaq üzrə ikiye ayrılmış və 1942-ci ilin aprel-may aylarında isə Volqa tatarlarının legionu təşkil edilmişdi.

Türküstən legionu öz sıralarında Orta Asiya xalqlarını - özbəkləri, qazaxları, qırğızları, türkmənləri, qaraqalpaqları və tacikləri birləşdirirdi. Gürcü legionu - gürcüləri, abxazları, adıgeyləri, çərkəsləri, kabardinləri, balkarları və qaraçayları, Qafqaz legionu isə - azərbaycanlıları, dağıstanlıları, inquşları və çeçenləri öz sıralarına toplamışdı. 1942-ci ilin avqustun 2-də Qafqaz legionu Azərbaycan legionu adlandırıldı və digər dağlı xalqların nümayəndələri isə Şimali Qafqaz legionu adı ilə Vesolda yerləşdi. Bundan əlavə, 1942-ci ilin avqustun 15-də yaradılan Volqa tatarları legionuna isə Povoljye tatarları, başqırdlar, marilər, mordvinlər, çuvaşlar və udmurtlar cəlb edildilər. (255, s. 5).

Legionerlərin ideoloji cəhətdən hazırlığında aparıcı rolu əsasən keçmiş mühacirlər oynayırdı. Müsəlman legionerlərin düşərgələrinə isə Yerusəlim müftisi Hacı Əmin əl-Hüseyn dəfələrlə gəlmiş və Almaniyaya ilə müttəfiq olmayanlara qarşı müqəddəs savaş elan etmişdi.

Legionerlərin hərbi və siyasi hazırlığı ümumi andiçmə və milli bayrağın təqdim edilməsi ilə yekunlaşırdı. Bu mərasimdən sonra taburlar cəbhəyə göndərilirdilər.

Qeyd edək ki, hələ 1942-ci ilin aprelin 15-də isə Hitler kazaklardan və qafqazlılardan cəbhədə partizanlara qarşı mübarizədə “bərəbər hüquqlu müttəfiqlər” kimi istifadəyə icazə vermişdi. 1942-ci ilin avqustunda isə legionerlərin statusu “Şərqdə yerli köməkçi hissələrin vəziyyəti haqqında” qəbul edilən sərəncamda daha da ciddi əsaslandırılmışdı. Həmin sənəddə türk və qafqaz xalqlarının nümayəndələri ayrıca bölgüyə aid edilir və “xüsusi döyüş hissələri tərkibində alman əsgərləri ilə çiyin-çiyinə bolşevizmə qarşı mübarizə aparan bərəbər hüquqlu müttəfiqlər” olaraq göstərilirdi. (255, s. 4).

Qeyd olunmalıdır ki, Königsberq, Qrafvald və Praqa universitetlərinin elm xadimləri kimi (OKW)-nin idarəsinin ikinci xarici bölməsinin ehtiyat zabitləri hələ çoxdan Şərqi Avropanın iqtisadi və siyasi problemləri ilə məşğul olmağa yönəldilmiş, Sovet İttifaqı və xüsusilə də Qafqaza tədqiqat səfərləri vasitəsilə bu ərazilərlə tanış olmuşdular. 17-ci ordunun əsas bölmə rəhbərləri, cənub qoşun hissəsinin baş qərargah zabiti S. Vinterin 1941-ci il oktyabr məlumatında Qafqazda planlaşdırma əməliyyatlarının xeyri üçün yerli əhalidən xüsusi qrup təşkil etmək fikri irəli sürülür. Bir tərəfdən gürcü qoşunlarını dəf edərək əsas dağ keçidi ilə almanların Tiflis istiqamətində irəliləməsini yüngülləşdirməli, digər tərəfdən bir-biri ilə ədavəti olan millətlər arasında tərribat aparmalı idi.

İlk birliklər əsasən işğal altındakı Polşada yerləşdirilmiş, 1942-ci ilin martından isə paralel olaraq Sovetlər Birliyinin işğal edilmiş ərazilərində qurulurdu. Bu legionlardan əlavə Krımda və Kalmık bölgələrində almanlar tərəfindən silahlandırılmış milislər, özəl birliklər də vardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Hitler birliklərə etibar etmədiyindən onları yalnız tabur olaraq saxlayırdı və bu sırada yalnız 162-ci türk diviziyası istisnalıq təşkil edirdi. 1942-ci ilin dekabrından isə “Şərq birlikləri generallığı” və daha sonra da “könüllü birliklər generallığı” qurumları da yaradıldı.

Qeyd edək ki, almanlar legionerləri müxtəlif sahələrdə fəaliyyətə cəlb edirdilər. Belə ki, onlar yalnız döyüşən hissələrdə deyil, eyni zamanda kəşfiyyat xarakterli işlərdə də istifadə olunurdular. Bu məqsədlə faşist Almaniyasında bilavasitə Gestaponun təsirində olan kəşfiyyat mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Onlardan biri də “Çepelin” kəşfiyyat mərkəzi idi. Bu mərkəzdə sovet dövlətinə göndərilən tərribatçılar hazırlanırdı. 1942-ci ilin dekabrında buradakı bir qrup azərbaycanlınu Auşvits kəşfiyyat məktəbinə göndərdilər. Bu məktəbin dinləyiciləri radio işlərini, şifrələnməni, saxta sənədlər hazırlanmasını və digər tərribat işlərini öyrənirdilər. Kursu qurtaranları sovet ordusunun arxa hissələrində fəaliyyətə göndərilirdilər. (327)

Bundan əlavə, Teppel şəhərində də kəşfiyyat məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Məktəbdə almanlara sədaqətə xidmət etmək, bolşevizmlə amansız mübarizə

aparmaq mövzusunda siyasi mühazirələr oxunurdu. Burada təhsil alan azərbaycanlıların Azərbaycana kəşfiyyat fəaliyyətinə göndərilməsi planlaşdırılırdı.

Qeyd edək ki, legionların təchizatı qismən alman silahlarından, qismən də qənimət silahlardan mütəşəkkildi. Geyimləri isə almanlarınkı qədər keyfiyyətli deyildi və özəl işarətləri vardı. Alman ordusu əslində legionerləri mızdılu əsgər olaraq görürdü və onları siyasətdən ayrı tuturdu.

Qeyd edək ki, 1942-ci ilin son baharında erməni legionerləri üsyan etdiyindən və bir qismi Ukrayna partizanlarının tərəfinə keçdiyindən Hitlerin digərlərinə də inamı azalmışdı. Erməni və gürcülərlə müqayisədə Hitler müsəlmanlara daha çox üstünlük verdiyini bildirirdi. (395, s.61) Almanların müşahidələrinə görə etibarsızlıq və sürüşkənlik baxımından birinci planda ermənilər, sonra gürcülər, ikinci planda Volqa tatarları ilə türküstənlilər dayanırdı. Azərbaycanlılarda və şimali qafqazlılarda belə hallara çox az təsadüf olunurdu.

Bəzi hallarda isə legionerlərimiz də alman zabıt və əsgərlərinə silah çevirirdilər. Belə hadisənin qarşısını almaq üçün almanlar 1943-cü il oktyabrın 8-də Kırmda Sultanovka kəndində 9 nəfər legioneri qətlə yetirdilər. Qətlə yetirilənlər aşağıdakılar idi: 1) Əbdüləzimov Həsən - kapitan, 2-ci tabur komandiri, əsl Naxçıvanlıdır; 2) Məmmədov Məmməd - leytenant, əsl Tovuzdandır; 3) Əfəndiyev Məmmədiyyə Xəlil oğlu - hərbi həkim, əsl Zaqataladandır; 4) Səfərov Hacı - leytenant, Dağıstanın Kurax rayonu; 5) Karitov Sədulla – hərbi texnik, Lək rayonu, Dağıstanlı; 6) Əliyev Mirzə - baş serjant, Bakı; 7) Əliyev Əli - kiçik leytenant, əsl Naxçıvanlıdır; 8) Məmmədov Hacı - serjant, əsl Salyanlıdır; 9) Malamodov Hüseyn. (324)

Hərbi əsirlərlə və mühacirlərlə yalnız Şərq Nazirliyi deyil, eyni zamanda, Xarici İşlər nazirliyi də məşğul olurdu. 1941-ci ilin aprelindən bu sahədə fəaliyyətə başlayan Xarici İşlər nazirliyi əslində Şərq Nazirliyinin gördüyü işləri təkrarlayırdı. İşğal ediləcək Sovetlər Birliyi üçün yetkili olan Rusiya Komitəsinin başqanlığına müşavir olaraq Georq Qrosskopf təyin edildi. O da Leybrandt və professor fon Mendenin də daxil olacaqları bir heyət təşkil etməyə çalışdı. Lakin Qrosskopfun məlumatlarından aydın olurdu ki, onun fəaliyyəti yalnız bilgi toplamaqdan ibarətdir.

Müharibənin başlamasından az sonra Qrosskopfun “Rusiya Komitəsi” qafqasiyalı və türk-tatar mühacirlərlə və türk siyasi və əsgəri adamları ilə bir çox münasibəti olan səfir Verner Otto fon Nentiqə “Güneydoğu Avropa qövmlərinin (qafqasiyalılar, qırğızlar, tatarlar) məsələləri”nin araşdırılması səlahiyyəti verildi. (395, s.65)

“Rusiya Komitəsi”nin məşğuliyyətlərindən biri də Sovetlər Birliyindəki rus olmayan milliyətlər üçün kitabçalar hazırlamaqdı. Bununla bağlı milliyətçə tatar olan Alimcan İdris də Komitənin tapşırığı ilə Qızıl Ordunun tatar, özbək və digər türk əsilli əsgərlərinə müraciət edən “Doğu Türk” kitabçası hazırlamışdı. Az sonra almanlar Qafqaza yaxınlaşdıqca “Qafqaz broşuraları” da çap edilməyə

başladı. Nəhayət, 1942-ci ilin yanvarından Nentiqə pantürkizm təbliğatını gücləndirmək tapşırıldı.

Qeyd edək ki, pantürkizmin ataslı bir tərəfdarı və təşviqçisi isə Ankaradakı alman səfiri Frans fon Papen idi. Fon Papenin məqsədi Türkiyədə çox fəal olan mühacir qrupları və məşhur pantürkistlər vasitəsi ilə Ankara hökumətini Almaniyanın cərgəsində hərbə cəlb etməkdə. Məhz fon Papenin təşəbbüsü ilə iki türk generalı - Ərkilət və Ərdan Nentiqlə birgə Kırımı gəzmiş, türklərin yaşadığı bölgələrin gələcəkdəki idarə forması ilə tanışlıq üçün Almaniyada olmuşdular. Bundan əlavə, Türkiyənin sabiq Hərbiyyə naziri Ənvər paşanın qardaşı Nuru Paşa (Killigil) da məhz fon Papenin təşəbbüsü ilə Berlinə gəlmişdi. "Prometey" təşkilatı tərəfdarlarından azərbaycanlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, şimali qafqazlı Səid Şamil, Aytən Namitok və digərləri alman məqamları ilə müzakirələrə cəlb olunurdular.

Almaniyanın sabiq Moskva səfiri Şulenburg da mühacirətdəki siyasətçilərdən faydalanmağı vacib sayırdı və o da səfirliyin müşaviri Nilgerlə birlikdə "Rusiya Komitəsi"nə daxil edilmişdilər. 1942-cı ilin aprelində Şulenburg Fransa, İtaliya, Balkanlar, Türkiyə və İsveçrədə yaşayan mühacirləri Berlinə dəvət etdi. Həmin ilin aprel sonu və mayın əvvəllərində Berlinin məşhur "Adlon" mehmanxanasında bir toplantı keçirildi. Toplantıda aşağıdakı şəxslər iştirak edirdi: Azərbaycanlı - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil Xasməmmədov və Fuad Əmircan; şimali qafqasiyalı - Səid Şamil, Heydər Bammət və Əli xan Qantəmir; gürcülərdən - Spiridion və Leo Kereselidze, Daşa Vaçanadze, Zurab Avaişvili v b. (395, s.68) Bu toplantının mühacirlərlə işbirliyi qurması baxımından böyük əhəmiyyəti vardı.

Qeyd edək ki, Hitler Almaniya mühacir təşkilat və qruplarla danışıqları əsasən iki nazirliyi vasitəsi ilə aparırdı: Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi. Xarici İşlər Nazirliyində bu işdə Şulenburg, Şərq Nazirliyində isə Rozenberq dayanırdı. Bəzi məqamlarda bu iki nazirliyin işi üst-üstə düşdüyündən ziddiyyətlər yaranırdı. Sonradan, Rozenberq Hitlerə şikayət etmiş, o isə "Xariciyyə Bakanlığına" işğal altındakı Sovetlər Birliyinin məsələləri ilə məşğul olmağı yasaqlayan bir təlimat vermişdi. (195, s. 210)

Şərq Nazirliyi üç əsas bölümdən ibarət idi: 1) siyasət; 2) idarə; 3) iqtisadi. Siyasi bölümün başında nazirliyin baş müdiri, Rozenberqin dostu Leybrandt dayanırdı. Bu siyasi bölüm aşağıdakı qaydada idarə olunurdu: "Baş siyasət" - Xarici İşlər Nazirliyindən Otto Brautidam tərəfindən idarə olunurdu. 2) "Ostland" dairəsi Xarici İşlər Nazirliyindən Peter Kleist tərəfindən idarə olunurdu; 3) "Ukrayna" dairəsi isə SS oberfüreri Vilhelm Kinkelin tərəfindən idarə olunurdu; 4) "Qafqasiya" dairəsini professor fon Mende idarə edirdi; 5) "Yerləşim" dairəsi "Ernst Vetsel" tərəfindən idarə olunurdu. Eyni zamanda, nazirlikdə "Mədəniyyət", "Mətbuat", "Gənclik" və "Qadınlar" dairələri də fəaliyyət göstərirdi. 1943-cü ilin yazında Leybrandt SS-dən işdən çıxarıldıqda onun yerinə SS generalı Verger

gətirilmişdi. Sovet Şərq xalqları mənsuqları və xüsusən qafqasiyalı və türk-tatarlarla ilgilənmək üçün yaradılmış irtibat dairəsi (almanca - "Mittelstelle"), və Sövdq dairəsi (almanca – "leitstelle") fon Mendeyə bağlı idilər. Bundan əlavə Şərq Nazirliyinə bir çox özəl dairə və institutlar da aid idi: "Qafqaz İnşa Dairəsi", "Şərq Araşdırma Mərkəzi", "Şərq Millətləri Mərkəzi", "Alman elminin Şərqə yönəldilməsi vəzifəsi". (395, s. 74)

Şərq Nazirliyində professor fon Mendenin başçılıq etdiyi SSRİ millətləri üzrə Baş İdarə fəaliyyət göstərirdi. Bu idarənin nəzdində isə Qafqaz işləri üzrə idarə yaradılmışdı. Burada Qafqazdan olan ayrı-ayrı xalqları əhatə edən - azərbaycanlı, gürcü, erməni, Şimali Qafqaz və Kalmık şöbələri vardı. Bu şöbələrin başlıca məqsədi müxtəlif sahələr üzrə gələcəkdə istifadə məqsədi ilə kadrlar hazırlamaqdan ibarət idi. Bundan ötrü Polşanın Keits şəhərində yığma düşərgə, Almaniyanın Vüsturau, Tsitenxorst və Vutzets yaşayış məntəqələrində qapalı tədris düşərgələri təşkil edilmişdi. Noyruppin şəhəri yaxınlığındakı "Vüsturau" düşərgəsində daha çox azərbaycanlılar yerləşdirilmişdi.

Qeyd edək ki, "Vüsturau" düşərgəsi 1942-ci ildən fəaliyyət göstərirdi və buraya gətirilən hərbi əsirlər milli mənsubiyyətlərinə görə seçilir və qruplaşdırılırdılar. Eyni zamanda düşərgədəki əsirlər ixtisaslarına görə qruplaşdırılırdılar və onlardan təbliğat, tibbi və sənaye sahəsində istifadə edirdilər. Bundan əlavə, əsirlər peşə və bacarıqlarına, təhsillərinə görə də iki - A və B qrupuna bölünürdülər. Daha qabiliyyətli və bacarıqlı olanları A qrupuna seçib açıq düşərgələrə göndəriridilər. Nisbətən zəif olanlara isə müvəqqəti işlərdəki adamlar kimi yanaşırdılar. (100)

Düşərgədəki komandanlığın yanında hər qrupun öz nümayəndəsi təyin olunurdu və qruplardakına görə məsuliyyət daşıyırdılar. Eyni zamanda qrup rəhbərlərinin vəsaiti ilə əsirlərə öz ana dillərində Almaniya haqqında dərslər də keçirilirdi. Açıq düşərgələrdəki əsirlərə Berlinə sərbəst gedib-gəlmək imkanı da verilmişdi və bundan ötrü onlar "Aysbeys" sənədi, sonradan isə ayrıca xaricilər üçün nəzərdə tutulmuş pasportla təmin edilirdilər.

Qeyd edək ki, mühacirlərlə Almaniya dövlətini işbirliyi qurulmasına türk generaları Nuru Paşanın, Əli Fuad Ərdənin və Hüsni Əmir Ərkilətin də ciddi təsiri olmuşdu. Məsələn, onların tövsiyəsi ilə Nentiq İdil (Volqa) tatarlarının sürgündəki lideri Ayaz İshaqi ümumi işə cəlb edilmişdi.

Azərbaycan legionlarının yaradılması ilə bağlı ABŞ-da nəşr edilən "Üçüncü Reyxin xidmətində olan xarici imkanlar" kitabında da maraqlı məlumatlar vardır. Müəllif yazır: "Türk legionlarının yaradılması ideyası Türkiyə ordusu Baş Qərargahının generalı Ərkilətə məxsusdur. Belə ki, 1941-ci ilin payızında Hitlerlə onun Şərqi Prussiya iqamətgahında görüşən generalın təklifi Hitleri maraqlandırmışdı. Türkiyəni öz tərəfinə çəkməyə çalışan Hitler 1941-ci ilin noyabrında Türkünstan legionunun yaradılmasına razılıq verdi. Alman ordusunun tamamilə məxfi olan 1941-ci il, 3 dekabr tarixli əmri ilə daha çox - müsəlman-

Qafqaz, gürcü və erməni legionları formalaşdırılmağa başladı. Sonradan müsəlman-Qafqaz legionu şimali-qafqazlı və azərbaycanlı olmaq üzrə iki yerə ayrıldı. 1942-ci ilin ortalarında onlara daha ikisi əlavə edildi: Krım tatarları və Povoljye tatarları. (292, s.250)

Lakin mühacirlərin Almaniya hökuməti təmsilçiləri ilə danışıqları heç də uğurlu getmirdi. Xüsusən, şimali qafqasiyalı, gürcüstanlı və azərbaycanlılar öz ölkələrinin müstəqilliyini irəli sürdüyündən almanlar tərəfindən qəbul edilmirdi. Belə olduqda, Azərbaycan təmsilçisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və şimali qafqazlı Səid Şamil Almaniya'dan çıxıb getmək məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin fon Mende çətinliklə də olsa, M. Ə. Rəsulzadəni müvəqqəti olaraq saxlaya bilmişdi.

Nəhayət, üzvləri Şərq Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunan və dörd Qafqaz millətindən hər biri üçün, bir də kalmıqlar üçün "milli komisiyonlar" təşkil olundu. Milli komisiyonlar dörd-beş nəfərdən, kalmıqlarınkı iki nəfərdən və şimali qafqazlılarınkı isə on nəfərdən ibarət idi. Hitler "Milli komitə" adını yasaqladığından mövcud qurumları "milli komisiyonlar" adlandırdılar. Sonradan təmsilçilər legionlara və mətbuata təsirlərinin az olduğunu görüb "milli komisiyonlar"dan istefa etdilər. Bəzi üzvlər komisiyonlarda qalsalar da, ciddi fəaliyyət göstərmədilər.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Almaniya'da M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə Milli Azərbaycan Komitəsi də yaradılmışdı.

M. Ə. Rəsulzadə bu münasibətlə yazırdı: "1943-cü ildir. İkinci Cahan hərbi əsnasında Alman Xariciyyə Nazirliyindən fon Şulenburgin (sonradan Hitlerə yapılan sui-qəsd işi ilə ilgili olaraq edam edilən) dəvəti üzərinə Berlində idim. Milli Azərbaycan Komitəsi təşəkkül etmişdi; bu komitə Milli Azərbaycan davasının əsaslarını alman məqamlarına qəbul etdirmək üzrə fəaliyyətə keçmişdi". (1, s.11)

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Azərbaycan Komitəsi bu proqramla mübarizə aparırdı: "Azərbaycanın milli haqlarını qorumaq, vətənin xilasını və istiqlalı üçün mübarizə etmək, qafqasiyalı millətlərin dostluqları və siyasətə bir yerdə yaşamaları üçün çalışmaq və Almaniya ilə sıxı surətdə işbirliyi təmin etmək". (139, s.26)

"Milli Azərbaycan Komitəsi"nin yaradılması azərbaycanlıları çox sevindirilmişdi. Azərbaycan legionerlərinə başçılıq edənlərdən mayor Ə. Fətəlibəyli Düdənginski M. Ə. Rəsulzadəyə aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərmişdi: "Mərhəbə, çox möhtərəm Məhəmməd Əmin! Əziz yurdumuz Azərbaycanın yorulmaz hürriyyət mücahidi olan Sizi cəbhədəki bütün əsgərlərimiz adından salamlayıram. Qəzetimizdə "Milli Azərbaycan Komitəsi"nin təşkil olunduğunu oxudum, bu məni çox sevindirir. Biz, cəbhədəki əsgərlər şübhə etmirik ki, Milli Komitəmizin üzvləri arasında hamımızca sevilən, legionumuzun qurucusu Babayev Beydullah da olacaqdır. Biz irəlidə də millətimizin hürriyyət və böyük

Almaniya uğrunda fədakarənə bir tərzdə döyüşəcəyiz. Cəbhədəki bütün əsgərlərdən Sizə salam. Sizə xoş səhhətlər dilərəm. Sizin Ə. Düdənginski Fətəlibəyli”. (1, s.12)

Milli təmsilçiliklərin mətbu fəaliyyətinə də geniş yer verilir. Legionlar üçün həftəlik dərgilər və düşərgə qəzetləri də yayımlanırdı. Mətbu orqanlar milli dillərdə və bəzən də iki dildə, yaxud almanca paralel nüsxələr şəklində çap edilirdi. Bəzi milli təmsilçiliklər hətta ədəbiyyat sahəsində də fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycanlılar, türküstanlılar Volqa tatarları öz aralarında ədəbi dərgilər və şer kitabları nəşr edirdilər.

Şərq Nazirliyinə bağlı olan bütün milli təmsilçiliklərin öz büdcələri də vardı. Qafqaz irtibat heyətlərinin büdcəsi - 300 000 markaya, hərbin sonlarında isə 600 000 markaya çatırdı. Ümumi işlərin görülməsində ayrıca fondlardan da faydalanırdı. Burada çalışanlara ayda 350-400 marka həcmində məaş verilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, almanlar hər vasitə ilə M. Ə. Rəsulzadədən faydalanmağa çalışırdılar. 1942-ci ilin oktyabrın 7-də M. Ə. Rəsulzadə ilə aparılan danışıqlar fayda vermədiyindən (çünki o, Azərbaycanın müstəqilliyi fikrini önə çəkirdi) o, Rumıniyaya - Buxarestə getmişdi. Almanlar onun getməsinə təəssüflənmiş, qalması üçün Drezden məktəblərinin birində müəllimlik təklif etmişdilər, lakin o, bununla da razılaşmamışdı. SS Mərkəzi dairəsi onu sonradan yenə aramış və işbirliyinə çalışmışdılar.

Beləliklə, M. Ə. Rəsulzadə ilə danışıqların alınmadığını və Milli Azərbaycan Komitəsində yalnız Hilal Münşinin təmsilçi olaraq Berlində qaldığını gördükdə almanlar X. Xasməmmədov qrupu ilə dialoqa başlamışdılar. Bu dialoqda azərbaycanlı “Qafqaz” qrupuna mənsub Fuad Əmircan, Abbas bəy Atamalıbəyov və Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli Düdənginski olmuşdu.

Lakin, M. Ə. Rəsulzadənin Hitlerə, onun ideya və baxışlarına münasibəti də mənfi olmuşdur. M. Ə. Rəsulzadə Hitlerin “millətçiliyi”nə münasibətini hələ 30-cu illərdə yazdığı məqalələrində aydınlaşdırmışdı. O, 1933-cü ildə yazırdı: “Hitlerçilik hər şeydən əvvəl kommunist demagogiyasına qarşı çıxış etmək üçün yaranmış bir ideyadır. O faşizm kimi öz müxaliflərindən diktatorluq fikrini götürmüş, lakin oradakı beynəlmiləçiliyi millətçiliklə əvəz etmişdir”. (196, s.224)

M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyada nəşr edilmiş “İstiqlal” qəzetindəki “Demokrasi və Sovetlər” məqaləsində isə faşizmə münasibəti belə açıqlanırdı: “Daxildə və xaricdəki düşmənlərinin qənaətinə, Hitlerizm, demokrasi rejiminin müxalifi olaraq iş başına gəlmiş, təsisinə başladığı idarə İtaliyada olduğu kimi, faşist diktatorluğu imiş.”(179)

M. Ə. Rəsulzadə sonrakı əsərlərində Almaniya dövlətinin İkinci Dünya hərbində yeritdiyi siyasəti tənqid edərək yazırdı: “1942 və 1943-cü illərdə Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinin dəvəti ilə digər Qafqazlı siyasi emiqrantlarla birlikdə Berlində getdiyim zaman biri mənfi, digəri müsbət iki şeyə şahid oldum. Hitler Almaniyaşının mövqeyi bütün milli məsələlərdə olduğu kimi, Qafqazya

məsələlərinə olan münasibətdə də mənfə idi. Berlindən milli mübarizəmizin əsaslarını tanımasını gözləmək əbəsdi. “Ali irq”in nəzəriyyəçiləri ilə Polşadakı, Ukraynadakı və işğal olunan başqa məmləkətlərdəki alman praktikləri ən kiçik ümidə belə yer vermirdilər. Üzərimizə düşən yeganə vəzifə milli haqlarımızı tanımayan və istiqlal davamızı tanımayan bir hökumətlə birgə fəaliyyətin baş tutmayacağını təsdiq edərək meydandan çıxmaqdı. Elə də etdik. 1943-cü il 5 avqust tarixli bir memorandum imzalayaraq Berlini tərk etdik”. (180, s.103)

Qeyd etdiyimiz kimi, Hitleri heç bir milli komitə maraqlandırmırdı. 1942-ci ilin avqustunda hərbi əsirlərinə uygulanacaq və onlarla ilgilənmə əsasında ortaya çıxacaq məsələlərin həll edilməsi üçün “Şərq Millətləri Mərkəzi” qurulsa da, (395, s.75) Hitler “İrtibat (rabitə) heyətləri”nə üstünlük verirdi. Çünki, Mərkəz texniki yardıma nəzarət edirdi, “irtibat dairələri” isə təbliğat, dərgilər, öyrədici kurslarla məşğul olurdu. M. Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar yazırdı ki, Hitler təşkil olunan milli legionlarla ordu qərargahı arasında rabitə vəzifəsini görən məhdud və müəyyən işlərlə bağlı “Rabitə (irtibat) heyətləri” (Əlaqə qərargahları - almanca: “Ferdinunqstablər) (195, s. 12) qurulmasını əmr etmişdi. Azərbaycan Rabitə Heyətinin başına da Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli - Düdənginski gətirilmişdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan legionerlərinə əvvəlcə qrup halında başçılıq edirdilər: Abbas bəy Atamalıbəyov, Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli-Düdənginski və Fuad Əmircan.

“İrtibat Heyəti”nin - Ferdinunqstabil hərbi, mülki və diplomatik şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Hərbi şöbəyə Ə. Düdənginski, mülki işə F. Əmircan, diplomatik sahəyə isə A. Atamalıbəyov rəhbərlik edirdi. Birinci iki şöbənin müxtəlif bölmələri vardı. Hərbi şöbədə hərbi əsirlərlə bağlı məsələlərə Rəhim Babayev, legion məsələlərinə polkovnik (albay) İsrailbəy İsrailov, xüsusi hissələrə (“SS-in milli birləşmələri”) İslam Əliyev baxırdı. Mülki şöbədə azərbaycanlı fəhlələr məsələsi bölməsinə Səbzəli Məmmədov, azərbaycanlı mütəxəssislər bölməsinə Cümşüd Məmmədov, radioveriliş bölməsinə Ənvər Qaziyev rəhbərlik edirdi. Diplomatik şöbə isə Xarici İşlər Nazirliyi ilə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi və azərbaycanlıların işlədiyi müxtəlif alman müəssisələrindəki problemləri həll etmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdi. (99)

Lakin Ə. Düdənginskinin fəallığı ilə “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” də formalaşırdı. Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin tərkibinə aşağıdakılar daxil idi: Ə. Düdənginski, Abbasqulu Abbasov, Vəli Ələkbərov, İslam Əliyev, Abbas bəy Atamalıbəyov, Rəhim Babayev, Ceyhun Hacıbəyli, Balakışiyev, Hacı Hacınski, Cahangirbəy Balakışiyev, Hacı Hacınski, Cahangirbəy Kazımbəyov, Cəlil İsgəndərli, İsrailbəy İsrailov, Ənvər Qaziyev, Məcid Qarsalanlı, Nuşibəy Zülqədərov, Cabbar Məmmədov, Cümşüd Məmmədov, Murbaxan Məmmədov, Səbzəli Məmmədov, Fərman Məmmədov, Orucov, Süleymanov, Zahid Xoyski, Fuadbəy Əmircan və s. (99)

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan legionunun əsas bazaları Polşa və Almaniya ərazilərində yerləşirdi. Sonralar isə legionu Polşanın Rodom

məntəqəsindən Fransanın cənubunda yerləşən Rodess şəhərinə köçürdülər. 1944-cü ildə Azərbaycan legionerlərindən Ə. Düdənginskiyin, İ. İsrailovun, R. Babayevin, T. Məmməd və Ə. Qaziyevin fəallığı ilə “İrtibat Qərargahı”nın (Ferbunduqştabin) Paris filialı yaradıldı. Paris filialına Nuşibəy Zülqədərov, Rza Tağıyev və Əlibəy Hacınski daxil oldular. 1944-cü ildə Parisin almanlardan azad edilməsindən sonra Paris filialı da buraxıldı. Azərbaycan legionunun bir hissəsi məhv edildi, bir hissəsi isə ingilis-amerikan qoşunlarına təslim oldu. (97)

Beləliklə, ayrı-ayrı xalqların nümayəndələrindən və hərbi əsirlərdən yararlanmağa o qədər də meylli olmayan Hitler getdikcə hərbi legionların yaranması zərurətini qəbul edirdi. Digər tərəfdən, hərbi əsirlərin çoxluğu və müharibənin davamlı xarakter alması da Hitleri belə addım atmağa məcbur edirdi.

VIII BÖLÜM

AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİ. MAYOR FƏTƏLİBƏYLİ DÜDƏNGİNSKİ. LEGİONERLƏRİN UĞURLU DÖYÜŞLƏRİ

Azərbaycan legionerlərinin başlıca qərargahı Polşa ərazisində yerləşirdi. Legionerlərin ümumi sayının 36 mindən 65-70 minədək olduğu göstərilməkdədir (82, s. 125)

Bütün legionerlər könüllü təklif edilmiş nişan şəklində qollarında öz vətənlərinin fərqləndirici atributunu gəzdirirdilər. (393, s. 36) Lakin, onlar alman forması geyməyə məcbur idilər. Legionerlərin sol qollarında üç rəngli bayrağımız və ay-ulduz həkk olunmuş fərqlənmə nişanı vardı. Bəzi hissələrdə isə papaqlarına əyri xəncər vururdular. (262) Bundan əlavə, almanlar ayrıca qafqazlılar üçün igidliyə görə I, II, III dərəcəli gümüş ulduzlar təsis etmişdilər. Eyni zamanda, aldığı yaranın dərəcəsinə görə də onlara gümüş və bürünc medallar verilir. Bundan əlavə, Ə. Fətəlibəylinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Birlik Məclisi tərəfindən 1944-cü ildə iki orden ilə də təsis olunmuşdu: “Azərbaycan İstiqlaliyyəti” və “Böz Qurd”. Hərbi döyüşlərdə xüsusi fərqlənənlər bu ordenlərlə mükafatlandırılırdı. Qeyd edək ki, bəzi alman zabitləri də bu ordenlərlə təltif edilmişdi (85).

Azərbaycanlı legionerlər alman dilini bilmədiyindən ayrıca tərcüməçilər qrupu da fəaliyyət göstərirdi. Qeyd edək ki, hələ 1942-ci ilin sentyabrın 7-də hərəsi 10 nəfərdən ibarət olan azərbaycanlı, gürcü, türkünstan dilli tərcüməçilər qrupu yaradılmışdı və onlara əlavə alman dili dərsləri keçirilirdi. (393, s. 69)

Legionerlər arasında dini-maarifçilik işini aparmaq məqsədi ilə Təbliğət Baş İdarəsi Drezden şəhərində “Molla kursları” təşkil etmişdi. Bu kurslarda SSRİ-dən olan bütün müsəlman xalqlarının nümayəndələri təmsil olunurdu.

1942-ci ilin 27 avqustunda legionlarda dini məsələləri tənzim edən xüsusi diviziya yaradılmışdı. Dini məsələlərə aid bütün işləri obermolla Cümabəyov tənzimləyirdi. O, həm də diviziya mollası səlahiyyətinə malik idi. Digər obermolla

Paşayev isə Azərbaycan legionlarına məsul idi. (393, s. 138) Bundan əlavə, onlara tabe olan hər bir taburda da obermollalar vardı. Azərbaycanlıların (eləcə də bütün müsəlmanların) ibadət vaxtlarında onlar hərbi təlimlərdən azad olunurdu. Eyni zamanda, azərbaycanlılara 1942-ci ilin dekabr ayında Qurban bayramının, 1943-cü ilin yanvarında məhərrəmliyin və 1943-cü ilin martında isə Novruz bayramının keçirilməsinə icazə verilmişdi (393, s. 138-139). Bundan əlavə, ölümlərin kəfənə bükülməsi, qıbləgah istiqamətində dəfn edilməsi, qəbirüstü daşının düzəldilməsi müsəlmanların ixtiyarına verilmişdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan legionlarında olan əsgər və zabitlər milli marşlarımızı, mahnılarımızı, vətən, millət duyğulu şerləri ifa edirdilər. Əsgəri legionerlərdən birinin yaddaşında həmin marşlardan biri belə qalmaqdadır:

Bombalar partlar, toplar guruldar,
Haydı əsgərlər, haydı irəli.
Haydı əsgərlər, Şərqə gedəlim,
Şərqin ellərini azad edəlim.
Şərqin elləri fəryad eləyir,
Hər zaman bizdən imdad gözləyir,
Haydı əsgərlər, haydı irəli (131)

Qeyd edək ki, azərbaycanlılar (eləcə də bütün müsəlmanlar) gürcü və ermənilərlə müqayisədə öz keçmişini və tarixlərini haqqında çox az biliyə malik idilər. Dini adət-ənənələrdən isə məlumatsızdılar. M. Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar, Azərbaycan legionerləri ilə Almaniyaadakı söhbətlərini belə xatırlayırdı: “Yeni nəsil öz dilində, deyə bilərik ki, tamamilə oxuyub-yaza bilir. Hamısı ibtidai məktəbləri bitirmişlər. Əsirlər arasında orta təhsil görənlər də az deyil. Müxtəlif ixtisaslı ali təhsillilərə də rast gəlinir. Müəllimlərlə həkimlər daha çoxdular. Mənim - Azərbaycanda məmləkətin idari və iqtisadi ehtiyaclarını ödəyəcək qədər bir neçə yüz ali təhsil görmüş gəncləriniz varmı? - sualına müsahiblərim əsəbi halda: - Siz nə deyirsiniz, yüzlərdən deyil, minlərdən danışın... Biz öz-özümüzü idarə edəcək bir vəziyyətdəyik! - deyə cavab verdilər. Ana dili ilə bərabər, əsirlər ruscanı da bilirlər, lakin çox zəif. Məsələn, ruscanı kifayət dərəcədə bilməyən rus dili müəlliminə rast gəldim. Bizə anladılar ki, ruscaya qarşı Qafqazda xüsusi bir müxalifət vardır... Sovet şəraiti və idarəsi ilə bağlı olaraq çox da yüksək səviyyədə olmayan ümumi məlumat və biliklərinə baxmayaraq, azərbaycanlı əsirlərin dini məsələlərdə tamamilə biliksiz olduqları nəzərə çarpırdı.

Azərbaycandakı yeni nəsil, deyə bilərik ki, dinə qarşı laqeyddir. Dini mərasim və ibadətlərdən ən bəsit şeyləri belə bilmirlər. Məmləkətdə məscidlər bağlanmışdır. Nə Ramazan, nə də Qurban bayramı sovet gənclərinə məlum deyildir. Azərbaycanda əsgidən çox böyük əhəmiyyətə malik olan bahar xalq bayramı – “Novruz” da dəbdən düşmüşdür. Azərbaycan, bütün Sovetlər Birliyi ilə bərabər yalnız Oktyabr inqilabının siyasi bayramlarını və bir də Azərbaycanın sovetləşdirildiyi günü qeyd edir. Yeni nəsil heç bir dua və namaz bilməz. (Çox

qüvvətli ailə ənənələrinin təsiri ilə adətləri yaxşı bilənlərə təsadüf olunur.) Kırım cəbhəsində əsir düşən azərbaycanlı kiçik yaşlı qızlar - bacılar namaz qılan nənələrini necə ələ saldıqlarından danışdırlar. Əsirlərdən bəziləri alman ordusuna legioner yazılmışdılar: bunlardan bir neçəsi faciəli bir hadisədən bəhs edirdilər. Bölük komandiri bir alman azərbaycanlılardan cəbhədə ölən arkadaşlarını İslam adəti ilə basdırılmasını tələb edirmiş. Onlar nə edəcəklərini bilməmiş, lakin alman əl çəkməmişdir. İsrar edən komandirin əlindən qurtulmaq üçün azərbaycanlı gənclər, nəhayət, bir çarə tapmışlar. Yeddi dəfə - “Ya Məhəmməd, ya Məhəmməd” - deyə bağıraraq arkadaşlarını torpağa tapşırıbmışlar. Bir başqa dəfə eyni növ məcburiyyətə düşərkən isə ölən arkadaşlarını “Arşın mal alan” operasından nəğmələr oxuyaraq basdırmışlar...(180, səh. 108-110; 180, 105-107)

Azərbaycanlı legionerlərin geyimi, qidalanması da Sovet ordusundakından olduqca yüksək idi. Aşağıdakı cədvəldə legionerlərə ayrılan ərzaq və qida məhsullarının miqdarı verilmişdir:

Alman silahlı qüvvələrində legionerlər	Legionerlər		Drezden hər.kom. 15.05.45	Berlin hər. Kom.-lar 21.10.1941
	20.12.41	20.05.45		

Çörək	214	321	250	300
Ət	-	29	20	20
Yağ	10	19	7	7
Pendir	9	9	-	-
Qənd	21	32	15	15
Marmelad	21	25	-	-
Nehrmittel	14	21	15	30
Şəkər tozu	4	-	-	-
Kartof	714	1214	500	400
Tərəvəz	161	161	-	-
Duzlu kələm	20	39	-	-
İçkilər	4	4	3	5
Duz	15	25	13	13

(393, s. 178)

Qeyd edək ki, hər bir taburun ayrıca adı, yaxud nömrəsi vardı: “Aslan”, “İgid”, “Dönməz”, “Bərqman”, “Cavadxan”, 817, 818, 819 və s.

Bəzi taburlar Polşadakı Yedlino ərazisində formalaşırdı. Taburların şəxsi həyatı isə Malkino və Deblin düşərgələrində təlim keçmiş hərbi əsirlərdən ibarət idi. Sonradan legionun Qərargahı Fransanın cənubuna, Rodes şəhərinə köçürüldü.

Qeyd edək ki, Aslan (804-cü) taburu, 1942-ci ilin mayından formalaşdırılmağa başlamışdı. Taburun komandiri alman Qloger, müavini Ə. Düdənginski idi. Bu tabur Krasnodar ərazisindəki döyüşlərdə fəallıq göstərmişdi.

Sonradan Fransa ərazisinə, oradan isə Şimali İtaliyaya köçürülmüşdü. 1945-ci ilin aprelinə ABŞ hərbi hissələri taburun bir hissəsini əsir götürür. (98)

“İgid” taburu Sevastopol şəhəri istiqamətində döyüşmüş, sonra Rumıniya və fransaya aparılmış, 1945-ci ildə ingilis-amerikan qoşunlarına əsir düşmüşdü.

“Dönməz” taburu 1942-ci ildə Ukraynanın Priluki şəhərində yaradılmış və Qafqaz cəbhəsində vuruşmuşdur. Tamanda, Xarkovda, Kirovoqradda və Odessada “Dönməz” sovet ordusuna qarşı döyüşlərdə fəallıq göstərib. Varşava üsyanının yatırılmasına da həmin tabur cəlb edilmişdi. (98)

818-ci tabur da 1942-ci ildə yaradılmış və Qərbi Ukraynada, sonradan Polşa ərazilərində sovet ordusu hərbi hissələrinə qarşı vuruşmuşdur. Sonradan tabur Fransaya gətirilmiş, müharibənin sonlarında onların bir qrupu müttəfiq qoşunları tərəfindən tərk-silah edilib sovet qoşunları komandanlığına təhvil verilmişdi. (98)

819-cu tabur isə əsasən Polşa ərazisində döyüşlər aparırdı. Bəzi hallarda keşikçi funksiyasını yerinə yetirən tabur 1945-ci ildə sovet ordusu hissələri tərəfindən dağıldı. (98)

Azərbaycanlı legionerlər döyüşlərdə əsl qəhrəmanlıq göstərirdilər. Azərbaycanlı köntüllülərin ilk uğurlu döyüşlərindən biri Qafqaz bölgəsində Qaraçay türklərinin yaşadığı ərazilərdə olmuşdu. Ruslara qarşı vuruşan azərbaycanlı əsgərlər ilk azad etdikləri kəndin adını “Zəfər kəndi” qoymuşdular. Bu döyüşdən sonra azərbaycanlı əsgərlər yüksək rütbəli alman zabitanın təşəkkürünü qazanmışdılar. Döyüşlərdə xüsusilə fərqlənən Fətəlibəyli Düdənginski böyük şücaət göstərən azərbaycanlı və Qafqasiyalı türk dəstələrinə belə müraciət etmişdi: “Qardaşlarım, bu qarlı dağların ardında bizi səbirsizliklə gözləyən milyonlarca gözləri yaşlı əsir türk qardaşlarımız vardır. Onları qurtarmaq bizə namus borcumuzdur, irəli...” (398, s. 2)

Dəstəyə başçılıq edən alman zabiti Şarnberq bu qəhrəmanlıqdan vəcdə gələrək “bravo-əhsən, aslanlar” söyləmiş və məhz həmin döyüşçülərin çoxunun toplandığı taburu “Aslan” adlandırmış, Fətəlibəyli isə tabur komandiri olmuşdu. Qafqaz cəbhəsindən Krıma çəkilərkən yetmiş azərbaycanlı mücahidlə birgə alman albayı Şarnberq də şəhid olmuşdu.

Azərbaycanlı legionerlərdən biri Qafqaz uğrunda - Vətənlərini bolşevizmdən və rus əsarətindən xilas etmək üçün apardıqları döyüşü, onların yerli əhali tərəfindən necə qarşılınmasını belə xatırlayırdı: “Almanlar dağlıların daxili işlərinə qətiyyətlə müdaxilə etmədilər. Dağlılar da özlərinin ənənəvi qonaqpərvərlik nəzakəti ilə almanları əzizləyir, hətta onları milli və dini bayramlarına dəvət edirdilər”. (177, s. 64)

Azərbaycanlı legionerlərin uğurlu döyüş əməliyyatları tez-tez olurdu. Bu uğurlar azərbaycanlılarla almanların münasibətlərini daha da yaxınlaşdırırdı. Azərbaycanlı legionerlər xatırlayırdı: “Böyük bir qəsəbədə dayandıq. Təsadüfən “Aslan” taburu komandanı, həmçinin, çadırını eyni məntəqədə qurmuşdu. Minbaşı Elxan bəyin ziyarətinə getdim. Dostum mənim üçün bir səhra ziyafəti təşkil etdi.

Fəqət bu halda taburun radioçuları sol cinahda bütöv bir alman diviziyasının dəmir məftillərə alındığını bizə xəbər verdilər. Ruslar ani bir basqın etmişdilər. O saat Elxanla baş-baş verərək, vəziyyəti müzakirə etdik və silahdaşlarımızı xilas edəyim, - deyə qəti bir qərara gəldik. Mən təcili geri döndüm. Bir neçə saat sonra hər iki taburumuz hücum keçdi. Hazırladığımız plana görə, düşmənin dəmir məftilləri iki tərəfdən qıracaq və rusların özləri dəmir məftillərə alınacaqdılar. “Timur” və “Aslan” taburlarımız ildırım sürətilə irəlilədilər. “Allah, Allah” sədası rus torpağını bir daha titrətdi. Bütün bir ehtiyat ordu basqın edirdi sanki. Təbii, almanlar da bir qəhrəman kimi vuruşurdu. Ruslar iki atəş arasında qalaraq, xeyli itki verdilər. Sağ qalanlar isə fərarilik etmək istəyirdilər. Fəqət onların da sinələrinə türk süngüləri saplandı. Qəhrəmanlarımız həm süngü işlədir, həm də hayqırırdılar: - Türküstan naminə, Qafqaz naminə, Krım naminə, İdil-Ural naminə, Türklər naminə, İnsanlıq naminə... Bəli, bütün bu döyüşlər türklük və insanlıq naminə edildi. Ruslarla bərabər döyüşmək istəməyən və “yoldaş” deyərək uğrayan soydaşlarımız, ruslara qarşı döyüşlərdə bir aslan kimi kükrədilər. İşin sirri harda idi? Bəlli deyildir. Milli idealları uğrunda döyüşə girən bütün övladlarının ümumi və tarixi bir adları vardır: “Aslan”. (7, s.95-96)

Azərbaycan legionerlərinin cəsarətli və qorxmaz olduğunu döyüşlərdəki şücaətini sübut edən bir başqa xatırlamada isə göstərilirdi: “Taburumuz yenidən təşkil edilmişdi. Nizami soydaşlarımız ruslarla bir an əvvəl qarşı-qarşıya gəlmək istəyirdilər. Fəqət bağlı olduğumuz alman diviziyasının komandanı bizim cəbhə arxasında gözləməmizi əmr etdi. Yəqin ki, bizə etimad etməyirdi. Nə edə bilərdik. Almanların “Bəfexi, ist bəfexi” (əmr-əmrdir) sözlərini xatırladıq və gözlədik. İki gün sonra ruslar cəbhə arxasındakı bir təpə ətrafında paraşütcülər endirdilər. Bundan daha yaxşı bir fürsət ola bilməzdi? Heç bir əmr-filan gözləmədən hərəkətə keçdik. Mən rusları tələyə salmaq üçün plan hazırladım və onu sübut etdirməyə başladım. Rus dilində yaxşı bilən bir soydaşımız rus komandirinin əleyhinə bu - sözlərlə xitab etdi: - Bizim də hissəmiz almanların işğal etdikləri məntəqələrdə fəaliyyət göstərmək üçün göndərilmişdir. İki gün öncə bütöv bir alman birliyini məhv etdik və alman əsgərlərinin hərbi paltarlarını geydik. Bu hərbi paltar hiyləsi ilə daha böyük alman birliklərini tələyə salacağıq. Haydı, bizim qərgahımıza doğru gedəyin. Edəcəyimiz bir çox işlər var.

Paraşütcü birliyinin komandanı öz əsgərlərini başsız buraxaraq bir neçə nəfər zabit ilə bərabər bizim qərgahımıza qədər gəldi. Budur, mən də onun belə bir ağılsızlıq etməsini istəyirdim. Tez özünü və zabitlərini yaxaladım. Başsız qalmış əsgərlərini isə bir güllə belə atmadan əsir aldım”. (177, s.98-99)

“Onlar türklərdir” xatirə kitabında azərbaycanlı legionerlərin döyüşdəki qəhrəmanlığı belə təsvir olunurdu: “Artıq alman komandanlığının etimadını qazanmışdıq. Bizi cəbhəyə göndərdilər. Mənəviyyatımız bir daha möhkəmlənmiş oldu. Diviziya komandanlığı qəsəbəyə doğru gələn hər iki yolu müəyyənləşdirdi və yeni bir hücum planı hazırlamağa başladı. Diviziya komandiri əmr verdi, hazırlıq

işlərimizi bir gündə qurtardıq və ertəsi gün hələ tamamilə təmizlənməmiş olan minalı yollar arasından hücumla başladıq. Ruslar çaşmışdılar. Buna baxmayaraq, üstünlük bunların tərəfində olduğuna görə yerlərini tərk etmək istəmirdilər. Dəhşətli bir döyüşdən sonra əsgərlərimiz irəlilədilər və düşmənlə üzbəüz vuruşmağa başladılar. Döyüş şiddətləncə, Stalin strategiyasının yeni bir formasının şahidi olduq. Rus topçuları bütün döyüş sahəsini topa tutdular və artıq biri digərinin sahəsinə daxil olmuş hər iki tərəfin qüvvələrini ləğv etmək istədilər. Bu halda üçlü təyyarə eskadrası yardımımıza gəldi. “Messer”lər düşmən batareyasını bir neçə dəqiqədə susduraraq, rəsmi keçid etmiş kimi döyüş sahəsi üzərindən uçub keçdilər. O dəqiqə maşınların səs və gurultuları da düşməni vahiməyə saldı. Ruslar artıq məğlub olmuşdular. Biz düşmənlərdən bir qismini məhv edərək bir xeyli irəliləmiş və döyüş həyəcanı içində iki düşmən qüvvəsinin arasına soxulmuşduq. Qırmızı həriflər fürsət tapıb hər iki tərəfdən üzərimizə hücum etdilər. Dərhal süngülərimizi taxdıq və rusların “ura” bağırıclarına qarşı “Allah” - deyərək hayqırdıq. Türkün “Allah, Allah” sədası qarşısında rusun “ura” bağırıcları elə sönlük və zəif idi ki... Bu qanlı döyüşdə ruslar məğlub oldular, bir çox rus zabiti və əsgərlərini əsir aldıq. Diviziya komandanı bütün yüksək hərbi rütbəliylərlə bərabər bizi təbrik etməyə gəldi. Soydaş aslanlarımızı alman dostlarımıza təqdim etdim və yeni hərbi formaları ilə əsgəri çar ordularını andıran rus əsgərlərini də onlara göstərdim. Dostlarımız və düşmənlərimiz dərin bir heyrət içində idilər. Çünki, rusları məğlub etmiş olan aslanlar, dünən “yoldaş” deyərək həqarət etdikləri türk uşaqları idi. Almanlar heyrət edirdilər. Çünki, hünər göstərən həmin əsgərlər dünənə qədər “Untermanş” (“ən aşağı adam”) - deyərək onların istehza etdikləri əsirlərdi”. (177, s. 99-102) Azərbaycan legionerlərinin döyüşlərdəki fədakarlığı alman hərbi komandanlığı tərəfindən lazımınca qiymətləndirilirdi. Keçmiş legionerlərdən biri ilk keçirdikləri uğurlu döyüşü belə xatırlayırdı: 1942-ci ilin yanvar ayında Polşanın Yedlino şəhərində toplanmış 7000 qafqaziyalılardan mürəkkəb əsgəri birlik - 804 saylı tabur (bu tabur sonradan əsasən azərbaycanlıların adı ilə bağlandı) alman minbaşısı Qlogerin rəhbərliyində Qafqasyaya göndərildi. Taburumuz “Mostovoy” bölgəsinin “Çubinski” kəndinə daxil oldu. Burada 4-cü alman dağ alayı ilə birləşərək hərəkət əmrini aldı. Avqustun 26-da səhər saat 4-də minbaşısı Qlogerin əmrinə taburumuzun 2 və 4-cü bölükləri ilə bir alman dağ alayının köməyi ilə hücumla keçdik. Kəndlərə iki yüz metr qalmış komandiri Xasay taqım komandirlərinə son əmrlərini bildirdi. Buna uyğun hücumla keçdik... Bizim vuruşmamıza şahid olan alman dağ bölüyünün komandiri Moritz bunları söylədi: “Məni 4-cü dağ alay komandiri general N. Braun sizin hamınızdan raport yazmaq üçün bura göndərdi. Vuruşmağınızı gördüm, heyran qaldım. Əsgəri məktəbdə ikən türklərin hərbi meydanında şücaətli vuruşduqlarını oxumuşdum. Bu gün sizi gördükdən sonra buna şahid oldum. Raportum sizi mədh edən sətirlərlə dolacaqdır” (135, s. 25-26).

Belə uğurlu döyüşlərdən sonra alman yüksək komandanlığının xüsusi təbriki də oxunurdu. Təsadüfi deyildi ki, 1942-ci ilin oktyabrında Şərq könüllü birliklərinin komandanı general Köstrinq “Bahovisko” bölgəsində 804-cü taburun bütün döyüşçülərini toplayıb demişdi: “Sizin yeni bir qəhrəmanlığınızı daha duyduq, çox sevindim və sizi xüsusi olaraq təbrik etmək üçün buraya qədər gəldim. 804 sayılı taburun buraya göndərilməsinin səbəbi, sizə olan etimadımızı bir daha gücləndirmək üçündür. İndi biz qafqaziyalıların rüslərə qarşı almanlardan daha yaxşı çarpışmaq qüdrətində olduğunu anladıq. Yaşasın vətən uğrunda çarpışan qafqasya qəhrəmanları!” (403, s.25-26).

General Köstrinq axşam ziyafətində isə tərifli sözlərini belə yekunlaşdırmışdı: “Mən uzun illər Moskvada hərbi attaşə olaraq çalışdım. Bu etibarla sizləri yaxşı anladım. Baş komandanlığa da, qafqaziyalıların yalnız indi deyil, 100 ildən bəri vətənləri üçün vuruşduqlarını söylədim və bu ölkə övladlarının şücaətini tərif etdim” (403, s. 25-26).

Azərbaycan legionerlərinin yüksək döyüş bacarığı və qorxmazlığı haqqında Berlində çap edilən “Sıqnal” qəzetində də çoxlu məlumatlar dərc olunurdu: “Aslan sözünün azərbaycanca mənası şir deməkdir. 1943-ci ilin yazında, bu söz bütün Kubanda şərəf və qəhrəmanlıq rəmzinə çevrildi. Cəbhənin bu bölgəsindəki döyüşlərdə fərqlənən mayor Fətəlibəylinin başçılıq etdiyi Azərbaycan taburu döyüşçülərini “Aslan” adlandırdılar. Mayor isə indinin özündə belə həyəcanını gizlətmədən bu qəhrəman günləri xatırlayır. Yüksək şərəf rəmzi hücum nişanıdır. Yalnız əlbəyaxa döyüşdə müstəsna bacarıq və kişilik göstərənləri həmin nişanla təltif edirlər. Kuban çöllərində azərbaycanlı döyüşçüləri şərqli könüllülərdən birinci olaraq ilk belə hücum nişanlarına layiq görüldülər. Belə nişanlardan biri mayorun da döşündən asılıb”. (344, s.4)

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan legionerlərinə əvvəlcə qrup halında başçılıq edilsə də, (A. Atamalıbəyov, F. Əmircan və Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski) burada daha çox fəallıq göstərən Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski idi.

Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski əslən Naxçıvanın Şərur rayonundandır. O, 1908-ci il iyunun 12-də Şərurun Düdəngə kəndində anadan olmuşdur. Ata-babaları məşhur Səfəvi nəslinə mənsubdur. “Əlincə yaddaşı, Naxçıvan, 1914-1992” kitabında bu haqda maraqlı məlumatlar verilmişdir: “Arpaçayın sol sahilində məskunlaşan səfəvilərə (Səfiyəvlərə) gəldikdə, bu tayfanın nümayəndələri də dövlət aparatlarında mövqe sahibləri olmuşlar. Qəza rəislərinin əksəriyyəti səfəvilərdən ibarət idi. Səfəvilər nəslində Nəso xan ləqəbi ilə tanınmış İsmayıl xan bir qayda olaraq qəzanın mirabı seçilirdi. 1914-1915-ci illərdə onu bir neçə dəfə şəxsən görmüşdüm, boy-buxunlu, saqqallı kişiydi. Səfəvilər 1920-ci ildən etibarən xeyli zəifləmiş, mülkləri dağılmış, özləri də pərən-pərən düşmüşlər. Səfəvilərin nümayəndəsi Teymur bəy ömrünün sonunadək Şərur Qəza İcraiyyə Komitəsinin katibi vəzifəsində işləmişdir. Tağı bəy Baş Nəraşen natamam orta məktəbində rus dilini tədris etmişdir. Allah rəhmət eləsin, mən də ondan dərs almışam.

Səfiyəvlərdən Əbdürrəhman (Abo) Fətəlibəyov İsmayıl xanın (Nəso xanın) nəvəsi idi. Qərək, İsmayılın övladları - Bəhlul xanı, Beytulla xanı, Rəşid xanı sovet hökuməti zülmə düşər etdi, axırına çıxdı. Beytulla xandan başqa, hamısı məhv oldu. Səfəvilərin həm də Dərələyəzdə yaşayan Vəkilovlarla qohumluğu vardır. Səfiyəvlər sülaləsində qalan nəslin az bir qismi hazırda Baş Nəraşendə - Cəlilkənddə məskundur. Bu sülalənin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri də uzun illər ictimaiyyətimizə Vətən xaini kimi təqdim olunan Əbdürrəhman (Abo) Düdənginskidi. Mən Abonu üç dəfə görmüşəm. Kəlbəli xan ona oxşayırdı. Olduqca cəsur, mərd adam idi. Hakimiyyətə gəlmiş yeni təhsil görməyən, amma vəzifədə olan adamları incidirdilər. 1929-cu ildə Abonu (Əbdürrəhmanı) komsomol sıralarından xaric edəndə, gənc Əbdürrəhman ona amansız mövqə tutanlar qarşısında əsəblərini cilovlaya bilməyib ağlayır və deyir ki, mənə atama görə cəzalandırırınsınız, axı, mən onu görməmişəm, Allahın himayəsində böyümüşəm. Tənələyə, təhqirlərə dözməyən yeniyetmə kəndi gizləncə tərki edib Tiflisə gəlir. Tiflisdə hərbi məktəbdə oxuyan Əbdürrəhmanla tez-tez görüşürdük. Zaqafqaziya Kommunist Universitetində oxuyan naçıvanlı tələbələrin yanına vaxtaşırı gəlirdi, tələbə dostum Hüseyn Mahmudovla dostluq edərdi. Gözündə daim kədər var idi, doğma kəndində verilən mənəvi əzablar ona rahatlıq verməzdi. Zavallı bilmirdi ki, qohumlarının qarşılaşacağı müsibətlər hələ irəlidə idi. Açıq danışmağı sevirdi, düz sözün aşiqi idi. Qətiyyətlə deyirəm: o heç zaman el-obasına, doğma xalqına dönük çıxma bilməzdi. Hər zaman bu fikirdə olmuşam”. (105, s.121-122)

Ə. Fətəlibəyovün atası Əli bəy Fətəlibəyli Naxçıvanın Şərur rayonunun Düdəngə, Zeyvə kəndlərinin bəyi olaraq hörmətli, tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Əli bəy çar Rusiyasının vaxtında Türkiyə, sonralar İrəvan quberniyasının sərhədi boyu zabiti kimi xidmət etmişdir. İrəvan quberniyasında olan vaxt zabitlər yığıncağında bir rus zabiti müsəlman dininə istehza etdikdə, Əli bəy qılıncı ilə rus zabitini vurmaq istəmişdir. Oradakı zabitlər Əli bəyi sakitləşdirmişlər. Bir ay sonra Əli bəyi zəhərləyib öldürdülər. Böyük oğlu Qulam (Əbdürrəhman Fətəlibəyovün qardaşı) xatırlayırdı: “Biz gələnin günün sabahı zabitlər yığıncağında axşam yeməyindən sonra ağam özünü pis hiss elədi, gecə yarısında keçindi. Bu xəbər çatan kimi qaşını Nəsrulla xan bir neçə nəfərlə hərbi hissəyə gedərək Əli bəyin cəsədini gətirib Düdəngədə dəfn elədilər. Bu yolla Əli bəyi 1910-cu ildə zəhərləyib öldürdülər”. (148)

Atası belə faciəli surətdə öldürüləndə Əbdürrəhman bəyin iki yaşı vardı. F. Düdənginski gənc yaşlarında əsgər getmiş, hərbi piyada məktəbini bitirmiş, (124) Azərbaycan diviziyasında zabiti olmuşdur. 1935-1936-cı illərdə Moskva Hərbi Akademiyasına oxumağa göndərilmişdir. 1937-ci ildə Bakıda məzunluqda olarkən əmisi Əhməd bəyin məsləhəti ilə Leyla xanım Qaziyeva ilə evlənmişdir. Məzunluq qurtardıqdan sonra həyat yoldaşını, qayınasını özü ilə Leninqrada

(indiki Sankt-Peterburq) aparmış və 1940-cı ilə qədər burada yaşamışlar. 1938-ci ildə Leninqradda ilk övladı Əli anadan olub.

Qeyd edək ki, Ə. Düdənginski olduqca bacarıqlı bir zabit idi. O, 1939-cu ildə Finlandiya müharibəsində iştirak etmiş, “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdur. O, bir müddət Leninqrad dairəsi qərargahında 6-cı şöbənin rəisi işləmişdir. 1940-cı ildə Sovet ordu hissələri Pribaltika respublikalarını işğal etdikdən sonra Ə. Düdənginski Riqada yerləşən hərbi qərargaha göndərilmiş, orada almanlara əsir düşmüşdür.

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə də Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskiyə yüksək qiymətləndirir və onunla ilk görüşünü belə xatırlayırdı: “Hərərətli və anlayışlı bir əsgərlə qarşılaşmışdım. Milli davanın əsaslarını və mücadilə kadrosunun proqramını məndən duymuş, məmnun olmuşdu. Milli Azərbaycan Komitəsi, nasist alman məqamlarına məram anlada bilmədi. Hitler “heç bir komitə istəmirəm” demiş, təşkil olunan milli legionlarla ordu qərargahı arasında rabitə vəzifəsini aparan məhdud və müəyyən işlərlə bağlı olan “Rabitə Heyətləri” (Əlaqələr heyəti) qurulmasını əmr etmişdi. Azərbaycan Rabitə Heyətinin başına da mərhum Fətəlibəyli gətirilmişdi.

İş bu şəkil alınca, mayor Fətəlibəyliyə müvəffəqiyyətlər təmənna edərək, fəaliyyət sahəsindən çəkilməmiş və milli əsaslarımıza sadıq qaldığı müddətə, onu mənən dəstəkləyəcəyimizi vəd etmişdik”. (178, s.11-14; 181, s. 64).

Sonralar SSRİ-nin Müdafiə Naziri olmuş, bir zamanlar Ə. Fətəlibəyli ilə birgə Baş Qərargahın Akademiyasında oxumuş Sovet İttifaqı Marşalı A. Qreçko yazırdı: “O, heyrətedici bir aydın ağıla və təhlil düşüncəsinə malik idi. O, anadangəlmə komandir idi. Hərbi taktika məsələlərində bizim heç birimiz onunla müqayisə oluna bilməzdik”. (12, s. 105)

Mühacirət illərində sovet rejiminə qarşı ideoloji mübarizə aparmış, “Hakimiyyətin texnologiyası”, “Partokratiya”, Stalin və Beriya haqqında kitablar müəllifi kimi tanınmış, əslən çeçen millətindən olan Əbdürrəhman Avtorxanov Ə. Fətəlibəylini belə dəyərləndirirdi: “Hardasa 1943-cü ilin ortalarında, mən Berlində Vermaxtın Ali Komandanlığının (OKV) qəbulunda qafqazlı görkəmində, sovet hərbi əsiri zabiti formasında olan (xarici görkəmindən hiss edilirdi ki, o, düşərgədən yenidən azad olunub) bir nəfərlə qarşılaşdım. Hiss olunurdu ki, həmin şəxs fikirlidir, daxili qayğıları ilə məşğuldur və taleyin ona nə hazırlayacağını düşünür. Qəbul otağında adamlar çox idi və bir qədər tərəddüddən sonra mən ona yaxınlaşıb qafqazlı olub-olmadığını soruşdum. Gözlənilməz sualdan o, səksəndi və cavab vermək əvəzinə eyni sualla da mənə müraciət etdi. Mən özümü təqdim etdim. O da özünü təqdim etdi: keçmiş sovet ordusu mayoru, azərbaycanlı Əbo Düdənginski. Həmin vaxtdan bizim dostluğumuz başladı. İnanıram ki, Abonu ömründə bir dəfə görənlər, bu qeyri-adi insanı heç zaman unuda bilməz. Onun şəxsi ünsiyyəti, onun şahzadəliyi, onun çətinliyə düşən hər şəxsə köməyə hazırlığı

hamını heyran edirdi. Onun bu xarakterindən “NKVD” qatili, onu öldürməyə göndərilmiş Mikayıl İsmayılov da istifadə etdi.

Abo Düdənginski (mən heç vaxt ondan əsl familiyasını soruşmurdum - Düdənginskidir, yaxud Fətəlibəylidir) hərbi əsirlər düşərgəsindən azad edildikdən sonra OKV (Ali Baş Komandanlıq) ona Azərbaycan legionlarına komandanlıq etməyi təklif etdi. (Almanlar şərq xalqlarından belə legionlar yaradırdılar: Türkünstan, Azərbaycan, erməni, gürcü, şimali qafqazlı və s.)... Abo doğma Azərbaycanını ürəkdən sevirdi, lakin şovinst deyildi. O, alovlu və inamlı Qafqaz patriotu idi. Qafqaz bu gün çox ağır və kədərli günlərini yaşayır. İnanıram ki, bizim ümumi Qafqaz evimiz qardaşlıq dünyasına qaydacaq və bu, Fətəlibəyliyə qoyulan ən yaxşı heykəli olacaq”. (206, s.59-60; 205)

Ə. Fətəlibəylinin Azərbaycan İrtibat Qərargahına gətirilməsini və bu işə rəhbərliyini keçmiş legioner Məhəmməd Kəngərli belə xatırlayırdı: “O, Azərbaycan legionunun layiqli mövqeyini nümayiş etdirmək üçün legionun cəbhəyə göndərilməsini alman məqamlarına tövsiyə etmiş və sonradan cəbhələrdə qızillara qarşı mücadilədə göstərmiş olduqları üstün bacarıq və qəhrəmanlıqlardan dolayı alman məqamları tərəfindən “Aslan” adı verilən 804-cü tabur ilk dəfə olaraq 1942-ci ildə Qafqasya cəbhəsinə sövq edilmişdi. Gecəni gündüzə qataraq çalışmanın nəticəsində qısa bir zamandan sonra bütün hazırlıqları tamamlanan beş azəri taburu da 17-ci alman ordusuna bağlanaraq cənub cəbhəsindəki savaflarda, xüsusən Kırım cəbhəsində böyük bacarıqlar göstərmişdilər”. (144)

Keçmiş legionerlərdən Əflən Muğan da Ə. Fətəlibəylinin alman hərbi dairələrində böyük nüfuza malik olması ilə bağlı maraqlı məlumatlar çap etdirmişdi. O, yazırdı ki, komandiri olduğum birinci taburu əslən ruslardan ibarət olan Don kazaklarının təşkil etdiyi birliklərə birləşdirmək istəyirdilər. Lakin Berlinə gedib Ə. Fətəlibəyliyə problemi çatdırdıqdan sonra o, qısa bir zamanda hər şeyi bizim xeyrimizə həll etdi. (109, s. 13-14) Bu onun alman hərbi komandanlığında yüksək əlaqələrinin olduğunu göstərirdi.

Ə. Fətəlibəylinin döyüşlərdəki cəsurluğu, qəhrəmanlığı haqqında legioner Şamil Atabəy yazırdı: “1942-ci ilin ortalarından başlayaraq Fətəlibəyli legionerlərlə birlikdə cəbhədə idi. Qısa bir vaxtda Fətəlibəylinin başçılığı altında olan legionerlərin qəhrəmanlığı almanları heyrətə gətirirdi”. (215, s. 61-62)

Mayor Ə. Fətəlibəyli Düdənginskinin Almaniyadakı fəaliyyətinin ən mühümü onun Azərbaycan Konfransını təşkil edib keçirməsi oldu. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Mərhum, üzərinə aldığı vəzifəyə başlarkən Rabitə Heyətinin yanında bir təbliğat təşkilatı da vəucuda gətirmiş, bu məqsədlə, 6 qasım (noyabr) 1943-də Berlində bir Qurultay çağırılmışdı. Qurultayın Fətəlibəylinin raporu üzərinə qəbul etdiyi qərar surəti milli ana prinsiplərə uyğun bir şəkildə qələmə alınmışdır”. (118, s.12)

Qeyd edək ki, 1943-cü ilin noyabrın 6-11-də Berlində Azərbaycan “Milli Birlik” Məclisinin təşəbbüsü ilə çağırılan Azərbaycan Qurultayının böyük

əhəmiyyəti oldu. Belə ki, digər xalqların mühacir və legionerləri arasında ilkin olaraq azərbaycanlılar öz qurultaylarını keçirdilər.

IX BÖLÜM

1943-CÜ İLDƏ BERLİNDƏ MİLLİ AZƏRBAYCAN QURULTAYININ KEÇİRİLMƏSİ. QURULTAYIN QƏBUL ETDİYİ QƏRARLAR

1943-cü ilin noyabrın 6-da Almaniyanın Berlin şəhərindəki “Kayserof” mehmanxanasında Milli Azərbaycan Qurultayı keçirildi. (8) Azərbaycan Milli Qurultayının keçirilməsində əsas təşəbbüskar Ə. F. Düdənginski idi. Belə ki, o, Almaniyaadakı müxtəlif azərbaycanlı qurumların nümayəndələri ilə danışıqlardan sonra, həmin qrupların birləşdirilib vahid orqan yaradılması ideyasını Vermaxt qərarlarında irəli sürür və bu fikir qəbul edilir. (Qeyd edək ki, həmin vaxt Almaniya Milli Azərbaycan Komitəsi, Gənc Azərbaycanın Millətçilər Qrupu və digər qruplar vardı). SSRİ-yə və bolşevizmə qarşı yönələcək bu birləşmədən Almaniya dövləti də öz maraqlarına uyğun faydalanmaq istəyirdi. Bu məqsədlə də Almaniya hökuməti Azərbaycan Milli Qurultayının keçirilməsinə şərait yaratdı. Avropanın müxtəlif ölkələrindən dəvət olunmuş azərbaycanlılar, cəbhələrdən, döyüş bölgələrindən gələn əsgər və zabitlər, qonaqlar Milli Azərbaycan Qurultayının keçirildiyi ilk günü salona toplaşmışdılar. Mehmanxana salonu çoxlu sayda adamlarla dolmuşdu. Salon üçrəngli milli Azərbaycan və Almaniya bayraqları ilə bəzədilmişdi. Qurultaya Berlindən gəlmiş nümayəndə Tuqay bəy ayağa qalxaraq ağsaqqallardan birinin tədbiri açmasını xahiş etdi. Sürəkli alqışlar altında tanınmış Azərbaycan hərbiçisi, bir zamanlar Gəncə üsyanına başçılıq etmiş Cahangir bəy Kazımoğlu kürsüyə qalxıb Milli Azərbaycan Qurultayını açıq elan etdi. Cahangir bəy öz çıxışında qurultayın milli istiqlal tarixində oynadığı mühüm rol və əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra, tədbirin çağırışına təşəbbüs edən vətəndaşlarımıza və milli məsələlərimizin həllinə imkan yaradan dost almanlara toplantıdakılar adından təşəkkürünü bildirərək dedi: “Yurddaşlarım! Azərbaycanın azadlığı və istiqlalı uğrunda bundan 23 il əvvəl bolşevik istilaçılarına qarşı mübarizəyə girən və mübarək vətənin hər qarış torpağını qanı ilə boyayan Milli Azərbaycan Ordusunun köhnə bir zabiti olaraq mən, o ordunun davamçıları olan qəhrəman legionerlərimizin nümayəndələrini salamlamaqdan böyük bir zövq duyuram. Azərbaycan xalqı bir çox dəfələr öz milli hüququnu silah ilə müdafiə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Cavad xanın milli istiqlal uğrunda qəhrəman mübarizəsi, bolşevizmə qarşı edilən Gəncə, Şəki, Zaqatala, Qarabağ üsyanları və digər bir çox silahlı çıxışlar azadlıq yolunda aparılan bu mübarizələrin parlaq nümunələridir. Bu gün də bizim qəhrəman legionerlərimiz, Böyük Almaniyanın müzəffər ordusu ilə çiyin-çiyinə, yalnız öz istiqlaliyyəti üçün deyil, eyni zamanda

bəşər mədəniyyətinin mühafizəsi üçün mübarizə edirlər. Bolşevizmə qarşı mübarizə hər millətin müqəddəs borcudur və biz azərbaycanlılar bu borcumuzu yerinə yetirməkdən böyük bir xoşbəxtlik hiss edirik.

Vətəndaşlar! Hər b qəti bir mərhələyə girir və biz, millətlərin taleyini həllədəcək olan hadisələrə hazır olmalıyıq. Aramızda milli birlik və intizam yaratmaq bizim üçün ən lazımlı bir vəzifədir. Bu məsələdə qurultayımız öz sözünü söyləməlidir. Biz daima öz milli hüququmuz uğrunda mübarizə etdik və edəcəyik. Bu mübarizə üçün biz, bütün xalqın etimadını qazanan avtoritetli və qüvvətli bir təşkilata malik olmalıyıq. Bu günkü toplantımızın əsaslı məsələlərindən biri bu milli təşkilatı qurmaq olacaqdır. Ona görə qurultayımızı idarə etmək üçün vətəndaşların bir Rəyasət Heyəti seçmələrini rica edirəm". (91)

Qurultayda Cahangir bəyin giriş sözündən sonra döyüş meydanından yenicə gəlmiş zabıt Süleymanov söz alaraq, Rəyasət Heyətinin seçilməsini təklif etdi. Abbas bəy Atamalıbəyova tapşırıldı və o, kürsüyə qalxıb Qurultaya sədrlik etdi və qısa, lakin dərin mənalı nitq söylədi. Rəyasət Heyətinin sədri Abbas bəy Atamalıbəyov çıxışında dedi: "Əziz vətəndaşlarım! Bu gün Azərbaycan milli hərəkatı tarixində ən görkəmli günlərdən biridir. Uzun bir fasilədən sonra azəri türkləri yenidən səslərini ucaltmaq və xalqımızın nəsillərinin, uğrunda vuruşduqları milli idealları gur səslə söyləmək imkanına malik olmuşlardır. Bu imkanı biz, bu gün böyük Almanıyanın paytaxtı Berlində əldə etdiyimizdən, bu iş üçün böyük alman xalqına, onun rəhbərinə və şanlı legionerlərimizin çiyin-çiyinə vuruşduqları qəhrəman əsgərlərinə öz dərin təşəkkürümüzü izhar edir və salamlarımızı yetiririz.

Vətənimizin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizədə xalqımız bir çox qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Ən yüksək ideallarımız uğrunda şəhid olanları xatırlamalıyıq və mən onların əziz xatirələrini yada salmaq üçün hamınızın ayağa qalxmasını təklif edirəm. (Qurultay nümayəndələri ayağa qalxarkən salonda tam bir səssizlik və hörmət vardı). İkinci növbədə isə, düşüncələrimiz - orada, doğma vətənimizə, ana-bacılarımızın, ata və qardaşlarımızın qaldığı yerə çevrilməlidir. Onlara səmimi salamlarımızı yetirməklə, ümid verməliyik ki, tezliklə biz, azad edilmiş xoşbəxt vətənimizdə öz əziz qohumlarımız və yaxın dostlarımızla görüşəcəyiz. Daha sonra düşüydümüz - vəziyyət və şəraitdən asılı olaraq, burada - bizim aramızda bulunmayan və öz təbriklərini belə göndərə bilməyən vətəndaşlarımız olmalıdır. Bunlar - Türkiyədə, İranda və həmçinin başqa ölkələrdə olan çoxsaylı mühacirətimizdir. Lakin əgər onlar cismən burada deyildilərsə də, ruhən və fikrən bizimlə birdirlər və bizim burada söylədiyimiz fikir və ideallarda bütünlüklə və tam qəlblə şərikdirlər. Onların arasında illər boyu bu idealların tənənəsi uğrunda çalışan şəxslər vardır. Mən bunlardan 1.Məhəmməd Əmin Rəsulzadə; 2.Xəlil bəy Xasməmmədli; 3.Mustafa bəy Vəkili; 4.Mir Yaqub bəy Mehti; 5.Şəfi bəy Rüstəmbəyli; 6.Adil xan, Ziyad xan və Abduləli bəy Əmircanın qurultayımızın fəxri üzvləri hesab edilməsini təklif edirəm. (Hər tərəfdən alqış dalğaları yüksəldi. Təklif bir səslə qəbul edildi). Mən istiqlal uğrunda milli

mübarizəmizin tarixi üzərində dayanmayacağam. Bu haqda indicə şücaətli mayorumuz Fətəlibəyli sizə öz siyasi məruzəsini söyləyəcəkdir. Mən yalnız qeyd etmək istədim ki, son 23 il tariximizin ən qara dövrü olmuş, xalqımız yadelli bolşevik hakimlərinin əsarəti altına düşmüşdür. İştə buna görə, minlərlə vətəndaşlarımız könüllü olaraq Qızıl Ordu sıralarından qaçır və bu gün milli legion sıralarında alman əsgərləri ilə yan-yanə qəhrəmancasına vuruşurlar. Azərbaycan xalqının öz ənənəvi idealları uğrunda mübarizəsi mütəşəkkil olmalıdır. Yalnız, bütün qüvvələrimizin milli birlik ideyası ətrafında sıx sıralarla və intizamla toplanması bizi milli ideallarımızın təntənəsinə və vətənimizin gələcək xoşbəxt həyatına apara bilər. Bu gün toplanmış olan qurultayın məqsədi bu milli birliyi yaratmaq və onu həyata keçirməkdən ibarətdir. Sıx toplanmış və öz ideya cəbhəsində möhkəm duran millət hər zaman dostların ruh yüksəkliyinə, hörmətinə səbəb olur və düşmənləri onunla hesablaşmağa məcbur edir. Azərbaycanlıların müstəqil həyat sürmək və öz doğma torpaqlarının azad sahibləri olmaq tələbi - müqəddəs və parçalanmaz bir haqdır. Bir çox yüzillik ənənələr bizi, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan xalqları ilə bağlamışdır. Gələcək, bu xalqlar ailəsini vahid dostluqda daha sıx bağlamalı və bağlayacaqdır. Bu, yalnız tam bərabərlik və qarşılıqlı hörmət əsasında ola bilər. Azərbaycanlılar heç bir zaman unutmamış və unutmazlar ki, onlar türk irqinə və türk qanına mənsub xalqdır. Bunun üçün də qohumluq və hüsn-rəğbət hissi onları digər türk xalqları ilə də bağlayır. Bu xalqlar içərisində Türkünstan, İdil-Ural və Krım xalqları da bizim kimi eyni şərait daxilində bolşevik zülmündən azad olmaq istəyi ilə öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə edirlər. Biz, bu mübarizədə onlara ürəkdən müvəffəqiyyətlər diləyirik. Bu gün qurultayımızın açılışı münasibətilə, öz sevincini izhar etmək və sizi səmimi qəlblə salamlamaqla, xalqımızın və əziz vətənimizin səadəti üçün qurultay işlərinin uğurlu olacağına inanıram. Yaşasın Müstəqil Azərbaycan!

Yaşasın Böyük Almanıyanın qalibıyyəti və bu qalibıyyətə bağlanan ümidlər”. (24)

Abbas bəy çıxışından sonra sözü Mayor Fətəlibəyliyə verdi. O, dedi: “Biz çar valilərinə, bolşevik əsirlərinə dözmədiyimiz kimi, hər hansı bir millətin hakimiyyətinə də dözməyəcəyik. Azərbaycanı azərbaycanlılar idarə etmiş və yenə onlar idarə edəcəkdir”. (117).

Mayor Fətəlibəyli Düdənginski siyasi məzmununda maraqlı və əhatəli çıxış etdi. Mayor Fətəlibəylinin çıxışı bir saat on dəqiqə çəkdi. Onun çıxışı tez-tez səmimi alqışlarla kəsilirdi. Hörmətli mayor “Azərbaycan müstəqil olmalıdır” sözləri ilə nitqini qurtararkən hər tərəfdən gurlaşan alqışlar və “yaşasın azad vətən” sözləri yüksəldi.

Qurultayın axşam toplantısında çıxışlar davam etdirildi. Berlin nümayəndələrindən Tuqay bəy, Abdulla Babayev, İsrəfil bəy, Fuad bəy, Molla Axundov, bölük komandanlarından Orucov, Balakışiyev və SS hissələri adından Bağırov, Əliyev və digərləri çıxış etdilər.

SA qrupu adından çıxış edən A. Babayev qurultayın tarixi əhəmiyyəti, onun qarşısında duran mühüm vəzifələri qeyd etdikdən sonra, legionerlərimizin cəbhədəki qəhrəmanlıqlarına toxunaraq demişdir: “Azəri türklərinin qəhrəman oğlu mayor Fətəlibəylinin iştirak etdiyi birinci Aslan taburunun bir il içərisində çoxlu sovet partizan dəstələrini, 353-cü sovet diviziyasını, qızıl bayraqlı 40-cı briqadanı və 119-cu nişançı briqadanı darmadağın etməsi kimi qəhrəmanlıqları millətimizin istiqlal uğrunda milli mübarizə tariximizdə yeni səhifələr açmışdır. Azəri türklərinin digər cəbhələrdə iştirak edən bütün tabur, 44 və SA kimi xüsusi hərbi hissələrinin cəbhənin arxasında partizanlarla və istərsə də cəbhələrin ön nöqtələrindəki, vuruşmalarda göstərdikləri böyük qalibyyətər nəticəsində onlar özlərinə tarixi qəhrəmanlıqlar qazanıblar” (83).

Babayev nitqinə davam edərək, ayrı-ayrı vətən qəhrəmanlarının döyüş meydanlarındakı fəaliyyətlərindən bəhs etdi və sözü legionerləri idarə edən rəhbərlərə ünvanlayaraq dedi: “Millətin rəhbəri, millətin yetişdirdiyi inanılmış adam olmalıdır. Rəhbər öz həyatını öz milləti üçün fəda edən və millətinin gələcək səadətini doğru düşünən bir şəxs olmalıdır. Rəhbər Adolf Hitler kimi olmalıdır. O, öz sevimli milli ordusunun sadə bir əsgəridir və eyni zamanda millətini dözülməz bir vəziyyətdən qurtarmaq üçün qarşısına gələn hər cür çətinliklərdən çəkinməyərək öz düzgün rəhbər göstərişlərilə məqsədinə nail olmuşdur. Rəhbər, Türkiyənin rəhbəri Kamal Atatürk kimi olmalı ki, türk milləti ölüm-dirim mübarizəsində olarkən onun başına keçdi və onu xilas etdi. Bizim də bütün həyatını milli işə vermiş qocaman nümayəndələrimiz bu gün yeni nəsillə birlikdə Azərbaycanın istiqlal uğrunda vuruşurlar. Öz milli mənliliyini bilən millətlər tarix boyu bütün mübarizələrdə daima qalib olur. Əks-təqdirdə ancaq özgə millətlərin ovundan başqa bir şey olmurlar. Biz azəri türkləri milli birliyimizin daha möhkəm olması ilə daima fəxr edirik. Biz, heç bir zaman başqa millətlərin qulu olub, uzun müddət yaşamamışıq. Daima öz milli istiqlalımız uğrunda vuruşmuş və onu almışıq. İstiqlal xoşla verməzlər, onu öz milli qüvvələrimizin birliyi ilə almalıyıq. Bu müharibədə məğlubiyyətimiz, millətimizi bolşevik cəlladlarının əlində ölümə vermək; qalibyyətimiz isə tam və müstəqil olaraq yaşamaq haqqını almaq deməkdir. Bu məqsədə nail olacağımıza heç bir şübhə yoxdur. Çünki, bu yoldakı mübarizələrdə tək deyilik. Böyük alman xalqının silahlı qüvvələri də, bütün müttəfiq millətlər də bizimlə bərabərdirlər.

Yaşasın tarixi dostumuz olan böyük alman xalqının köməkliyi ilə doğma vətənimizin istiqlal uğrunda sədaqətlə vuruşan azəri türkləri!” (83)

Sonra söz Fuad Əmircana verildi. O, dedi: Daxildə və xaricdə gedən bu amansız mübarizəmizin bir tək ilham mənbəyi vardı: 28 may!

Böyük qurultayın möhtərəm nümayəndələri!

Sözə başlamazdan əvvəl, əsl irqimizə və qəhrəman millətimizə xas milli bir həyəcan içərisində keçən bu toplantının tarixi əhəmiyyəti üzərində bir daha durmağı lazım bilirəm. 28 May 1918-ci ildə azəri xalqının bir ovuc millətçi övladı,

türk və İslam dünyasında ilk dəfə olaraq, müasir cümhuriyyət rejiminə əsaslanan istiqlalımızı elan etdikləri vaxt, bədbəxt vətənimizin mühüm bir hissəsi, bu gün olduğu kimi, düşmən işğalı altında idi. Lakin, onlar ümidlərini qırmadılar və atalarının qəhrəmanlıqlarından ilham alaraq, vətəni düşməndən azad etməyə müvəffəq oldular.

27 Aprel 1920-ci ildən sonra cərəyan edən hadisələrin bir çoxlarımız canlı şahidləriyiz. Kiçik millətlərə həyat haqqı tanımaq istəməyən qəddar imperializmin, insanların üzünü hicabla qızardan vəhşi zehniyyəti nəticəsində vətənimiz yenidən istilaya uğradı və xalqımız üçün iztirab və məhrumiyyətlə dolu ağır bir həyat başladı. İçlərində, 28 Mayı yaratmış olan millətçilərdən bir çoxlarının da daxil olduqları minlərlə azəri türk ziyalısı, sürgünlərdən və güllələnmək təhlükəsindən qaçaraq, böyük bir müşkülət içərisində istilacı düşməne qarşı qanlı və amansız bir mübarizə başladı. Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Şəki üsyanları və digər bir çox üsyanlar, Solovkinin buzlü cəhənnəmlərində və NKVD-nin qanlı zirzəmilərində ölənlər minlərcə azəri gənci, azad yaşamaq istəyən qəhrəman bir millətin, sarsılmaz istiqlal arzusunun coşqun ifadəsi idi.

Daxildə və xaricdə gedən bu amansız mübarizənin bir tək ilham mənbəyi vardı: 28 May. Yetişən gənc nəsillər bu inam və ruhla böyüdülər və nəhayət, bütün dünya millətlərinin taleyini həll edə biləcək olan tarixin bu ən böyük mübarizəsi başladığı vaxt minlərlə, on minlərlə azəri gənci, istiqlal mübarizəsini davam etdirmək üçün silahlarını əbədi düşməne qarşı çevirməkdə bir an belə tərəddüd etmədilər. Şərq cəbhəsində, ucsuz-bucaqsız rus çöllərini qarsıb-qovuran bu odlu qan səhrası içərisində qəhrəmanlığın ən yüksək zirvəsinə ulaşan azəri türk legionerlərinin qəhrəmanlığı bütün türk dünyasını həyəcan və təqdirlə təqib edərkən, onların ancaq və ancaq vətənlərinin azadlığı və istiqlallarının bərpası uğrunda vuruşduqlarından da heç kəs şübhə edə bilməzdi. Nəsillərdən-nəsillərə keçən bu sarsılmaz istiqlal arzusunun yeni və qüvvətli bir nümayiş şəklini aldığı üçündür ki, 28 May 1918-ci ildən tam 25 il 8 ay sonra, yenə eynən o günkü kimi, bədbəxt vətənin düşmən işğalı altında bulunduğu bir zamanda toplanan bu günkü qurultay, milli tariximizin ən mühüm hadisələrindən biridir və bu anda mən legionlardan gələn qəhrəman nümayəndələr - sizlərə, yalnız sizlərə xitab edirəm: sizlər, milli tariximizin ən parlaq səhifələrinə bir yenisini daha əlavə edən sonsuz qəhrəmanlığımızla, milli mənfəətlərinizi düşmən qarşısında nasıl şiddətlə müdafiə etdinizsə, eləcə milli arzularınızı da dostlara mərdcə bir şəkildə bildiriniz. Bunda tamamilə haqlısınız. Çünki, düşmən sizin azadlıq naminə ölüm saçan zərbələriniz altında nasıl titrədisə, dost da sizin istiqlal eşqiniz qarşısında hörmətlə əyilməlidir. Çünki, bu azadlıq və istiqlal sizin ən müqəddəs haqqınızdır. Bütün tarix boyunca, uğrunda ata-babalarınızın qan tökdükləri bu müqəddəs məfkurəni sizlərlə birlikdə bütün qüvvətilə ruhumda hiss etdiyim üçündür ki, bu anda, sözlərimin bütün məsuliyyətini yalnız və yalnız öz boynuma alaraq deyirəm ki, içində bulunduğunuz vəziyyət və şərait hər nə olursa-olsun, hər yerdə fəxrlə və mərdanə bir şəkildə

deyiniz ki, azəri türkləriyiz, içimizdə əsl türk qanı axır. Bu qan heç bir irqin qanından aşağı deyildir. Vətənimizin hər qarış torpağı, əcdadımızın, uğrunda axıtıdıkları bu mübarək qanla yoğrulmuşdur. Tariximiz başdan-başa şərəf və qəhrəmanlıq səhifələri ilə doludur. Bu gün dünyanın başına bəla kəsilən rus ayısına, Moskov mujikinə dövlət qurmağı bizim dədələrimiz öyrətmədilərmi? Dünyanı titrədən Topal Teymurlarla Yavuzların, qəhrəmanlığın timsalları olan Cavad xanlarla Şeyx Şamillərin damarlarında bizim irqimizin qanı axmırdımı? Və nəhayət, Avropa dərin bir cəhalət və təəssüb içində üzürkən, bizim babalarımız mədəniyyətin ən parlaq nümayəndələrindən biri olan Şirvanşahlar dövrünü yaratmadılarımı? Bu parlaq keçmiş, bu tarix boyunca axıdılan qan və sönməyən bu azadlıq kənar, təsirsiz qala bilərmə? Bu hərbin nəticəsində ümumi düşmənin məhv olacağından heç bir an şübhə etmirik və bu inamladır ki, düşmənin məhv edilməsində bizə yardım göstərən bu dost məmləkət paytaxtından bütün dünyaya elan edirik ki, biz yalnız və yalnız istiqlalımız üçün hər bədir edirik. Bizi bu müqəddəs məfkurədən vaz keçirəcək heç bir bəşəri qüvvət yoxdur. Ya bu istiqlalı yenidən alacaq və ya atalarımızın cızdıqları yolda şərəflə öləcəyik. Bu mübarizəmizdə bizə yardım göstərən hər kəs dostumuz, istiqlalımıza mane olmaq istəyən hər kəs düşmənimizdir. Biz qul olaraq yaşamadıq və yaşamayacağıq.

Möhtərəm vətəndaşlar! Ağır gününə yaşayırıq. Vətəndən uzaq düşməyimiz vəziyyətimizi daha da ağırlaşdırır. Cəbhədə millətimizə xas qəhrəmanlıqlar göstərdikdən sonra, bir müddətdən bəri aramızda olan mayor Fətəlibəyli yorucu iş və günün nəhayətində içini çəkərək: “ah, - dedi, - əgər vətənin kiçik bir dayağı üzərində olsa idik, işimiz nə qədər asan olardı. O zaman qəhrəman legionerlərimlə istiqlalın nə cür alındığını mən göstərərdim”. Vətənsəver mayorun hissələrini yaxşı anlayaraq və hamımız da bunu hiss edirik və yenə hamımız zənə qədər şübhə etmirik ki, heç də uzaq olmayan bir gündə vətənin mübarək torpaqlarına ayaq basacağıq. O gün üçün hazır olmalıyıq. Əgər oraya bir ruh, bir inam, bir məfkurə ilə getməsək, yeni bir 27 aprel faciəsinin səbəbkarı oluruq və tarix bizi heç bir zaman əfv etməz. Bunun üçündür ki, milli ideya ətrafında sağlam və qüvvətli bir birlik təmin etmək bizim üçün ən böyük bir vəzifə olmalıdır. Azadlıq və istiqlalımızın ən böyük zəmini ancaq bu birlik ola bilər.

Bu gün vətən xaricində qalmış olan, böyüyündən kiçiyinə qədər hər bir azərbaycanlı milli mənfəətləri hər şeyin üstündə tutmalı və bu birliyi qüvvətləndirməyə çalışmalıdır. Ancaq o zaman bu qan və od yurdundan azad və müstəqil bir Azərbaycan doğacaq. Fəqət biz tariximizi dolduran şanlı dastanlardan və 28 Mayı hazırlayan və yaradan böyük vətənpərvərlərin ruhlarından ilham alaraq sönməyən bir idealla hədəfimizə doğru qoşacağıq. O zaman böyük şairin dediyi kimi:

Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər, haqqın,
Kim bilir bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın. (122)
Albay İsrafilbəyli isə çıxışında bildirdi:

“Əziz qardaşlar! Öz xalqının vətən azadlığı uğrunda mübarizə tarixini bilməyənlər, ata-anasını tanımayan cocuqlara bənzərlər.

Vətənin xilas yolu xalqımızın mübarizələri haqqında mən bir neçə söz demək istədim, lakin, mayor Fətəlibəyli öz məruzəsində bunu o qədər geniş təsvir etdi ki, ona hər hansı bir söz əlavə etməyi artıq sayıram.

Mənim əzizlərim! Bununla belə siyasi konyuktura və şərq cəbhəsindəki hərbi vəziyyətdən bir az danışmağı hər halda lazım bilirəm. Avropa qüvvələrilə bolşevik tiran qüvvətləri arasında gedən böyük mübarizə həlledici mərhələyə girmişdir.

Şərq cəbhəsinin, Aralıq dənizinin, Atlantik və Sakit Okeanın geniş sahillərində milyonlarla insan qan və həyatını qalibiyyət üçün qurban verir. Bir dəqiqə belə olsun sakitləşmir. Öz vətənimizin azadlıq və şərəfini hər şeydən uca tutmuş və tutacaq olan biz azərbaycanlılar da bu mübarizədə iştirak edirik. Xalqımızda bolşeviklərə qarşı nifrət və bəzi məmurluq hissələri o qədər böyük olmuşdur ki, bunun nəticəsində 20 il içərisində - yəni 1920-1940-ci illər arasında 40-dan artıq qanlı üsyanlar baş vermişdir.

Bolşeviklərin ölkəmizi şərəfsizləndirdiklərinə, ailələrimizi dağıtdıqlarına, səfərbərliyə alaraq Almaniya qarşı etdiklərinə və Azərbaycanın ən yaxşı oğullarını güllələtdiklərinə bizim xalq soyuqqanlıqla baxa bilməz.

Budur, 1941-ci il gəldi; bolşeviklər xalqımızın təkə silah daşımağa qadir olan erkəklərini deyil, həm də qadınlarını səfərbərliyə alaraq Almaniya qarşı vuruşlara göndərdilər. Vətənin ən şüurlü övladları tərəfindən təşviq edilmiş azərbaycanlılar alman xalqı və əsgərləri ilə polad əlaqədə çiyin-çiyinə əzablar çəkmiş vətəni bolşeviklərdən azad etmək və ona yeni gün qazandırmaq üçün ilk fürsətdən istifadə edərək, Almaniya tərəfinə keçdilər. Bizə yaxşıca məlumdur ki, qadınlarımız, qocalar və uşaqlar dözülməz əzab və aclıqdan qırılıblar. Xalqımızın gələcəyi legionerlərimizin mübarizəsindən asılıdır. Xalqımızın çiçəkləri olan gənclərimiz Almaniya tərəfində olduğundan vətənimizin taleyi də bizdən asılıdır. Ona görə ki, başçısı mayor Fətəlibəyli olan fəallarımızın təşəbbüsü ilə xaricdə yaşayan bütün azərbaycanlıları birləşdirmək məqsədilə bu qurultay çağırılmışdır. Hal-hazırda həm bütün fiziki, həm də mənəvi qüvvələrimizi birləşdirmək gərəkdir. Biz legionerlər-azərbaycanlılar öz böyük müttəfiqimizi inandırmalıyıq ki, heç bir məhrumiyət və çətinlik bizim qəti qələbəyə olan iradə və inamımızı sarsıda bilməz. Qələbə, dolayısı ilə istiqlal ibadətə, xahişlə, qələmlə əldə edilmir; o, ancaq silahla, qan axıtmaqla qazanılır. Şərq cəbhəsində strateji geri çəkilmə manevrlərimiz qələbəyə olan inamımızı sarsıda bilməz. Çünki, bu aşağıdakılar bizə yaxşı məlumdur: bolşeviklərin hazırlıq və məqsədlərindən vaxtında xəbərdar olan Alman Baş Komandanlığı düşmənin bu təzyiqlərini xeyli qabaqlara çıxmış xətlərdə qarşılamağı, cəbhə xəttini qısaltmaqla vaxtı mütləq çatacaq olan gələcək əks-hücumlar üçün çoxlu diviziyalara qənaət etməkdən ötrü ona yumşaq müqavimət göstərməyi qət etmişdir. Biz azərbaycanlılar, bütün qüvvələrimizi bir yerə

toplayaraq şanlı qələbəyə çatmaqdan ötrü öz üzərimizdə nəhəng işlər aparmalıyıq. Yaşasın qalibiyət!” (136)

“N” bölüyünün komandanı legioner Balakışiyevin çıxışında göstərilirdi:

“Əziz vətəndaşlar!

Burada toplaşan Milli Azərbaycan Qurultayı nümayəndələrini taburumuzun qəhrəman əsgər və zabitləri adından təbrik etməklə bəxtiyaram. Arkadaşlar! Hər millətin dostu və düşməni vardır. Bizim millətin düşməni isə bolşevik-Rusiyadır. Rusiya bizim müqəddəs Vətənimizin sinəsini yüz illər boyu didmiş və hal-hazırda didməkdədir. Rusiya Azərbaycan kimi zəngin bir ölkədən heç zaman əl çəkmək istəmədiyi və istəməyəcəyi üçün düşmənimizdir. Tarix artıq gözlərimizi açdı. Biz dost və düşmənlərimizi tanıdıq. 1920-ci ildə müstəqil dövlətimizi də məhv edən həmin düşməndi. O zaman milli hökumətimiz silahsız olduğu üçün məğlub edildi. Lakin, indi biz silahlıyıq. Bu silahı əlindən yerə qoyub, düşməni boyun əyən namussuzdur. Biz, şərəfli türk övladlarıyıq. Biz, düşmən qarşısında diz çökməyəcəyik. Önümüzə iki yol var: ya ölüm, ya qalibiyət! Əlimizdə silah varkən ölməyəcəyiz, öldürəcəyiz! Nə olur-olsun biz qalibiyətlə hansı qütbdən olursa vətənə dönəcəyiz. İstiqlal bazarlarda satılmır, onu qan bahasına almaq gərək. Biz o istiqlalı şəhid qanlarımızla alacağıız. Biz, evlərimizə ay-yıldızlı milli bayraqla müzəffər olaraq qayıdacağıız. Yaşasın qalibiyət!” (8)

Baş molla Axundov öz çıxışında göstərir: “Azad surətdə çıxış etməyə imkan tapmış ilk molla olaraq sizi bütün legionerlər adından təbrik edirəm. Hörmətli arkadaşlar! Hələ 1362 sənə bundan əvvəl möhtərəm peyğəmbərimiz Məkkədə müqəddəs İslam dinini təbliğə başlarkən kafirlərin onu sıxışdırdıqları hamımıza məlumdur.

O zaman sevgili peyğəmbərimiz öz əshabları ilə bərabər Mədinəyə mühacirət etməyə məcbur olmuşlardı. Haman o çətin vaxtlarda belə peyğəmbərimiz öz əshabları ilə bərabər vətənə dönəcəklərinə, həm də müzəffər olaraq dönəcəklərinə heç bir zaman şübhə etmədilər: çünki, işləri haqq işi, ədalət işi idi. Əfəndilər, mən də bütün legionerlərimizin və mühacirlərimizin sevgili Azərbaycana dönəcəyinə, həm də müstəqil qalibiyətlə dönəcəyinə bir an belə şübhə etmirəm; çünki, haqq və ədalət bizimlədir. Mən bu müharibədən vətənə sağlam və qalibiyətlə dönəcəyimizə ona görə inanıram ki, artıq bizim təşkilatımız möhkəm və sarsılmaz olmuşdur. Var olsun işbirliyi - əlbirliyi! Yaşasın qalibiyət!” (8)

Qurultayda çıxış edənlərdən leytenant Süleymanov Karpatlardakı azərbaycanlılar adından qurultay nümayəndələrini səmimiyyətlə salamladı və dedi: “Məqsədimiz birdir. Vətən xilas! Bu xilas vətən azadlığı uğrunda çalışan azəri türklərinin əlbirliyi ilə qazanılacaqdır”. (8)

Qurultayın axşam toplantısında isə Zülqədər bəy Parisdəki mühacir azərilər adından Milli Azərbaycan Qurultayına salam gətirmiş olduğunu bildirdi. Zülqədər bəy nitqinə davam edərək dedi: “Vətəndən uzaqda keçən 23 illik bir zamanda onu

unutduğumuz bir an olmadı. Vətənin də, bizlərin də xilas ümidi sizlərdə, siz legionerlərdədir. 23 ildən bəri gözləri yolda qalan bizlər, sizdən, siz azəri türklərindən ümid gözləyirik. Bu inamımızda yanılmayacağıq. Yaşasın istiqlal!” (8)

Noyabrın 6-da axşam toplantısındakı çıxışlardan sonra, qərar oxundu və bir səsle qəbul edildi. Toplantı gənc şair Ə. Şirvaninin “İstiqlal” və Daşqının “Vətən qəhrəmanına” şeirlərini oxumalarından sonra aşağıdakı andın bütün qurultay nümayəndələri tərəfindən qəbul edilməsi ilə yekunlaşdı: “Milli Birlik Məclisi üzvü sifəti ilə vətənimizin düşməndən xilasını və milli istiqlalımızın yenidən bərpası yolunda, millətin şərtsiz hakimiyyətinə qeyri-müvafiq bir məqsəd təqib etməyəcəyimizə və istiqlal prinsiplərindən ayrılmayacağıma söz verir, şərafim, namusum üzərinə and içirəm”. (8)

1943-cü ilin noyabrın 7-də səhər vaxtı qurultay nümayəndələri Berlin şəhərindəki şəhid əsgər abidəsi üzərinə gül çələngi qoydular. Yüzlərlə legioner, müasir geyimli azərilər ilk qarın düşdüyünə baxmayaraq, dərin bir hörmət duyğuları içərisində dayanmışdılar. Hər kəs, yüksək rütbəli alman zabitləri və mayor cənablarının şəhid əsgər abidəsinə gətirdikləri çələngi gözləri ilə müşayiət edirdilər. Mərasim çox maraqlı keçdi.

Qurultayın 7 noyabr axşam toplantısı daha parlaq və təntənəli surətdə davam etdirildi. Axşam toplantısında bir çox yüksək rütbəli əsgər və xüsusi dəvətlilər içərisində general-leytenant Helmic, ober-leytenant Ridel, ober-leytenant Bohme, böyük müfti Əminəl Hüseyn cənabları da vardı.

Abbas bəy qurultay nümayəndələrini və dəvətliləri almanca təbrik etdikdən sonra, Azərbaycan legionu üzrə təmsilçi ober-leytenant Bohme çıxış etdi və sonra mayor Fətəlibəyli öz siyasi nitqini rusca söylədi.

Ober-leytenant Bohme beynəlxalq və tarixi hadisələrdən bəhs etdikdən sonra bolşevizmə qarşı əlbir aparılan mübarizələrdən və bu mübarizələrdə azadlıqsevən ayrı-ayrı millətlərin, o cümlədən azəri türklərinin iştirakından danışdı: “Avropa qitəsinin mühafizəsinə yaxından kömək etmək üçün bir çox dövlətlər Almaniya ilə birləşdilər. Bu dövlətlər sırasında Qafqaz xalqları, azərbaycanlılar da vardır. Azərbaycan xalqı tarix boyu irsi xasiyyətə dönmüş mübarizələrdə öz vətənləri uğrunda varlıqlarını və qanlarını tökmüşlər. Alovlu vətən məhəbbəti, xalq sevgisi siyasi azadlıq uğrunda əsrlər boyu mübarizə edən bu xalq, almanlar tərəfinə keçdikdən sonra da alman əsgərləri ilə çiyin-çiyinə Stalinə qarşı ciddi mübarizəyə başladılar. İndi Azərbaycan legionunun təşkilindən 19 ay keçir. Bu vaxt içərisində “N” qədər səhra taburu təşkil olunmuş və şərqə tərəf istiqamət əmrini almışlar. Birinci dörd tabur 1942-ci ildə Qafqaza göndərildi. Onlar cəbhədə yaxşı vuruşdular. Bu taburların mənəviyyatının olduqca yüksək olduğunu komandanların göstərişlərindən də təyin etmək mümkündür. Vətən sevgisi və geri çəkilmə legionerlərimiz üçün olduqca çətin idi. Onlar vətənlərinə yaxın yerləri buraxıb geri dönmək istəmədilər. Lakin, onlar yenə də geri çəkilmə

çətinliklərinə igidcəsinə dözdülər. Bu taburlardan bir neçəsi Kırıda və arxada cəbhənin cənub və orta bölgələrində dəmir və şose yol xətlərini, hərbi cəhətcə böyük əhəmiyyəti olan yerləri dəstələrdən mühafizə etməklə məşğuldurlar. İlin ikinci yarısının sonunda təşkil edilmiş 2 səhra taburu “N” məntəqəsində dəstələrlə mübarizəyə göndərilmişlər. Həmin taburlardan yaxşı xəbərlər eşidilir. Azərbaycanlılar əsgəri xidmətdə dəyərcə başqa millətlərdən fərqləndi və qabağa çıxdılar. Bütün bunlar azəri türklərinin vuruşqan, vətənevən əsgər olduqlarını və lazım gəldikdə ölməyi belə bacardıqlarını isbat edir. Azərbaycanlılar yaxşı bilirlər ki, vətən və istiqlal uğrunda vuruşmalar daima yaxın yerlərdə deyil, bəzən uzaqlarda da ola bilər. Legioner harada olursa-olsun - şərqdə, qərbdə, cənubdamı, qarşısına çıxan ingilismi, amerikalımı, o bilir ki, qarşısında vətəni və azadlığını ona vermək istəməyən düşmən durur. Azərbaycan legionunun komandanı sifətilə mən və alman heyəti inanırıq ki, azəri türkləri harada olur-olsun öz əsgəri vəzifələrini Şərqdəki kimi layiqincə yerinə yetirəcəklər. Legionerlərimizin, alman zabıt və əsgərlərinin baş komandanımız Adolf Hitlerə olan məhəbbətləri, sədaqətləri Azərbaycanlıların gələcəkdə azad vətənlərini görəcəklərinə böyük bir rəhndir. O xalq ki, belə bir böyük ideala və inama malikdir, böyük Allah həmişə ona məqsədinə yetməkdə kömək edəcəkdir. Lakin, bu iki xalq bu müharibədə qalib gəlməli və daima müstəqil yaşamaladırlar.” (8)

Nitqlərdən sonra Azərbaycan Milli Qurultayı adından alman xalqının fəruerinə təbrik teleqramı göndərildi. 10 dəqiqəlik fasilədən sonra ober-leytenant Ridel alman xalqının fərueri Adolf Hitler adından general Heyendorfun göndərdiyi təbrik teleqramlarını oxudu. Təbrik teleqramında yazılmışdı: “Möhtərəm mayor bəy! Legionerlər və Azərbaycan vətənevərləri adından göndərdiyiniz təbrik teleqramına qarşı təşəkkür izhar etməyi və həmçinin sizi qəlbən təbrik etməyi Fəruer mənə tapşırı. Sizə sadıq mayor bəy Fətəlibəyli Düdənginskiyə. Hörmətlərlə (Fəruerin adı ilə). Meissner. Kaiserhof oteli, Berlin W8, Vosstr.l. 7.XI.43” (8)

Mayor Fətəlibəyli Düdənginskinin Hitlerə göndərdiyi teleqram isə aşağıdakı məzmununda idi: “Böyük Almaniya xalqının Fəruerinə. Azərbaycanlı legioner və vətənevərləri Sizə, Böyük Almaniya dövlətinin Fəruerinə, bəşəriyyət kulturunun ən qorxunc düşməni olan bolşevizmə qarşı xalqların azadlıq mübarizəsinin başçısına, bu qəti vuruşmaq imkanını yaratdığına görə təşəkkürlərini bildirməyi şərəf sanırlar, öz vətənlərinin və bütün Qafqazın azadlığı və istiqlalı üçün çarpışan Azərbaycanlılar alman silahının qələbəsinə və yeni, ədalətli nizamın qurulacağına əmindirlər. Bütün azərilər son nəfərimiz qalincaya qədər vəzifələrimizi şərəflə yerinə yetirəcəyimizə və sizin yüksək etimadınızı doğruldacağımıza inanmanızı arzu edirlər. Dərin hörmətlərlə, Milli Azərbaycan Qurultayı adından: Mayor Fətəlibəyli”. (8)

Sonra Qurultaya dəvət olunmuş mühacirətdə yaşayan qonaqlara söz verildi. Şimali qafqazlılar adından Əhməd-nəbi bəy Maqoma, gürcülər adından Qablinai, ermənilər adından Camalyan, Türküstanlılar adından Vəli bəy Qəyyum, İdil-

Urallılar adından Şəfi bəy Elmas Milli Azərbaycan Qurultayını hərərətlə təbrik etdilər.

Əhmədənəbi bəy Maqoma (Şimali Qafqaz Milli Komitəsi sədri) çıxışında dedi: “Əziz azərbaycanlı qardaşlar! 25 illik ayrılıqdan sonra birinci dəfə iştirak etdiyiniz Milli Azərbaycan Qurultayını Şimali Qafqaz Milli Komitəsi adından təbrik edirəm. Siz, ey bütün Azərbaycan xalqı kimi sovet hakimiyyəti ilə bərişməyan gənc azərilər - şərəfli legioner və mühacir nümayəndələr; biz, bolşeviklərin Qafqazda görüdükləri ilk andan azərbaycanlıların başladıqları qəhrəman mübarizəsini həyəcanla izlədik. Gəncədə xalqının namus və azadlığı uğrunda cəsurcasına şəhid olmuş şanlı Azərbaycanın qəhrəman oğlu Cavad xanın vətənidəki üsyan, Azərbaycanın milli iradəsinin həqiqi təzahürü oldu. O iradə ki, o, böyük alman ordularının yardımı ilə Moskva zorakıları və müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün Azərbaycan legionerlərini almanlar tərəfə keçməyə sövq etdi.

Azərbaycan və Şimali Qafqazın qardaş xalqları Qafqazın digər xalqları ilə - erməni və gürcülərlə birlikdə öz tarixləri boyu onların milli varlıq və istiqlallarını hədələyən hücumları püskürtmüşlər. Birinci Pyotrun vəsiyyətlərinə əsasən rus imperializminin isti dənizlərə doğru yönəlidiyi zamandan bəri Şimali Qafqaz coğrafi vəziyyətindən dolayı əsrlər boyu bərabər olmayan qüvvələrlə Rusiyaya qarşı mübarizə etməli oldu. İstiqlal uğrunda “Qafqaz müharibəsi” adı ilə bütün tarixdə məşhur olan bu qanlı mübarizədə Azərbaycan xalqının iştirakı ilə bizi Qafqazda hər cür rus təsirini dəf edən ayrılmaz bir ailədə birləşdirdi. Müstəqil Qafqaz Cümhuriyyətlərinin parlaq mövcudluğu illərində Azərbaycanla Şimali Qafqaz arasındakı əlaqə daha da möhkəmləndi və onların gələcək əməkdaşlıq həmrəyliyini təyin etdi. Şimali Qafqaz və Azərbaycanın süqutundan sonra, hər iki ölkənin vətənsəvərləri Gürcüstana çəkilərək, Dağlı - Azərbaycan Komitəsi təşkil etdilər və onun silahlı dəstələri gürcü orduları ilə birlikdə Gürcüstana hücum edən Qızıl Orduya qarşı müharibələrdə iştirak etdi. Qafqazın keçmişi və xüsusilə Qafqaz cümhuriyyətlərinin Qızıl Ordu zərbələri altında təkə-təkükdə məhv edilməsi göstərdi ki, Qafqaz xalqları yalnız sıxı vəhdət, əlbirliyi ilə müdafiə, xarici siyasət və təsərrüfat ümumiliyi şəraitində yaşaya bilər. Qafqazın dörd xalqının bütün əsas siyasi cərəyanları Qafqaz birliyinin bu ideya və həmrəyliyini anladılar. Bolşevizmin keçmişin səhləri sayəsində indiyə qədər bizim müqəddəratımızı ələ salır, ölkəmizi talayır və xalqımızı məhv edir. Böyük dahi Adolf Hitlerin müdrək başçılığı ilə alman ordusunun SSRİ-yə qarşı çıxdığı, Qafqaz xalqları üçün allahsız sovet rejimindən xilas olmaq imkanı yaratdı. Almanyanın hüsn-rəğbəti və qonaqsevərliyi sayəsində bu gün siz azərbaycanlılar - legionerlər, digər Qafqaz legionerləri kimi, alman əsgərlərilə bir sırada bizim ümumi vətənimiz olan Qafqazı bolşevizmdən və Rusiyadan azad etmək üçün döyüşə girişmişsiniz. Dostlarımızın, qohumlarımızın və Qafqazın gələcəyi sizin hərəkətinizdən asılı olduğu bu həlledici tarixi anda sizi inandıra bilərəm ki, Şimali Qafqaz oğulları ümumi idealımız

uğrundakı mübarizələrdə qarşıya çıxma biləcək çətinliyi sizinlə bölüşdürməyə hazırdır. Yaşasın Azərbaycan və Qafqaz xalqlarının sıxı birliyi!” (154) Vəli Qəyyum isə (Türküstan Milli Komitəsinin prezidenti) çıxışında dedi: “Azərbaycanlı qardaşlarımızın bu günkü qurultayını Milli Türküstan Birlik Komitəsi adından səmimi ürəklə təbrik edirəm! Türküstan xalqı bu qan qardaşlarımıza böyük qalibiyyətlər diləyir. Azərbaycanın, Qafqazın düşməni Rusiyadır. Bu düşmən bizim Türküstanda 60-70 illərdən bəri bütün varlığımızı yox edib, kişilərimizi güllələyib öldürən, tarixi-mədəni varlığımızı yandıran düşməndir. İllərdən bəri öz istiqlalımızı almaq üçün çarpışmaqdayız. Bu yolda qanlar tökdük. Azərbaycan da, Qafqaz da istiqlalını almaq üçün qan tökür və tökməkdədir. Bizdə olan qanlı faciələr Azərbaycanda da olmuşdur. Ona görə, sizlərin düşməni bizim də düşmənimizdir. Bizim düşmənimiz sizin də düşməninizdir. Biz istiqlal üçün vuruşurkən azərbaycanlıları, qafqazlıları özümüzün ən yaxın dostumuz və müttəfiqimiz hesab edirik. Bu, səmimi sözdür. Qoy bunu qan qardaşlarımız bilsinlər.

Bu gün Türküstan milli əsgərləri düşmən harada olursa - orada da vuruşmaqdadırlar. Azərbaycan, alman, Qafqaz əsgərlərilə bizim əsgərlərimiz birgədirlər. Bizim əsgərlərimiz Qafqazda Kalmık çöllərində düşməne qarşı əl-ələ verib vuruşdular. Birgə qan tökdük. Bu qan, azadlıq yolunda tökülən qandır. Bu qan, bizdən millət işinə sədaqətli olmağımızı istəyir. Bu qan, bizi bir-birimizə kəskin və ayrılmaz surətdə bağladı. Bunu hamı bilir. Neçin biz vuruşuruq? Bizlər yalnız istiqlal, vətən, millət azadlığı almaq üçün vuruşuruq. Bizim şüarımız: istiqlal, istiqlal, yenə istiqlaldır! Bu şüar nə bu gün, nə də dünən doğulmadı. Bu şüar, babalarımızın şüarıdır. Bu şüar, ruslar ana yurdumuza murdar ayaqlarını basdığı gündən başlayıb ortalığa atılan milli şüardır, istiqlal şüarıdır. Bizdə bundan başqa şüar yoxdur. Bu günkü qurultay milli hərəkətdə, azərbaycanlı qardaşlarımızın milli tarixində qoy müqəddəs yerini alsın! Bütün işlərinizdə qalibiyyətlər diləyirəm. Yaşasın Azərbaycan istiqlalı! Yaşasın Qafqaz istiqlalı!” (194)

Şəfi Elmas da öz (İdil-Ural tatar Milli Komitəsi başçısı) çıxışında dedi:

“Azərbaycanlı qardaşlarım! Bu gün bu təntənəli toplantıda çıxış edərək İdil-Ural tatar Milli Komitəsi adı ilə sizi təbrik etməyi böyük şərəf sayıram.

Mən, öz qan qardaşlarım azərbaycanlılarla yalnız tarix üzrə deyil, həm də 1918-20-ci illərdə Bakıda yaşadım və müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərabər hüquqlu bir vətəndaşı pasportunu daşımaq şərəfinə nail olduğum zamanlardan da tanışam. Mən həyatımda çoxlu ağır günlər görmüşəm: ata-anamı və əqrəbamı hələ cocuq ikən itirdim; lakin bunların heç biri - 1920-ci ildə qırmızı rus dəstələrinin Azərbaycana girib müstəqil Azərbaycan bayrağını endirdiklərini və onun yerinə qırmızı bir cındırı asdıqlarını gördüyüm gün qədər ağır olmamışdır. Mən hələ o zaman - o müsibətləri gördüyüm zamanlarda, qırmızılardan Azərbaycan milli bayrağını daimi olaraq məhv edə bilməyəcəklərinə arxayındım.

Hərgah Azərbaycan 1920-ci ildə rus işğalçılarına qarşı təkçə, bərabər olmayan döyüşlər aparmağa məcbur edilmişdisə, indi o, yalnız deyildir. Öz azadlığı uğrunda çarpışan qan qardaşları İdil-Uralçılar, türküstanlılar və əsrlərlə rus zülmü altında inləyən digər xalqlar da sizinlə bərabər ayağa qalxmışlar. Onlar da silaha sarılmış və böyük alman xalqı ilə bərabər rus hakimlərinə qarşı həyat uğrunda mübarizə edirlər. Yaxın gələcəkdə buna bənzər bayramların vətəndən minlərlə kilometr uzaqlarda deyil, azad və müstəqil Azərbaycan dövlətinin paytaxtında - Bakıda keçiriləcəyinə qəti inamımız vardır. Gənc Azərbaycan Ordusuna və onun rəhbərlərinə eşq olsun! Rus təpikləri altında inləyən millətlərin qurtarıcısı böyük Adolf Hitlerə eşq olsun!”(8)

Milli Azərbaycan Qurultayının axşam toplantısı Azərbaycanın milli marşı və alman milli himninin xor oxunması və milli oyunların ifası ilə yekunlaşdı.

Noyabrın 8-də Milli Azərbaycan Qurultayının səhər toplantısında ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı da bir çox çıxışlar oldu. Axşam isə qurultay nümayəndələrinə ziyafət verildi və qurultay nümayəndələri bir-birini salamlayaraq ayrıldılar.

Milli Azərbaycan Qurultayı beş maddədən ibarət olan qərar qəbul etdi: 1) 1918-ci il, 28 Mayıs - 1920-ci il 27 aprel (nisan)ə qədər davam etmiş Milli Azərbaycan hökuməti dövrü şanlı tariximizin ən parlaq səhifəsini təşkil edir; 2) Vətənimiz bolşevik istilasına uğradıqdan sonra keçən bu 23 illik müddət içərisində, millətimizin istər vətən daxilində və istər yad ellərdə apardığı (yürüdüüyü) şanlı və qanlı mübarizə yalnız bu istiqlalın bərpası uğrunda olmuşdur; 3) Qurultay, bu ağır şərait daxilində aparılan mübarizədə canlarını vətənin azadlığı uğrunda fəda etmiş şəhidlərin xatirəsini hörmət və ehtiramla yad edər; 4) Dünyanı sarsıdan bu İkinci Cahan müharibəsi nəticəsində milli müqəddəratımızın həllinə və istiqlalımızın bərpasına sarsılmaz bir inamımız vardır. Bunun isə ilk şərti əzəli və əbədi düşmənimizin məhvindən ibarətdir. Bunun üçün də milli mənafeyimiz bizi bu gün bolşevizmə qarşı qəti döyüş aparən və (yürüdən) və tarix boyu türk xalqlarının dostu olan Almaniyaya bağlamışdır; 5) Qurultay əsrlər boyu olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan xalqı ilə Qafqaz qonşuları və qardaş Şimali Qafqaz, Türkünstan, İdil-Ural və Kırım xalqları ilə eyni qayə və ideal birliyi müşahidə edir və onlarla işbirliyini zəruri sayır”. (178, s. 13) Milli Azərbaycan Qurultayı azərbaycanlılarda böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Onların qurultayda keçirdiyi təəssüratlar legionerlərin nəşr etdiyi “Azərbaycan” qəzetində belə təsvir olunurdu: “Böyük, lakin, Azərbaycanın ümumi sahəsinə görə əlbəttə çox kiçik olan bir salonda, sanki bütün Azərbaycan seyr edilir. Hələ rəsmiyyətə keçilməmişdir. Yurddaşlar topa-topa ora-burada danışırlar. Danışığ təzləri haman Azərbaycanın müxtəlif hissələrini adama xatırladır. Budur Nuxalı şivəsi, budur, qarabağlı, gəncəli, qazaxlı, şamaxılı, bakılı, sairə və sairə... Vətənin doğma oğullarına nəzər yetirdikcə, onun canlı mənzərələrini ümumi bir şəkildə seyr etmək olur. Hər topadan ancaq vətən və ana səsləri eşidilməkdədir. Vətən və ana!.. Bunlar necə böyük adlardır. Fəqət, hələlik nə qədər uzaq, uzaqdadırlar. Vətəndən uzaqlaşdıqdan

sonra bir-birilərini ölmüş, itmiş hesab edən bir çox köhnə tanışlar budur, təsadüfən tapışırlar. Hətta bir çox yaxın qohumlar dəxi tapışıb, olmanın hərərətlə görüşürlər. Görüşən, öpüşən, qucaqlaşan dost-qohumlar yenə də ilk söz olaraq vətən, ana deyər xüsusi hallaşmalardan əvvəl, söhbətlərinə ictimai bir məzmun verirlər. Daha sonra azəri türkünə məxsus olan mehriban ifadələr: Nuxa “ay, ağzını yeyim”ləri, Qarabağ “bıy, başına dönüm”ləri ümumi bir gurultuya çevrilərək, bütün salonu guruldadır. Ruh verici bir ahənglə eşidilən musiqi səsləri bu şən gurultuların kəsilməsinə ani bir səbəb olur. Qurultayın xüsusi deyiləcək hissəsi hələlik qurtarır. Rəsmi təntənəli hissələrə başlanır. Necə böyük təntənə!

23 il əvvəlki Gəncə qəhrəmanı bu gün Berlindən səslənir. Qurultayı Azərbaycanın sınınmış qocaman əsgərlərindən olan Cahangir bəy açır. Qurultay gündəliyinin ən əsas və canlı məsələsinə başlanır. Qəhrəmanlıqları əsl döyüş meydanlarında sübut edilmiş olan mayor Fətəlibəylinin geniş və olduqca atəşin məruzəsi eşidilir.

Hamı onu diqqətlə dinləməkdədir. Bütün gözlər cəsur mayora doğru çevrilmişdir. Bütün nəzərlərdə isə, haman məruzəni tam həvəslə təqib etmək üzrə, uzun bir tarix canlanmaqdadır. Qədim Azərbaycan... Qəhrəman Babəklər... Ölməz Nizamilər... Şanlı Şirvanşahlar...Unudulmaz Cavad xanlar... Tarixi şəxslər birər-birər xatırlanır. Tarixi hadisələr isə sıra ilə nəzərdən keçirilir... Lakin, məhərətli natiq ilə birlikdə bütün dinləyicilər öz fikirlərini iki məsələ ətrafında daha da həyəcan və təsirlə birləşdirirlər: bu günkü Azərbaycan, sabahkı Azərbaycan!

Hamı Azərbaycandan nisbətən yaxın bir zamanda çıxmışdır. Odur ki, bu günkü Azərbaycanın vəziyyəti yenə də 23 ildən bəri görünən kimidir. Bu, hər kəsə aydındır. Sabahkı Azərbaycan məsələsi isə əvvəlcə xülyavi bir düşüncəyə çevrilərək, fikirləri məşğul edir. Lakin, haman bu xülyalı fikirlər həqiqi təsəvvürlərlə əvəz edilir. Böyük Mirzə Fətəli Axundzadənin “xalq, ey zalım, səltənətdən çəkil, deyər, öz əlilə konstitusiya yazar, şərq tam cənnətə dönər!” kimi dahiyənə sözləri xatırlana-xatırlana gələcək Azərbaycan haqqında ümumi bir təsəvvür yaranır. Mayorun “millətimizin səadəti üçün Azərbaycanı azərbaycanlılar idarə etmiş və yenə də edəcəklər” sözləri isə bütün təsəvvürləri aydınlaşdıraraq, yaxın gələcəyimizin qəti mənzərəsini canlandırır. Fikirlərdə tam bir aydınlıq, qəlblərdə böyük bir inam vardır. Qurultay iştirakçıları vətənin məhərətli mayorunu əvvəlcə şiddətlə alqışlamışdılarsa, indi kəsilməz alqışlar altında onun xitabət kürsüsündən enməsinə təqib edirlər. Legiondan gələnlər əl vura-vura bir-birilərinə dırsəkləyib, “bizim mayor, bizim aslan” deyər fərəhlə səslənirlər. Başqa hərbi hissələrdən olanlar: “Azərbaycan oğulları özlərini hər yerdə və hər cür şəraitdə göstərmişlər və göstərirlər”- deyər qururlanırlar. Sivil paltarında olanlar isə “biz azəri türkləriyik. Demək ümumi türklüyümüzün ənənələrini biz dəxi davam etdirir, “Qorxmazlar”, “İgidlər”, “Dönməzlər” yetişdiririk” deyir, sevinirlər...

Bütün çıxışlarda keçmiş ənənəvi qəhrəmanlıqdan, bu günün layiqli igidliklərindən və gələcək həqiqi ümidlərdən bəhs edilir. Həm də bu bəhslərin

hamısı milli bir məzmun daşımaqdadır. Ruhlar milli, çıxışlar da millidir. Sovet iclaslarının zəhlə aparıcı adətləri kimi burada heç bir quru tərif və heç bir çığırtdıqlı yoxdur. Səmimi qəlb ifadələri hər çıxışda hiss edilməkdədir. Milli duyğu hər çıxışın əsasıdır. Arkadaşlıq, hörmət və ləyaqət hər çıxışın məğzidir. Budur, əsl yeni Azərbaycan burada yaranmaqdadır. Çünki, onun gələcək həqiqi yaradıcıları indi buradan başlamışdılar. Yorulmaz fəallarımızdan Fuadın etdiyi xüsusi və canlı çıxışı azərilər qəlbinin tam içindən xəbər verərək, onların həm keçmiş, həm də indiki mübarizələrinin aydın mənasını əks etdirir. O, deyir: “Allah azərilərə xüsusi şəkilli ayaqlar qayırmışdır. Onlar istiqlal adı olmayan bir yol üzərində yeriyə bilmirlər”. Bir azəri oğlu, bütün azəri türklərinin əsl ürək sözlərini bu cür ifadə edir. Bu atəşli ifadələr hər çıxış edənə tam qəlbindən gələrək, dinləyicilərin dəxi tam qəlblərinə qədər yetişir. Qəlblərdə sevinc, gözlərdə fərəh vardır. Bu sevinc və fərəh dağları böyük salonun qalın divarlarından keçir, elektromaqnit dağları kimi, uzaqlara - Qafqaza qədər yayılır. Orada da möhtəşəm Qafqaz dağlarının dəxi aşaraq, doğma Azərbaycana çatır. Dinlə Azərbaycan, dinlə! Danişan sənin oğullarıdır. Onlar sənin, ancaq sənin haqqında danışırlar. Lakin, təkcə danışma nədir, onlar sənin, ancaq sənin uğrunda vuruşurlar.

Dinlə, doğma yurd, dinlə! Qorxmaz yurddaşlarımız hələlik buradan səslənirlər. Lakin, tarixin daha böyük xoşbəxt günündə adi bir salonu titrədən qurultay o zaman sənin geniş sahən üzərində öz şanlı iclaslarını açıq elan edəcəkdir. Xalq öz dili ilə danışacaq, Xalq öz əli ilə yazacaq. O, nədən danışacaq?.. O, nədən yazacaq?.. Ah, qocaman Vətən, bizim ağ saçlı qocalarımızdan kiçik balalarımıza qədər bunu hər kəs bilirmi? Təsadüfən bilməyən vardırsa, qoy vətəndən uzaqlardakı bu Milli Azərbaycan qurultayı salonundan yüksələn səsləri bir daha dinləsinlər. O zaman ən uca səsin “İstiqlal, istiqlal!” olduğu eşidiləcəkdir. Ürəkdaş”. (8)

Qeyd edək ki, Berlində Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsi azərbaycanlıların vahid bir təşkilat ətrafında birləşməsinə ciddi təsir göstərdi.

X BÖLÜM

AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN MƏTBU FƏALİYYƏTİ. “AZƏRBAYCAN”, “HÜCÜM” QƏZETLƏRİ, “MİLLİ BİRLİK” JURNALI

İkinci Dünya Hərbində sovet xalqlarını təsir dairəsində saxlamaq məqsədi ilə Almaniya dövləti xüsusi təbliğat vasitələrindən məharətlə istifadə etdi. Mühəribənin gedişində və Hitlerin ilk aylardakı qələbələrində alman təbliğatının əhəmiyyəti silahın gücündən az olmadı. Təbliğat Nazirliyi bu sahədəki işini gücləndirmək, əl elanı, kitabça və plakatlar hazırlamaq üçün öz fəaliyyətini “Vineta” təşkilatı ilə genişləndirdi. 1941-ci ilin 22 iyunundan bir həftə əvvəl on

ikiyə qədər rus, ukraynalı, qafqazlı və türk-tatar bir yerə toplanaraq Qızıl Ordu əsgərlərini fərariliyə dəvət edən çağırışlar hazırladılar. Bu heyət Göbbelsin tabeçiliyində olan oberregierungstar Eberhard Taubert tərəfindən istiqamətləndirilirdi. Təbliğət Nazirliyi əl elanları və radio yayımlarından istifadə etməklə yanaşı, partiya natiqlərinin danışıqlarından, filmlərdən və toplantılardan da bəhrələnirdi. Elanların təyyarələrlə sovet bölgələrinə yayılması işi “Vermaxt-təbliğət” dairəsi ilə birgə aparılırdı. Müharibənin başlanğıcında sovet əsgərlərini komandirlərini öldürüb almanların tərəfinə keçməsinə çağıran səkkiz milyon ədəd vərəqə çap olunub cəbhə bölgələrinə atılmışdı. Vərəqələrdə göstərilirdi ki, bu hərəkətin qarşılığında almanlar sovet əsgərlərinə yaxşı münasibət bəsləyəcəklər. (395, s. 168)

Qeyd edək ki, müharibənin ilk aylarında bir çox Qızıl Ordu zabıtları bu vərəqələrdən istifadə edərək sərbəst şəkildə almanların tərəfinə keçmişdilər. Müharibənin zamanı uzandıqca vərəqələrin də məzmununda dəyişikliklər yaranırdı. Belə ki, vərəqələrdə xalqın dini hissələrinə müraciət olunur, kilsə və məscidlərin yenidən açılacağı vəd edilirdi. Çərkəzlərin, gürcü və azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrə atılan vərəqələrdə isə kəndli və fəhlələr kolxoz və fabriklərin Qızıl Ordu tərəfindən dağıdılmasına qarşı mane olmağa çağırılırdı. Bilavasitə vərəqələr hazırlamaqla məşğul olan “Vineta” təşkilatının şefi Taubert Şərq Nazirliyinə tabe olsa da, bu sahəyə rəhbərliyi Təbliğət Nazirliyi aparırdı. Bundan əlavə, vərəqələrin hazırlanmasına sonradan Xarici İşlər Nazirliyi də cəlb olunmuşdu. Taubertin 1943-cü ilin iyulunda Göbbelsə yazdığı bir məlumatda iki il ərzində Şərq Nazirliyi üçün təyyarələrdən atılmaq məqsədi ilə 500 milyon vərəqə və kitabça hazırlandığı, 60 milyon ədədin isə çapda olduğu göstərilirdi. Bundan əlavə, türkünstanlıların, azərbaycanlıların və gürcülərin öz dillərində “Almaniya hürriyyət gətirir” məzmunlu kitabçalar da yayılırdı.

Qeyd edək ki, “Vineta” təbliğət şöbəsi Göbbelsin başçılıq etdiyi Təbliğət Nazirliyində yaradılmışdı və Berlində yerləşirdi. Şöbənin üç xidmət növü vardı: Fəal Təbliğət, Helman bürosu, Radioverilişlər redaksiyası. Fəal təbliğət xidməti əsasən sovet hərbi qulluqçularının almanlar tərəfinə keçməsinə kömək göstərən çağırış vərəqələri, plakatlar, qrammofon valları hazırlayırdı.

Helman bürosu işğal bölgələrindən Almaniya gətirilmiş SSRİ vətəndaşları arasında kütləvi tədbirlər hazırlanması ilə məşğul olurdu. Radioverilişlər xidməti isə SSRİ xalqları dillərində gündəlik verilişlər hazırlayıb yaymıyırdı. Radioverilişlər xidməti rus, ukrayna, belorus, Pribaltika və Qafqaz redaksiyalarından ibarət idi. Radioverilişin Qafqaz redaksiyasına professor Şayber, sonralar Qafqaz almanı Lents rəhbərlik etmişdir. Qafqaz redaksiyası da milli redaksiyalara bölünürdü: Azərbaycan, gürcü, erməni, Şimali Qafqaz, türkmən, tatar və kalmık. Hər bir redaksiyada rəhbərdən əlavə, hərbi əsir və mühacirlərdən olan beş nəfərə qədər tərcüməçi və diktorlar işləyirdilər. Onlar öz dilində radio ilə hər gün Vermaxtın Ali komandanlığının cəbhə xidmətindəki vəziyyətlə bağlı

məlumatlarını, alman qəzetlərinin icmalını, tarix, mədəniyyətlər haqqındakı verilişlərini səsləndirirdilər.

Qeyd edək ki, radioverilişin Azərbaycan redaksiyasına əvvəllər Şamaxı rayonundan olan, sovetləşmədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmiş, Tuğay Məmmədov başçılıq etmişdir. Sonradan Azərbaycan redaksiyasına rəhbərlik Şəki rayonundan olan Ənvər Qaziyevə tapşırılmışdı. Redaksiyada çalışanlar 300 marka əmək haqqı, hər çıxışa görə əlavə 10 marka müəllif haqqı alırdılar. Redaksiya proqramları sırasında “Anaya məktub”, “Novruzgülü”, “Milli müstəqillik”, “Azərbaycan nə uğrunda döyüşür” adlı verilişlər də vardı. (100)

Almaniya dövləti vərəqə və kitabçalardan başqa türk-tatar və Qafqaz xalqları üçün, siyasi parçalanma məqsədi daşıyan radio təbliğatından da istifadə edirdi. Taubertin məlumatlarına görə, Təbliğat Nazirliyinin xətti ilə, Sov. İKP-nin Stalinə qarşı olan “Leninçi” qrupunu müdafiə xarakteri daşıyan “Leninçi” radiostansiyası da qurulub fəaliyyət göstərirdi. Bu radiou işlətməkdə məqsəd Sov. İKP-ni bölmək, qruplar yaratmaq, qrupları bir-birinə qarşı qoyub sovet dövlətini zəiflətmək idi (395, s. 170-171). Belə saxta “Leninçi” proqramlar sonradan Sovetlər Birliyində danışılan hər dildə yayımlanı, ehtiyaca görə gündə bir və ya iki dəfə efirdə verilir. Ümumilikdə isə, nasistlər həmin illərdə yeddiyə qədər radiostansiyadan istifadə edirdilər. (237, s. 303)

1941-ci ilin 23 oktyabrında alman radiosu türkcə belə bir yayım vermişdi: “Azərbaycanlılar! Milis təşkilatına girin! Əlinizə tüfəng, makinalı tüfəng və cəbbəxana keçirməyə çalışın! Görəvinizi (vəzifənizi - N. Y.) yapın!” Lakin, bu müraciət Türkiyənin “Xəbər” qəzetində təhrif edilərək aşağıdakı şəkildə verilmişdi: “Azərbaycanlılar! Tüfənglər və makinalı tüfənglərlə silahlanın, gizli təşkilatlar qurun! Məğlub edilmək üzrə olan düşmənləriniz bolşeviklərə qarşı savaşın. Onlardan qorxmayın! Yurdunuzun qurtarılması üçün savaşın və bu şəkildə milli hissiyyatınızı isbat edin!” (395, s. 172)

Qeyd edək ki, radio-müraciətlərdə yol verilən belə yanlışlıqlar alman dairələrini narahat etmiş, Xarici İşlər Nazirliyinin bu işə müdaxiləsi güclənmişdi. Şərq təmsilçisi Verner Otto fon Nentiq belə yanlışlığın aradan qaldırılması üçün Təbliğat Nazirliyi ilə əlaqəyə girmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, hərbi əsirlərə və legionerlərə münasibət də təcridcən dəyişir və getdikcə onlara daha çox hüquqlar verilir. Artıq 1942-ci ildən başlayaraq hərbi əsirlərin yerləşdiyi düşərgələrdə və legionlarda poçt işi təşkil edilmiş, qəzetlər nəşr olunmağa başlamışdı. Düşərgələrdə “Kliç”, “Zarya” adlı qəzetlər nəşr edilir, həm də siyasi təbliğat xarakteri daşıyırdı. (371)

Ayrı-ayrı xalqların təmsilçiləri, legionerləri öz dillərində qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr edirdilər. Məsələn, ruslar “Könüllü” (“Dobrovoleç”) qəzetini nəşr edib legionerlər arasında yayırdılar.

Azərbaycan legionerlərinin yayımladığı “Azərbaycan”, “Hücum” qəzetləri, “Milli Birlik” dərgisi Vermaxt tərəfindən maliyyələşdirilir, Azərbaycan

legionerlərinin fəallığı ilə çap edilirdi. Bundan əlavə, legionerlər arasında yayılan “Sıqnal” jurnalı rus dilində çap edilsə də, azərbaycanlıların döyüş qəhrəmanlığından bəhs edən çoxlu yazılar nəşr olunurdu. “Azərbaycan” qəzeti isə 1942-ci ilin may-iyun aylarından Berlində (Ünvan: Berlin, W8, Behrenstrabe 65, 111) nəşr edilməyə başladı. “Azərbaycan” qəzeti Şərq Nazirliyinin xüsusi himayədarlığı ilə nəşr edilirdi. Qeyd edək ki, qəzetin ilk saylarında türk-osmanlı şivəsinə üstünlük verən mühacirlərə azərbaycanlı legionerlər etiraz etmiş, onun müasir Azərbaycan dilində, latin əlifbası ilə nəşrinə nail olmuşdular. Sonradan isə qəzet Təbliğat üzrə Baş İdarənin himayəsinə keçirilmişdi. Qəzet Berlində nəşr edilirdi, 6-8 səhifədən ibarət idi və tirajı 10 mindən 20 minə qədər qalxırdı. Qəzetdə Məcid Musazadə (Qarsalanlı) redaktor, Cəmil İsgəndərli redaktor müavini, Əliheydər Süleymanov arxiv işçisi, Mövsüm Babayev təlimatçı, Xəliq Babayev mətbəə işləri üzrə texniki əməkdaş, Zəhid Ağayev icraçı katib, Əli Adıgözəlov korrektor vəzifəsində çalışırdılar. Bəzi məlumatlara görə Sovet Azərbaycanında sonralar “Mixaylo” kimi məşhurlaşmış Mehdi Hüseynzadə də legioner olmuş və “Qürbətzadə” təxəllüsü ilə həmin mətbuat orqanlarında çıxış etmişdir. Qəzet 1945-ci ilin mart ayına qədər nəşr edilmişdir. (96)

Qeyd edək ki, qəzetdə milli istiqlalımız, milli tariximiz, adət və ənənəmiz, ədəbiyyatımız, folklorumuzla bağlı çoxlu yazılar çap edilirdi. Qəzetin 1942-ci ildəki 20 dekabr tarixli sayında (N28) “Milli Azərbaycan” başlıqlı bir məqalədə yazılırdı: Taburlarımızın başları üzərində dalğalanan üçrəngli bayraq - bu Azərbaycanın bayrağıdır. Milli Azərbaycan bayrağı”. Qəzetin eyni sayında “Göy-Qırmızı-Yaşıl” (Milli Azərbaycan bayrağı). “Milli Azərbaycan bütün xalqın Azərbaycanıdır”, “Siniflər yox, millətlər var” kimi milli Azərbaycan ideolojisinin əsaslarını anladan məqalələr çap olunurdu. (16)

Keçmiş legioner, Azərbaycan Milli Mərkəzinin Başqanı M. Kəngərli “Azərbaycan” qəzetinin fəaliyyəti ilə bağlı yazırdı: “3 yanvar 1943-cü ildə “Müqəddəs arzu, böyük ümid” məqaləsində: “23 illik əsirlikdən sonra istiqlalçı azərbaycanlıların yeni il arzularını əlimizdə silah olaraq həqiqiləşdirmək şərəfi biz legionerlərə nəsib olmuşdur” yazılırdı. Eyni nüsxədə Qurban bayramı münasibəti ilə yazılan “Qurbanlarımız qəbul olsun” məqaləsində “Biz milli Azərbaycanın qurbanlarıyıq” deyilirdi. 1943-cü ilin 10 yanvarındakı sayda “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!” məqaləsində bu sətirlər vardı: “Eyni ilin 28 Mayısında Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını elan etmiş olan Milli Azərbaycan Şurasının rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin Millət Məclisinin iclasını açırdı. Natiq Milli hökumət və Milli Məclis üzvlərindən başqa, izdihamlı əhali tərəfindən dəxi diqqət və həyəcanla dinlənən sözlərini, üzünü milli bayrağa çevirərək, bu cümlə ilə bitirmişdir: - Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!”. Bu tarixi xatirələri nəql etdikdən sonra qəzet legionerlərə xitabla bunları əlavə edir: “Əziz arkaadaşlar! Baxınız, 23 il sonra, eyni bayraq, türklüyümüzün, müsəlmanlığımızın, əsri (müasir) adamlar olduğumuzun, bir sözlə, hürr və müstəqil bir millət olduğumuzun əlaməti

olan bu müqəddəs bayrağı biz legionerlər, biz millət və vətən yolunun canfədaları indi başlarımızın üstündə və qollarımızda daşıyıyıq!..” 24 yanvar 1943-cü il tarixli nüsxədə Milli Azərbaycan Komitəsi haqqında dərc olunan bir informasiyada Milli Azərbaycan Komitəsinin alman hökumət məqamlarının məlumatı ilə fəaliyyətə başladığı xəbər verilir. Bu xəbərə görə, “Adlon” otelində azərbaycanlıların bir toplantısı olduğu və bu toplantıda möhtərəm Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təfsilat verdiyi bildirilir. Milli Komitənin Proqramı: “Azərbaycanın milli haqlarını qorumaq, vətənin xilas və istiqlalı üçün mübarizə etmək, Qafqasiyalı millətlərin dostluqları və siyasətçə bir yerdə yaşamaları üçün çalışmaq və Almaniya ilə sıx surətdə işbirliyi təmin etməkdən ibarətdir”- deyilir. İqtibasları, əlimizdə təsadüfən mövcud olan nüsxələrdən dərc edirik. Bu nüsxələr arasında bir də “Azərbaycan” qəzetinin 25-ci istiqlal ildönümünə təsis etdiyi 30 may 1943-ci il tarixli nüsxəsi vardır. Bir kərə nüsxənin səhifəsini başdan-başa böyük məşətlərlə - nasist Almaniyanın təhəmmül edəməyəcəyi, fəqət müstəqil Azərbaycan dövründə məşhur olan – “insanlara azadlıq, millətlərə istiqlal!” şüarı bəzəyir. Sonra idarə tərəfindən “Azərbaycanın qəhrəman oğullarına” - deyər bir xitab vardır. Bu xitab belə bitir: “Davamız haqlıdır. Haqq bizimlədir. Yaşasın cəsur legionerlərimiz, yaşasın milli istiqlal!” Eyni nüsxədə “Azərbaycan istiqlalının susdurulduğu 27 aprel - Azəri türklərinin qaragünü münasibəti ilə milli şefimiz hörmətli M. Ə. Rəsulzadəyə redaksiyamız adından yazdığımız bir məktuba hörmətli şefin cavabını dərc edirik” müqəddiməsiylə Emin bəyin bir məktubu dərc edilmişdir. Məktub belə bitir: “Yaşasın milli Azərbaycan, yaşasın milli istiqlal idealına bağlı qalan Azərbaycan legionerləri!” Məktubun bir cümləsi çox mənalıdır, deyilir: “Milli istiqlal uğrunda canlarını verməyə hazır fədailərin şəxsinə qarşı göstərdikləri etimada layiq bir xidmətdə bulunmaq imkanını əldə etmək, milli davaya sərf etdiyim həyatımın ən sədaqətli anını təşkil edəcəkdir!” Bu nüsxə başdan-başa istiqlal, milliyət, türklük, demokratiya və Azərbaycan istiqlalını canlandıran xatirələr və aktual məqalələrlə doludur. “28 Mayıs Azərbaycan tarixinin əhəmiyyəti”, “Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə” kimi başlıqlar nüsxənin hər səhifəsində gözə çarpanıqdır. Qəzetin ədəbiyyata ayırdığı səhifədə milli şairimiz Əhməd Cavadın “Milli bayrağımıza!” xitab edən şeri yanında atəşli istiqlal şairimiz Gültəkinin, Sananinin, legioner şairlərdən Daşqın, Süleyman, Mustafa Həqqi, Azəri və başqa şairlərin istiqlal, milliyət, türklük və bu ideallar uğrunda mücadilədən bəhs edən həyəcanlı parçaları dərc edilmişdir. Bu nüsxə rəsmlidir. Rəsmlər istiqlal dövrü böyüklərinin: Milli Şura başqanı möhtərəm M. Ə. Rəsulzadə, Milli Məclisin ikinci rəisi Həsənbəy Ağaoğlu, hökumət rəisləri Fətəlixan Xoynlu ilə Nəsim bəy Yusifbəylinin fotolarını; parlament binası, milli əsgərlərdən bir qrupu, istiqlal dövrünə aid kağız, pul və sair bu kimi xatirələri canlandırmaqdadır. Bütün bu yazı və rəsmlərin arasında özəl bir çərçivə içində 28 Mayıs 1918-ci ilin İstiqlal Bəyannaməsinin 5 maddəsi dərc olunmuşdur”. (145, s. 25-27)

Azərbaycan legionerlərinin Berlində nəşr edilən “Azərbaycan” qəzetinin 1943-cü ilin avqust (32(60) sayındakı materiallar, məlumatlar, yazılar olduqca maraqlıdır. Bu yazılar legionerlərin həyatını, fəaliyyətini öyrənməkdə ilkin mənbədir. Qəzetin həmin sayındakı yazılarda göstərilirdi: “Nöqsanlarımız haqqında”kı məqalədə yazılırdı: “Etiraf etməliyik ki, Azərbaycan legionerləri arasında milli şərqilər oxumaq işi o qədər də qabaqda deyildir. Son zamanlarda bəzi legionerlərimiz tərəfindən yazılan bir neçə əcaib mahnılar oxunurdusa, indi bəzi alaylarımızda legionerlərimiz “Qarabağ şikəstəsi” və ya “Kəsmə şikəstə” ilə addımlayırlar. Bəzən də vaxtı ilə Sarı Aşığın “Yaxşı” adlı sevgilisi üçün yazdığı sözləri də oxuyurlar. Əcəba, tara və ya kamançaya layiq olan həzin can yandırıcı bir musiqi ilə addımlamaq olarmı? Əlbəttə yox! Legionerlərimizin oxuduğu ağı və şikəstələrin toylarda, məclislərdə oxunanlardan fərqi orasıdır ki, legionerlərimiz mahnının əvvəlində gələn “əziziyəm”, axırında isə “ay anam qurbanı, gəl qadan alım” sözlərini demirlər. “N” legionunun legionerləri belə bir mahnı ilə fərqlənirlər:

... Aşağıdan gəlir bir cüt erməni,
Bir cüt yaxası var, üstü düyməli.

(Yaxa da cüt olarmı?)

Qaçma ingilisim, tutaram səni,
Şəkər loxması tək udaram səni...

Ümumiyyətlə, belə mahnını “inşa” edən “şairin” ehtimal ki, türkçə qrammatikadan heç xəbəri yoxdur. “Avtor” şəkilçinin (suffiksin) nə olduğunu bilmir.

Yenə belə bir şərqiyə də rast gəlirik:

... Ay domenrota, Davay pulemyota... ..

Bu yaxınlarda “N” legionunda mollalardan biri belə bir marş “icad” etmişdir:

... Əmri bizə hauptman verir,

Komandanı bizə feldfel verir...

Biz gözəlcə bilirik ki, legionerlərimiz arasında qüvvətli talanta (istedada-N. Y.) sahib olanlar vardır. Onları bu işə cəlb etməklə belə nöqsanları aradan qaldırmaq olar. Nöqsanlarımızı aradan qaldırılım və legionerlərimiz üçün elə mahnılar yazalım ki, o, apardığımız milli azadlıq mübarizəmizdə bizə ilham və ruh versin.

Bu çağırış birinci növbədə Ucadağlıya, Dənizə, Daşqına, Əzimliyə, Divaniyə, Zahidliyə və sair bunlar kimi gənc qüvvələrimizə daha çox aiddir. (Leg. Qürbət zadə)”. (7)

“Hissəməz ilk vuruşda qalib çıxdı” məqaləsində isə yazılmışdı: “Bizim taburda legionerlərə böyük qayğı göstərilir. Cənab oberleytenant Lövven tabur nəfərləri ilə hər gün görüşür, ayrı-ayrılıqda onlarla söhbətlər aparır və legionerlərin vəziyyətini hər cəhətdən daha da yaxşılaşdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir. O,

xəstələri də unutmur. Hər gün onların yanma gedir və qiymətli hədiyyələr aparır. Taburumuzda olan almanlar və azərbaycanlılar bir-birləri ilə mehribancasına yoldaşlıq və dostluq edirlər. Hətta hər bir alman növbəti məzuniyyətə gedərkən özləri ilə bir azərbaycanlı da aparır. Bunun üçün taburumuzda imkan vardır. Budur, yefreytor Şefler məzuniyyətə getdiyi zaman legioner Məhəmmədi və ştabfeldfelbel Şonner isə legioner Əzizovu özü ilə birlikdə aparmışdır. Belələri taburumuzda az deyildir. Bunlarla yanaşı olaraq taburumuz öz hərbi və taktiki təlim işlərini müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Legionerlər müasir alman hərbi texnikasına məharətlə yiyələnmişlər və döyüş bacarıqlarını qat-qat artırırlar”. (7)

Legioner Mirzənin “Uzun və xoşbəxt həyat arzu edirlər” başlıqlı yazısında isə bildirilirdi: “İstirahət günü idi. Bütün legionerlər gəzməyə getmək üçün hazırlaşdılar. Bu arada incəsənət dərnəyinin konsert vermək üçün legionumuzda gəlməsi düzəldi. Tabur komandanı cənab oberleytenant Lövven də burada idi. Onun anadan olmasının 55 illiyi bu gün tamam olurdu. Konsert olduqca təntənəli keçdi. Hər kəsdə böyük sevinc və ruh yüksəkliyi hiss olunurdu. Konsertdən sonra cənab oberleytenant Lövven çıxışında bildirdi: “Vətəni bolşevik əsarətindən xilas etmək uğrunda qəhrəmancasına vuruşan azərbaycanlı legionerlərin göstərdiyi mərdlik məni hədsiz dərəcədə ruhlandırır. Öz vətəniniz Azərbaycanda azad olaraq belə şənlikləri keçirməyi arzu edirəm”. Onun bu çıxışından sonra legionerlər arasında böyük canlanma başladı. Sonra yemək məclisi düzəldi. Ober-leytenant legionerləri sevdiyi kimi, legionerlər də onu hədsiz dərəcədə sevir, ona uzun illər xoşbəxt yaşamağı arzu edirlər”. (7)

Qəzetdə şer və hekayələrə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərindən nümunələrə və əsərlərinin təhlilinə də yer verilir. “Böyük milli və lirik şairimiz Hüseyn Cavid” məqaləsində yazılmışdı: “Azəri türk ədəbiyyatının milli və lirik şairi, mənzum və mənsur dram əsərlərinin yaradıcısı, müasir ədəbi varlığımızın parlaq tacı olan Hüseyn Cavidə tanımayan bir azəri türkü və onun inci kimi qiymətli şerlərini sevə-sevə oxumayan bir çox qabaqcıl türk ziyalı belə yoxdur. Cavid təkcə Azərbaycan, Qafqaz deyil, eyni zamanda, bütün Orta Asiya millətləri, Kazan, Krım, İdil-Ural tatarları, Türkiyə və İran xalqları arasında belə özünü yaxşıca tanıtmış və müasir şərqin diqqətəşayan şairləri sırasına daxil olmuşdur”. Sonra Hüseyn Cavidin “Uçurum” əsərindən Əkrəm ilə İldırımın mükaliməsindən parçalar verilmiş, “Şeyx Sənan”dakı Şeyx Hadi və Şeyx Kəbirin dialoqu təsvir olunmuş, maraqlı təhlil aparılmışdır. Məqalənin sonu bu sözlərlə yekunlaşır: “Bədii drama əsərində mövcud quruluşun iç üzünü tərənnüm edən elə bir məfkurə heç bir zaman dinsizlər, allahsızlar və vicdansızlar hakimiyyətinin müti və kor “nəzəriyyəçi” və “alimləri”nin hər cür humanistlik və insani duyğulardan kənar olan bu cəllad bolşevik “tənqidçiləri”nin xoşuna gələ bilməzdi. Bunun üçün də sovet bolşevik üsul-idarəsi və bu idarəni başlıca olaraq kəndilərinə (özlərinə) xas bilən rus-bolşevik-yəhudilər və onların Azərbaycan xalqı içərisindəki satqınçı və alçaq agentləri olan bir sıra vətən xainləri daima Hüseyn Cavidə hücum edərək,

onun ədəbi varlığını baltalamış və şairi arası kəsilməyən təqiblərlə yaxalamışlardır. Xüsusən, Azərbaycanda “NEP” dövrünün qurtarması ilə əlaqədar olaraq, bu təqib və hücumlar özünü daha şiddətlə göstərməyə başlamış və şairi dəfələrlə “QPU” podvallarını (zirzəmilərini - N. Y.) ziyarət etməyə məcbur etmişdir. Hələ 1917-ci il inqilabının müdhiş dəhşətləri ilə həyəcana gəlmiş və xalqımıza azadlıq deyil, zülm və işgəncə gətirən belə bir amansız tufandan mütəəssir olmuş şair Azərbaycanda doğan aprel tufanı ilə əlaqədar olan (situasiyaya) qarşı üsyan bayrağı qaldıraraq yazmışdı:

Elə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülm dəhşətlə qıvrılıb yanıyor,
Üz çevirmiş də Tanrıdan insan,
Küfri haq, cəhli mərifət sanıyor.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başçıdır xalqa bir yığın canı,
Hər münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız”. (7)

“Azərbaycan” qəzetinin saylarında belə maraqlı yazılar tez-tez dərc olunurdu.

Qəzetin 1943-cü ilin 14 noyabrında çap edilmiş 46(74)-cı sayında isə Berlində keçirilən Milli Azərbaycan Qurultayı haqqında geniş məlumatlar dərc olunmuşdur. Qəzetdə qurultaya göndərilən təbriklərin mətni və çıxış edənlərin məruzələri ilə də tanış olmaq mümkündür. Bundan əlavə, çıxışçıların fotoları da verilmişdir ki, bu da həmin şəxsləri tanımaq, öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Qeyd edək ki, qəzetin 46-cı sayının 1, 2, 3, 4, 5-ci səhifələrində Milli Azərbaycan Qurultayının materialları verilib. 5-ci səhifənin sonunda legioner Miskinin “Ey cavanlar” şəri çap olunmuşdur. Bədii və sənətkarlıq baxımından yüksək olmasa da, tarixiliyinə görə əhəmiyyətli olan həmin şerddə vətənin azadlığı ideyası əsas götürülmüşdür:

Sən bir cəsur türk oğlusan, qəhrəman!
Azad elə öz yurdunu düşməndən!” (8)

Qəzetin “Cəbhələrdə vəziyyət” başlığındakı yazılar, məlumatlar 6-cı, sonuncu səhifədə verilmişdir. “Almaniya silahlı Qüvvələri Baş Komandanlığının məlumatı”nda bildirilirdi:” 2 noyabr - Düşmən Kırım, Kerç şəhərinin hər iki tərəfinə çıxmaq istəmişdir. Düşmən mühasirə edilmiş, dar bir sahəyə sıxışdırılmışdır. Başqa yerlərdə düşmənin cəhdi, ona böyük itki verilməklə puça çıxarılmışdır. Sahilə çıxmış qoşunlar məhv edilmişdir. Dneprin aşağı axımından cənuba doğru, Noqay səhralarından Dneprə tərəf soxulmuş düşmən motorlu hissəsi ilə döyüşlər davam edir. Bolşeviklərin alman hissələrini ayrı salmaq və mühasirə ciddi-cəhdləri məğlubiyyətə uğramışdır. Dnepropetrovskinin cənubi-qərbində Dnepr dirsəyində düşmənin hücumu olmuşdur. Bu zaman hücum edən 40 sovet tankından 28-i məhv edilmişdir.

Krivoy-Roqun şimalında qoşunlarımızın əks-hücumları müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir. Müdafiəmizə soxulmuş düşmən arxasından kəsilmiş və məhv edilmişdir. Təxmini hesablamalara görə, oktyabrın 27-dən sonra 5000 əsir tutulmuş, 357 tank, 378 top və 500-dən artıq avtomaşın ələ keçirilmiş və ya məhv edilmişdir. Kəskin müqavimət göstərən düşmən hissələri xüsusilə ağır itki verməyə düçar olmuşlar. Cənubi İtaliya cəbhəsinin cənub-qərbində düşmən böyük qüvvətlə qoşunlarımızın mövqelərinə hücum etmişdir. Alman bombardmançıları dünən Cənubi İngiltərə sahilində olan bir neçə limanlar üzərinə axın etmişdir.

Krımın şimal girişində, Xersonun bir məntəqəsində və Dneprin böyük düşərgəsində düşmənin güclü tank və piyada qüvvətlərlə döyüşlər gedir. Sovet qoşunları ağır itkilər verir.

Bir bölgədə hücum edən 40 sovet tankının 23-ü məhv edilmişdir. Kiyev altında və onun şimalında sovet qoşunları tankların yardımı ilə hücumlarını davam etdirmişlər. Onlar bir neçə yerdə cəbhəni yarmağa müvəffəq olmuşlar. Ağır döyüşlər davam edir. Veliki Luki altında 32 sovet tankı məhv edilmişdir.

Şimal Buzlu dənizi üzərində hava döyüşlərində və zenit artilleriyasının atəşilə 16 sovet təyyarəsi vurulmuşdur. Bizim itkimiz olmamışdır.

Alman təyyarələri 5 noyabr gecəsi London şəhərini bombalamışlar.

6 noyabr - Krımda, Kerçin hər iki tərəfində və Pereqor keçidində gedən ağır döyüşlərdə alman-rumın hissələri tərəfindən sovet qoşunlarının hücumları püskürtülmüşdür.

Dneprin aşağı axımında, Xerson və Niqopol məntəqələrində bizim müdafiə mövqeyimizə edilən düşmən hücumları püskürtülmüşdür. Dnepropetrovskinin cənubunda düşmənin kəskin müqavimətinə baxmayaraq, hücum edən qoşunlarımız irəliyə doğru hərəkət etmişlər. İlin əvvəlindən indiyədək 44-cü tank piyada diviziyası "Das Reyc" düşmənin 2000 tankını məhv etmişdir.

Sovetlər Kiyevdən şimalda döyüşə yeni qüvvələr gətirmişlər. Yarma təhlükəsindən sağınmaq üçün bizim qoşunlar Kiyev məntəqəsindən geri alınmışlar. Alman hava qüvvələri tərəfindən şərq cəbhəsində noyabrın 3-dən 5-dək 140 sovet təyyarəsi məhv edilmişdir. Öz itkimiz 6 təyyarədir.

Təcili məlumatlarda deyilir ki, alman hava qüvvələri Aralıq dənizinin qərbində düşmən yığnaqlarına ağır bir zərbə vurmuşdur. Bombardman təyyarə birləşmələri Şimali Afrika sahilində düşmənin qoşunla dolu olan 22 nəqliyyat və onları mühafizə edən 8 qırıcı gəmisinə hücum etmişlər. Çoxlu bombardman və torpedləmə nəticəsində cəmi 140 000 ton sütünümü həcmində olan 13 nəqliyyat və iki də qırıcı gəmi ələ zədələnmişdir ki, onları məhv olmuş hesab etmək olar". (6)

Bundan əlavə, Berlində Azərbaycanın Milli Birlik Məclisinin orqanı olaraq "Milli Birlik" jurnalı da nəşr edilirdi. Aylıq olaraq çap edilən jurnalda (1000 nüsxə tirajla) rəsmi məlumatlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixi, müstəqilliyi ilə də bağlı yazılara rast gəlmək mümkün idi. Jurnalın redaktoru Cəlil İsgəndərli, aparıcı müəllifləri Ənvər Qaziyev, Cabbar Məmmədov və Lətif Kərimov idi. (96).

Bundan əlavə, Azərbaycan legionerlərinin fəallığı ilə ana dilimizdə bəzi kitablar da nəşr edilmişdir. Belə ki, N. Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsəri, Ceyhun Hacıbəylinin tərtib etdiyi “Atalar sözü”, Lətif Kərimovun “Azərbaycan şerləri almanaxı”, Cabbar Məmmədovun isə “Azərbaycanda milli hərəkət” (1920-1941-ci illərdə Azərbaycan xalqının mübarizəsinə aid) kitabı nəşr edilmişdir. (96).

Legionerlərin fəaliyyətindən, döyüş sücaətindən bəhs edən yazılara “Siqnal” jurnalında da rast gəlmək mümkündür. “Siqnal” jurnalı 1940-cı ildən, Berlində (Ünvan: Berlin SW68, Koxtrasse 22-26) ayda bir dəfə rus dilində nəşr edilirdi. Jurnalın baş redaktoru Vilhelm Reets idi. Jurnalın 1944-cü ildə çap olunmuş 12-ci sayında aşağıdakı başlıqlı yazılar vardı: 1) “Şəhərdə döyüş. Azərbaycan könüllüləri şərqdəki gizli təşkilatlarla mübarizə aparırlar”. 2) “O biri tərəfə. İngilis, Amerika qəzet və jurnallarından”. 3) “Xırdalanmayan rubl” - N. S. Leskovun hekayəsi. 4) “Böyük imperiya - Alman dövlətinin taleyi”. 5) “Leyli və Məcnun” - Nizami Gəncəvinin əsərlərindən”. 6) “Naperekor vraqam - Alman dəmiryolçularının həyatı və mübarizəsi”. 7) “Orqanın səsi - Emmanuël Reyndliayın məqaləsi”. 8) “Öz torpağında” - “Xüsusiyyətçi kəndçi - ölkənin çiçəklənməsinin girovudur”. 9) “Volqa oğlu” - Könüllü öz döyüşçü yoldaşı haqqında”. (344)

Jurnalın 4-cü səhifəsində mayor Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginskinin qəhrəmanlığı, döyüş sücaəti haqqında məqalə və onun zabit formasında fotosu verilmişdir. Mayor haqqındakı məqalə bu sözlərdə yekunlaşır: “Mayor döyüşən və öz xalqının inamlı oğludur. Belə insanların yolu bir dəfə və həmişəlik müəyyənləşir. Xarətersiz siyasi opportunizmi inkar edən mayor deyir: “Biz türk mənşəli xalqıq, belə olmuşuq və həmişəlik də qalacağıq”. (344, s.4)

Avropanın yaşayıb qalması uğrunda Almaniyanın apardığı mübarizədə böhran yaranmış və bəzi müttəfiqlər inamlarını dəyişdilər, nəticədə cəbhələrdəki ordu hissələri geri çəkildilər. Lakin heç zaman, bir saniyə belə, mayor Fətəlibəylinin və onun döyüşçülərinin qətiyyətində tərəddüd yaranmadı. Azərbaycan dağlarında “inam” sözü müqəddəsdır və bundan ötrü öz canlarını belə əsirgəmirilər.

Öz sevimli və uzaq vətəninin yeni işıqlı həyatı uğrunda bolşevizmə qarşı mübarizə bayrağı qaldıran belə adamlardır”. (344, s.4)

Bundan əlavə, jurnalda Xorvatiya, Almaniya, İngiltərə, Norveç, Çin və Hindistana aid müxtəlif məzmunlu fotolar verilmişdir. Xorvatiyaya aid verilmiş foto belə izah olunmuşdur: “Yaşayış məntəqəsi Titonun quldurlarından təmizlənməmişdir. Şəxsi qvardiyanın döyüşçüsü beşguşəli quldur ulduzu üzərində qələbə əlaməti olaraq divara Xorvat hərəkətinin rəmzi olan “U” hərfini həkk edir”. (344, s.5)

Jurnaldakı işarələnmiş 3-cü fotonun izahı belə təsvir olunurdu: “Bütün ölkədə xalq dəstələri yaratmağa çağırılmışdır. Bu foto Adolf Hitlerin çağırışından

sonra çəkilməmişdir. Yaxınlarda formalaşmağa başlamış dəstələr öz faydasını verməyə başlamışdır”. (344, s.5)

Beləliklə, Almaniya fəaliyyət göstərən, vətənlərini bolşevik istilasından xilas etməyə çalışan azərbaycanlılar həm öz dillərində mətbu orqanlar çıxarıb, qəzet, jurnallar, kitablar çap edirdilər, həm də başqa qəzet və jurnallarda onların qəhrəmanlığı və uğurlu döyüşləri haqqında məlumatlar dərc olunurdu.

Qeyd edək ki, Azərbaycan İrtibat qərargahına verilmiş məhdud səlahiyyətlərə baxmayaraq, Ə. Fətəlibəylinin zəkası və tükənməz enerjisi sayəsində qısa bir zamanda, o zaman Azərbaycan legionunun orqanı olaraq nəşr edilən “Azərbaycan” qəzeti yanında sivillər məsələləri ilə məşğul olan “Mittelsteile”, yəni təltif, tərçümə və nəşriyyat işlərinə nəzarət edən elmi şöbə könüllülərin milli tərbiyə işləri ilə uğraşan “Milli Birlik” məcmuəsi nəşrə başlamış və fəaliyyət göstərmişdi. Bütün bu fəaliyyətlər qısa bir zamanda müsbət və fəxr olunacaq nəticələr verməyə başlamış, Azərbaycan legionuna daxil olan birliklərdə yüksək bir milli ruhun yaranmasına təkan vermişdi. (404)

XI BÖLÜM

VLASOV KOMİTƏSİNİN YARADILMASI. AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN VƏ DİGƏR LEGİONERLƏRİN “VLASOV KOMİTƏSİ”NƏ ETİRAZLARI. AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİ ALMANİYANIN TANIMASI

Məşhur sovet generalı A. A. Vlasov 1942-ci ilin iyulun 12-də almanlara əsir düşmüşdü. (254, s.4) Qeyd edək ki, Hitler rus mənşəli əsirlərdən ordu yaradılması təklifinə mənfi münasibət göstərirdi. O, 1943-cü ildə belə bir təklifə qəti etirazını bildirmişdi (371, s.344) Lakin, Hitlerin etirazlarına baxmayaraq, cəbhədə vəziyyətin dəyişməsi, almanların geriyə doğru sıxışdırılması və Amerika, İngiltərə dövlətlərinin Sovet ordusuna yardımının güclənməsi, nəhayət, “Rusiya Azadlıq Ordusu”nun yaranmasını gerçəkləşdirdi.

General Vlasovun “Rusiya Azadlıq Ordusu”nu yaratmaqda bir başlıca məqsədi də hərbi cəhətdən daha da güclənmək, hər ehtimala qarşı, Almaniya məğlub olduqdan sonra Qərb dövlətlərinin - ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın köməyi ilə “üçüncü qüvvə” kimi Sovet İttifaqına qarşı çıxış etmək idi. (371, s. 344)

Qeyd edək ki, ruslardan ibarət könüllü birliklər, ayrı-ayrı taburlar, alaylar olaraq formalaşır. Belə formalaşan birliklər alman diviziyalarının tərkibinə daxil edilirdi. 1943-cü ilin payızında polkovnik-leytenant Xolters rus könüllülərindən ilk hissələr yaratmağı təklif etmişdi.

Qeyd edək ki, hələ 1941-ci ilin iyununda müharibə başlayandan az sonra Yuqoslaviyadakı Rus bürosunun rəisi general-mayor M. F. Skorodumov almanlara rus diviziyası yaratmaq təklifi ilə çıxış etmiş, lakin onun bu fikri qəbul

olunmamışdı. General Skorodumov gözlənilmədən 1941-ci ilin sentyabrın 12-də ayrıca rus korpusunu yaratması haqqında elan verdi və 18 yaşdan 55 yaşa qədər səfərbərliyin başlandığını bildirdi. Alman hökumət orqanları onun bu təklifinə etiraz edib, sentyabrın 14-də generalı həbs etdilər. (254, s. 11-12) 1942-ci ilin noyabrın 30-da alman komandanlığının xüsusi qərarı ilə Rus Mühafizə Dəstəsi korpus adlanaraq Vermaxtın tərkibinə qoşuldu. 1943-cü ilin sentyabrın əvvəllərində korpusda 4,8 min əsgər və zabit olduğu halda, 1944-cü ilin sentyabrında bu rəqəm 11 minə çatırdı. (254, s. 13) Qeyd olunmalıdır ki, Rus legionerləri müxtəlif adlarla birlik və ordular yaradırdı: 1) “Birinci Milli Ordu”. 2) “Rus Milli Xalq Ordusu”. 3) “Rusiya Xalq Azadlıq Ordusu”. 4) “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsi” və s.

1944-cü ilin avqustun 14-də Çexoslovakiyanın paytaxtı Praqada SS-in dəstəyi ilə (xüsusən Himmlerin) general Vlasovun başçılığı altında “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsi” (RXQK) yaradıldı. (395, s. 160) “Şərqi Türk Silahlı Qüvvələri” və “Qafqaz Silahlı Qüvvələri” quruluşunda rus hərbi əsirlərindən və “Şərqli işçilərdən” ibarət təşkil olunan “Rusiya Qurtuluş Ordusu” 1945-ci ilin yanvarında Vlasovun sərəncamına verildi. (395, s. 160)

Qeyd edək ki, 1944-cü ilin noyabrın 14-də qəbul edilən məşhur “Praqa Manifesti” uzun müddət sovet tədqiqatçıları tərəfindən təhrif olunmuş məzmununda izah edilmişdir. Manifest haqqında oxuculara belə məlumatlar verilirdi: “Hitler sənədi”, “darıxdırıcı sənəd” və s. Sovet müəllifləri izah edirdi ki, bu manifest xüsusiyyətçiliyin tərəfindədir, sinfi mübarizəyə son qoyulmasını tələb edir və s. Lakin, qeyd etməliyik ki, bu Manifest 14 maddədən ibarət idi və yeni Rusiya dövləti yaratmağa daha çox üstünlük verirdi.

Manifest bu sözlərlə başlayırdı: “Həmvətənlər! Qardaşlar və bacılar! Bu ağır sınaq saatlarında biz Vətənimizin, xalqlarımızın və özümüzün xüsusi taleyini həll etməliyik. İnsanlıq böyük itkilər dövrü yaşayır. Davam etməkdə olan dünya müharibəsi bir-birinə qarşı olan siyasi sistemlərin ölüm-dirim mübarizəsidir. Başda başqa xalqların əzilməsi və istismarı üzərində nəhəngliyi möhkəmlənən İngiltərə və ABŞ mübarizə aparırlar. Digər tərəfdən isə başda başqa xalqların və ölkələrin milli müstəqlliyini məhv edib, dünya inqilabını arzulayan Stalinin başçılıq etdiyi beynəlmiləl qüvvələr mübarizə aparır. Mübarizə aparanlar azadlıqsevən, yaşamaq istəyən, öz xüsusi tarixini və milli inkişafını müəyyənləşdirmiş xalqlardır...”

İki il əvvəl Stalin ayrı-ayrı ölkələri maribənin vətən azadlığı xarakteri daşdığı fikri ilə azad edə bilirdi. Lakin, indi Qızıl Ordu sovet dövlətinin sərhədlərini keçərək Rumıniyaya, Bolqarıstana, Serbiyaya, Xorvatiyaya, Macarıstana soxulmuş, başqa torpaqlarda qanlar tökməkdədir. İndi bolşeviklər tərəfindən davam etdirilən müharibənin əsl xarakteri üzə çıxmaqdadır. Onun məqsədi - Stalin tiranlığının ağalığını SSRİ xalqları üzərində möhkəmlətmək və bu ağalığı bütün dünyada həyata keçirməkdir.

Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsi öz məramını belə müəyyənləşdirir: a) Stalin tiranlığının devirilməsi, Rusiya xalqlarının bolşevik sistemindən azad edilməsi, Rusiya xalqlarının 1917-ci ilin xalq inqilabındakı hüquqlarının qaytarılması; b) müharibənin dayandırılıb Almaniya ilə şərafli sülhün bağlanması; v) bolşeviklərsiz və istismarçılırsız yeni azad xalqın dövlətinin qurulması”. (371, s.359-360)

Manifestin sonunda isə belə çağırışlar vardı: “Həmvətənlər, Avropada yerləşən qardaşlar və bacılar! Sizin vətənə tamhüquqlu vətəndaşlar kimi qayıtmağınız yalnız bolşeviklər üzərində qələbə sayəsində mümkündür. Siz - milyonlarsınız. Mübarizənin qələbəsi sizdən asılıdır. Xatırlayın ki, siz ümumi iş üçün, qəhrəman azadlıq qoşunları üçün işləyirsiniz. Öz gücünüzü və əmək qəhrəmanlığınızı göstərin. Qızıl Ordunun zabıt və əsgərləri! Avropa xalqlarının əzilməsinə istiqamətlənmiş müharibəni dayandırın. Silahlarınızı Rusiya xalqlarına aqlıq, əzab və hüquqsuzluq gətirən bolşeviklərə qarşı çevirin. Vətəndəki qardaşlar və bacılar! Stalin tiraniyasına və işğalçı müharibəyə qarşı mübarizəni gücləndirin. Öz qüvvənizi hüquqlarınızın əldə olunmasına qarşı qəti çıxışlara və ədalət, xeyirxahlıq uğrunda mübarizəyə səfərbər edin. Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsi sizin hamınızı birliyə, sülh və azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırır! Praqa, 1944-cü il, 14 noyabr. Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsinin sədri general leytenant A. Vlasov. (371, s.357-362)

Lakin, “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsi”nin mövqeyindən azərbaycanlı legionerlər narazılıq etdilər. Bunun səbəbi ondan ibarət idi ki, “Vlasov Komitəsi” rus olmayan millətlərin də adından danışdı. Vlasovun bu mövqeyi milli təmsilçiləri və legionerləri ciddi narahat edirdi. Vlasov Komitəsinin müraciətində xalqların azadlığı və suverenlik haqları qorunsa da, sanki “kommunistsiz, bolşeviksiz” bir Rusiya dövləti qurulduğu dəstəklənirdi.

Qeyd edək ki, “Vlasov Komitəsi”ni Himmler, Xarici İşlər Nazirliyinin “Rusiya Komitəsi” və Göbbels müdafiə edirdilər. Qeyri-rus millətlərin mövqeyində isə Alfred Rozenberq, Fon Mende və başqaları dayanırdı.

Himmlerin başçılıq etdiyi SS Mərkəz Dairəsi yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün yollar aramağa başladı. Milli təmsilçilərə belə bir plan təklif edildi: “Şərqi Türk” və “Qafqaz Silahlı Gücü”nə paralel olaraq “Şərqi Türk” və “Qafqaz Şurası” şəklində siyasi idarə orqanları təşkil ediləcəkdə; bu müəssisələrin bir yanda türkünün, Kırım tatarlarının və Volqa tatarlarının, digər tərəfdə isə gürcülərin, ermənilərin, azərbaycanlıların və Şimali Qafqazlıların komitələrinin federativ şəkildə birləşməsinin təşəkkülü vacib bilinmişdi. Vlasovun qarşısında sovet şərqi xalqlarının milli təmsilçiliklərinin dəyərini artırmaq üçün milli komitələr mərtəbəsinə yüksəldiləcəklərdi. Sonradan isə legionerlər və SS birliklərinin siyasi və əsgəri komitəsinin komitələrə verilməsi planlanmışdı. “Doğu türk” və “Qafqaz Şurası” da federativ bir şəkildə “RXQK-nə bağlanacaqdı”. (395, s. 161)

Qeyd edək ki, “Şərqi Türk Silahlı Gücü” üçün Harun əl Rəşid bəy, “Qafqaz Silahlı Gücü” üçün isə Şimali Qafqaziyalı Lazar Biçeraxov seçilsə də, bu birliyin işini tamamlaya bilmədi. Bu birliklərə paralel olaraq yaradılan “Şərqi Türk Şurası” başqanlığına Krım tatarı Krıməl, sonradan isə daha nüfuzlu Qəyyum xan təklif olundu. Lakin, hər ikisinin münasibətlərindəki gərginlik nəticəsində “Şərqi Türk Şurası” reallaşmadı. “Qafqaz Şurası”nın isə aşağıdakı İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunması razılaşıdırıldı: 1) Azərbaycanlı Abbas bəy Atamalıbəyov; 2) Gürcü Mixail Kedia; 3) Erməni Armik Camalyan; 4) Şimali Qafqazlı - Əli xan Qantəmir;

Heyətin katibliyi vəzifəsini isə gürcü Mixail fon Altibiya aparırdı. (395, s. 161-162)

Dörd Qafqaz Komitəsi təmsilçiləri “Vlasov Komitəsi”nə daxil olmağın əleyhinə çıxış etdilər və özlərini Milli Komitə adlandırmaq tələblərini irəli sürdülər. Qafqazlıların, eləcə də türkünstanlıların açıqlamalarında bu fikir ciddi vurğulanırdı: “Vlasov sadəcə rusların məsələlərini yönəltməli və eləcə də ruslar adından ortaya çıxmalıdır”. (395, s. 164)

General Vlasov da rus olmayan milli təmsilçilərlə əlaqələr qurmağa çalışırdı. Hətta Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi və SS Mərkəz Dairəsinin də cəhdinə baxmayaraq, tərəflər fikir eyniliyinə gələ bilmədilər. “Praqa Manifesti”nin qəbulundan dörd gün sonra Rozenberqin adına etiraz yazısı göndərildi. Etiraz məktubunu aşağıdakı xalqların təmsilçiləri imzalamışdı: İdil-Ural (türk-tatar) və Qafqaz (azərbaycanlı, gürcü, erməni və şimali qafqazlı), Krım tatarları, türkünstanlılar, ukraynalılar. Milli təmsilçilər Almaniya hökumətindən aşağıdakı xahişləri edirdi: 1) General Vlasovun millətlərin iradəsinə qarşı olan bütün tələblərinə mane olmaq. 2) Millətlərin müstəqil dövlət qurmaq haqlarının dərhal tanınması və milli təmsilçiliklərin tanıdqlarının ifadə edilməsi. 3) Milli birliklərin hərəkətinin Vermaxta bağlı olmaqla bərabər öz komandirlərinin əmri altında və bir arada bolşevizmə qarşı mübarizə aparmalarına icazə verilməsi və bu təşəkkülərin siyasi idarəsinin milli təmsilçiliklərə buraxılması. Nəhayət, general Vlasovun millətlər üzərindəki idarə iddiası kəskin şəkildə rədd edilməzsə, milli təmsilçilərin heç birinin Vlasovun fəaliyyəti dolayısıyla bu təmsilçilərin yerliləri arasında baş verə biləcək hadisələrin məsuliyyətini üstünə almayacağını ən qərarlı bir şəkildə bəyan etməyi bir vəzifə borcu olaraq bildirməyi vacib sayır”. (395, s.165-166)

Hətta bəzi komitələrin legionları Vlasovun ordusuna qatılarsa, həmvətənlərini itaətsizliyə və fərariliyə təşviq edəcəklərini açıqlayırdılar. Belə hadisələr isə legionlar arasında artıq müşahidə olunurdu. Bu haqda türkünstanlı, əsgir legioner Baymirzə Hayit haqqında Türkiyədə nəşr edilmiş kitabda maraqlı açıqlamalar vardır: “qeyri-rus millətlərin milli hürrüyyət üçün savaşa qatılan əsgərləri yenidən bir rus ordusu və rus generalının əmri altına girmələri fəvqəladə narazılıq yaradır. Gürcü, erməni, İdil-Ural tatarları, Şimali Qafqaz legioner birlikləri daha dünənə qədər özlərini əzən rusların əmri altında savaşmaları olacaq

iş deyildi. Alman komandanlığının aldığı bu qərar 270 000 civarında olan Türkünstan legioner arasında geniş narazılıqlara səbəb olur”.

1944-cü ilin 19-20 dekabrında alay komandiri Qulam Alimovun komandirliyində toplanan türkünstanlı subaylar, türkünstanlı əsgərlərin rus komandanlığı altında savaşa qatılma əmrini müzakirəyə başladılar. Müzakirələrin sonunda mayor Hayitin Berlində alman Genelqurmayından bu durumun düzəldilməsi xüsusunda təmsilçi olaraq göndərilməsinə qərar verildi. Hayit Azərbaycan Milli Komitəsinin başqanı minbaşı Əbdürrəhman Fətəlibəyli ilə birlikdə 1944-cü ilin 22 dekabrında İşğal Qüvvətləri (SS, Naurtac) komandanı general Bergerlə görüşərək türkünstanlı və azərbaycanlı əsgərlərin general Vlasov komandası altında savaşmaları qərarının ləğv edilməsini bildirdi. Alman rəhbərliyi qərarı ləğv etməyin qeyri-mümkünlüyünü, əmrin gücünün yerində qalacağını bildirmələrinin ardından alay komandiri Qulam Alimov Türkünstan alayına, 1944-cü ilin 24 dekabrında isə alman ordusuna üsyan etmələrini və almanlara qarşı atəş açılması əmrini verdi. Vəziyyət çox gərginləşdi və gözlənilən üsyan ilin əvvəlində baş verdi. Türkünstanlı əsgərlər alman əsgərlərinə qarşı atəş açdılar. Bu atışmada almanların nə qədər itki verdiyi göstərilməmişdir. Sıraları pozulmuş Türkünstan ordusu əsgərləri Çexoslovakiya Milli Kommunist Partiyası milis güclərinə qatılaraq alman qüvvələrinə qarşı vuruşmağa başladılar. Bu vuruşda almanların itkisi 250 əsgər, 400 əsir oldu və bu əsirlər də ölümə məhkum edildilər. Savaşın pis gedişiyə bu üsyan almanları çox hirsələndirdi. Alman yetkililəri vəziyyət haqqında raport istədikdə Hayit hadisənin səbəbini anladıqdan sonra dedi: “Əgər milli əsgərlər rus komandirliyi əmrinə verilməsi qərarında israr edilirsə, çox daha vahiməli olayların cərəyan edəcəyini” bildirməsi üzərinə, almanlar qərarlarını dəyişib 1945-ci ilin martında Türkünstan legioner alayının “Türkünstan Milli Ordusu” olaraq tanımaq məcburiyyətində qalır”. (400, s.45-46)

Beləliklə, “Vlasov Komitəsi” milli təmsilçilərlə münasibətlər qurmağı bacarmadı və ayrı-ayrı xalqlardan, o cümlədən azərbaycanlılardan ibarət legionerlər və onların rəhbərləri müstəqil və azad yaşamaq istəyini üstün tutdular. Onlar bununla bir daha sübut etdilər ki, Almaniya Silahlı Qüvvələri tərəfində vuruşmaqda başlıca məqsədləri həm də gələcəkdə vətənlərini azad və müstəqil dövlətlər cərgəsinə qoşmaqdır.

Qeyd edək ki, hələ 1944-cü ilin avqustun 22-də almanların müharibədəki vəziyyətinin kəskin olduğu bir zamanda dörd Qafqaz Cümhuriyyəti Qafqazın konfederativ əsaslarla mövcud olacağına aid sənədi (diplomatik notanı) Xarici İşlər Nazirliyinin məsul işçisi fon Şulenberg vasitəsi ilə Xarici İşlər Nazirliyinə çatdırdı. (141, s. 5)

1945-ci ilin martın 17-də Rozenberq azərbaycanlılara, gürcülərə, ermənilərə Şimali Qafqaz və Krım tatarlarına Almaniya tərəfindən rəsmən tanındıqlarını bildirdi. Tanınma sənədində həmin xalqların “gələcəyi haqqındakı

fikirlərini təmsil etmək bildirilir və manifestlərlə açıqlama haqqına sahib olduğu” təsdiqlənirdi. (395, s. 117)

XII BÖLÜM

AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİ İKİNCİ DÜNYA HƏRBİNİN SONLARINDA

İkinci dünya müharibəsi sona çatırdı. Almaniya dövlətinin məğlubiyyəti qaçılmaz idi. Müttəfiqlərin yaxından köməyi ilə almanları Berlinə doğru sıxışdıran sovet qoşunları qələbə əzmini get-gedə gücləndirirdilər.

ABŞ, Böyük Britaniya Sovet İttifaqına bu qələbədə kömək, böyük yardımlar göstərdilər. Böyük Britaniyanın baş naziri U. Çörçilin 1941-ci ilin iyulundan Stalinlə başlayan yazışmalarında bu köməyin vacibliyinə toxunulur, hərbi sursatın miqdarına qədər göstərilirdi (323, s.23-28).

1943-cü ilin oktyabrın 19-26-da Moskvada SSRİ-nin, ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirlərinin keçirdiyi konfransda İngiltərə hökuməti diplomatik kanallarda düşmən tərəfin sülh müraciətinin daxil olduğunu məlumatlandırdıqda Sovet hökuməti mövqeyini belə ifadə etmişdi: “Almaniya ilə danışıqlar həmin ölkənin yalnız qeyd-şərtsiz təslimçiliyindən gedə bilər”. (296, s.25)

1943-cü ilin noyabrın 28-dən dekabrın 1-nə qədər Tehranda SSRİ, ABŞ və İngiltərə dövlətləri başçıları arasında konfrans keçirildi. (349, s.98; 285, s.68). Konfransda Almaniya qarşı müharibənin aparılması problemlərinə, müharibədən sonrakı əməkdaşlıq və möhkəm sülh yaradılması, Avropa xalqlarının azadlığı və müstəqilliyinin təminatı və digər məsələlərə də toxunuldu.

1945-ci ilin fevralın 4-dən 11-dək Sovet İttifaqında - Kırım - Yaltada ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ dövlətləri başçıları arasında konfrans keçirildi. (349, s.194) Konfransda Almaniyanın gələcəyi problemi müzakirə olundu və keçmiş sovet əsgər və zabitlərinin, vətəndaşlarının sovet dövlətinə qaytarılması da razılaşdırıldı. Əslində isə, istər Yalta konfransı, istərsə də sonradan 1945-ci ilin 17 iyul-2 avqustunda keçirilən SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlət başçıları arasında Berlin (Potsdam konfransı) konfransı müharibədən sonrakı qaydalar üçün əsas yaratdı. (232, s.7; 231, s.14)

Qeyd edək ki, legionerlərin gələcək həyatına təhlükə yaradan Kırım (Yalta) konfransının ayrıca bir bölməsi “Müttəfiq dövlətlər arasında həmin ölkələrə aid olan hərbi əsirlər və vətəndaşların işi üzrə razılaşma” adlanırdı. Həmin bölmədə yazılmışdı: “Kırım konfransında Britaniya, Amerika və sovet nümayəndələrinin danışıqında bu ölkələrin vətəndaşlarının və hərbi əsirlərin müdafiəsi və saxlanılmasına da toxunuldu. Fevralın 11-də SSRİ və Böyük Britaniya, SSRİ və ABŞ arasındakı imzalanmış mətnlər əhəmiyyətlidir. Sovet dövləti və Böyük Britaniya arasındakı müqaviləni V. M. Molotov və cənab İden imzalamışdılar.

Sovet İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında müqaviləni general-leytenant Qrızlov və general Din imzaladılar. Bu müqaviləyə uyğun olaraq müttəfiqlərin vətəndaşlarının köçürülməsi üçün nəqliyyat vasitəsi ayrılmayınca hər bir müttəfiq başqa müttəfiq ölkənin vətəndaşının yemək, geyim, tibbi xidmət və digər ehtiyaclarını təmin edəcək. Sovet zabitləri Amerika və ingilis hökumət orqanlarına nəqliyyat ayrılınca sovet vətəndaşlarına xidmətdə kömək göstərəcəklər. Britaniya təbəələrinə və Amerika vətəndaşlarına xidmətdə isə sovet hökumətinə Britaniya və Amerika zabitləri kömək edəcəklər. “Hər üç dövlət arasındakı razılaşmaya əsasən onlar hər cür kömək etməyə öhdəlik götürür və bütün hərbi əsirlərin, mülki vətəndaşların təhvil verilməsi üçün hərbi əməliyyatların aparılmasına qarşılıqlı yardım edirlər”. (349, s. 198-199)

Qeyd edək ki, Krım (Yalta) konfransında hərbi əsirlərə aid qəbul edilən bu razılaşma birmənalı qarşılanmadı. Legionerlər sovet dövlətinin onlara amansız cəzalar tətbiq edəcəyini yaxşı başa düşürdülər. Ayrı-ayrı legionların təmsilçiləri Beynəlxalq Qızıl Xaç Təşkilatı və digər qurumlarla əlaqələr qurmağa çalışırdı. Məsələn, gürcü Mixail Kedia Cenevrəyə gedib danışıqlar aparsa da, lazımı nəticəni əldə edə bilməmişdi.

General Vlasovun da Amerika ordu hissələri ilə öz əsgərlərini xilas etmək, sovetlərə qaytarılmamaq mövzusunda danışıqları uğurla getmirdi. Amerikanın 3-cü Ordu rəhbərliyi Vlasovun təkliflərini qəbul etmirdi. Amerikalılar yalnız bir fikri irəli sürürdülər: qeyd-şərtsiz təslim olmaq. (371, s.219).

Sovet ordu hissələri Berlinə yaxınlaşdıqda və Almaniyanın məğlubiyətinin qaçılmaz olduğu reallaşdıqda Azərbaycan legionerlərinin də taleyi təhlükəli vəziyyətlə üzləşdi. Belə olduqda, legionerləri xilas etmək məqsədi ilə 1945-ci ilin fevralında Berlində “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” üzvlərinin bir dəstəsi müşavirə keçirdi. Müşavirədə azərbaycanlı legionerlərin ingilis-amerikan qoşunlarının nəzarət etdikləri Şimali İtaliyaya köçürülməsi qərara alındı. Eyni zamanda qeyd olundu ki, ingilis-amerikan qoşunlarının Sovet ordusu ilə savaşaacağı təqdirdə SSRİ-yə qarşı mübarizələrini davam etdirlənlər. Böyük çətinliklə Türkiyəyə gedən Ə. Qaziyev isə buradakı İngiltərə və ABŞ səfirləri ilə görüşüb, legionerləri Sovet hökumətinə verməməklərini xahişə cəhd etsə də, bu, baş tutmadı. Türkiyə polisi Ə. Qaziyevi həbs edir və digər əsirlərlə birgə Sovet hökumətinə təhvil verir. (97)

Müharibənin sonlarına yaxın Şərqi cəbhəsində vuruşan Azərbaycan legionerlərinin sovet ordu hissələrinin əlinə keçməməsi üçün Ə. Fətəlibəylinin təşəbbüsü ilə birliklərin əvvəlcə cənub və qərbi cəbhələrinə, bir müddətdən sonra isə o dövrdə daha sakit bölgə olan İtaliyaya köçürülməsinə başlandı. Qeyd edək ki, bu çox çətin və ağır prosesin həyata keçirilməsində mayor Ə. F. Düdənginskinin böyük xidmətləri olmuşdu. (404)

1945-ci ilin mayın 9-da Almaniyanın təslim olmasına baxmayaraq, legionerlərin taleyi şübhə altında idi. Onlar müttəfiqlərin tərəfində qalmağa çalışır, sovet ordu hissələrinə tabe olmaq istəmirdilər.

Sovet təbliğatçıları müxtəlif vasitələrlə legionlardakı zabıt və əsgərlər arasında münaqişələr də yaratmağa cəhd göstərirdilər. Onlar legionerləri inandırmağa çalışırdılar ki, sovet hökuməti, törətdikləri nöqsanlara baxmayaraq, bütün sadə əsgərləri bağışlayacaq, ana vətən öz oğullarını geri çağırır.

Lakin, legionerlər bu təbliğata elə ciddi əhəmiyyət vermir, inanmırdılar. Sovet komandirlərinin Amerikanın 12-ci korpusunun komandiri general-mayor Le Ray İrvnlə legionerlərin silahsızlaşdırılması ilə bağlı danışıqları da nəticə vermirdi. Lakin Sovet ordu hissələrinin legionların mövqelərinə getdikcə yaxınlaşması vəziyyətin gərginləşdiyini göstərirdi.

Sovet təbliğatına inanıb könüllü təslim olanların taleyi haqqında artıq qorxulu xəbərlər eşidilirdi. 1945-ci ilin mayın 12-də Vlasov ordusunda xidmət edib öz dəstəsi ilə Qırmızı Orduya keçmiş bir zabiti öz əsgərləri qarşısında güllələdilər. Qorxub qaçmaq istəyənləri isə pulemyot atəşi ilə məhv etdilər. Şlyusselburq yaxınlığındakı düşərgədə onlarla zabiti də təbəçiliyində olan legionerlərin sırası qarşısında güllələdilər. Qalanlarını isə naməlum istiqamətə apardılar.

Mayın 12-də general Vlasov amerikalı zabıtlərlə danışıqlardan qayıdarkən sovet zabıtləri tərəfindən həbs edilib 25-ci tank korpusunun qərargahına gətirildi. Sonradan marşal Konevin əmri ilə Drezdenə, oradan təyyarə ilə Moskvaya göndərildi. (371, s.226-227)

Eyni zamanda müharibə sona yaxınlaşdıqca imkan tapan əsirlərdən düşərgələrdən qaçanlar da az olmurdu. Almaniyanın silah naziri Şpeyerin məlumatına görə, yalnız 1944-cü ildə qaçanların sayı 500 minə yaxın idi. Bir milyondan çox əsir isə Qızıl Ordu əraziləri azad etdikdən sonra, ordu hissələrinə qoşulub onun sıralarında vuruşurdular.

Lakin, bu adamların hamısını qarşıda eyni tale gözləyirdi. Stalinin verdiyi əmrdən isə çoxlarının məlumatı yox idi. Müharibə hələ bitməmiş Stalinin əmrində göstərilmişdi: “1-ci, 2-ci Belorusiya və 1, 2, 3 və 4-cü Ukrayna cəbhəsinin komandirlərinə - yoldaş Beriyaya, yoldaş Merkulova, yoldaş Abakumova, yoldaş Qolikova, yoldaş Xrulevə, yoldaş Qolubevə. Cəbhə Hərbi Şuraları arxa rayonlarda keçmiş hərbi əsirlər və köçürülmüş sovet vətəndaşlarının yerləşdirilməsi və saxlanması üçün hər birində 10000 nəfərlik düşərgələr yaradılsın. Yoxlamaq tapşırılsın: keçmiş Qızıl Ordunun hərbi xidmətçilərinə - “SMERS” əkskəşfiyyət orqanlarına; mülki şəxslərə - XDİK, XDTK, “SMERS” - komissiyalarına. İ. Stalin”. (348)

SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığında isə keçmiş hərbi əsirlərlə iş aparan ayrıca idarə fəaliyyət göstərirdi. Bu idarənin məşğul olduğu şəxslərin əksəriyyəti vətənə xəyanətdə - 58-ci maddə ilə ittiham olunurdular. Məhz bu idarənin əməkdaşları 1945-ci ilin oktyabrın 1-dən 5200 sovet vətəndaşını,

“təmizlədilər”. Müttəfiqlər tərəfindən isə buraya 2.034 nəfər təhvil verilmişdi. 58-ci maddə ilə ittiham olunanların saxlanması üçün Stalinin əmrinə müvafiq olaraq 100-dən çox düşərgə yaradılmışdı.

Lakin bu düşərgələr və oradakı adamların çoxunun taleyi hələ müəmmalı olaraq qalmaqdadır. Mənbələrdə isə daha çox İrkutsk vilayətinin Çunsk rayonundakı düşərgələrin adına rast gəlmək mümkündür.

Müharibənin sona çatması Azərbaycan legionerlərinin də taleyini şübhə altına almışdı. Başda mayor Fətəlibəyli Düdənginski olmaqla azərbaycanlı legionerlərin bir hissəsi İtaliyanın şimalında ingilislərin nəzarəti altında qalırdılar və hər zaman sovet qoşunlarına təslim edilə bilərdilər.

“Onlar türklərdir” kitabında azərbaycanlı legionerlərin aqibəti, müharibədən sonrakı taleyi haqqında çoxlu məlumatlar vardır. Müəllif yazırdı: “Avropa müharibəsi nəhayət bitdi. Qərbli müttəfiqlər və ruslar Almanıyanın ortasında birləşdilər və təbii, hərərlə qucaqlaşdılar və öpüşdülər. O zaman Almaniya da olan qaçqınları Millətlərarası Yardım Təşkilatı (UNRRA) himayə edirdi. Bu təşkilatda böyük düşərgələr təşkil edərək, milyonlarca qaçqın daldalanmağa başladı. Bizim Varburq qəsəbəsindəki qaçqın soydaşlarımızı Kassel şəhəri ətrafında olan “Yunkes-Lager” adlı qapalı bir düşərgəyə götürdülər. Bu düşərgədə türklərdən başqa Baltik məmləkətləri qaçqınları da toplaşmışdılar və Baltiklər əksəriyyət təşkil etdiyindən düşərgəyə “baltiklər düşərgəsi” deyilirdi. Yemək olduqca yaxşı idi. Gündəlik bölgədə hətta siqaret, şokolad verilir. Fəqət qaçqınlar (legionerlər - N. Y.) ruhən sakit deyildilər. Hamısı tələş və iztirab içində idilər. Çünki, Yalta konfransının qərarları artıq kimsəyə naməlum deyildi. Bu uğursuz qərarlamaya görə “Bütün Rusiya vətəndaşları Rusiyaya” qaytarılacaqdı... Qərbli böyüklər yaşıl türk Kırımında havalarını dəyişərkən yəqin ki, qırmızı Stalin yoldaşla da danışıda Rusiyaya doğru geri dönmək istəməyənlərin də mövcud olacaqlarını təsəvvür etmirdilər... Zavallı qaçqınlar için-çin ağlayır və hər ehtimala qarşı Rusiya əleyhinə bir şeylər danışmayırdılar. Qərb işğal bölgələrinin hər tərəfində rus təbliğatçıları təşkil edilmişdi. Bu əsgəri təbliğatçılar sovet vətəndaşlarını “Sovet cənnətinə” sövq etməklə məşğuldular. Və demokratiya haqlarından faydalanaraq alman kommunistlərini təşkilatlandırmaq və casusluq vəzifələrini də yaddan çıxarmırdılar. Mədəni Qərb dərin bir qəflətə dalmışdı. Rusları çox yaxşı tanıyan kiçik millətlər isə mədəniyyət dünyasının yatmış divlərinə yaxınlaşa bilməzdilər belə... Onlar dostluq və siyasət tələbatını Rusiyaya güclə aid etdirirdilərsə, dünyanın hansı hüquq alimi siyasi bir dava açə bilərdi?.. O zaman hamı eyni dil, eyni ideal və eyni üslubla danışan Moskva, London və Vaşinqton radioları bilirsinizmi nələr çərənləyirdilər, nələr... Moskva radiosu belə deyirdi: “Yaşasın sülh və demokratiya. Qatil Hitler və cəllad Mussolini artıq məğlub. Onlarla iş birliyi etmiş olan faşist ünsürlərini də bir-bir təmizləyəcəyik. Dünya əbədi bir sülh dövrünə qovuşacaqdır”. London belə deyirdi: “Yaşasın sülh və demokratiya. Qatil Hitler və zalım Düçə (italyanca rəhbər, Mussolini nəzərdə

tutulur - N. Y.) artıq cəhənnəmə vasil oldular. Dünyanın faşist ünsürlərini də bir-bir təmizləyəcəyik. Bundan belə dünya əbədi bir sülh içində yaşayacaqdır...” Vaşinqton belə deyirdi: “Yaşasın sülh və demokratiya. Dünya iki qanlı diktatorundan artıq xilas olmuşdur. Əlimizdəki qara vərəqələr üzrə bütün faşist ünsürlərini də bir-bir təmizləyəcəyik. Dünya üzərində nəhayət əbədi bir sülh bayrağı dalğalanacaqdır”. (177, s. 123-124)

Legionerlər arasında aparılan təbliğata inanmayanların sayı çox idi. Əksəriyyət yenidən Stalin rejiminin təsiri altında yaşamaq istəmir, etirazını bildirirdi. Odu ki, legionerlərin zorla sovetlərə verilməsi bəzən qanlı çarpışmalarla nəticələnirdi. Rananın “Onlar türklərdir” kitabında bu hadisə belə təsvir olunurdu: “İşğal qüvvələri komandanlığının təbliğinə görə bütün “Rus vətəndaşları” vətəninə dönəcəkdilər. Yalnız Baltik məmləkətlərindən gələn qaçqınlar Amerikanın himayəsində qala biləcəkmışlər. Çünki, Birləşmiş Amerika dövləti, üç Baltik məmləkətini Sovetlər birliyinə birləşdirməyi hələ qəbul etməmişdi. Baltiklilər artıq fəallaşaraq antisovet təbliğat aparmağa və qərb aləmini məlumatlandırmağa başladılar. Bir çox başqa millət mənsubları da pasportlarını dəyişərək baltikli olmağa çalışdılar. Baltiklilər çox mədəni və alicənab insanlardır. Milli düşmənləri olan rusları həmçinin (təbii antibolşevik rusları) “Baltiklidir” deyər, - himayə etdilər.

Türklər isə milli mənsubiyyətlərini inkar etməmək qərarına gəldilər. Fəqət özlərini Yunanıstanlı türk deyər təqdim edəcəkdilər. Bu bəhanə ilə Rusiyaya güclə aid edilməzdilər bəlkə... Qaçqın düşərgələrini tez-tez ziyarət edən rus zabitləri günün birində Baltiklilər düşərgəsinə də soxulmaq istədilər. Fəqət cəsur baltiklilər onları qapıdan içəri buraxmayaraq hamısı bir ağızdan çığırdılar: - Bizdə təbliğat aparmağa gəlmisiniz? Çəkiliniz, alçaq həriflər. Sizin də nə düşündüyünüzü əzbər bilirik. Baltik məmləkətləri də Sovet cənnətinin bir guşəsində yer almışdı. Xeyr. Biz oradan gəldik. Cənnət vətənimiz sizin qanlı işğalınız altında bir cəhənnəm oldu. Qəhr olsun sovet cəhənnəmi... Yaşasın Amerika demokratiyası... Amerika demokratiyasından ilham alan qarışıq bir kütlə qırmızı zabitləri çürük yumurta və əzilmiş pomidorla qovdular. Sarı və qırmızı boyalar qırmızı zabitlərin ulduzlu hərbi paltarlarına yeni bir rəvnəq vermişdi. Bu hadisədən iki gün sonra Baltiklilər düşərgəsi əsgəri polislər tərəfindən mühasirəyə alındı. Düşərgədə olanlar təlaşa düşərək, bir-birinə pıçıldadılar: - hamımızı yaxalayaraq ruslara təslim edəcəklər... - Artıq baltiklilərə də aman yoxdur; - Rus qanunları qərbin işğal bölgələrində də qüvvədədir. Biz rus zabitlərini çürük yumurtalarla qovduq, onlar isə bizə güllə yedirəcəklər.” (177, s. 125,126)

Hadisələrin şahidi olmuş daha bir legionerin - Ramazan adlı birisinin 1952-ci ildə Münhendə nəşr edilən “Qafqasya” jurnalındakı xatirələri də maraqlıdır. Müəllif “Çılğınlıq qurbanları” məqaləsində yazırdı: “Legionerlərin təhvilində daha bir qanlı hadisə, 1945-ci ilin mayın 28-də Avstriyada, Oberdrauburqda baş verdi. Belə ki, beş minə yaxın legioner Sovetlərə təslim edildi.

Lakin onların heç birisi Sovet İttifaqına qayıtmaq istəmir, müqavimət göstərildilər. Müttəfiq orduların zabıtləri heç kəsi buraxmaq istəmir, yalnız bir fikir bildirirdilər: orada, vətəndə hər şey həll edilir. Belə olduqda, bir çox legionerlər boğazlarının damarlarını kəsib intihara başladılar. Bəziləri isə qatar bütün sürəti ilə hərəkət etdikdə özlərini pəncərədən yerə atdılar. Bütün əsirlər keçmiş alman hərbi düşərgəsi olan Spitelə gətirildi. Qurbanlarını gözləyən ağgözlü NKVD-çilərin əlinə keçməmək üçün bütün əsirlərin üstləri hər şeyləri əllərindən alındı. Bu zaman qocalar və müdafiəsiz qadınlar coşğun Drau çayı sahilində dəhşət içində özlərini yerə vurdular. Lakin əsgərlər uşaqlı qadınlara belə rəhm etmədən tufəng və süngülərlə adamları vaqonlara doldurmağa başladılar. Bir çoxları uşaqları ilə birgə özlərini Drau çayının coşğun sularına atıb boğuldular. Bir çoxları olduqları yerdə intihar etdilər. Bəzi legionerlər isə müttəfiq ordu əsgərlərinin köməyindən yararlanıb xəlvəti olaraq Avstriya dağlarına qaçdılar” (177, s. 19-21).

M. Ə. Rəsulzadənin və Ə. F. Dündənginskinin çalışmalarına baxmayaraq, azərbaycanlıların və bütövlükdə türklərin Türkiyədə sığınacaq tapmağına imkan verilmirdi. Türkiyə dövlət nümayəndələri bu problemə qarışmaq istəmirdilər.

Türküstan Milli Ordusunun başçılarından olan Baymirzə Hayit 1945-ci ilin iyununda Türkiyə Cümhuriyyətinin Almaniyanın Bavariyadakı təmsilçisi İhsan Ünəsan bəylə əlaqə qurub vəziyyəti ona anlatdı. İhsan bəy bu işə kömək edəcəyinə söz vermiş və Türkiyəyə keçmək istəyənlərin siyahısını tələb etmişdi. Buna uyğun olaraq Hayit bəy 1945-ci ilin 15 avqustunda türk xalqlarının legioner başçıları ilə əlaqə yaradıb 105 minə qədər adamın siyahısını hazırlayıb İhsan bəyə verdi. İhsan bəy təyyarə ilə Türkiyəyə qayıdarkən Yuqoslaviyadan göyə atəş açıldı və o, yaralanıb xəstəxanaya aparıldı. İhsan bəydəki siyahı isə yoxa çıxdı. Sonradan siyahının ikinci nüsxəsi Tiranadan Ankaraya - Baş komandanlığa çatdırılsa da, bir faydası olmadı.

Ankarada bu məsələ ilə bağlı toplanan komissiya müzakirələrində dövlət adamlarından biri kəskin olaraq türklərin Türkiyəyə köç etmələrinin əleyhinə çıxış etmişdi. Nəticədə, belə bir qərar verilmişdi: “Əgər bu əsirlər Türkiyəyə gətirilirsə, aralarında ən azından 10 000 (on min) casus vardır. Daha sonraları bu vəziyyətdən necə qurtaracağıq. Bu vəziyyətdə Almaniyaadakı türk mühacirlərini Türkiyə qəbul edə bilməz” (400, s.47)

Qeyd edək ki, Türkiyə dövlətinin bu gizli qərarı yalnız 1975-ci ildə açıqlandı.

Sovetlərə təslim edilən hərbi əsirlərə, legionerlərə isə amansız divan tutulur, əksəriyyəti güllələnirdi. Bəzi komandirlər isə əsgərlərini tərک etməyib onlarla birlikdə qalır, sovetlərə təhvil verilir, güllələnirdilər. Məsələn, müttəfiqlər sovet vətəndaşı olmadığı halda əsgəri mühacir Sultan Gireyi, azərbaycanlı İsrafil bəyi güllələmişdilər.

Tanınmış azərbaycanlı zabıtlərdən albay İsrafil bəy əsil hünər və əsgərlərinə sədaqət nümunəsi göstərdi. Müttəfiq orduların rəhbərliyi İsrafil bəyi

yoq, onun əsgərlərinin sovetlərə təhvil veriləcəyini bildirdikdə cəsur zabit demişdi: “Mən yaşadığım müddətdə heç bir qüvvət mənim komandam altında olanları barbar bir rejimə təslim edə bilməz. Ya hamımız bərabər hürriyətə qovuşuruq, yaxud da bərabər ölüürük! Mənim birliyim əsir vətənimizin hürriyət uğrunda çarpışmış və gözlərimin önündə on minlərlə qurban vermiş olan azərbaycanlılardan təşkil olunub. Mən bir komandan olaraq onları yalnız başına kommunistlərin qanlı xəncərinə necə təslim edə bilərəm? Mən heç bir zaman övladlarımı yalnız buraxmaram. Onlarla bərabər ölmək mənim üçün ən böyük bir şərəfdir” (18, s.8-10)

Belə olduqda müttəfiq ordu rəhbərliyi İsrafil bəyi çoxlu sayda azərbaycanlı legionerlərlə birlikdə Sovet dövlətinə təslim etmişdi. Sonradan isə İsrafil bəy “vətən xaini” adı ilə qətlə yetirilmişdi.

Vəziyyətin gərginliyi 1945-ci ilin noyabr ayına qədər davam etdi. Noyabrda Müttəfiq Qüvvələrin Baş Komandanı general Eyzenhauer kimsənin könülsüz olaraq sovetlərə təslim edilməməsi haqqında bir açıqlama verdi. (10, s.49) Müttəfiq dövlətlərin Sovet hökuməti ilə münasibətlərində soyuqluğun yaranması da bu açıqlamanın verilməsinə təsir göstərmişdi. Müttəfiq dövlətlər Stalinin gizli niyyətlərini - Avropada qalmaq, kommunist ideyalarının hökm sürəcəyi ölkələri təsirində saxlamaq istəyini başa düşürdülər.

Lakin hərbi əsirlərin və legionerlərin taleyi təhlükəli olaraq qalırdı. Tezliklə, M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında Münhendə “Azərbaycan Demokrat Birliyi” adlı cəmiyyət quruldu. Cəmiyyət ciddi fəaliyyətə başladı, azərbaycanlı əsirlərə müraciət hazırladı. “Azərbaycan Demokrat Birliyi”nin azərbaycanlı əsir və legionerlərə müraciətində yazılmışdı: “Əziz mücahidlər! Altı ildir davam edən ikinci cahan hərbi artıq sona yetdi: hər b, almanların məğlubiyyəti, qərb müttəfiqlərinin zəfəri ilə nəticələndi. Bizim mücadiləmiz isə davam edəcək, çünki, müqəddəs vətənimizi işğal altında tutan sovet kommunist rejimi müttəfiqlərin yanında yer almaq imkanına sahib oldu. Yurddaşlar! Müqəddəs vətənimizin bolşeviklər tərəfindən istilasından 21 il sonra ələ keçən bir fürsəti işin başlanğıcında bəzi səbəblərdən züھر edən xətalara rəğmən yaxşı qarşıladınız və əldə silah əbədi düşməyə qarşı döyüşlər verdiniz. Vətən övladlarından şəhidlərimiz oldu, yerləri behişt olsun, hamısını hörmətlə yad edirik. Hər b qəhrəmanı gənclər! Siz tələsməyin, aranızda olanların təbliğatlarına inanıb geri dönmək kimi tələsikliyi qəbul etməyin. Vətəndaşlar, məlumunuz olsun ki, sizlər “Ostministrliklərdə” (Şərq nazirliyi - N. Y.) işlədiniz, legionlar qurdunuz, cəbhələrdə silahlı cəng yaptınız, qəzet və jurnal buraxdınız, xalqımız üçün şərəfli xidmətlər göstərdiniz, qəhrəmanlıqlar etdiniz, dəvətə inanmayın, çünki, hamınız onlara görə vətən xaini və hər b günahkarı sayılacaqsınız. Bunun da cəzasını hamınız bilin. Vətən hərətinə köks gərin. Olduğunuz ölkələrdən ayrılmayın, milli təşkilatlarımız ətrafında birləşin, bundan aldığınız güclə də mücadilənizi davam etdirin. Əski nəsil bu davanı 26 ildir belə yürüdür. Ana vətən Türkiyə də sizin arxanızdadır. Hər zamankı

kimi sayıq olun. Özünüzə müvəqqəti yaşayacağınız bir ölkə seçin. Biz sizin Türkiyəyə hicrət etmənzə kömək edirik, fəqət Amerikaya da gedə bilərsiniz, orası da elə lap yaxşı ictimai sistemi olan məmləkətdir.

Yurddaşlar, yurdumuza dönənə qədər yaşayacağınız ölkələrdə sizə bəxtiyar olmanızı diləyirik. Bu vəsiqə ilə qısa adı “ADB” olan “Azərbaycan Demokrat Birliyi” ətrafında birləşməyə çağırırıq” - Azərbaycan Demokrat Birliyi. Münhen, 1946-cı il. (195, s.218-219; 14)

Almaniyanın Münhen şəhərində gizli şəraitdə yaşayan M. Ə. Rəsulzadə Misir kralı Fərrux Almaniyada olarkən onunla əlaqə yaradıb azərbaycanlılara yardımını xahiş etmişdi. Kral Fərrux 600-ə yaxın azərbaycanlıni özü ilə Misirə aparmışdı. (196, s.231) Bundan əlavə, M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında “Türkiyə-Azərbaycan” cəmiyyəti də yaradılmış və bu təşkilat azərbaycanlıların Türkiyəyə getməsinə təmin etmişdi.

M. Ə. Rəsulzadə Ankaraya gəldiyi ilk gündən azərbaycanlıların Türkiyəyə gətirilməsi və yerləşdirilməsinə çalışdı. Yüzlərlə azərbaycanlı məhz onun köməyi ilə Türkiyədə sığınacaq tapdı. Qeyd edək ki, cəmiyyətin yardımı ilə 1947-ci ildə Münhendə M. Ə. Rəsulzadənin hazırladığı 33 səhifəlik “Azərbaycan tarixindən” kitabı nəşr edildi. Kitabın nəşrində Azərbaycan Demokrat Birliyinin üzvləri Əhməd Yaşar, Məhəmməd Kəngərli, Heydər Atak fəallıq göstərdilər. Müəyyən maneələr olduğundan kitab Hannover şəhərində nəşr edilmişdi. Kitabın nəşr yeri isə Münhen göstərilmişdi. Kitab Avropadakı bütün azərbaycanlılara paylanılmışdı.

Qeyd edək ki, 1947-ci ilin sonlarından başlayaraq M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyəyə-Ankaraya gəlməsinə icazə verildi. Bu razılığın alınmasında dostu, Türkiyənin dəyərli dövlət adamı Həmdullah Sübhü Tanrıövrün böyük rolu olmuşdu.

Azərbaycan legionerlərinin xilasını və ayrı-ayrı ölkələrdə məskunlaşması üçün əsas fəaliyyəti M. Ə. Rəsulzadə ilə yanaşı Ə. Fətəlibəyli Düdənginski aparırdı. Belə ki, M. Ə. Rəsulzadə Almaniyanın Münhen şəhərində, Ə. F. Düdənginski isə İtaliyanın Roma şəhərində bu işi davam etdirirdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, legionerlərin böyük bir hissəsi Ə. F. Düdənginskinin başçılığı ilə İtaliyada ingilislərin nəzarəti altında saxlanılırdılar. Ə. F. Düdənginskinin 1947-ci ilin dekabrın 5-də C. Hacıbəyliyə göndərdiyi məktubda bu haqda maraqlı məlumatlar vardır. O, məktubunda yazırdı: “Mənim əzizim Ceyhun bəy! Fuad mənə məlumat verdi ki, tez-tez xəstələnirsiniz. Özünüzi qoruyun. Olsun ki, tezliklə, böyük Allahın köməyi ilə biz yenidən mübarizəmizi başlayaq. Beynəlxalq vəziyyət getdikcə bizim xeyrimizə dəyişir. Mən daha çox 1948-ci ilə ümidlə baxıram.

Avropa düşərgələrindəki həmvətənlərimizin vəziyyəti dözülməzdir. Üçüncü ildir ki, burada çırpınıraq, lakin qardaşlarımız hamımıza biganədir. Olsun ki, Misirin köməyi ilə adamlarımızı İtaliyadan göndərə bildik. Artıq ikinci aydır ki,

Zahid xan Qahirədədir və qaçqınların problemləri ilə məşğuldur. O, bütün müsəlman ölkələri hökumətləri ilə əlaqə saxlayır. Hələlik, İordaniya və İraq ölkələri 2-3 min qəbul götürməyə razılıq veriblər. Pakistanın da qərarını gözləyirik. İtaliyadakı bütün müsəlmanları göndərdikdən sonra özüm Misirə gedib, orada Almaniyadan, Avstraliyadan, İsveçrədən gələnləri qəbul edəcəyəm. Görəcəyimiz başqa işlərlə bağlı isə Fuad sizə geniş məlumat verəcək. Mənim ailəm isə hələ də düşərgədə əziyyət çəkir. Onları görə də bilmirəm. İnşallah! Onlar da birinci nəqliyyatla gedəcəklər. Ələsgərov artıq Türkiyədədir və Ziyad bəy onu işə düzəltmişdir. Lakin onun ailəsi isə hələ də buradadır. Mən çalışacağam ki, onları Misirə göndərim, oradan isə Türkiyəyə getsinlər. Zöhrə xanımın əllərini öpürəm. Sizi və Timurçini qucaqlayıram. Sizin Abo". (79)

Mayor Əbdürəhman Fətəlibəyli Düdənginskinin və digər legionerlərin müharibədən sonrakı həyatı ağır keçdi. F. Düdənginski ailəsi ilə birlikdə böyük çətinlikdən sonra ingilislərin əsarətindən qurtula bildi. Bir il İtaliyada, iki il qədər Misirdə qaldıqdan sonra Qərbi Almaniyaya getmiş, bir ara Türkiyəyə gəlmiş, bir neçə ay qaldıqdan sonra təkrar Münhenə getmiş və orada yaşamışdı.

Qeyd edək ki, İtaliyada ingilislərin nəzarətində olarkən mayor Düdənginski, İngiltərənin baş naziri Klement Eттіyə məktub yazdı. Həmin məktubda yazılmışdı: "Cənabınıza məlumdur ki, bolşevizmin tarixi satqıncılıq, müharibə və soyğunçuluq tarixidir. 1917-ci ildə onlar rus xalqının kürəyinə bıçaq sancdılar, onu müharibədən çıxardılar və bu xalqı satdılar. Onlar eyni zamanda Rusiyanın müttəfiqləri olan İngiltərəni, Fransanı, Amerikanı və s. güdaza verdilər. 1939-cu ildə bolşevizm Hitlerlə müqavilə bağlayaraq, Yer kürəsinin 1/6 hissəsinin, İngiltərənin, Fransanın və digər sülhsevər xalqların mənafeyini satdı və müharibənin əsas səbəbkarı oldu. Bolşeviklərin müharibəqabağı planları hər kəsə məlumdur. Almaniya, İngiltərə, Fransa və digər Avropa ölkələrini bir-birilə toqquşdurmaq və hər iki tərəfə qan tökməyə imkan verərək, sonra bolşevik çəkmələri ilə onların qanlı bədənlərini tapdalamaq. Belə asanlıqla Stalin dünya xarabalığı üzərində hökmranlıq etmək istəyirdi. Bolşevizmin bu taktikası Lenin, Stalin tərəfindən yaradılıb və onlar heç vaxt bunu gizlətməyiblər. Təəssüf ki, heç olmasa, bir nəfər demokratik xadim tapılmadı ki, bu barədə bütün dünyanı açıq-aydın xəbərdar etsin. Aydındır ki, 1941-ci ildə Hitler təhlükəsi altında Stalin məcburən İngiltərə və Amerikanın "müttəfiqi" oldu. Hələ cənab Çörçil onu "yoldaş" adlandırır. İstəmədən "yoldaş" deyilsəydi, daha doğru olardı. Yerin 1/6 hissəsində yaşayan xalqlar bolşevik nəzəriyyəçiləri tərəfindən ingilis və amerikalılara nifrət ruhunda tərbiyələndirilə bilərlər. Stalin cənab Çörçilə cavabında bolşevizmin ingilis dünyasına olan ümumi nifrət və kinini konsentrik şəkildə göstərirdi. Stalin kommunizmin heç vaxt uğur qazanmadığını və qazanmayacağı ingilis dünyasına ona görə nifrət etmirmi? Stalin ingilis zəhmətkeşlərinin onu "ata" adlandırmaq istəmədiklərinə görə qəzəblənmirmi? Stalin ingilis xalqının seçkilərdə Hani Polpitin zəhmətkeşlərə hər kəsin qabiliyyətinə görə işləyəcəyi və tələbatına

(xüsusən, viski tələbatına) görə alacağı kommunist cəmiyyəti qurmaq vədlərinə baxmayaraq, kommunistlərə səs vermədiklərinə görə hirsələnmişmi? Stalin deyir: “Xalqlar ona görə mübarizə aparmayıblar ki, bir köləlikdən digərinə keçsinslər. Konkret olaraq Hitler köləliyindən ingilis-amerikan köləliyinə”. Biz də deyirik ki, xalqlar məhz ona görə mübarizə aparmayıblar ki, Stalin - kommunist köləliyinə düşsünlər”. Stalin Avropanın xilasını naminə 7 milyon itki verdiyini söyləyir. Əgər o, Avropanı xilas etmək istəsəydi, bunu İngiltərə və Fransa ilə ittifaqda edərdi, Hitlerlə yox. 7 milyon deməklə Stalin itkilərin sayını kəskin azaldır. Axı bizim xalqların Stalin rejiminə nifrəti o qədər böyükdür ki, onların heç biri Stalin uğrunda vuruşmaq istəmirdi. İlk növbədə ruslar, ukraynalılar, türk-müsəlmanlar. Yalnız buna görə Almaniyə müharibənin ilk günlərində milyonlarla hərbi əsir tuta bilməmişdi. I Dünya müharibəsində müharibəni çar Rusiyası aparanda bir nəfər də olsun rus, ukraynalı, hətta türk-müsəlman da Almaniyə tərəfə keçməmişdi. Ancaq bu müharibədə Sizə məlum olduğu kimi, Almaniyə tərəfdə öz legionerlərini təşkil edən və bolşevizmə qarşı vuruşan milyonlarla rus, ukraynalı, müsəlman türk və s. vardı. Məgər bütün bunlar Stalin rejiminin vəhşilik və antixalqçılığına, onun bizim xalqların atası deyil, atalığı olmasına dəlalət etmirmiş?

Nə üçün bir nəfər də olsun ingilis, ya amerikalı almanlarla birgə vuruşmadı? Çünki, onların ingilis tarixinin inkişafı nəticəsində, dövlətçilik ənənələri üzərində öz xalqlarının oğulları tərəfindən idarə olunan vətənləri var. Çünki, İngiltərəni Kral, Ettlə, çörçillər, bevinlər, aleksandrlar, krippsilər və başqa xalqın qanından, kökündən olmayanlar, başqa ölkələrdə leyboristlər və ya konservatorlar partiyası yaratmaq istəməyənlər idarə edirlər. Siz dünya leyboristlər inqilabı naminə nə bir pendən, nə də bir nəfər ingilisdən söz yox keçməzsiz. Leyborizm və həmçinin konservatizm təmiz ingilis əsillidir, ingilislər tərəfindən ingilis zəminində yaradılıb və ingilis xalqına xidmət edir. Kommunizm və dünya proletar inqilabı haqqında nə demək olar? Kommunizm rus, ukrayna və xüsusən türk-müsəlman gerçəkliyinə, tarix və ənənələrinə yad və yabançı ideyadır. Ümumiyyətlə isə, kommunizmin heç bir xalqın gerçəkliyi ilə ümumi nöqtəsi mövcud deyil, çünki, kommunizmin vətəni yoxdur. Kommunizm öz xalqının, vətəninə mənafeyini satmaq, dünya proletar inqilabı naminə milyonlarla həyatı qurban verməkdir. Məgər dörd illik vətəndaş müharibəsi bizim xalqların mənafeyinə, sinfi mübarizə alovlarında milyonlarla yaxşı zəhmətkeşin məhv edilməsinə və yaxud bizim xalqların başqa xalqlardan və dünya bazarından təcridinə, 1939-cu ildə Hitlerlə müqavilə bağlanmasına uyğun idimi? Bu, Yer üzünün 1/6 hissəsində yaşayan xalqların mənafeyinin tarixdə misli görünməmiş satılması deyildimi? 1939-cu ildə bizim xalqların mənafeyi tələb edirdi ki, müharibənin daf edilməsi üçün Fransa və İngiltərə ilə müqavilə bağlansın. Yaxud müharibə başlansa, 1-ci gündən onların tərəfindən iştirak edilsin. Əgər bizdə demokratik hökumət və xalq rəhbərləri olsaydı, onlar elə belə də hərəkət edərdilər. Bizim ölkələr mim rəhbərlər tərəfindən idarə olunmur. Əvəzində dünya proletar

inqilabı maraqlarından çıxış edərək, İngiltərə, Fransa və bütün dünya xalqlarının axıdılmış qanı üzərində kommunist diktaturası qurmaq və yeni qüvvələrlə çıxış etmək fikri ilə dünya yanğını alovlandırmaq üçün Hitlerlə ittifaq bağlayan bir dəstə beynəlmiləl fırıldaqçı hökmranlıq edir. İndi bizim həmvətənlər Polşa, Rumıniya, Macarıstan, Bolqarıstan, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya, Finlandiya, Estoniya, Latviya, Litva, Avstriya, Almaniya, həmçinin Çin xalqları üzərində jandarm rolunu oynayır və öz süngüləri ilə bu ölkələrdə kommunizmi yaymaq məcburiyyətindədirlər. Bütün bunlar bizim xalqların, ilk növbədə rus, ukraynalı, türk-müsəlmanların mənafeyinə uyğun deyil. Rus torpaqları və onların var-dövləti 300 milyon rus üçün kifayətdir. Ukrayna torpaqlarını və var-dövlətini sayıb qurtarmaq olmaz. Biz türk-müsəlmanlara və qafqazlılara gəldikdə isə, bizim torpaqların genişliyi və zənginliyi sözə gəlmir. Odur ki, bizim xalqların ac və sıx əhalisi olan Avropanın torpaqlarına ehtiyacı yoxdur. Yuxarıda adları çəkilən Avropa xalqlarının torpaqları və onların zorla bolşevikləşdirilməsi dünya proletar inqilabı maraqlarına uyğun olaraq, beynəlmiləl fırıldaqçılar dəstəsinə ingilis-amerikanlara qarşı yeni müharibəyə hazırlaşmaq üçün lazımdır. Biz türk-müsəlmanları, həmçinin rus və ukraynalıları dünya proletar inqilabı maraqlandırmır. Biz bir qəpik, ya da bizim oğulların bir damcı qanını belə bu iş üçün könüllü surətdə vermədik. Biz heç vaxt bütün dünyadan təcrid olunmaq və on illərlə “kapitalist mühasirəsi”ndə qalmaq istəməmişik. Biz də ingilislər kimi istəyirdik ki, bizim də hökumət və rəhbərlər xalqımızın içindən çıxsın. Biz həm də parlamentimizi sərbəst surətdə özümüz seçmək istəyirik. Biz dünyanın bütün xalqları ilə dostluq və sıx ünsiyyət şəraitində yaşamaq istəyirik. Biz istəmirik ki, bütün dünya kommunistləri bizim ata və oğullarımızın qanı, ana-bacılarımızın, arvad-uşaqlarımızın göz yaş hesabına yaşasınlar. Cənab Baş nazir, biz bunun üçün bolşevizmə qarşı vuruşurduq. Vlasov və heç bir rus heç vaxt Rusiyanı, rus xalqını, milli hökuməti, milli rəhbərliyi satmayıb. Ukraynalılar da, xüsusən türk-müsəlmanlar da vətənlərinə münasibətdə elə belə də hərəkət edərdilər. Heç olmasa bir nəfər ingilis Stalini doğma ata, Beriya, Mikoyan, Tevosyan, Bela-Kuna, Kusinena və onlar kimi digər cinayətkarları rəhbər adlandırmı? Əlbəttə yox. Bəs onda niyə İngiltərə və Amerika bunu bizim xalqlardan tələb edir? Kim, harda, nə vaxt görüb, yaxud eşidib ki, rus, ukraynalı və türk-müsəlmanların atalarının ad və soyadları Soso Cuqaşvili (İosif Stalin), Anastas Mikoyan, Mkırtç Tevosyan, Maliko Qoqlidze, Bela-Kuna və s. olsun. Belə quldur dəstəsini və “SSRİ”ni dəyişməzlər, əksinə, onlara nifrət edir və ilk imkan düşən kimi bu beynəlmiləl quldur dəstəsini və onların yaratdıqları SSRİ-ni məhv etmək üçün yaşayırlar. Cənab Çörçilin hesabatından isə məlum olur ki, Siz onlarla 50 illik müqavilə bağlamaq fikrindəsiniz. Düzdür, Siz deyə bilərsiniz ki, onların içində Molotov, Kalinin, Voroşilov kimi ruslar da var. Doğrudur, onlar rusdurlar. Onlar bu quldur dəstəsinin əlində rus xalqına göstərmək üçün örtükdürlər. Yəni SSRİ-ni ruslar da idarə edir. Bolşevik rəhbərləri içində ağıllı ruslar da olub ki, Stalin onları məqsədli

şəkildə məhv edib. Məgər o, və onun quldur dəstəsi ağıllı rus, ukraynalıları və türk-müsəlmanları hakimiyyətə yaxın qoyardımı? Molotov, Kalinin və Voroşilovun əqli qabiliyyətlərinin məhdudluğu o qədər üzdə idi ki, hətta nasional-sosialist təbliğati da onların rus əslli olmasını inkar etməyə cəsarət etmədi. Siz özünüz Molotovu Londonda görmüsünüz. Artıq 2-ci dəfə Stalin onu Kremldən kənara buraxmadı. Əvəzində Vişinski kimi “rus”u, Manulski kimi ukraynalını göndərdi. Rus, ukrayna və türk xalqlarının oğulları bu qəddarın qarşısında əyilməyə və onları ata və rəhbər adlandırmağa layiqdirmi? Biz onların hökmranlığına qarşı vuruşmalı deyilikmi? Siz bolşevizmin düşməni olan bizləri niyə İngiltərə və Amerikanın düşməni hesab edirsiniz? Biz türk-müsəlmanlar 6-10 noyabr 1943-cü il Berlində keçirilən Azərbaycan Konqresində öz demokratik proqramımızı elan etmədikmi? Biz alman dostlarımızın bu proqrama İngiltərə və Amerikanın əleyhinə maddə salmaq təklifini rədd etmədikmi? Bizim legionerlərin Qərb cəbhəsinə göndərilməsinə qarşı etiraz edərək, İngiltərə və Amerikanın bizim xalqların düşməni olmadıqlarını bildirmədikmi? Bütün bunları gestapodan qorxmadan öz müttəfiqimizin üzünə deyirdik. Biz türk-müsəlman kimi həqiqətin əksinə gedə və Almanyanın xeyrinə olaraq, İngiltərə və Amerikanı bizim xalqların düşməni adlandırma bilməzdik. Vlasov və ukraynalılar da elə belə hərəkət etdilər. Çünki, biz bolşevik-kommunist deyilik və Almanyanın yaxud hər hansı ölkənin xeyrinə öz xalqımızın şərəf və mənafeyi ilə alver edə bilməzdik.

Biz SSRİ-nin əvəzinə Rusiya, Ukrayna, Türkünstan, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz yaratmağa can atırıq. Təəssüf ki, Qərb demokratiyası “SSRİ” anlayışı ilə “Rusiya”, “Ukrayna”, “Türkünstan”, “Azərbaycan”... anlayışlarını səhv salır. Yaxud “bolşevik” anlayışı “rus”, “ukraynalı”, “türk” anlayışları ilə qarışıq salınır.

II. İngiltərə, Amerika və SSRİ yaxud 3-cü artıqdır

Stalini qaçılmaz ölümdən ingilis-amerika köməyi qurtardı. Belə bir kömək olmadan nə Stalinqrad, nə də Şərqdə irəliyə doğru hərəkət olacaqdı. Əksinə, o, 1943-44-cü illərdə tamamilə darmadağın ediləcəkdə. Həqiqət budur. Ancaq Stalin hesab edir ki, o, təkbaşına Almaniyaya, Yaponiyaya qalib gəlib, İngiltərə və Amerika isə sadəcə iştirakçı və mübarizə yoldaşı olmuşlar. Bunu bütün dünya kommunistləri müxtəlif laddarda təkrar edir və Stalin Avropanın, Britaniya imperiyasının və Amerikanın xilaskarı kimi təqdim olunur. Hansı ki, Stalinin özü və rejimi öz xilasları üçün İngiltərə və Amerikaya borcludurlar. İndi o, Avropada, Çində, İranda yaşayan xalqları ələ salır. Misir, Hindistan, Suriya və başqa ölkələrin xalqlarını qıcıqlandırır, ingilis dünyasına qarşı bütün xalqların kommunist blokunu yaradır və cənab Çörçilin nitqinə cavabında ingilis dünyasını ələ salmaqdan və təhqir etməkdən çəkinmir. Bütün bunlar Qərb demokratiyasının səhlənkarlığı, zərif xarakterliyi və zərif sentimentallığı üzündən baş verir.

Bunlar ona görə baş verir ki, İngiltərə, xüsusən Amerika SSRİ və “köhnə demokrat” Stalinlə birlikdə demokratik dünya qurmaq istəyir. Belə cəhd dünyanın bütün xalqlarının, ilk növbədə isə ingilis, amerikalı, rus, ukraynalı və türk-müsəlman xalqlarının maraqlarının əksinədir. Yoxsa Stalinin DSSRİ, yəni Dünya Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı qurmaq uğrunda hazırladığı III Dünya müharibəsi bütün ağırlığı ilə bu xalqların üzərinə düşəcək. Əgər Sizin Rusiyaya, Ukraynaya, Türkiyəyə, Azərbaycanla və eyni zamanda ruslara, ukraynalılara, türk-müsəlmanlara, qafqazlılara və başqalarına rəğbətiniz varsa, onda siz bu xalqlara SSRİ-dən, “doğma ata” Stalin və onun kommunizmlərlə birlikdə beynəlxalq avantürist dəstəsindən qurtarmaq üçün yardım etməlisiniz. Əgər Siz daimi sülhə nail olmaq istəyirsinizsə, o zaman bunu Rusiya, Ukrayna, Azərbaycan, Türkiyə ilə birlikdə edə bilərsiniz, nəinki SSRİ ilə ruslar, ukraynalılar, türklərlə birlikdə edə bilərsiniz, nəinki bolşevik-kommunist beynəlmiləçilərlə.

Hazırda SSRİ Ali Sovetinin sessiyası keçirilir. Orada yenə də gurultulu, sonsuz alqışlar, kapitalist mühasirəsi haqqında həmişəki boş söhbətlər, bütün xalqları səfərbər vəziyyətdə hazır saxlamağın labüdlüyü, Qızıl Ordunu möhkəmləndirmək kimi müzakirələr gedir. Bütün bunlar bizim xalqların marağındadır mı?

Bizim bədbəxt xalqların “DSSRİ” yaratmağa bütün güc və vəsait qoyduqlarını görmək bizi ağrıdır. Nə üçün biz SSRİ-yə, kommunizmə, Stalinə qarşı mübarizə bayrağı qaldırdıq? Çünki, biz daha kommunizm uğrunda vuruşan ata və qardaşlarımızın qanını görə bilmirik, çünki, biz bu xalqların gələcəkdə İngiltərə və Amerikaya qarşı vuruşmalarını istəmirik. Əksinə, biz Sizinlə və bütün dünya xalqları ilə sıx dostluq şəraitində yaşamaq istəyirik. İngiltərə və Amerikanın Stalinlə müttəfiqlik əlaqələrini davam etdirməyə və bununla da Stalin rejimini möhkəmlətməyə və bizim xalqlarımızı bolşevik boyunduruğuna dözməyə məcbur etməyə heç bir mənəvi haqqı yoxdur.

İngiltərə və Amerika SSRİ-ni demokratik ölkələr sırasında görmək və kommunizmi demokratik hadisə hesab etməklə kommunist hərəkatına tarix boyu görünməmiş vüsət vermiş oldular. Kommunizmin gücü də elə bundadır. Kommunizmin gücü ondadır ki, İngiltərə və Amerika SSRİ-nin tərəfdarıdır. Kommunizmin gücü ondadır ki, İngiltərə və Amerika Stalinlə qanunsuz mövcudluğuna can atırlar. Onlar SSRİ və kommunizmin mövcud olması üçün “Qərb demokratiyası” və “Şərq demokratiyası” nəzəriyyələrini yaradırlar. Hansı ki, həqiqətdə belə deyilməlidir; “Qərb demokratiyası”, “Kommunist despotizmi”. Kommunizmin gücü ondadır ki, onun vətəni yoxdur, o, beynəlmilədi, ancaq bir mərkəzdən idarə olunur və bir atası var. Alya Kusinen, Dimitrov, Torez, Tolkatti, Bela-Kuna, Qallaxera, Hani Pollita və başqaları üçün bu mərkəzin və atanın direktivləri hər şeydir, öz vətəninin və öz xalqının maraqları isə heç nə. Məsələn, Triestin Yuqoslaviyaya verilməsi kommunizmin maraqlarına uyğundur və Tolkatti bunun İtaliyaya ağır zərbə olacağını düşünmədən asanlıqla razılaşır.

Kommunizmin gücü onun amansızlığında, həyasızlığında, insanları alçaq hisslərə qaldırmağındadır. Odur ki, kommunizm bütün münasibətlərdə Qərb demokratiyasından güclüdür və bir müddətdən sonra o, qəddarlıqla Qərb demokratiyasını boğacaq. Zaman kommunizmin himayədarıdır. Vaxt onun xeyrinə işləyir, Qərb demokratiyasının yox. Yaxın 5-10 ildə SSRİ-nin qalması şəraitində nələr baş verə bilər? Birinci növbədə Moskvanın nəzarətində olan bütün Avropa ölkələri kommunizmlə panslavizmin uğurlu birləşməsi nəticəsində SSRİ-nin tərkibinə daxil olacaqlar. Bismark ideyalarının kommunizmlə birləşdirilməsinin uğurlu nəticəsi əsasında sonda onu SSRİ tərkibinə qatmaqla Almaniyanın sovetləşdirilməsi həyata keçiriləcək. Bu, Kayzer Almaniyası ilə çar Rusiyasının ittifaqından da güclü olacaq. Sözsüz ki, sovet Almaniyası SSRİ-nin tərkibində özünə layiqli yer tutacaq. Çünki, bu çoxmilyonlu, yüksək sivilizasiyalı, əməksevər və yaradıcı xalq SSRİ məkanında öz biliyini geniş tətbiq edər, texnika və sənayedə möcüzələr yarada və digər “qardaş” sovet respublikaları ilə birlikdə külli miqdarda nəinki atom, hətta elektrik bombalar da istehsal edə biləcək. Bunun üçün vəsait tapılar. Bütün bunlar bir şüar altında həyata keçiriləcək: “İngilisdilli köləliyə düşməmək!”

İndi cənab Çörçil Allaha şükür edir ki, gizli atom bombaları İngiltərə-Amerika və Kanadadadır. Əgər bomba Stalində olsaydı, o, Sizinlə danışmaq istəməzdi və Sizi bir dəqiqə belə nəfəs almağa qoymazdı. Ancaq, hansısa bir ixtira uzun müddət gizli qalıbmı? Əlbəttə, yox. Fərq ondadır ki, bəziləri kəşf edirlər və əgər istifadə etməyə imkan tapmırlarsa, onu başqaları tezliklə mənimsəyirlər.

Alman baş və əlləri sovet gücü ilə birləşdikdə öz işini görəcək. Sovetləşmə prosesi Asiyada da həyata keçiriləcək. İranda, Çində, Koreyada o, əlini Yaponiyaya da uzadacaq və o, bütün Asiyada Sizin hər ikinizdən - İngiltərə və Amerikadan güclü olacaq. O, çinliləri Amerika kimi danışıq və təbəssümlə deyil, qılınc və demoqoqluqla kommunizmin qırmızı bayrağı altında birləşdirəcək. Gördüyünüz kimi, səfir general Marşalın təbəssümü də yardım etmədi. Hətta onun Çan Kay Şi və kommunist nümayəndələri arasında oturmağı da köməyinə çatmadı. 1938-ci il sərhədlərindən uzaqlaşan SSRİ mövcud olduqca nə UNO, nə də cənab Çörçilin beynəlxalq ordusu yardımçı olmayacaq və dünya mütləq III Dünya müharibəsinə doğru gedəcək. Qədim rus məsəli var: “Üçüncü artıqdır” və daimi sülh yaratmaq işində SSRİ 3-cüdür və zərərli artıq olandır. Hələ Amerika Stalinə 6 milyon borc vermək istəyir. Amerikalılar soruşa bilərlər: “SSRİ bu borcunu necə qaytaracaq? Aydındır ki, SSRİ Amerika xalqına borcunu ona arxadan güllə vurmaqla, onların başına atom və nüvə bombaları yağdırmaqla qaytaracaq. Amerika kapitalistləri sevinirlər ki, SSRİ-ni və dağılmış Avropanı tikib qurmaqla böyük gəlir əldə edəəcəklər. Yox, onlar gəlir əldə etməyəcəklər. Onlara yalnız imkan verəcəklər ki, kapitallarını çıxarsınlar və sonra NEP-in ləğv edilməsi dövründə (1929-31) olduğu kimi qovacaqlar. Axı, hamı gördü ki, yerin 1/6 hissəsinin dünyadan təcrid olunması üzündən əhali böhran və işsizlik

məngənəsində idi. İndi isə daha pis olacaq. Çünki, İngiltərə və Amerika SSRİ-nin sərhədlərini bir az da genişləndiriblər.

Qoy bunu ingilis və amerikan fəhlələri də bilsinlər. Sonra cənab Çörçil təklif edir ki, 1946-cı ildə SSRİ ilə bütün bəndlər üzrə danışıqlar aparılsın. 1946-cı ildə SSRİ-nin olduğu bəndləri vurmaq lazımdır. Onu Yaponiyada, Koreyada, Çində, Bolqarıstanda, Macarıstan, Polşa, Yuqoslaviya, Finlandiya, Estoniya, Latviya, Litvada, Almaniya, Avstriya, Çexoslovakiyada və ən əsası Rusiya, Ukrayna, Türküstan, Qafqaz və İranda vurmaq lazımdır. 3-cü və zərərli artıq olanı vururlar, onunla danışıqlara getmirlər.

III. Sülhsevər UNO, yoxsa qanlı DSSRİ. İngiltərə və Amerika Allah və bəşəriyyət qarşısında öz borcunu ödəməli və yer üzündə davamlı və əbədi sülhü bərqərar etməlidir

İngiltərə və Amerikanın maddi və mənəvi gücü Sizə daha yaxşı məlumdur. Onlara əlavə olaraq, İngiltərə və Amerikanın gücü bir daha ondadır ki, bu gün də bütün dünya xalqları hələ Sizə inanırlar. Baxmayaraq ki, SSRİ-yə meyllənənlərin vətəni var və onlar hakimiyyətdədirlər. (Tito və b.). Ancaq İngiltərə və Amerikaya meyli olanlar vətənsiz qalıblar. Bunlar kral II Pyotr, kral Əhməd Zoqu, generallar Anders, Mixayloviç və başqalarıdır.

Bu gün İngiltərə və Amerikanın gücü bir də ondadır ki, bütün mütərəqqi və vətəni sevən insanlar onların tərəfindədir. İngiltərə və Amerikanın ittifaqı, daha doğrusu Stalinlə, SSRİ və kommunizmlə bağlanmış qanunsuz müqavilədən imtina etmələri kifayətdir ki, bolşevizm tərəfindən əzilmiş bütün xalqlar öz azadlıqları və müstəqillikləri uğrunda müharibəyə başlasınlar. Biz hamıdan çox maraqlıyıq ki, bu müharibə daha çox siyasi olmalı və bolşevizmin əzdiyi xalqlar tərəfindən aparılmalıdır. Biz rus, ukraynalı, türk-müsəlman, qafqaz, polyak, yuqoslav, bolqar, macar, fin, baltikyanı və başqa xalqlardan ibarət xilaskar ordular təşkil edəcəyik. Ola bilər ki, ilk vaxtlar üçün bu orduların sayı çox az olsun, ancaq onların siyasi əhəmiyyəti böyük olacaq. Bu ordular günbəgün artacaq. Onlar mübarizəni nəinki cəbhədə, əsaslı şəkildə ölkə içində aparacaqlar. Bu ordulara rəhbərlik etmək üçün ümumi antibolşevik qərargah yaradacağıq. Biz bolşevizmin əzdiyi bütün xalqların nümayəndələrindən ibarət konqres çağıracaq və bolşevik-kommunizmi bütün dünya qarşısında ifşa edəcəyik. Biz ayrıca Ümumslavyan Konqresi çağırır orada Stalin-kommunist panslavizminin iç üzünü açacağıq. O zaman hər bir slavyana aydın olacaq ki, yer üzündə Stalindən çox əlləri slavyan qanına batmış ikinci bir adam yoxdur və əgər SSRİ mövcud olacaqsə, milyonlarla slavyanın həyatı dünya inqilabına qurban veriləcək. Biz hər hansı bir müsəlman ölkəsində bolşevizmin əzdiyi 40 milyonluq müsəlman dünyasının nümayəndələrindən ibarət Konqres çağıracağıq. Heç bir şübhə yeri yoxdur ki, Almaniyanın, Çinin və başqa ölkələrin bütün demokratik qüvvələri bizimlə olacaq.

İnanmaq lazımdır ki, İtaliyanın indiki xristian-demokrat hökuməti lap əvvəldən axıracan öz xalqını İngiltərə və Amerikanın ardınca aparacaq. İngiltərə və Amerikanın köməyi ilə Atlanta Xartiyasının bayrağı altında biz bolşevizmi və SSRİ-ni məhv edəcək və Rusiya, Ukrayna, Türkünstan, Azərbaycan, Qafqaz yaradacağıq. Bununla da bütün müharibələrə nöqtə qoyulacaq.

Biz İngiltərəni, Amerikanı və dünyanın digər ölkələrini qanlı “DSSRİ” tərkibində görmək istəmirik. Biz Rusiyanı, Ukraynanı, Türkünstanı, Azərbaycanı və Qafqazı bütün ölkələrlə birlikdə sülhsevər UNO (Birləşmiş Millətlər Cəmiyyəti - N. Y.) cərgəsində görmək arzusundayıq. Tanrı bizə kömək olsun! Mən İngiltərə kralına, əlahəzrət kralın hökumətinə, Sizə və bütün ingilis xalqına həyatda uğurlar arzulayıram.” (369, 111)

Lakin mayor Ə. Düdənginskinin ciddi problemlər qaldırdığı bu məktub sonradan cavabsız qaldı.

Azərbaycan legionerlərindən imkan tapıb Cənubi Amerikaya, Amerikaya, Argentinaya, Fransaya, İsveçrəyə, Çinə də gedənlər oldu. Keçmiş legioner, sovet ordusunda leytenant, Almaniya ordusunda qaupman olmuş K. Ələsgərli xatirələrində yazırdı ki, o, vətənə qayıdıb həyatını məhv etməkdənsə, Uyğur türkü Günbatay Çingiz adı altında Çinə getmiş, ölkənin vətəndaşlığını qəbul etmiş və səkkiz ilə qədər orada yaşamışdı. (262) K. Ələsgərli yalnız 1955-ci ildə Xruşşovun verdiyi bəraətdən sonra Azərbaycana qayıtmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ-yə qayıdan əsirləri və legionerləri ağır cəzalar gözləyirdi. Stalinin 1941-ci ilin 16 avqustunda verdiyi 270 sayılı əmrə əsasən əsir düşmüş bütün sovet əsgərləri qiyabi olaraq güllələnməyə məhkum edılmışdilər.

Müttəfiq dövlətlərdən olan İngiltərə 1944-1946-cı illərdə 32.259 hərbi əsiri Sovet hökumətinə təhvil vermişdi. Hərbi əsirlərin təhvil verilmə əməliyyatına İngilis feldmarşalı Aleksandr başçılıq edirdi. 1919-1920-ci illərdə bolşeviklərə qarşı vuruşmuş feldmarşal Aleksandr əvvəlcə əsirləri verməkdə tərəddüd göstərsə də, sonradan şəxsən Çörçildən ciddi xəbərdarlıq almış, əmrə tabe olmuşdu.

Təəssüflər ki, müttəfiq dövlətlər, o cümlədən, İngiltərə - Yalta müqaviləsində nəzərdə tutulmadığına baxmayaraq, keçmiş mühacirləri də sovetlərə təhvil verirdi. 1430 nəfər keçmiş mühacir belə yanlış olaraq sovet dövlətinə göndərilmişdi. Xalq Komissarlar Sovetinin təhvil verilmə işləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi general-polkovnik F. İ. Qolikovun 1945-ci il 7 sentyabr tarixli məlumatına əsasən həmin vaxta kimi sovet hökumətinə 2.229.552 nəfər təhvil verilmişdi. Buraya hərbi əsirlərlə yanaşı, zorla Almaniya köçürülənlər də daxil idi. (371, s. 240)

İlk təhvil verilənlərin çoxunu güllələyir, qalanlarına 25 il iş kəsir, Sibirə, Vorkutaya, İntaya, Asbestə, Norilskə, Tayşetə, Kemerovo vilayətindəki düşərgələrdə ağır işlərə göndərilirdilər.

ABŞ və İngiltərənin nəzarəti altında yaşayan hərbi əsirlər, mühacirlər, müxtəlif səlahiyyətli adamlara da müraciətlər edirdilər. General-mayor

Meandrovun xanım Ruzveltə (Prezident Ruzveltin həyat yoldaşı) məktubunda yazılmışdı: “SSRİ-dən başqa dünyanın bütün ölkələri düşmən əlinə düşmüş əsgərlərinə mənəvi və maddi maraq göstərir, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyəti vasitəsi ilə onların qohumları ilə əlaqələrini təşkil edir. Yalnız Stalinin əmri ilə ruslar hər köməkdən məhrumdurlar və düşərgələrdə kütləvi ölmə məhkum ediləblər”. (371, s.247)

Yüksək səlahiyyət sahiblərinə göndərilən məktublarda adamların özünü öldürməsi hallarına toxunulurdu. 1946-cı ilin fevralında yazılan bir məktubda bildirilirdi: “Ulduzlu azadlıq bayrağının daldalandığı yerdə biz öz qadınlarımızı və uşaqlarımızı şüə qırıntıları ilə öldürməyə, damarlarımızı kəsməyə məcbur idik ki, qırmızı Moskvaya qayıtmayaq”. (371, s.250)

1945-ci ilin avqustunda Kemptendəki qanlı hadisələrdən sonra, general Eyzenhauerin göstərişi ilə adamları zorla təhvil vermək müvəqqəti dayandırılma da, 1945-ci ilin 20 dekabrından, general Maknarniyə əvvəlki qaydanı - gücü yenidən tətbiq etmək haqqında Vaşinqtondan tapşırıq gəldi. Lakin amerikalı zabit və əsgərlər əsirlərin təhvil verilməsinə mənfi münasibətlərini gizlətmirdilər.

Bundan əlavə, 1946-cı ilin fevralında Papa XII Piy də adamların məcburi təhvil verilməsinə mənfi münasibətini bildirdi. Lakin bu etiraza da baxmayaraq, fevralın 24-də Plattlinqdəki 431 saylı hərbi düşərgəyə iki tabur daxil olub, əsirləri yaşadığı yerdə əhatəyə alaraq həyətə qovdu və onların özlərini öldürməyinə imkan yaratmadı. Tezliklə, həmin əsirləri də sovetlərə təhvil verdilər.

Maraqlıdır ki, belə gərgin şəraitdə də almanlar onların tərəfində vuruşanları unutmur, imkanları daxilində yardım edirdilər. Latviyada, Tkexoda (Almaniyada) belə hallar olmuşdu. Avstriyanın Liens şəhərində təhvil verilməyə etiraz olaraq kilsə zəngləri çalınmışdı. Bavariyada Plattlinqdə vəğzalda əksəriyyəti qadınlardan ibarət olan sakinlər təhvil verilmə zamanı yaralılara kömək etmişdilər. Alman generalı fon Pannvitsə qaçmaq üçün imkan yaradılma da, ona inanan, birlikdə döyüşdüyü kazakları qoyub getməmişdi. Alman yarımalmabayı Hanzen “bizim üçün qan tökənləri” xilasa çalışaraq onlara vəsiqələr vermişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, təhvil verilən əsirləri, keçmiş sovet zabit və əsgərlərinin əksəriyyətini güllələyirdilər. Keçmiş sovet generalı Vlasovu 1946-cı ildə güllələdilər. Sovet ordusunun inanılmış zabitlərindən olan, “Pravda” qəzetində ünvanına tərifi yazıları (309) başçılıq etdiyi 99-cu diviziyası nümunə göstərilən (279) 1941-ci ilin fevralın 23-də SSRİ Ali Sovetinin qərarı əsasında Lenin ordeni ilə təltif edilən (264, 218) general Vlasov artıq vətən xaini olaraq cəzalandırılırdı. Maraqlıdır ki, general Vlasov öz ifadələrində “vətən xaini” damğasını qəbul etməmiş, Stalinə olan nifrətini isə bir daha açıqlamışdı.

1946-cı ilin 2 avqustunda “Pravda” qəzetində general Vlasovun edamı haqqında məlumat dərc edildi. (352)

Tanınmış Azərbaycan zabiti İsrafil bəyin aradan çıxmaq imkanı olsa da, öz əsgərlərini başsız qoymamış, onlarla birlikdə sovetlərə təhvil verilmişdi. İsrafil bəyi də general Vlasov kimi ağır cəzaya - edama məhkum etmişdilər.

Qeyd edək ki, müxtəlif vasitələrlə Türkiyə ərazisinə keçmiş azərbaycanlı legionerləri sonradan yerli polis həbs etdi. Türkiyə dövləti isə həmin hərbi əsirləri Ərzurum - Qars - Sarıqamış marşrutu ilə Türkiyə-SSRİ sərhəddinə gətirib sovet hökumətinə təhvil vermişdi. (97). Təhvil verilən legionerləri ya cəza “dərəcəsinə” uyğun olaraq güllələyir, yaxud da Sibirə sürgünə göndərirdilər. Tanınmış yazıçı A. Soljenitsinin “Arxipelaq Qulaq” əsərində “Vətən xaini”, “Vlasovçular” adı altında sürgünə göndərilənlərlə bağlı geniş məlumatlar vardır. (340, s. 145; 341, s.32-34)

XIII BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

İkinci Dünya hərbindən sonra mühacir təşkilatların birləşib antisovet mübarizə aparmasına getdikcə daha çox ehtiyac duyulurdu. Digər tərəfdən isə müxtəlif ölkələri təmsil edən ayrı-ayrı mühacir təşkilatlarının mövcudluğu və bəzi hallarda bu qrupların daxili çəkişmələrə meyilliyi reallığa çevrilirdi. Bu illərdə bir neçə rus, gürcü, erməni, tatar təşkilatları ilə yanaşı iki azərbaycanlı təşkilatı da mövcud idi. Təşkilatlardan biri 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzi idi. İkinci Dünya hərbindən sonra Azərbaycan Milli Mərkəzi Ankarada yerləşirdi və Milli Mərkəzin başqanı M. Ə. Rəsulzadə idi.

İkinci mühacir azərbaycanlı təşkilatı “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” adlanırdı. Təşkilat 1943-cü ildə Berlində yaradılmışdı. Təşkilatın rəhbəri Ə. Fətəlibəyli Düdənginski idi (sonradan rəhbər C. Hacıbəyli olmuşdu). Başqanlıq heyətinin üzvləri isə Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislam idi. Sonralar Həsənbəy Kərbəlayi, S. Təkinər, Ə. Aranlı, İ. Əkbər və Səmran Məmmədzadə təşkilatın rəhbərliyinə daxil idilər. 1972-ci ildə təşkilat bir qrup azərbaycanlının təşəbbüsü ilə ləğv edildi. Hər iki mühacir azərbaycanlı təşkilat arasında çəkişmələr, ziddiyyətlər mövcud idi.

Qeyd edək ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan legionerləri müxtəlif ölkələrdə dağınıq vəziyyətdə yaşasalar da, yalnız əllinci illərdən ciddi fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bu da, şübhəsiz ki, Qərblə Sovet dövləti arasında münasibətlərin gərginləşməsi və nəticədə birincinin sovet dövlətindən narazı qalan qüvvələri daha çox dəstəkləməsi idi. Əslində, Qərbin sərt münasibətini İngiltərənin Baş naziri U. Çörçill 1946-cı ilin martın 5-də, Amerikanın Fulton şəhərindəki məşhur nitqində ifadə etmiş və “soyuq müharibə”nin başladığını göstərmişdi (263, s. 352)

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan legionerləri Türkiyədə M. Ə. Rəsulzadənin, Almaniyada isə Ə. F. Düdənginskinin rəhbərliyi altında olan müvafiq qurumlarda fəaliyyətə başladılar.

Türkiyənin Ankara şəhərində M. Ə. Rəsulzadənin bilavasitə rəhbərliyi ilə 1949-cu ilin fevralında Azərbaycan Kültür Dərnəyi yaradıldı. (5)

1952-ci ilin aprelindən isə M. Ə. Rəsulzadənin yaxından köməyi, əski mühacir və legionerlərin fəallığı ilə Ankarada “Azərbaycan” jurnalı nəşr edilməyə başladı. (4)

Qeyd edək ki, Türkiyədəki mühacirlərin bu dövlətdəki mövcud əlaqələri müəyyən problemləri həll etməyə imkan yaratsa da, (əlavə edək ki, burada M. Ə. Rəsulzadənin böyük nüfuzu vardı), siyasi fəaliyyət göstərmək olduqca çətin idi. Odur ki, Türkiyədəki mühacir və legionerlər daha çox mədəni-ədəbi fəaliyyət sahəsinə üstünlük verir, Sovet dövləti əleyhinə 20-30-cu illərdəki qədər sərt çıxışlar etmirdilər.

Lakin Qərbi Almaniyada vəziyyət başqa idi. ABŞ dövləti əllinci illərdə Sovet dövləti əleyhinə kəskin mübarizəyə başlamış və bu işdə oradakı mühacir və legionerlərin gücündən faydalanır, onlara maddi dəstək də verirdi.

Qeyd edək ki, həmin fəaliyyət rəsmiləşənə qədər Azərbaycan legionerləri böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdılar. Belə ki, sonradan yaradılan “Amerikan Komitəsi”nin etibarını qazanmaq və müəyyən problemləri həll etmək o qədər də asan deyildi. Ə. Fətəlibəylinin bununla əlaqədar Münhendən Parisə - C. Hacıbəyliyə ünvanladığı məktublarda maraqlı məlumatlar vardır. O, yazırdı: “Mənim əzizim Ceyhun bəy! Sücaət xanımın bu gün görüşməyimə çox sevindim. O, Sizin fikirlərinizi mənə çatdırdı və mən tam razıyam. O ki qaldı bizim ümumi işlərimizə, hələ ki, ciddi bir şey yoxdur. 4 ay müddətində danışıqlar apardım, planlar təqdim etdim. Lakin gözləməyi xahiş edirlər. İndi başqa xətlə işləyirəm, əgər bu da alınmasa və onlardan prinsipial razılıq almasam, onlarla əsas məsələlərdə əməkdaşlıq etməyəcəyəm. Burda elə adamlar var ki, kiçik xidmətlərinə görə bir şey ala bilirlər. İlk imkan yaranan kimi Türkiyəyə gedəcəyəm, ailəmdən ötrü, demək olar ki, bərk sarsılmışam”. (357)

Qeyd etdiyimiz kimi, əllinci illərin əvvəli legionerlər üçün olduqca ağır dövr idi. Maddi sıxıntılar, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşamaq, təşkilatlanmaq böyük çətinliklər törədirdi. Eyni zamanda, Amerika və Qərb dairələri legionerlərlə ilk işbirliyinə çalışırdılar. Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin Münhendən C. Hacıbəyliyə göndərdiyi 1950-ci il 29 oktyabr tarixli məktubda maraqlı məlumatlar vardı. O, yazırdı: “Mən burada Qərbin bəzi nümayəndələri ilə görüşdüm. Onlar bütün planlarımızla tanışlıqdan sonra əməkdaşlığa razıdılar. Amma uzadırlar. Son zamanlara qədər onlar Kerenskinin güclü təsiri altında idilər. Bizdə güclü canlanma vardır. Buraya Şimali-Qafqaz təxəllüslü məsul bir amerikalı gəlmişdi və Əhməd Nəbi-Maqoma ilə, mənimlə və başqaları ilə uzun söhbətlər etdi. O, məsləhət gördü ki, Türk-Qafqaz İttifaqı yaradaq. Biz razılıqla bu təklifi qəbul etdik

və Maqoma ilə birgə sxem hazırlayıb ona verdik. Düşünürəm ki, iki-üç aydan sonra cavab olacaq. Bu ittifaq mənim xoşuma gəlir və onun böyük nüfuzu olacaq. Şübhəsiz ki, əsas işləri Milli Komitələr aparacaq və bu qurumlar həmin ittifaqda arxa planda olmayacaqlar. Milli Komitələrlə yanaşı, Qafqaz Komitəsi də mövcud olacaq və hər komitədən 4 nəfər oraya daxil olacaq. Qafqaz Komitəsinin 4 üzvü və Türkünstan Komitəsinin 1 üzvü İttifaqın Rəyasət Heyətini təşkil edəcəklər. Bu Rəyasət Heyətinin Milli Komitə üzvlərindən ibarət olan 4 idarəsi olacaq. Beləliklə, Milli Komitədən kənarında heç bir məsələ həll edilə bilməz. Məlumatınız olduğu kimi, bizim Milli Komitədə Siz, mən, albay Kazım bəy (Cahangir Kazımoğlu - N. Y.) və Atamalıbəyov vardır. Sonuncu Çilidə olduğundan fəal iştirak edə bilməyəcək. Milli Komitənin üzvlərinin sayını 10-a qədər artırmalıyıq. Mən hətta ona yaşlı və cavan xadimlərin də siyahısını vermişəm. Siyahıya Timuçinin adını yazmışam. O, məndən xahiş etdi ki, Nyu-Yorkda “Amerikanın səsi”ndə işləmək üçün 6 nəfərin də siyahısını verim. Mənə isə məsləhət bildi ki, hələlik Türkiyəyə getməyim və cavab gözləyim... Lənətə gəlmiş maddi şəraitə görə, indiyə qədər görüşə bilməmişəm”. (358)

Belə bir vaxtda antibolşevik cəbhənin yaradılmasını vacib sayan Amerikan Komitəsi fəaliyyətə (Amerikanın kommunizm ilə mücadilə Komitəsi) başladı. Amerikan Komitəsinə əvvəl C. Layons, sonradan isə Amerikanın Moskvadakı keçmiş böyük elçisi Alan Gerk başçılıq edirdi. 1952-ci ildən isə Sovet Rusiyasını yaxından tanıyan, Moskvada Amerika ataşesi olmuş Stevens Komitənin başqanı oldu. Komitə üzvləri arasında tanınmış siyasətçilər çoxdu. Onların arasında aşağıdakı tanınmış adamlar vardı: Çarlz Edison (məşhur Tomas Edisonun oğlu), Vilyam Henri Çemberlin (Amerikada sovet məhkumu millətlərin istiqlal haqlarının müdafiəsi ilə məşhur idi), general-mayor Con-Dean (Moskvada olmuş, “Streync Əlleyinc” kitabı ilə böyük rəğbət qazanmışdı), Nikolas Ruzvelt (yazıçı və diplomat, Amerikanın Macarıstan elçisi olmuşdu) və başqaları (3, s. 46).

Amerikan Komitəsi bildirirdi ki, millətlər, xalqlar Sovet hökumətinin diktatorluğu altında qaldıqca, insanların azad və hürriyyət içində yaşaması mümkün olmayacaq. Amerikan Komitəsi proqramına müvafiq surətdə fəaliyyətə başladı.

Qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiyanın hansı formada mövcudluğu ilə bağlı Amerika siyasi dairələrində ikili fikir mövcud idi. Bir fikrin tərəfdarları düşünürdü ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiya parçalanacaq, yoxsa rejim dəyişməklə, bütöv Rusiya qorunub saxlanacaq? Amerika ictimaiyyətində o dövrdə Amerikada yaşayan mühacir rusların təsiri ilə Rusiyanın bolşevik rejimindən bir bütün halında qurtulması fikrini dəstəkləyənlər çox idi. Mühacir rusların bu “şovinst” fikirlərinin qəti yürüdücüsü A. Kerenski və S. Melqunov idi. Amerikan Komitəsi 1917-ci ildə Rusiyada fevral-burjuva inqilabından sonra müvəqqəti hökumətə başçılıq etmiş, indi isə mühacirətdə yaşayan A. Kerenskiyə daha çox etimad göstərirdi.

Amerikan Komitəsinin yardımı ilə 1951-ci il yanvarın 16-da bir çox rus partiyalarının iştirakı ilə Füssen konfransı keçirildi. (132, s.200) Konfransda mühacir ruslar yalnız Rusiyanın ərazi bütövlüyünün qorunması şərtilə qeyri-rus təşkilatları ilə işbirliyini mümkün saydılar.

Bu işin davamı olaraq yenə Amerikan Komitəsinin yardımı ilə 1951-ci il avqustun 28-də Qərbi Almanıyanın Ştutqart şəhərində mühacir ruslar konfransı keçirildi. Bu konfransda onlar Rusiya Millətlərinin Qurtuluş Şurası yaradılmasına qərar verdilər. Bununla bərabər, Rusiyadakı milli azlıqların da nümayəndələrini bu Şuraya cəlb etmək məqsədi ilə bir Büro da yaradılmışdı.

Vəziyyəti belə görən M. Ə. Rəsulzadə Amerikan Komitəsini ciddi tənqidlə başladı. Qeyri-rus xalqların uzun illər idi ki, apardığı qurtuluş davasına etinasız yanaşan mühacir rus təşkilatlarının maliyyələşdirilməsini düzgün olmayan hərəkət adlandırdı. Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini, əsgir mühacirlərin güclü etirazlarını hiss edən Amerikan Komitəsi rus mühacir təşkilatlarına qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyinin vacibliyini bildirmişdi.

Bunun davamı olaraq 1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almanıyanın Visbaden şəhərində beş mühacir rus təşkilatının (1.“Rusiyanın hüriyyəti üçün mücadilə birliyi”, 2.“Milli Əmək Birliyi”, 3.“Rus Xalq Hərəkatı”, 4.“Xalqın hüriyyəti üçün mücadilə cəmiyyəti”, 5.“Rusiya xalqlarının qurtuluşu üçün mücadilə birliyi” və beşi də rus olmayan millətlərə mənsub təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. (195, s. 229-230)

Konfransda çıxış edən A. Kerenski “Bölünməz Rusiya” fikrini müdafiə edirdi. Qeyri-rus mühacirlər isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan haqlarına aid prinsiplərini müdafiə edirdilər. Konfransın yekunu kimi bir bəyannamə imzalandı. Bəyannaməni azərbaycanlı təmsilçilər də imzaladılar.

“Rusiyanın bölünməzliyi” ideyası ilə çıxış edən, Azərbaycanın istiqlalını (eləcə də digər rus məhkumu xalqların) xalqın öz “iç işi” kimi qəbul etməyən, Azərbaycan davasını (yenə digər xalqların) Rusiyanın daxili məsələsi kimi anlayan rus mühacirləri ilə bəyannaməni imzaladığına görə “Milli Birlük Məclisi” M. Ə. Rəsulzadənin şiddətli hücumuna məruz qaldı. Bir çox şəhərlərdə hətta etiraz yığıncaqları da keçirildi.

M. Ə. Rəsulzadə Kerenskinin hansı fikirlərlə yaşadığını bildiyindən onun başçılıq etdiyi rus təşkilatı ilə birgə işin əleyhinə idi. Kerenski “Bölünməz Rusiya”nın qəti tərəfdarı idi və hələ 20-ci, 30-cu illərdən bu mübarizəsini davam etdirirdi. 1930-cu ildə Kerenskinin “Gün” məcmuəsində (N60) “Rus xalqı üzərində diktatura” adlı məqaləsi çap edilmişdi. Və elə həmin ili M. Ə. Rəsulzadə “Odlu Yurd” dərgisində Kerenskiyə “Nə ondandır, nə bundan” adlı cavab məqaləsi nəşr etdi. (175) M. Ə. Rəsulzadə məqalə-məktubda Sovet İttifaqındakı türk respublikalarının istiqlal və azad dövlət qurmaq istəklərinə istehza ilə yanaşan Kerenskini tənqid etdi. O, Kerenskini xalqların apardığı milli-azadlıq hərəkatının mahiyyətini anlamağa çağıraraq yazırdı: “Biz həmişəlik olaraq cənab Kerenskiyə

bildiririk ki, heç bir “separatizmdən”, “Rusiyanın bölünməsi”ndən söhbət gedə bilməz. Bizcə bu söz tamam başqa anlamda işlədilir: birincisi, öz ölkəsini xarici işğaldan qurtarmağa yönəldən xalq hərəkatını “separatçı” adlandırmaq düzgün deyildir”. (325, s.31)

Məhz buna görə də “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” təmsilçilərinin belə bir şəxslə, hələ də 50-ci illərdə də “bölünməz Rusiya” ideyası ilə yaşayan Kerenski ilə eyni sənədə imza atması M. Ə. Rəsulzadədə ciddi narazılıq doğurmuşdu.

“Amerikanın Kommunizm ilə Mücadilə Komitəsi” başqanı Don Levin 1951-52-ci illərdə Müsavat Partiyası ilə işbirliyi aparmaq üçün M. Ə. Rəsulzadəni İtaliya ilə Almaniyaya görüşməyə dəvət etmişsə də, Komitənin “Sovetlər Birliyinin mövcud mühafizəsi” prinsipinə dayandığı üçün görüş qəbul edilməmişdi. (156, s.29)

Belə gərginliklərə baxmayaraq, əllinci illərin əvvəllərində legionerlərin siyasi və təbliğati fəaliyyətinin yüksəliş dövrü oldu. Belə ki, 1952-ci ilin iyun ayının 19-dan 21-nə qədər Almaniyanın Ştarnberq şəhərində rus və rus olmayan 9 milli təşkilatın konfransı keçirildi. Konfransda iki əsas komissiya yaradıldı: a) müvəqqəti millətlərarası siyasi komissiya; b) müvəqqəti radio komissiyası.

Məhz Ştarnberq konfransından sonra “Amerikan Komitəsi” radio təbliğatın qurulması ilə bağlı işi daha da sürətləndirdi. Belə ki, yaradılan “radio komissiyası” ciddi olaraq çalışır və yaxın vaxtlarda fəaliyyətə keçəcəyi hiss olunurdu. (126, s. 3-4) SSRİ-dən olan mühacirlərin birləşdirilməsi və ümumi düşmən olan bolşevizmə qarşı mübarizəyə güc verməsi baxımdan tanınmış mühacir C. Hacıbəyli bu tədbiri əhəmiyyətli hesab edirdi. (242, s. 1-2) Birinci mərhələni isə o, Visbaden konfransının keçirilməsi kimi qiymətləndirdi. Visbadendə bu əməkdaşlığın ilkin əsası qoyulmuşdusa da, Ştarnberq konfransında isə bolşevizmə qarşı güclü mətbu işin təşkili və şifahi təbliğat vasitəsi olan radiostansiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi.

Almaniyada və Fransada yaşayan mühacir və legioner qrupları istər Visbaden, istərsə də Ştarnberq konfranslarının əhəmiyyətini belə dəyərləndirirdilər: “... Bizim hamımıza, istər ruslara, istərsə də milli mühacirətə imkan verilir ki, inkişaf etmiş müasir dünya qarşısında öz mövqeyimizi müdafiə edək və xalqımıza həqiqətləri söyləyək, onları ruhlandıraraq, işıqlı gələcəyə olan ümidlərini artıraraq”. (222, s.2)

Lakin legioner və mühacirlər Avropa ölkələrində ciddi problemlərlə qarşılaşırdılar. Bəzi hallarda təhqir olunur, həbs edilir, hüquqsuz bir vəziyyətdə yaşayırdılar. Qeyd edək ki, Amerikada və Qərb ölkələrində yaşayan legionerlərin, Sovet İttifaqından qaçqın düşmüş şəxslərin hüquqlarının qorunması ilə SSRİ xalqlarının azadlığı üzrə Amerikan Komitəsi daha çox maraqlanırdı. Həmin komitə 1951-ci ilin fevralın 8-də ABŞ-ın Delaver ştatında yaradılmışdı. (223, s.31)

Bir neçə aydan sonra təşkilatın adı dəyişdirilib belə adlanmışdı: “Amerikanın Rusiya xalqlarını Qurtuluş Komitəsi”. 1953-cü ilin martında isə

Komitənin sədri vitse-admiral Lesli K. Stivens bildirdi ki, təşkilat bu gündən sonra belə adlandırılacaq: Amerikanın Bolşevizmdən Qurtuluş Komitəsi. Təşkilatın belə adlandırılmasının, şübhəsiz, müxtəlif səbəbləri vardı. Admiral Stivens açıqlayırdı ki, ayrı-ayrı rus olmayan mühacir qrupları “Rusiya xalqları” sözünə etiraz edir və müstəqillik hüquqlarının pozulması kimi anlayırlar.

Bunları nəzərə alıb, həmin qrupları bir araya gətirmək üçün “Rusiya xalqları” və “Sovet İttifaqı xalqları” adlarından imtina edilərək Bolşevizmə qarşı mübarizənin Koordinasiya Mərkəzi adlandırıldı. Stivensin müraciəti bu sözlərlə bitirdi: “Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası, “bolşevik” sözündən uzaqlaşmaq üçün yeni bir cəhd göstərmişdir. Lakin o, bununla heç kimi aldada bilməz. İstər SSRİ-nin daxilində, istərsə xaricdə gözəl başa düşürlər ki, beynəlxalq sui-qəsdçilər tərəfindən yaradılıb bolşevizm adı ilə tarixə düşən bu nifrətəlayiq sistem bundan sonra da bu adla qəbul ediləcəkdir. Amerikan Komitəsinin, eləcə də Koordinasiya Mərkəzinə toplaşan mühacirlərin məqsədi Sovet İttifaqının hazırkı ərazisini bu lənətlənmiş addan xilas etməkdir. (343, s. 34)

Əllinci illərdə mühacir və legionerlərin fəaliyyəti getdikcə genişləndirdi. 1952-ci ilin oktyabrın 16-da Münhen şəhərində dörd rus siyasi təşkilatı (Xalqların sərbəstliyi üçün çalışanlar, Rusiya Xalq hərəkatı, Rusiya Millətlərini Qurtarma Savaş Birliyi, Sərbəst Rusiya üçün Savaşanlar Birliyi) və SSRİ Birliyindən rus olmayan beş milli təşkilat (Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi, Ermənistan İstiqlalı üçün Savaşanlar Birliyi, Gürcüstan Milli Şurası, Şimali Qafqasya Milli Birliyi SKANO, Türküstan Qurtuluş Komitəsi Türkel) müştərək bir ictimai qurum – “Bolşevizmə qarşı Koordinasiya Mərkəzi”ni yaratdılar.

Koordinasiya mərkəzini yaratmaqda məqsəd diktatorluq rejiminə qarşı mübarizə aparən orqanları yaratmaq idi. Başlıca məqsədi belə idi: SSRİ Birliyində yaşayan millətləri kommunist diktatorluğundan qurtarmaq, millətlərin arzularına uyğun demokratik cəmiyyət qurmaq idi.

Mərkəzi Büronun on iki nəfərdən ibarət üzvləri seçildi. Koordinasiya Mərkəzi Nizamnaməsi on bir maddədən ibarət idi və birinci maddədə təşkilatın əsas mübarizə hədəfi belə müəyyənləşdirilmişdi: “1. Kommunizm diktatorluğu tamamilən yox edilincəyə qədər amansız mücadilə”; üçüncü maddədə isə milli məsələnin qoyuluşu belə idi: “Sovetlər Birliyi daxilində yaşayan bütün millətlərin öz idarələrini qurmağa və demokratik prinsiplər üzərinə öz müqəddəratlarını təyin etməkdə sərbəst olduqlarını qəbul və təmin edərək”. (3, c. 4).

Tanınmış mühacir C. Hacıbəyli qeyd edirdi ki, məhz belə ciddi proqrama malik olduğundan yeni yaradılan “Antibolşevik Mücadilə Koordinasiya Mərkəzi” fərqli bir təşkilat olaraq fəaliyyət başlamışdı. (3, s. 3-4; 127, s. 3-4).

Qeyd olunduğu kimi, mühacir və legioner qrupları getdikcə Qərbin daha çox marağına daxil olur, bu ölkələrdə daimi yaşamaq hüququ əldə edirdilər. Qərblə Sovet dövləti arasında münasibətlər kəskinləşdikcə (əllinci illərdə bu daha açıq hiss olunurdu) münasibət fərqləri də dəyişirdi.

Belə bir vaxtda 1952-ci ilin avqustun 5-də Amerikan Komitəsinin sədri admiral Alan Q. Kerk Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnsan Hüquqları Komissiyasının sədri xanım Yelenora Ruzveltə müraciət edib Sovet İttifaqından olan antikommunist qaçqınları himayəyə götürməyi xahiş etdi. (209, s.6-7)

Alan Kerk xanım Ruzveltə müraciətində bildirirdi: “Azad dünya getdikcə Moskva rejimi ilə onun ilk qurbanları olan SSRİ xalqları arasında dəqiq sərhədin çəkilməsi vacibliyini anlayır. Məhz bu mənada bizim komitə Sizdən xahiş edir ki, kommunizmə düşmən olan keçmiş sovet vətəndaşlarının hüquqlarını bərpa edəsiniz”. (209, s.7)

Şübhəsiz ki, belə müraciətlərin təsiri artır, mühacir və legionerlərə münasibət də yaxşılaşdı.

Qeyd edək ki, əllinci illərdən başlayaraq “Amerikan Komitəsi” ayrı-ayrı mühacir və legionerlərin yaratdığı təşkilatları, xüsusilə mətbu orqanları maliyyələşdirirdi. 1952-ci ildə Münhendə “Azərbaycan” jurnalının ilk sayının nəşri mühacirləri və legionerləri çox sevindirmişdi. Bu münasibətlə legionerlərin redaksiyaya göndərdiyi təbrik məktubları çox maraqlı idi. Legionerlər yazırdılar: “Çox hörmətli redaksiya! Vətənimizin adını daşıyan jurnalın ilk sayını aldığ. Oxuyub çox məmnun qaldıq... Azad və müstəqil Azərbaycana eşq olsun! Hörmət və şərəflə: Atabəy Şamil, Tahir Heydərzadə, Səfər Ağaoğlu, İsmayılqulu, Həsən Əziz. Münhen. 30.03.1952. (224, s.1-2)

Eyni zamanda, Ə. Fətəlibəyli Ceyhun bəyə göndərdiyi məktublarda “Azərbaycan” jurnalının nəşri ilə bağlı çətinliklərin olduğunu qeyd edirdi. Göstərirdi ki, maddi imkanlara görə jurnalın 2-ci sayını nəşr etmək çətinləşib. Amerikan Komitəsi isə maddi yardımı reallaşdırmamışdır. Hətta buradan Noy-Ulm şəhərinə getməyə də pul yoxdur. Lakin, mövcud imkansızlığımıza baxmayaraq, jurnalın növbəti sayını nəşr etdirəcəyik. (364)

Lakin, Azərbaycan təşkilatları arasında fikir ayrılığının və müxtəlif yanaşmaların olması bu yardımların alınmasında çətinlik yaradırdı. Ə. Fətəlibəylinin 1952-ci ilin martın 27-də C. Hacıbəyliyə göndərdiyi məktubda bu problemlərin geniş şərhə verilirdi. (363)

“Azərbaycan” jurnalını Amerikan Komitəsi maliyyələşdirsə də, burada ciddi problemlər yaranırdı. Mühacir və legionerlər arasında ziddiyyət və anlaşılmazlıqların olması bəzi hallarda onlara ayrılan maliyyə fondlarının azalmasına gətirib çıxarırdı. Ə. Fətəlibəyli C. Hacıbəyliyə göndərdiyi məktubda bununla bağlı yazırdı: “Sizin təqdim etdiyiniz və mənim müdafiə etdiyim layihə D. L. tərəfindən dağıldı. Onun mənimə olan oyunu haqqında ötən məktubumda yazmışdım. Onun fikri sadədir: ermənilər 3000 (üç min) marka alır və bu pulla həftəlik məcmuə buraxır, altı nəfər də dolanır. Kanatbay dörd min marka alır və iki dildə jurnal buraxır, bütün komitə dolanır. Avtorxan beş min marka alır və hamısı dolanırlar. Bizim işimizi jurnalla bağlı pozan Əkbər-Ağa oldu. D. L.-nın (D. Levin)

sözlərinə görə, məhz Əkbər-Ağa aylıq yox, yalnız dövrü (yəni iki-üç aydan bir) jurnal buraxmağa onların gücü çatır.

Buna görə də D. L. dedi ki, “aylıq orqan” sözünü yazmayaq və nəşrin ayını da göstərməyək. Mən də elə etdim”. (365)

Ə. Fətəlibəylinin C. Hacıbəyli ilə yazışmalarında “Azərbaycan” jurnalının fransız dilində nəşrinə də çalışmaları qeyd olunurdu. Təəssüflər ki, Amerikan Komitəsinin nümayəndəsi jurnalın fransızca nəşrinə maraq göstərməyib bildirmişdi: “Əgər Hacıbəyli Parisdə yaşamasaydı və fransız dilini bilməsəydi, onda o jurnalın fransızca da nəşrinə ehtiyac qalmazdı”. (366)

Qeyd edək ki, bu illərdə Ə. Fətəlibəyli Düdənginski ilə C. Hacıbəyli arasında da müəyyən soyuq münasibətlər yaransa da, ötüb keçmişdi. Belə ki, “Amerikan Komitəsi”nin nümayəndəsi D. Layonun Parisdə C. Hacıbəyli ilə görüşməməsindən o, bərk incimiş və günahı Ə. Fətəlibəyliyə görmüşdü. Lakin, Ə. Fətəlibəyli C. Hacıbəyliyə məktubunda bu məsələyə aydınlıq gətirib yazırdı: “Mən cənab Aleksanderlə görüşdüm. O, mənə dedi ki, D. Layon xəstələndiyinə görə Hacıbəyli ilə görüşə bilmədi. İndi sizin daha bir məktubunuz haqqında. Siz yazırsınız ki, çox işləmişiniz və jurnalın redaktoru kimi gərək imza qoyaydınız. Mən başa düşmədim, belə çıxır ki, mən Sizin arxanızda gizlənmişəm. Lakin, Sizə məlumdur ki, müharibədən sonra mən bütün ordenlərimi taxıb amerikalıların yanına gedib dedim: “Bəli, mən milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmişəm və bu hərəkatla bağlı sözü olan istənilən xalqın məhkəməsi qarşısında dayanmağa hazırım. Mən o zaman dediklərimi və yazdıqlarımı bu gün də təkrar edirəm”. (367)

Şübhəsiz ki, çətin, mürəkkəb siyasi mübarizə həyatının belə anlaşılmaqlıq məqamları olurdu və bu hallar Ə. Fətəlibəyli və C. Hacıbəyli bir-birlərindən heç də uzaqlaşdırmırdı.

Azərbaycan mühacir və legionerlərinin fəallaşmasında 1952-ci ilin sentyabrın 12-dən 19-na qədər Ştarnberqdə və Münhendə keçirilən Azərbaycan konfransının da böyük təsiri oldu. Konfransda Türkiyədən, İrandan, Fransadan, Avstriya və Almaniyadan olan nümayəndələr iştirak etdirilər. Konfransda Azərbaycanın müstəqilliyi, vahid antibolşevik mərkəzin yaradılması, gələcək mübarizənin qısa proqramı məsələləri müzakirə edildi.

Eyni zamanda, konfransda Azərbaycan Milli Məclisinin “Milli Birlik” adlandırılması məqsədəuyğun sayıldı. 9 nəfərdən ibarət olan İdarə Heyətinin sədri vəzifəsinə C. Hacıbəyli, müavinləri isə C. Kazımbəy və Əziz Alpaut seçildilər. Bundan əlavə, konfransda azad dünyaya, müsəlman ölkələrinə, eləcə də prezident Xoysa, Amerikan Komitəsinə, admiral Kerkə müraciətlər qəbul edildi, azad dünya ölkələrinin Xarici İşlər nazirlərinə memorandum göndərildi. (225, s. 1-4, 8-10)

Bu illərdə D. Levin Ə. Fətəlibəyli, Avtorxan, Kanatbay və digərləri ilə görüşərək maraqlı müzakirələr aparırdı. Rus mühacirlərinin nümayəndəsi Kerenskinin “Novoe Russkoe Slovo” (“Yeni Rus Sözü”) jurnalında D. Levinin

tənqid etməsinə baxmayaraq “Amerikan Komitəsi” onlarla məsləhətləşmələri davam etdirirdi. (368, 119)

1953-cü ilin martında ABŞ dövlətinin maliyyələşdirdiyi “Boişevizmlə Mübarizə Koordinasiya Mərkəzi” tərəfindən istiqamətləndirilən “Qurtuluş” radiosu öz ilk verilişlərinə başladı. Bu münasibətlə yayılan müraciətdə bildirilirdi: “Qulaq asın, qulaq asın! Bu gün yeni “Qurtuluş” radiostansiyası verilişlərinə başlayır. Həmvətənlər! Axır ki, bizim öz səsimiz var. Stalinin polis terroru bizi öz evimizdə susmağa məcbur etsə də, xaricdə azad danışa bilirik. Azadlığa olan əbədi cəhdimiz xalqımızın qəlbində sönmədi. Bizim ilk tapşırığımız azadlığa çağırışdır. Kommunist rejiminə müqavimət hissi də xalqımızı tərk etməyib. Biz azərbaycanlılar, eləcə də Sovet İttifaqının digər xalqları, kommunizmi məhv edib, qəsb edilmiş azadlığımızı qaytarmağa tam qərarlıyıq. Bizim harda olmağımızdan asılı olmayaraq, istər Sovet İttifaqında, istərsə də azad xarici ölkələrdə olsun, yalnız bir istəyimiz vardır: Kreml hakimiyyətinin yığılması. Biz, hamımız - gənclərimiz, yaşlılarımız, Stalinin dəmir pərdəsi arxasında yaşayıb əzab çəkən sizlərlə bir istək və arzudayıq.

... 1952-ci ilin oktyabrın 16-da xarici siyasi qrupların nümayəndələri Vətənimizi kommunist diktaturasından xilas etmək üçün “Bolşevizmlə Mübarizə Koordinasiya Mərkəzi” yaratdılar. Biz mövcud diktaturaya qarşı öz xalq hakimiyyəti prinsiplərimizi qoyuruq... Biz bilirik ki, mübarizə üçün burdan hazır reseptlər vermək mümkün deyildir. Vaxtı çatanda xalq özü necə etməyi başa düşəcək. Bizim radiostansiyanın başlıca vəzifəsi Sovet İttifaqında eşidilməyən həqiqi informasiyalarla dinləyicilərimizi təmin etmək, neçə illərdir ki, aparılan sovet təbliğatının yalanlarından azad olmaqdır! Bizim radiostansiyanı dinləyin! Bolşevizmlə mübarizə aparan koordinasiya mərkəzinin səsini eşidin!” (223, s.1-3)

Qeyd edək ki, hələ 1949-cü ilin may ayının sonunda Nyu-York şəhərində ABŞ dövlət rəsmilərinin iştirakı ilə gizli bir müşavirə keçirilmiş və SSRİ-yə, eləcə də digər sosialist ölkələrinə qarşı ideoloji hücumu gücləndirmək məqsədi ilə nəhəng bir orqan yaradılması vacib sayılmışdı. General Kleyy tərəfindən müəyyənləşdirilmiş proqramda deyilirdi: “Kommunist rejimini devirmək məqsədi ilə psixoloji müharibə aparmaq üçün geniş və həlledici kompaniya təşkil edilsin” (106, s. 71)

ABŞ senatı isə federal büdcənin hesabına iki radiostansiyanın maliyyələşdirilməsi barədə qanun layihəsini bəyənib qəbul etdi.

Həmin müşavirədən sonra 1950-ci ilin iyulun 4-də “Azad Avropa”, 1953-cü ilin martın 1-də isə “Azadlıq” radiostansiyaları Almaniya Federativ Respublikasında fəaliyyətə başladılar. Əvvəlcə stansiyaların illik büdcəsi 34 milyon dollar idi ki, bunun da 13 milyon dolları təkcə “Azadlıq” radiostansiyasının payına düşürdü. Sonradan isə “Azad Avropa” və “Azadlıq” radiostansiyalarına hər il 100 milyon dollardan çox vəsait sərf edilirdi.

Dünyanın yüzdən çox ölkəsində bu stansiyaların 240 məlumat mərkəzi, 80-dən çox ölkədə 200-dən artıq kitabxanası vardı. Həftədə 2 min saatdan çox veriliş təşkil edən stansiyalar Vətənimizə qarşı SSRİ xalqlarının 23 dilində təbliğat aparırdı. Burada çalışan jurnalistlərin də sayı daima artırdı. Belə ki, 1960-cı illərdə hər iki radiostansiyalardakı əməkdaşların sayı 306 nəfər idisə, sonradan bu rəqəm 1300-ə çatdırıldı. Onların əksəriyyəti isə keçmiş SSRİ vətəndaşları, legionerlər və mühacirlər idi. “Azadlıq” radiosunun 17 stansiyası arasında SSRİ-nin bütün ərazisi bölüşdürülmüşdü.

“Azadlıq” və “Azad Avropa” radiostansiyaları Münhendə (hazırda isə Praqada), İngilis Parkının yaxınlığında Arabellastrasse küçəsindəki 18 sayılı üç bloklu beton binada yerləşirdi. Həmin yer şəhərin şərq hissəsindən təxminən 4-5 km məsafədə idi.

“Azadlıq” radiosunun “Azərbaycan redaksiyası”na bir müddət (1953-1954-cü illər) Ə. Fətəlibəyli Düdənginski, sonradan isə İsmayıl Əkbər və Əli Aranlı başçılıq etmişlər. “Azərbaycan” redaksiyasında Məcid Musazadə (Qarsalani), Fərman Məmmədov, Murad Muradlı, Kərim Aslanoglu və digər keçmiş legionerlər çalışırdılar.

Qeyd edək ki, “Azadlıq” radiosunun “Azərbaycan” redaksiyasının ilk verilişi efirə 1953-cü ilin martın 6-da getmişdi. (226)

“Qurtuluş” (sonradan “Azadlıq” radiosuna adlandırıldı) radiosunun yaradılması istiqamətində ilk çalışmalar 1952-ci ilin fevralından başlandı. “Amerikan Komitəsi”nin sədri olan admiral Kerkin rəhbərliyi ilə tez bir zamanda “Qurtuluş” radiosuna Avropada verilişlərinə başladı. Tezliklə Sovet İttifaqına və Sovet İttifaqında qalan Avropa əraziləri üçün də radioverilişlərin ötürülməsi planlaşdırıldı. Radioverilişlərin Sovet İttifaqından gəlmiş mühacirlər tərəfindən hazırlanacağı nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar 1952-ci ilin iyununda Ştarnberqdə (Bavariyada) konfransda hazırlıq işləri görülmüşdü. (226, s.5-6)

Qeyd edək ki, “Qurtuluş” radiosunun yaranmasında böyük xidmətləri olan Alan Q. Kerk vaxtı ilə ABŞ-ın Moskvada səfiri işləmiş, “Amerikan Komitəsi”nin sədri olmuş, sonradan isə prezident Trumen ona Psixoloji Strategiyalar Şurasının direktoru vəzifəsini təklif etmişdir. Bu şura ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Şurasının nəzarətində idi və Amerikanın Sovet İttifaqına qarşı olan psixoloji strategiyalar və dünyada kommunist təbliğatı sahəsindəki siyasətini müəyyənləşdirirdi. Əllinci illərdə isə radionun daha effektiv bir təbliğat olduğu aydın görünməkdə idi. (240, s. 14)

Beləliklə, 1953-cü ilin martından “Qurtuluş” radiosunun Azərbaycan redaksiyası fəaliyyətə başladı. “Azərbaycan” redaksiyasının ilk Baş redaktoru mayor Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski oldu.

“Azadlıq” radiosuna fəaliyyətə başladığı ilk gündən Ə. Fətəlibəyli sovet hökuməti siyasəti əleyhinə olan verilişlər hazırlayırdı. 1953-cü ilin iyununda efirdə səslənən “Türkiyə haqqında həqiqət” verilişində deyirdi: “Danışır Azadlıq

radiostansiyası. Əziz həmvətənlər! Siz öz azad həmvətənlərinizin azad dünyadan səsinə eşidirsiniz. İndi isə Sovet imperializmi seriyasından “Türkiyə haqqında həqiqət” mövzusunda verilişimizə qulaq asın. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının Türkiyəni “sülhlə fəth” etmək cəhdi boşla çıxdı. Türkiyə Kremlin bütün həyasız tələblərini rədd edib SSRİ-nin basqısına qarşı dayana bildi və bununla azadlığın və demokratiyanın qorunması üçün azad dünyaya böyük xidmət göstərdi. Bundan sonra Kreml görünməyən antitürk kampaniyasına başladı. Son zamanlarda SSRİ-də antitürk kampaniyası adı sovet vicdansızlığından da kənara çıxmışdır.” Ə. Fətəlibəyli verilişin sonunu bu sözlərlə bitirirdi: “Lakin, bu hiyləgər yanaşmalar əbəsdir. Demokratiya bir hakim olaraq kommunizm və sovet imperializmini ölümə məhkum etmişdir. Bütün dünyanın azad xalqları sovetlərin əzilen xalqları ilə bərgə bu hökmü yerinə yetirəcək və vahid azad dünya yaradılacaqdır”. (359)

Ə. Fətəlibəylinin “Azadlıq” radiosunda müəllifliyi və redaktorluğu ilə 1953-cü ilin iyunun 29-da efirə gedən “Son xəbərlərin” 109 sayılı bülletenində Sovet dövlətinin və Kremlin mövqeyi kəskin olaraq tənqid edilirdi: Vaşinqtonda Amerika senatının xarici işlər üzrə komissiyasının sədri Aleksandr Uayli amerika xalqına və bu dövlətin müttəfiqlərinə müraciət etmişdir. O, müraciətində bildirmişdir: “Bəşəriyyətə sülh siyasəti dayandırılmalıdır. Berlinin sovet bölməsindəki üsyan, Çexoslovakiyada, Polşada və digər ölkələrdəki hadisələr Kreml hökmdarlarının məşhur olmadığını sübut etdi. Azad Qərbi dünyası qəti şəkildə Sovet hökumətindən təcavüzkar siyasətindən əl çəkməyi tələb etməlidir”. (360)

Sovetlərin təsirində olan Alman Vahid Sosialist Partiyasının mövqeyinin sarsıldığı Ə. Fətəlibəyli belə təqdim edirdi: “Şərqi bölgəsindən alınan xəbərlərə görə zəhmətkeşlər kütləvi şəkildə Vahid Alman Sosialist Partiyasından çıxmaq haqqında ərizələr verirlər. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi yerli təşkilatlara həmin ərizələrə baxmamaq tapşırığı vermişdir”. (360)

Qeyd edək ki, Azərbaycan legionerləri mühacirətdə olan rusların yanlış mövqelərini kəskin tənqid edirdilər. Belə ki, 1952-ci ildə aprelin 27-də mühacir rusların “Xalqın səsi” qəzetində “Vlasovçulara salamımızı bildirin” başlıqlı bir məktub dərc etmişdi. Məktubda bir almanın adı ilə ruslar təriflənir, moğollar (yəni, qeyri-ruslar) isə pislənirdi. (140, s. 30)

Mühacir rus mətbuatı kommunizmin keçici bir situasiya olduğunu, Sovetlər Birliyində milliyət məsələsinin təzahür etmədiyini, qeyri-rus xalqların Rusiyadan ayrılmasının yalnız onlara ağır zərbə vuracağı fikrini (172, s. 13-14) təbliğ edirdi.

Göstəririldilər ki, Sovet İttifaqında baş verən hadisələrin əsas səbəbkarı gürcü Stalin və onun ətrafındakı qeyri-rus ünsürlərdir. Əks halda, Rusiyada rus olmayanları Rusiyadan ayıran başqa səbəblər yoxdur.

Belə yazıları və fikirləri legionerlərimiz lazımınca və obyektiv olaraq cavablandırirdilər.

Tanınmış mühacir C. Hacıbəyli də millətçi rusların “Rusiyanın azadlığı uğrunda Mübarizə İttifaqı”nın orqanı olan “Rus demokrati” jurnalındakı məqalələrə məntiqli yazılarla cavab verir, onların “Stalinin hesabına Rusiyada yaxud SSRİ-də milli məsələ qalmayıb, vahid “milli kompleks” formalaşmışdır” fikrini kəskin tənqid edirdi. (243, s. 2-3)

Mühacir rusların şovinst mövqelərinə qarşı Ə. Fətəlibəyli də kəskin yazılarla çıxış edirdi. O, göstərirdi ki, rus mühacirlərinin apardığı mübarizə rusların və Rusiyanın əleyhinə çevrilməklə nəticələnənməməlidir. Bu halda o, yazırdı: “Biz vahid antibolşevik cəbhəyə qarşı vahid demokratik cəbhə yaratmalıyıq”. (361, s. 6)

Əllinci illərdə Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətində bir mühüm istiqamət də onların müxtəlif təşkilatlar və cəmiyyətlər yaratması idi. Belə ki, Türkiyədə-Ankarada mühacir və legionerlərin fəallığı ilə “Azərbaycan Patriotlar Cəmiyyəti” yaradıldı. Cəmiyyətin yaradıcıları Əhməd Ulusoy, Çingiz Göygöl, Əli Taşkənt, Hidayət Turanlı və başqaları idi. (224, s.62)

Eyni vaxtda yalnız əsgər və legionerləri birləşdirən “Cəbhəçilər İttifaqı” yaradıldı. Təşkilat qısaca olaraq belə adlanırdı: “Azərər”. (224, s. 62)

Legionerlərin bir araya gəlməsində və problemlərinin həllində göstərilən cəhdlərdən biri də dini əsaslarla “İslam” müsəlman cəmiyyətinin yaradılması idi. Belə ki, 1953-cü ilin martın 1-də Münhendə Lyudvisfolda Sovet İttifaqından olan müsəlman mühacirləri (eləcə də legionerlərin) nümayəndələrinin iştirakı ilə qurultay keçirildi. Qurultayda “İslam” müsəlman cəmiyyətinin yaradılması və bu cəmiyyətin bilavasitə dağınıq vəziyyətdə olan qaçqın müsəlmanları birləşdirməsi vəzifəsi irəli sürüldü. Cəmiyyətin İdarə Heyətinin sədri İbrahim Hacıoğlu seçildi. (227, s. 31)

Əllinci illərdə mühacir və legioner qruplarının yaratdığı daha bir dərnək də fəaliyyətə başladı: “Azəri Qardaşları Yardımlaşma Dərnəyi”. Türkiyədə - İstanbulda fəaliyyət göstərən bu dərnəyin 1952-ci il dekabrın 28-də konfransı keçirildi və aşağıdakı tərkibdə rəhbərlik seçildi: Başqan - Məhəmməd Sadiq Aran; başqan vəkil - İdris Yaybulaq; baş katib - Ələkbər Fərhadlı; Xəzinədar və mühasib - Səməd Göyçay; üzvlər - 1) Əflən Muğan; 2) Şəfiqə Kəspirallı; 3) Səlim Bədəl; 4) Həsən İsmayıl. (3, s. 35).

Qeyd edək ki, İkinci Dünya hərbindən sonra legionerlərdən bir qrupu da Amerikada məskunlaşdı. Amerikaya gedən azərbaycanlı legionerlər əsasən Nyu-Yorkun 40 km-də yerləşən Nevada şəhərində yaşayırdılar. Legionerlərdən Əhməd İbrahim, Hidayət İsrəfil (albay İsrəfil bəyin qardaşı), Ənvər Soltan, Oğuz Odər və başqalarının təşəbbüsü ilə burada əvvəlcə “Azərbaycan İslam və Xariciyyə Cəmiyyəti” yaradıldı. Sonradan isə bu cəmiyyətin adı dəyişdirilərək “Amerikada Azərbaycan Kültür Cəmiyyəti” adlandırıldı. Cəmiyyətin başqanı vəzifəsinə Əhməd İbrahim seçildi. (18, s. 8-10)

Qeyd edək ki, 1950-ci ilin iyul ayının 8-də Almaniyanın Münhen şəhərində “Amerikan Komitəsi” tərəfindən yaradılan “SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutu” fəaliyyətə

başladı. Keçmiş legionerlərin və eləcə də mühacirlərin bəziləri buraya işə cəlb edildilər. İnstitut Sovetlər Birliyini tərək edən və Sovetlər haqqında elmi araşdırmalar aparan sərbəst elm adamlarının təşkilatı olaraq da fəaliyyət göstərirdi. Bu araşdırmalarda məqsəd Sovetlər Birliyi haqqındakı bilgisizliyi aradan qaldırmaq və Sovetlər Birliyi ilə bağlı məsələlər haqqında demokratik dünyaya məlumat vermək idi.

İnstitutun başlıca fəaliyyət istiqaməti belə müəyyənləşirdi: SSRİ-nin xarici siyasətini, iqtisadiyyatını, coğrafiyasını, xalqların yaşayış tərzini, Sovet ordusunun təşkilatını, komanda heyətinin silah növlərini, topoqraf və hərbi xəritələrini, sərhədlərini öyrənməkdən ibarətdir. Kommunist Partiyasının üzvü olmayan və bu partiyağa meyl göstərməmək şərti ilə milli və siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir elm adamı İnstitutda fəaliyyət göstərə bilirdi.

Azərbaycanlı mühacir və legionerlərdən olan Mirzə Bala Məmmədşad, Məhəmməd Əmircan, Süleyman Təkinər, Rza Bayram və başqaları da burada çalışırdılar.

İnstitut Sovetlər Birliyinə aid olan kitablar, dərgilər, bülletenlər də nəşr edirdi. İnstitutun nəşr etdiyi “Dərgi” jurnalının məsul müdiri Mustafa Kamal, Yazı işləri müdiri isə azərbaycanlı Məhəmməd Əmircan idi.

Qeyd edək ki, mühacir və legionerlərin əllinci illərdəki bu fəallığı Sovet dövlətinə ciddi narahat etməyə başladı. Belə ki, Sovet dövləti həmin dövrdə kommunist ideologiyasına qarşı mübarizə aparanları sıradan çıxarmağa dəfələrlə cəhdlər göstərdi. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsində böyük təcrübəsi olan, geniş şəbəkəli “KQB” - (“DTK”) əsas rol oynayırdı. Bu qurum 1917-ci ilin dekabrında yaradılmış (282, s.4) və daha çox “daxili düşmən” axtarmağa (283, s.104) meylli idi.

Məhz həmin təşkilatın fəallığı ilə 1954-cü ilin noyabrın 20-də “Azadlıq” radiosunun “Azərbaycan” redaksiyasının baş redaktoru Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski Münhenin “Alpenplate-6” meydanındakı bir mənzildə qətlə yetirildi. (381)

Qeyd edək ki, mayor Ə. Fətəlibəyli Düdənginskinin qətlə ilə bağlı Almaniyada nəşr edilən “Abendzeitung” (381) “Der Stern” (389) və “Kuik” (399) qəzetlərində geniş məlumatlar verildi. Tərədilmiş qətlin səbəbi açıqlandıqda bütün Almaniya, eləcə də qərbi ictimaiyyəti sifarişli bir ölümün baş verdiyini anladılar. Münhendə nəşr edilən “Abendzeitung” qəzeti yazırdı: “1954-cü il noyabrın 22-də bazar ertəsi günü Münhenin Alpenplate-6 meydanında Mikayıl İsmayılovun meyiti tapıldı. Meyit basdırıldıqdan sonra məlum oldu ki, əslində öldürülən Azadlıq radiosunun nüfuzlu işçisi Fətəlibəyli imiş. Cəmi isə Mikayıl İsmayılovdur. Ancaq hələ noyabrın 26-da dəfn günü Azadlıq radiosuna belə bir xəbər çatdı ki, Fətəlibəyli İsmayılovu özünümüdafiə zamanı öldürübmiş. Bu xəbərin kim tərəfindən verildiyi məlum olmadı. Ancaq şənbə günü noyabrın 28-də, bir həftədən bəri işə çıxmayan Fətəlibəylinin cəmi deyil, öldürülən olduğu məlum oldu. Bu, heç bir axtarışın nəticəsi deyildi. Sadəcə olaraq Azərbaycan redaksiyasının üzvləri bu

xəbəri alman polisində çatdırdılar. Təhqiqat nəticəsində 3 gün əvvəl İsmayılov adı ilə basdırılan meyitin Fətəlibəyli olduğu müəyyənləşdirildi. İsmayılovun - qatilin şəkli bir həftədən sonra dekabrın 2-də qəzetlərin çərşənbə axşamı sayında dərc edildi. Fətəlibəylinin şəkli isə hələ də qəzetlərdə çap edilmirdi. Nə üçün? (Abend?) (381)

Nüfuzlu “Der Stern” qəzeti isə dərc etdiyi “Divanın altındakı kişi” məqaləsində hadisəni oxucularına belə çatdırırdı: “Noyabrın 20-dən 21-nə keçən gecə Münhenin Alpenplate küçəsində Şərqdən olan əcnəbi qətlə yetirildi. Meyit üç gün polisdə qaldıqdan sonra dəfn edildi. Lakin sonradan məlum oldu ki, qətlə yetirilmiş şəxs kimi qələmə verilən əslində qatilin özü imiş. Bu, tamamilə siyasi motivli bir qətl idi”. (389)

Bəs mayor Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskini kim qətlə yetirmişdi? Bu qətlin arxasında hansı səbəblər dayanırdı? Almaniyə mətbuatı Amerikanın Məxfi Xidmət İdarəsinə əsaslanıb dərc etdiyi materiallarda göstərirdi ki, Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskini qətlə yetirən şəxs məhz “Valka” düşərgəsindən keçib gəlmişdir. “Valka” düşərgəsi uzun illər Şərqi casus məktəbi olmuşdur. ABŞ dövləti isə bu düşərgədəki müəyyən münasib qüvvələrdən Şərqə qarşı xəfiyyə xidməti üçün istifadədə etirafını bildirirdi. Ruslar, Sovet hökumətinin müxtəlif millətlərdən olan vətəndaşları, Polşa mühacirləri, çexlər və əvvəl Balkandan qaçan və ya alman Vermaxtının işğalına məruz qalmayan digər əcnəbi qruplar üçün bura görüş nöqtəsi idi. Belçikalı artist Simon de Ridderin qətlə kimi saysız-hesabsız cinayətlərin planı məhz burada hazırlanırdı. Nə vaxtsa bu düşərgədən çıxanlar sonradan izsiz, nişanəsiz məhv edilirdi.

Burada Georq Müller adlı birisi ABŞ məlumat xidmətindən məharətlə faydalanırdı. Amerikalıların etibarını qazanan G. Müller Nyurenberqdəki Qərb Məxfi Xidmət İdarəsi üçün əsasən ukraynalı casusların radiotexniki hazırlığına nəzarət edir, öz tabeliyində olanlara məlumat xidmətinin tapşırıqlarını çatdırırdı. Sonradan məlum olur ki, gecə ikən sərhədi keçib Sovet İttifaqının içərilərində gizlənen bu casuslardan heç biri sağ qalmırdı. Onlar Sovet İttifaqında bu dövlət əleyhinə işləmək üçün hara getsələr, dərhal həbsə alınıb öldürülürdülər. Onları sovet cəlladlarına təslim edən G. Müller idi. Çoxlarına sonradan məlum oldu ki, G. Müller əslində Qızıl Ordunun qərargah rəisi və SSRİ gizli xidmət idarəsinin xəfiyyə kəşfiyyatı zabiti Georgi Vladimiroviç idi. “Valka” düşərgəsinə isə o, zabiti olduğu idarədən göndərilmişdi. Həmin şəxs təkmilləşdiriyi casusların bir hissəsini sovetə işləmək üçün “dəyişdirirdi.”

Münhendə qətlə yetirilən Ə. Fətəlibəylinin də ölümü məhz G. Müllerin, yəni G. Vladimiroviçin adı ilə bağlanmaqdadır. ABŞ Məxfi Xidmət İdarəsi tərəfindən sonradan həbs edilib Frankfurtada saxlanılan G. Vladimiroviçin ifadələrində bu qətlə də bağlı ciddi məqamlar açıqlanırdı.

Almaniyə mətbuatı yazırdı ki, 1954-cü il noyabrın 22-də səhər səksən yaşlı Frau Böhm mətbəxi yığışdırarkən küncdəki divanın altında meyit olduğunu görür

və dərhal birinci mərtəbədəki qonşusuna xəbər verir. Polis işə qoşulduqdan sonra F. Böhm meyitin Mikayıl olduğunu bildirir. Alman qadını bunu evin açarının yalnız onda olması ilə əsaslandırır. Ölünün başı pencəyinə büküldüyündən sifətini görmək mümkün olmur. Meyit məhkəmə tibb ekspertizasına verilir. Lakin ekspertiza səthi aparılır. Bundan bir həftə sonra aparılan patoloji araşdırmada isə məlum oldu ki, onu həm də boğmuşdular. Qatilin çəkilə başına vurulan zərbələri öldürücü olmadığından, o, cinayətdən bir neçə saat sonra ölmüşdü. Bu fakt həm də mərhumun - Ə. Fətəlibəyli - Düdənginskinin əl-qolunun bağlanması da aydınlaşdırırdı.

Bəs Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskini qətlə yetirən Mikayıl kimdir? Mikayıl İsmayılov 1920-ci il avqustun 20-də azərbaycanlı ailəsində doğulmuş, 1941-ci ildə isə müharibədə almanlara əsir düşmüşdür. Az sonra o, legioner həyatı yaşamış, 162-ci piyada qoşunun tərkibində sovetlərə qarşı vuruşmuşdur. Əslində mayor Ə. F. Düdənginski ilə də o, burada tanış olmuşdur. Sonradan o, Almaniyanın məğlub olacağını anlayıb İtaliya partizanlarına qoşulur: 1947-ci ildə İtaliyada bir italyan qadınla evlənir və iki övladı dünyaya gəlir. 1951-ci ildə isə SSRİ-yə Azərbaycana qaytarılmaq barədə Neapoldakı səfirliyə müraciət edir. SSRİ-yə qayıtdıqda Sovet Məxfi Xidmət İdarəsi (KQB) onu ələ keçirir və o, qərbə qayıdıb əvvəlki legioner yoldaşları arasında casusluq etmək tapşırığını alır. 1953-cü ildə o, Drezdenə - ailəsinin yanına gəlir və buradan AFR-ə göndərilir. Əvvəlcə o, buradakı "Valka" düşərgəsinə salınır. Bir neçə həftədən sonra isə Münhenə gəlir və ABŞ-ın xidmət idarələrinin birində işə düzəlir. 1953-cü ildə M. İsmayılov Sovet Məxfi İdarəsinə verdiyi vəddən imtina etməyə çalışsa da, baş tutmur. Onun arxasınca göndərilən bir qadın M. İsmayılova tapşırığı yerinə yetirməyin vacibliyini xatırladır.

1954-cü il noyabrın 20-də günorta vaxtı Mikayıl Alpenplate 6-dakı evin mətbəxinə gəlir və tanışi Frau Böhmə nahar edir. Mikayıl tək qalmaqdan özü də qorxduğundan daima kiminləsə olmağa çalışırdı. Artıq Mikayılı güdür və onu tapşırığı yerinə yetirməyə təhrik edirdilər. Həmin günün axşamı saat 20-də Mikayıl yanına gələn mayor Ə. Düdənginskini Frau Böhmə də tanış edir. Mikayıl mayorla birlikdə şam etdikdən sonra gəzməyə çıxırlar. Onlar əvvəlcə Leopold küçəsindəki kafedə, sonra Bayer küçəsindəki pivəxanada oturur, sonra Rozenhaymer küçəsindəki rəqs zalına gedirlər. Burdan sonra mayorun izi itir.

Sabahı gün, noyabrın 21-də saat 1-də Mikayıl Frau Böhmün qapısını döyür. Qadın onun titrədiyini görüb, nə baş verdiyini soruşur. O isə cavab verməyib, gedəcəyini bildirir. Hələlilik isə mətbəxdə yatmaq üçün icazə istəyir.

Noyabrın 22-də səhər Frau Böhm mətbəxə keçir. Bundan sonra hadisədən - törədilən qətdən xəbər tutulur.

Məlum olur ki, noyabrın 20-də Mikayıl son dəfə Ə. F. Düdənginski ilə Rozenhaymer küçəsində görüşənə qədər onların münasibətində qeyri-adi ziddiyyət nəzərə çarpırdı. Lakin həmin gün onların söhbəti çox gərgin olmuşdu. Stol arxasında oturmaqları vaxt mayor Fətəlibəyli artıq 6-cı şərab dolu qədəhini içirdi.

Mikayıl isə yalnız ikinci qədəhini yarısına qədər içmişdi. Arada Mikayıl iki dəfə pulu ödəmək bəhanəsi ilə çölə çıxmış və yaxınlıqda yaşayan usta Faustlədən çəki götürmüş, Fətəlibəylini də əvvəlcə məhz həmin alətlə vurub ölümcül hala salmış, sonra boğub öldürmüşdü. (389)

Ə. F. Düdənginski Münhen yaxınlığında Noy-Ulm şəhərindəki qəbiristanlıqda qardaşı Seyfullanın məzarı yanında dəfn edildi. Ə. F. Düdənginskinin qardaşı Seyfulla 1951-ci ilin aprelində 41 yaşında Münhendə avtomobil qəzasında həlak olmuşdu. Qeyd edək ki, M. İsmayilov Azərbaycana qayıtdıqdan sonra izi itirmək üçün onu öz evində öldürmüşdülər. Bəzi mənbələrdə qayıtdıqdan sonra evində asıldığı deyilir.

Mərhumun ölümü münasibəti ilə Azadlıq radiosunun Azərbaycan şöbəsi dostlarına və yaxınlarına bildirdirdi: “Azadlıq radiosu”nun Azərbaycan şöbəsi idarəmizin unudulmaz müdiri və “Azadlıq” Radiosunun görkəmli başçılarından Əbdürrəhman Fətəlibəylinin 20.11.1954 tarixdə vəhşicəsinə öldürüldüyünü və 5.12.1954 tarixdə Noy-Ulm məzarlığında yatan mərhum qardaşı Seyfulla Fətəlibəylinin məzarı yanında dəfn edildiyini mərhumun əqrəbə, dost və tanıdıklarına dərin təəssüflərlə bildirir.”Azadlıq” radiosunun Azərbaycan şöbəsi”. (120)

Ə. Fətəlibəylinin ölümü münasibəti ilə Türkiyədə - İstanbulda Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyində və Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyində matəm toplantısı keçirildi. Toplantıda M. Ə. Rəsulzadə çıxış edib, mərhum mayor haqqında öz xatirələrini söylədi”. (121)

Ə. Fətəlibəylinin ölümü münasibəti ilə yaxın dostu Əziz Alpaut yazırdı: “Daha gün kimi sevgi ilə dolu gözləri, gülər üzü gözümün önündə. Münhen təyyarə meydanında qarşılayırdı məni... Əbdürrəhmanın başlıca qayəsi, bütün düşüncəsi, canından çox sevdiyi yurdu Azərbaycanın qurtuluşu idi”. (19, s. 6)

Ə. Fətəlibəylinin ölümündən sonra onun ailəsinin də maddi vəziyyəti çox ağırlaşdı. Bununla əlaqədar “Azadlıq” radiosu Azərbaycan redaksiyasının baş redaktoru İsmayıl Əkbərin (Ə. Fətəlibəylinin ölümündən sonra onun yerinə İ. Əkbər gətirilmişdi) Avropadakı Amerikan Komitəsinin vitse-prezidenti Robert Kellə məktubunda yazılmışdı: “Çox hörmətli cənab Kell! İcazə verin, aşağıdakıları diqqətinizə çatdırım: “Azadlıq” radiostansiyası Azərbaycan redaksiyasının mərhum baş redaktoru Əbo Fətəlibəyli, məlum olduğu kimi, ailəli idi və onun həyat yoldaşı oğlu ilə birgə Ankarada yaşayırdı. Hazırda da orada yaşamaqdadır. Ə. Fətəlibəylinin ölümündən sonra, Sizə məlum olduğu kimi, biz Amerikan Komitəsindən xahiş etdik ki, mərhumun ailəsinə maddi kömək etsin. Və biz ümid edirdik ki, komitə bu işdə yardımçı olacaqdır. Lakin, komitə ilə uzunmüddətli yazışmalardan sonra Nyu-Yorkdan belə xəbər gəldi ki, guya Fətəlibəylinin həyat yoldaşı ailə həyatı qurmuş və öz oğlu ilə heç nəyə ehtiyacı olmadan rahat və təminatlı yaşayır. Biz, əlbəttə ki, Amerikan Komitəsinin bu məlumatına inanıb sakitləşdik. Lakin, alınan məlumat həqiqətə uyğun gəlmir. Belə ki, mən Türkiyədə

ezamiyyətdə olarkən Fətəlibəylinin ailəsinə baş çəkdim və onların yoxsulluq içində, yarızirzəmi şəraitində yaşadığını gördüm. Fətəlibəylinin həyat yoldaşı işləyir və ayda iki yüz türk lirəsi alır ki, bu ailənin dolanışığına kifayət etmir. Mərhumun 17 yaşlı oğlu Əli bəy ötən il gimnaziyanı bitirib və maddi imkan olmadığından təhsilini davam etdirə bilməyib. Belə vəziyyət, əlbəttə ki, bizim hamımızı çox narahat edir və həyəcanlandırır. Odur ki, mərhum Fətəlibəylinin ailəsinin acınacaqlı vəziyyətini diqqətinizə çatdırıb xahiş edirəm ki, cənab Kell, Komitə heç olmasa, mərhum Fətəlibəylinin oğlunun təhsili üçün onun ailəsinə müəyyən maddi kömək ayırsın. Xahiş edirəm ki, mənim Sizə dərin hörmətimin olduğunu qəbul edəsiniz. Əvvəlcədən təşəkkürümü bildirirəm. İsmayıl Əkbər”. (Türkiyədən alınmış bir arayış da məktuba əlavə edilir. Arayışda göstərilir ki, Ə. Fətəlibəylinin ölümü günündən onun həyat yoldaşı dul qadın kimi qeydiyyatda alınıb.) (108)

Qeyd edək ki, Ə. Fətəlibəyli “vətən xaini” elan edildikdən sonra ailəsi və yaxın qohumları həbs edilib sürgünə göndərildilər. (110)

Ə. Fətəlibəylinin qətlə yetirilməsindən sonra Türkiyədə yaşayan həyat yoldaşı Leyla xanım isə Əli bəylə birgə Amerikaya getdi. Yaxın qohumları onları axtarsalar da, bu günə qədər harada yaşadıklarını öyrənə bilməmişlər.

Mayor Ə. Fətəlibəylinin vəfatından sonra bir zamanlar Amerikada “Amerikanın səsi” radiosunda işləyən İsmayıl Əkbər Azərbaycan redaksiyasının baş redaktoru təyin edildi. Sonradan İsmayıl Əkbəri Əli Aranlı əvəz etdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan redaksiyasında Məcid Musazadə, Murad Şəkili, Süleyman Təkinər də çalışır, böyük fəaliyyət göstərir, sovet dövləti əleyhinə geniş təbliğat aparırdılar. (106, s.70-81)

Qeyd edək ki, Sovet hakimiyyətinin mövcudluğu dövründə xarici ölkələrdə yaşayan legionerlər “vətən xaini” elan edilsə də yalnız 70-80-ci illərdə Azərbaycanda olan qohumları ilə məktublaşmağa və onlarla görüşməyə icazə almışdılar.

Beləliklə, legionerlərin İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı fəaliyyəti ümumilikdə Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə istiqamətlənmişdi.

XIV BÖLÜM

AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ, İDEOLOJİ-SİYASİ İRSİ

İkinci Dünya müharibəsi illərində legioner həyatı yaşamağa məcbur olmuş həmvətənlərimiz ədəbiyyat, tarix, incəsənət, mətbuat, əllinci illərdən isə ideologiya, siyasət sahəsində çox zəngin irs yaratmışlar. Şübhəsiz, bu irsi zamanın, dövrün, onların məcbur yaşadıkları mühitin şərtlərindən kənarında tədqiq etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd olunmalıdır ki, legionerlərimizin məhz bu istiqamətdəki fəaliyyəti haqqında ilk geniş məlumat 1995-ci ildə “Müsavat” jurnalının 5-ci sayında verilmişdir. (157) Sonradan, 2001-ci ildə “Ekspress” (103-104) və “525-ci qəzet”lərdə legion ədəbiyyatı nümunələri çap olundu. Beləliklə, XX əsr tariximizin, eləcə də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatımızın böyük bir sahəsinin öyrənilməsi imkanı yarandı.

Legionerlərimizin ədəbi-tarixi, ideoloji-siyasi və mətbu fəaliyyətinin öyrənilməsinin bir əhəmiyyəti də Azərbaycanın müstəqilliyi haqqına sahib olmasının, zəngin keçmişə malik xalq kimi yaşamasının dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında idi. Legionerlərin bu sahədəki fəaliyyəti göstərirdi ki, onlar hansı ölkədə və necə şəraitdə yaşamalarından asılı olmayaraq Azərbaycanın ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini yaşatmış və təbliğ etmişlər.

Şübhəsiz ki, legion irsini Azərbaycan mühacirətindən ayrılıqda təsəvvür etmək qeyri-mümkün olsa da, lakin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri də yox deyildir.

Azərbaycan legionerlərinin mətbu, siyasi və ədəbi-tarixi irsinin yaşadılmasında onların nəşr etdikləri qəzet və jurnalların, broşuraların, məcmuələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mətbu orqanlarda xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, dili təbliğ edilmiş, milli ruh, vətənpərvərlik hissi qorunub saxlanılmışdır.

Legion ədəbiyyatının ilk nümunələrinə 1942-ci ildən Almanyanın Berlin şəhərində nəşrə başlayan “Azərbaycan” qəzetində rast gəlmək mümkündür. M. Musazadənin (Qarsalani) redaktorluğu ilə nəşr edilən qəzet toxunduğu əhəmiyyətli məsələlərə və dairəsinə topladığı ədəbi qüvvələrin mədəni, mənəvi əlaqələri qoruyub saxlamasına görə dəyərli idi.

“Azərbaycan” qəzetinin ədəbiyyat səhifəsində legionerlər müxtəlif adlar və təxəllüslərlə öz yazılarını çap etdirirdilər: legionçu Ucadağlı, Bülövlü Əhməd, Əsiri-Şirvani, R. Ümid, legionçu Qürbətzadə, Əsəd Eldost, M. Çələbioğlu, legionçu T. Mustafayev, legionçu Daşqın, H. Əli, legionçu Miskin, legionçu Nəbi, legionçu Miryaqub, legionçu Bəxtiyarlı və s.

Qeyd edək ki, legion ədəbiyyatında əsas başlıca mövzu Vətən həsrəti, Vətən sevgisidir. Bu şərlərdə və ədəbi nümunələrdə Azərbaycanın həsrəti, doğma yurdu görmək, oraya qayıtmaq istəyi çox təsirli səhnələr yaradır. Legioner Ucadağlı “Mən” şerində bu həsrəti belə ifadə edirdi:

Soruşma halımı vəfalı dostum,
Çünki vətənimdən aralıyam mən.
Uçan durnalarla uçmaq istərəm.
İncə qanadlardan yaralıyam mən. (7)

Legioner Ucadağlının “A dağlar” şerində də vətən məhəbbəti, yurd həsrəti əsas aparıcı motivə çevrilmişdir. Müəllif uzaq düşdüyü elinin-obasının həsrət dolu ağırsından əzab çəkərək bir zaman qoynunda gəzdiyi dağlara üz tutaraq deyir:

Bir gözəl ceyranım, bəyaz sinəlim,
Gəzərdi sinəndə sənin, a dağlar!
Ürəyim sevinib qəlbim şad olur,
Camalın görəndə sənin, a dağlar!
Güllərin xəzəna dönəndən bəri,
Sönübdür könülümün bil ki, şəhpəri.
Qırat ilxıları, qoç sürüləri
Toplanmır dövrendə sənin, a dağlar! (157)

Vətən sevgisi, yurd həsrəti legioner Bülövlü Əhmədin də yazılarında öz əksini tapırdı:

Mən sevirəm milləti, həm vətəni,
Millətim Türk, vətənimdir Azəri!
Şanlı bir ölkədir, yoxdur heç misli,
Hər dürlü səfası vardır ölkəmin. (7)

Legion ədəbiyyatında Stalin rejimini pisləyən, bolşevik ideologiyasını sərt tənqid atəşinə tutan poeziya nümunələri də çoxluq təşkil edir. Şerlərin birində göstərilirdi:

Vuraq bolşevizmin dağılsın köktü,
Azadlığın əsl zamanı gəlmiş. (104)

Diğər legioner T. Mustafayev isə “Ana” şerində yazırdı:
Şir kimi girmişəm bu gün meydana,
Soyğunçu bolşevik məhv olsun deyə.
Qoy ağ günəş doğsun Azərbaycana,
Məhəbbət bayrağı ucalsın göyə. (104)

Vətənin azadlığı və istiqlalı mövzusunda legion ədəbiyyatında çoxlu nümunələrlə qarşılaşmaq mümkündür. Belə nümunələrdən birinə - legioner Yıldırımın “Var bizim ellər” şerinə diqqət yetirək:

Yüksələr göylərə ziynətli taxtım,
Açılar bağlanmaz taleyin, baxtın.
Vətən! Yaxınlaşır azadlıq vaxtın,
Parlaq gələcəyin var, bizim ellər. (103).

Legioner Nəbinin şerlərində isə vətən məhəbbəti, vətən ayrılığı hissləri olduqca emosional və təsirlidir:

Mən sənə qurbanam vətən, sən nə qədər şirinsən,
El bilir, aləm bilir Fərhad mənəm, Şirin sən.
Oylağısən, yurdusan pələngin sən, şirin sən,
Sən mənim ürəyimsən, ürək bəndəsiz olmaz.
Könül vətənsiz olmaz! (103).

Legionerlərin şerlərində doğma Azərbaycana həsrət, vüsal ümidləri, vətənin hüsnünü, gözəlliyini tərif elementləri oxunaqlı və poetikdir.

Legioner M. Çələbioğlu öz fikir və duyğularını qoşma janrında da ifadə edərək yazırdı:

Mən ağlaram, can ağlar,
Canlarda vicdan ağlar.
Qara geyir, a dostlar,
Azərbaycan qan ağlar. (103)

Legioner Miskin isə “Ey cavanlar” şerində vətən azadlığı hissələrini belə ifadə edirdi:

Sən bir cəsur türk oğlusan, qəhrəman!
Azad elə öz yurdunu düşməndən! (7)

Qeyd edək ki, legionerlərin yaradıcılığında sevgi, məhəbbət duyğulu şerlər də üstünlük təşkil edir. “Əsiri-Şirvani” təxəllüslü bir legioner “Can, a sevgilim” şerində yazırdı:

Nə qədər istərəm olum mən də şad,
Əsla olmayıram qüssədən azad.
Gecə-gündüz edirəm dərd əlindən dad,
Dönübdür ürəyim qana, sevgilim! (157).

Legioner Daşqının “Gözəl qız” şeri də bu baxımdan oxunaqlıdır:

Nə gözəl çəkibdir kamil sənətkar,
Qaşların bənzəyir yaya, gözəl qız.
Gözlərin göylərin sürəyyasıdır,
Buxağın şux salır aya, gözəl qız.
Qırqovul bəzəkli, tuti dilli sən,
Tovuz yaraşığı, durna tellisən,
Mina gərdənlisən, incə bellisən,
Heyranam qamətə, boya, gözəl qız! (103)

Qeyd edək ki, legionerlərimizin ədəbi yaradıcılığında qəzəl janrına da rast gəlmək mümkündür. Legioner şair Şamil Atabəyin “Bu imiş” qəzəli təsirli və ifadəlidir:

Bəxtimin, taleyimin hökmü-qisası bu imiş,
Həm səadətli günün sonda sədası bu imiş.
Bir bəla ilə qərib qürbətə düşdüm, nə edim,
Tanrının mən yazığa rəhmi-rəvası bu imiş. (13, s. 22)

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmış bəzi legionerlərin də şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Belə ki,

“Legionçu Daşqın” imzası ilə çıxış edən müəllif tanınmış şair Məzahir Daşqındır. (86) “Legionçu Qürbətzadə” təxəllüsü Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuş Mehdi Hüseynzadəyə, “Əsiri-Şirvani” imzası isə hazırda Azərbaycan radiosunda çalışan Əlihəsən Şirvanlıya məxsusdur.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuş Mehdi Hüseynzadənin legioner həyatı yaşaması bəzi mübahisələrə səbəb olsa da və bununla bağlı Azərbaycan mətbuatında bir çox müxtəlif mövqeli yazılar çap olunsada, (256) onun “Azərbaycan” qəzetində şerlərinin və bəzi sənədlərin tapılması faktların doğruluğunu sübut etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Mehdi Hüseynzadə şerlərini “Qürbətzadə” təxəllüsü ilə yazırdı. (104) Onun yaradıcılığında bəzi nümunələrə diqqət edən müəllif “Yar gəlir dedim” şerini aşıqvari bir üslubda oxuculara təqdim edirdi:

Neylərəm nəşəni o nazlı yarsız,

Sevginiz olarsa, bunu duyarsız.

Baxıb qəhqəhəmə söyləmə arsız,

Bəlkə uzaqlardan yar gəlir, dedim! (104)

Müəllifin “Görən olsaydı” şerində də həsrət, kədər, ayrılıq motivləri üstünlük təşkil edir:

Qərib bir ölkədə təkə qalanda,

Baxıb üfüqlərə ilham alanda,

Acıqlanma mənə yada salanda,

Vətəndə qoyduğum nazlı dilbəri. (104)

Göründüyü kimi, Qürbətzadənin şerləri olduqca oxunaqlıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, legionerlərimizin bəzilərinin yaradıcılığında felyeton nümunələrinə də rast gəlinir və bir neçə tarixi əsərlərin də yazıldığı haqqında məlumatlar vardır.

Əllinci illərdən başlayaraq legionerlərin fəaliyyətində siyasi, mətbu, ideoloji yazılara üstünlük verilirdi. Türkiyənin Ankara şəhərində “Azərbaycan” jurnalında, Almaniyanın Münhen şəhərində isə eyni adlı dərgidə legionerlər fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Mayor Ə. Fətəlibəyli Düdənginskinin əllinci illərdəki mətbu fəaliyyəti xüsusi olaraq dəyərləndirilməlidir. Məşhur legionerin həmin dövrdəki ilk məqalələrindən biri tanınmış musiqi xadimimiz, böyük bəstəkar Ü. Hacıbəyliyə həsr edilmişdir. Müəllif öz məqaləsini belə adlandırmışdır: “Azərbaycan xalqının böyük oğlu”. Ə. Düdənginski məqalədə Üzeyir bəyin Azərbaycan musiqisi tarixindəki mövqeyini yüksək dəyərləndirir və böyük bəstəkarın Sovetlər Birliyində kommunist rejiminin qurbanı olduğunu göstərirdi. Belə ki, 1920-ci ilə qədər “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas”, “Əsli və Kərəm”, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab” kimi operalar yazan, “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” operetallarını hazırlayan Ü. Hacıbəyli Sovet dövründə 1938-ci ilə qədər susmağa məcbur oldu. Üzeyir bəyi isə hər tərəfdən təzyiqlə altındaxsalayırdılar. Ə. Düdənginski yazırdı: “Üzeyir bəyin bu susma dövründə Azərbaycan musiqisi və

bilhassə opera sənəti olduqca gerilədi. Sovetlər başqa yollara baş vurdular. Bir çox kompozitorlar dəvət etdilər. Bunların içərisindən kompozitor Qliyer, sevimli kompozitorumuz Zülfüqar Hacıbəylinin “Aşiq Qərib” operasını, çox fikirləşmədən və utanmadan “Şah Sənəm” operasına “çevirdi”. Rus və başqa Avropa operalarından istifadə etmək istədilər. Bu səmərəsiz təcrübələrə çox vaxt və para məsrəf etdikdən sonra, Sovetlər 18 il yaradıcı illərdən məhrum etdikləri Üzeyir Hacıbəyliyə həyasız üzlərini çevirməyə məcbur oldular”. (112, s. 6-7)

Ə. Düdənginski haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Sovetlər Birliyində hansı cəhdlər göstərilərsə də, Ü. Hacıbəylinin adını Azərbaycan tarixindən, Şərq və Türk-müsəlman musiqisindən ayrı tutmaq qeyri-mümkündür.

Ə. F. Düdənginskinin “Sovet təcavüzünün Koreyada məhvi” məqaləsində isə Sovetlər Birliyinin siyasəti tənqid edilməkdədir. Müəllif yazırdı: “Koreyada müharibəni törədən Kreml bütün dünyada müharibəni alovunu yaymağa çalışır. Siyasi Büro bütün Asiyada müharibəni genişləndirmək üçün Koreya avantürasından birbaşa Yaponiyaya hücum etmək üçün istifadə məqsədini güdür. Eyni zamanda Sovetlər bütün imkanlarından istifadə edib Avropada müharibəyə hazırlığı davam etdirir, Şərqi Almaniyada Silahlı Qüvvələrini bərpa edir, azad dünyaya hücum etmək üçün bütün kommunist qüvvələri səfərbərliyə alır”. (355, s. 3)

Ə. Düdənginski sovetlərin təcavüzkar siyasətini ifşa edərək göstərir ki, Sovet dövləti 1950-ci ilin iyunun 25-də Koreyanın şimalında hazırladığı ordunun köməyi ilə Cənubi Koreyaya qarşı müharibəni başladı. Sovet dövlətinin bu təcavüzkar siyasətini ABŞ-ın BMT-dəki nümayəndəsi belə açıqlayırdı: burada sxem çox asandır: hansısa ölkədə kommunist üsyanı təşkil etmək, sonra təcavüzkar kömək üçün öz diviziyalarını göndərmək və onları “kөнüllülər” adlandırmaq, sonra isə hücumun qurbanlarına göstəriləcək beynəlxalq köməyə etiraz etmək.

Ə. Düdənginski ABŞ nümayəndəsinin bu fikrini əsas götürüb qeyd edirdi ki, burada Stalinin hərbi doktrinasının qısa və dəqiq xarakteristikası verilmişdir. Müəllif göstərir ki, Kreml təəssüflər ki, Sovet təcavüzünün dünya xalqlarının ciddi etirazı ilə qarşılanacağını unutmuşdu.

Belə ki, məhz bu təcavüzdən sonra bütün dünya xalqları vahid, azad dünya uğrunda mübarizə aparmaqdadırlar. Ə. Düdənginski məqalənin sonunu belə yekunlaşdırırdı: “Azad xalqların müasir mübarizəsinin əsas əlamətlərindən biri odur ki, o yalnız öz ölkəsi daxilində kommunizmə qarşı yönəlməmişdir, eyni zamanda bu mübarizə dünya xalqlarının azadlığını və milli müstəqilliyini təhlükəyə salan, yeni müharibə təşkilatçısı olan Sovet imperializminə qarşı istiqamətlənmişdir”. (355, s. 5)

Ə. F. Düdənginski “Kommunizm xalqlara həyat təmin edə bilərmimi?” məqaləsində isə kommunist ideologiyasının mənasızlığını sübuta yetirir. Müəllif göstərir ki, bolşeviklərin marksizmdə diqqət yetirdikləri başlıca xətt proletariatin

diktaturasıdır. Burada bütün qalan suallar ona tabe edilmişdir. Proletariatın diktaturası üçün başlıca vasitə sinfi mübarizə və vətəndaş müharibəsidir. Marksə görə proletariat diktaturasının başlanğıc mərhələsi bütün köhnəni və keçmiş dövlət maşınıni dağıtmaq, ikinci mərhələdə isə yeni dünya qurmaqdır. Müəllif göstərir ki, marksizmi əsas götürən Stalin özünün qəddar prinsipləri ilə üzərində qurduğu sosializmdə sinflər mübarizəsini əsas götürür və qeyri-proletar elementləri məhv edir. Ə. Düdənginski Lenin və Stalinin dövlət quruculuğundakı səhvlərini açıqlayaraq U. Çörçillin Lenin haqqında dediklərini əsaslı sayır: “Proletar inqilabının dahi rəhbəri öz həyatında iki dəfə səhv etmişdir: birincisi, o, doğulanda; ikincisi, dünyadan köçəndə. Əgər o, doğulmasaydı, kommunizm-bolşevizm və bolşevik inqilabı olmazdı. Əgər o, ölməsəydi, kommunizmin məhvini və həyata keçmədiyini böyük bir realist kimi anlayıb öz enerjisini başqa istiqamətə yönəldərdi”. (356, s. 24)

Ə. Düdənginski bu məqaləsində sosialist quruluşunun ciddi nöqsanlarını göstərir və haqlı əsaslandırır ki, kommunist inqilabı başqa ölkələrdə baş tutmadı. Bu müddətdə həmin dövlətlərdə orta təbəqə artdı, möhkəmləndi və varlandı. Maraqlıdır ki, Ə. Düdənginski bu yazısında bolşeviklərin nəzəriyyəsini tənqid edərkən bir çox tanınmış filosofların əsərlərini, ideyalarını da təhlil edir. Məsələn, Feyerbaxın materialist təlimlərindən danışarkən onun Hegelə münasibətindəki nöqsanları da göstərir. (356, s. 27)

Ə. Düdənginskinin “Kommunizm xalqlara həyat təmin edə bilərmimi?” məqaləsi də Sovet gerçəkliyinin tənqidi baxımından dəyərlidir. Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin birinci sessiyasındakı çıxışını sonradan bu adla nəşr etdirən Ə. Düdənginski kommunizmi bir nəzəriyyə olaraq təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlir: “Kommunizm nəzəriyyəsi hələ Rusiya inqilabına qədər həyatda inkar edilmişdi. Hakimiyyəti ələ keçirən Lenin onu yalnız NEP-lə (Yeni İqtisadi Siyasət) qoruyub saxlaya bildi ki, bu da bütünlüklə kommunizmdən uzaqlaşmaq demək idi. Nə vaxt ki, dünya proletar inqilabı özünü doğrultmadı, Avropa xalqlarının geniş inkişafı milli hissləri buna imkan vermədi və Türkiyədəki milli azadlıq hərəkatı milli inqilabla başa çatdı, onda Lenin partiyadakı ideoloji parçalanmanı və Sovet hökumətinin mövcudluğunu dünya qarşısında qorumaq üçün “Bir ölkədə sosializmin qurulmaq imkanları” nəzəriyyəsini irəli sürdü” (226, s. 11)

Ə. Fətəlibəyli “SSRİ-yə qarşı psixoloji müharibə haqqında” olan əsərində isə Qərb-SSRİ münasibətlərini ciddi təhlil edir. Kommunist rejiminə qarşı müharibənin vacibliyindən danışan Ə. Fətəlibəyli məqaləsini belə yekunlaşdırır: “SSRİ-yə qarşı psixoloji müharibənin digər növləri aşağıdakılardır: “iqtisadi tədbirlər, Marşall planı, Trumen doktrinası, qərb ölkələrinin birgə diplomatik fəaliyyəti, Atlantika Paktı və s. SSRİ-yə qarşı psixoloji müharibənin ən öldürücü zərbəsi Vahid Azad Dünya Uğrunda Hərəkat olacaq ki, onun da əsasını Amerika

Komitəsi ilə əməkdaşlıq edən Sovet xalqlarının Azadlığı Liqası təşkil edəcək”. (354, s. 22)

Ə. Fətəlibəyli məqalələrində Sovet dövlətinin siyasətini kəskinliklə tənqid edir, onun iç mahiyyətini göstərirdi. O, “Kreml hürriyyətinin gözü önündə hürriyyət əleyhinə “Xalqlar” Konqresi çağırıldı” adlı yazısında Moskvanın təşəbbüsü və maddi yardımı ilə 1952-ci ilin dekabrın 12-də Vyanada keçirilən “Xalqların Sülhü Müdafiə” Konfransını “Politbüro”nun növbəti oyunu adlandırırdı.

Göstərirdi ki, Sovet dövləti əslində bu konfransla öz daxili və xarici siyasətindəki neqativ cəhətləri pərdələmək məqsədi güdür. Ə. Fətəlibəyli fikrini belə yekunlaşdırırdı: “Dağınıq halda olan antikommunist ictimai təşkilatlarının birləşərək tək və hürri bir dünya uğrunda böyük bir hərəkət yaratmalarının zamanı artıq gəlmiş. Bu hərəkət bütün dünya hürriyyəti uğrunda Sovet imperializminə qarşı əmansız hərəkətə keçməlidir”. (113, s. 26)

Ə. Fətəlibəyli “Sovet-Fin hərbi” əsərində isə sovet dövlətinin bəzi gizli hərbi planlarını açıqlayırdı. Göstərir ki, Qızıl Ordunun Siyasi İdarə müdiri Kremlin tapşırığını ifadə edərək bildirirdi ki, almanlar Polşanı 18 gündə məğlub etdi, biz isə 3 milyon 800 minlik Finlandiyanı bir həftəyə məğlub etməliyik ki, bütün Avropa bizə baş əysin. Lakin bunun əksinə olaraq Sovet qoşunları finlərin qəhrəman müqaviməti ilə üzleşdilər, tezliklə 7-ci ordunun rəhbərliyi də dəyişdirildi. Bu, Sovet Ordusunda ciddi problemlərin olduğunu göstərirdi. Ə. Fətəlibəyli yazırdı: “Bütün dünya Fin əsgərlərinin qəhrəmanlığına heyran idi. Finlərin həyatı və zəhmətsevərlikləri daha artıq heyranlığa layiqdir”. (114, s. 13).

Ə. Fətəlibəyli “Kommunizm – utopiyadır” məqaləsində öz fikirlərini “Proletar diktatorluğu”, “Proletarlaşma və dövlət nəzəriyyəsi”, “Diamat” bölmələrində qruplaşdırır, geniş təhlillər aparır, kommunizmin nəzəri fikirlərinin puçluğunu göstərir və yazırdı: “Əgər cəzalandırıldı Sovet xəncəri kommunizmin özünə büsbütün zidd olan hansı bir forma yaradardı, əcəba? Şübhəsiz ki, bu forma bütün insani hürriyyətləri ehtiva edən kommunizmə daban-dabana zidd olan demokrasi olacaqdı”. (115, s. 26).

Ə. Fətəlibəyli yazılarında Azərbaycan legionerlərinin vətənimizin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda döyüşən insanlar olduğunu daima vurğulayırdı. Onun general Lazar Biçeraxova yazdığı açıq məktubda bu məqamlar belə açıqlanırdı: “Stalin Hitlerlə Polşanı bölən, Baltik ölkələrinin müstəqilliyini əlindən alan, Finlandiyanı darmadağın edən vaxt biz nəfəsimizi içimizə çəkib İngiltərə, Fransa, Skandinaviya və b. Avropa ölkələri tərəfindən SSRİ-yə qarşı müharibə başlanacağını gözləyirdik. Biz o vaxt həm Stalinə, həm də Hitlerə qarşı onlarla təbii müttəfiq ola bilərdik. Lakin... məsələ başqa cür oldu. Qərb ölkələrinin vətənpərvərlik borcu onları SSRİ, bizi isə Almaniya ilə bağladı. Bizim xatirimizə Qərb dövlətləri Kremilə ittifaqdan imtina etmədikləri kimi biz də onların xatirinə, atalarımızın ənənələrini tapdalayıb xalqımızı kölə halına salmış Böyük Rusiya və Sovet İttifaqı uğrunda vuruşa bilməzdik”. (116)

Azərbaycan legionerlərindən daha çox mətbu fəallıq göstərənlərdən biri də Məcid Musazadə (Qarsalani) idi. Qeyd edək ki, M. Musazadənin mətbu fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Belə ki, 1942-1945-ci illərdə Azərbaycan legionçularının “Azərbaycan” qəzetinə başçılıq etmiş M. Musazadə mətbu fəaliyyətini 50-ci illərdən davam etdirməyə başladı. 50-ci illərdəki ilk fəaliyyəti dövründə o, daha çox Azərbaycan folkloru araşdırmalarına, el ədəbiyyatı nümunələrinin nəşrinə üstünlük verirdi. Bu mənada onun çoxlu sayda bayatılarımızı, atalar sözlərini, tapmacaları çap etməsi, Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin deyişməsini, H. Cavid yaradıcılığındakı folklor nümunələrinin təbliği əhəmiyyətlidir. (9, s.23-30); (10, s. 27-29).

M. Musazadənin bu dövrdəki mətbu irsi sırasında “Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli-Məcnun” operasının 45-ci ildönümünə ithaf edirəm” məqaləsi maraqlıdır. Məqalədə o, böyük bəstəkarımız Üzeyir bəyin Azərbaycan mədəniyyəti və musiqisi tarixindəki mövqeyini açıqlayır, həyat və fəaliyyəti ilə bağlı geniş məlumatlar verir. (11, s. 3-10).

Onun yaradıcılığında “Azadlıq” radiosunda hazırladığı verilişlər də xüsusi yer tutur. Bu verilişlər içərisində “Azərbaycan Qızıl Ordusunun qurulması və ləğv edilməsi” (158), “Stalin terrorunun qurbanları: Əliheydər Qarayev” (159), “Azərbaycanın Şaumyan fitnəkarlığından qurtulması münasibəti ilə” (160) yazılarının Azərbaycanın XX əsr tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

M. Musazadə 70-80-ci illərdə yazdığı məqalələrində Sovet hökuməti tərəfdarlarının aqibətindən bəhs edirdi. Onun “Stalin terrorunun qurbanları” məqaləsi Azadlıq radiosunda da səslənirdi: “Danışır Azadlıq radiosu. Əziz dinləyicilər, bu il Stalin təmizləmələrinin 50-ci ildönümü tamam olur. Bu dəhşətli terror Azərbaycanda da yüzlərlə siyasi və dövlət xadiminin, ziyalının, tələbənin, şair və ədibin, kəndlinin və hətta fəhlənin ölümünə səbəb olmuşdur. Bu günkü söhbətimizdə bütün səyini, bacarığını, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulub möhkəmlənməsi yolunda sərf edən, görkəmli siyasi və partiya xadimlərindən Əliheydər Qarayevin sovetləşdirilmədən əvvəlki fəaliyyətindən sözəçacağıq”.(159)

Qeyd edək ki, M. Musazadənin mətbu fəaliyyətində ermənilərin yaratdığı qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminə çox sərt münasibət vardır. Onun bu mövzudakı yazıları sırasında “Qarabağın zəngin tarixinə dair” əsəri xüsusilə əhəmiyyətli və dəyərlidir. (161)

“Qarabağın zəngin tarixinə dair” əsərində müəllif narahatlıqla bildirir ki, son vaxtlar dünya mətbuatı, radio və televiziya Qarabağda törədilmiş süni münaqişəni genişləndirən şərh edir, azərbaycanlıları Sumqayıt hadisələrinə görə fanatik, cəlladlar və adamöldürənlər kimi qələmə verirlər. Təəssüflər ki, azərbaycanlıların hansı dəhşətli şəraitdə qətlə yetirilmələrinə isə münasibət bildirmirlər.

M. Musazadə tarixi faktlara istinadən göstərir ki, Qarabağ heç zaman ermənilərin olmamışdır, nə indi, nə qədim dövrlərdə. Tanınmış Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, eləcə də rus tarixçiləri belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, eramızdan əvvəl 4-cü əsrədək bu ərazidə heç zaman ermənilər olmamışlar. Qarabağ erməniləri orada sonradan məskunlaşblar: XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının himayəsi və qayğısı nəticəsində Türkiyədən və İrandan gəlirlər. M. Musazadə elmi əsərində alman tarixçisi Henrix Zimmferin 1923-cü ildə yazdığı “Ermənistan yeni dövrdə” məqaləsinə istinadla yazırdı: “Böyük Ermənistan”ın mövcudluğu iddiası əsaslı deyil və elmi axtarışlar tələb edir”. O, Qarabağ ermənilərinin əsassız tələblərinə belə münasibət bildirir: “Qarabağ erməniləri deyirlər ki, onlar Azərbaycan dövləti tərəfindən unudulub, istismar olunub. Faktlar isə əksini deyir. Qarabağda 126 000 erməni yaşayır. (Nyu-York Tayms. 11.03.1988). Sonuncu illərin rəsmi məlumatına görə, Qarabağda 1715 çarpayılıq xəstəxana, 286 həkim, 1470 nəfər orta tibb işçisi var. Vilayət mineral bulaqlar, isti sular, sanatoriya və istirahət mərkəzləri ilə zəngindir. Qarabağın 234 məktəbində 38 000 erməni məktəblisi oxuyur. Burada bir çox teatr, milli xor və rəqs qrupu, 3 muzey və 178 kinoteatr vardır. Stepanakertdə, eləcə də 4 rayonda erməni dilində qəzetlər çıxır, erməni dilində radio verilişləri gedir. Onlar şikayət edirlər ki, universitetləri yoxdur, lakin harada görünüb ki, 126 000 əhali üçün universitet olsun?” (161).

M. Musazadənin bu dəyərli əsəri Əlimuxtar Ordubadinin 1990-cı ildə Parisdə fransız dilində hazırlayıb Monrealda nəşr etdirdiyi “Qafbüro, Dağlıq Qarabağ, Stalin” kitabında çap olunub, bir çox ölkələrdə yayılıb. Azərbaycanın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında və ərazi bütövlüyümüzün qorunması baxımından bu əsərin əhəmiyyəti böyük idi.

Qeyd olunmalıdır ki, M. Musazadənin şəxsi arxivində Qarabağ hadisələri ilə bağlı BMT-nin Baş katibi Peres de Heylərə və Türkiyənin o zamankı prezidenti Turqut Özala ünvanladığı məktublar da vardır. (162-163)

M. Musazadənin 90-cı illərdə Azərbaycana göndərdiyi, müəllifi müharibədə həlak olmuş H. Haqverdiyevin hazırladığı “Nizami” portreti mədəniyyətimizə onun qəlbən bağlılığının nəticəsidir.

M. Musazadə mətbu yaradıcılıqla yanaşı, tərcümə ilə də məşğul olmuş, Qurban Səidin (bəzi mənbələrdə Y.V. Çəmənəminli, bəzilərdə isə Lev Nissinbaum (1905-1940) 1938-ci ildə Vyanada alman dilində çap olunmuş məşhur “Əli və Nino” romanını azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. (174) Həmin əsər 1993-cü ildə Bakıda ayrıca kitab olaraq nəşr edilmişdir. Bu maraqlı romanın tərcüməsindən bəzi hissələr 1972-ci ildə Azadlıq radiosunda da səslənmiş, lakin sonradan Mirzə Xəzərin tərcümə işi kimi “Azərbaycan” jurnalında nəşr edilmişdir. Bununla əlaqədar M. Musazadə öz etirazını bildirərək, yaxın tanışlarından olan Rufa xanıma yazırdı: “Hörmətli Rufa xanım! “Əli və Nino” romanının birinci və son iki səhifələrinin surətini çıxardım. Tərcüməsi mənimdir, buna şübhənilə ola

bilməz. Allaha çox şükür olsun ki, hələlik bir neçə şahidim həyatdadır”. (20) Bu tərcümə ilə bağlı M. Musazadənin Bakıda yaşayan oğlu N. Musayev də mətbuatda öz etirazını bildirmiş, atasının müəllif hüquqlarını müdafiə etmişdir. (166)

Qeyd edək ki, M. Musazadənin 1990-cı ildə Azərbaycan mətbuatına - “Gənclik” jurnalına göndərdiyi məktub onun məcburiyyətdən legioner həyatı yaşamağını göstərirdi. Həmin məktubda o yazırdı: “Stalin əmr etmişdi ki, hər cəbhəçi əsgərə əlli güllə verilsin. Bunlardan 49-nu o, düşməne atmalı, əllincisi ilə öz həyatına son qoymalıdır. Düşməne əsir düşmək olmaz. Bunu hər kəs bilməlidir. Sən saydığını say, gör fələk nə sayır, demişlər. Hər şeydən əvvəl, güllə tüfənglə atılır. Ön cəbhədəki əsgərlərdən bir çoxunun tüfəngi yox idi. Cəbhəyə sürülən ordu nəfərlərinə əmr vermişdilər ki, silahlarımız qıt olduğundan cəbhədə həlak olan yoldaşlarımızın silahını alıb mübarizəni davam etdirməlisiniz. Hərbi ləvazimat, ərzaqla təminat haqqında danışımağa dəyməz. Milyonlarla qızıl əsgərin əsir düşməsi də elə bu başsızlığın, kor siyasətin nəticəsi idi. ABŞ, İngiltərə, Fransa hökumətləri, Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin vasitəsi ilə öz əsirlərinin qeydinə qaldığı, onların ailələri ilə məktublaşmalarını, bağlama göndərmək imkanlarını təmin etdikləri halda, sovet əsirləri tif, ishal və digər xəstəliklərdən düşərgələrdə milçək kimi qırılırdılar. Stalinin ən qiymətli kapital adlandırdığı biçərə insanlar beləcə məhv olurdular. Hələ bu da kafi deyilmiş, Stalinin rəzil tərəfdarlarından insafsızlıq iliyinə hopmuş qorxunc İlya Erenburq müharibə bitəndən dərhal sonra mətbuat və radio ilə bəyan etmişdi ki, biz düşməne əsir düşən Sovet əsgərlərini göydə, suyun və torpağın altında gizlənmiş olsalar belə, tapıb lazımı cəzalarını verəcəyik. Marksizm-leninizm “mərhəmətinə”, kommunizm “insafına” bundan daha bariz misal zənnimcə çətin tapılar”. (164, s. 38).

Azərbaycanın görkəmli mətbuat xadimi olan, xalqın azadlıq və müstəqilliyi uğrunda çətin bir mücadilə aparmış M. Musazadənin məqalələrinin ciddi, geniş araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. (21)

Azərbaycan legionerlərindən Fuad Əmircanın da mətbu irsi olduqca maraqlı və zəngindir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Azərbaycanın Maliyyə Naziri işləmiş Əbdüləlibəy Əmircanın oğlu olan Fuad Əmircan bolşevik ordularının gəlişi ilə 1923-cü ildə Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qalır. İstanbulda Qalatasaray məktəbini bitirdikdən sonra əvvəl Parisdə, sonra da Almaniyada təhsil alan F. Əmircan 1941-ci ildə “Təsviri Əfkar” qəzetinin müxbiri olaraq Almaniyada çalışır və elə burada Azərbaycan legionerləri ilə əlaqə saxlayır. F. Əmircanın fəallığı ilə Azərbaycan legionerlərinin “Azərbaycan”, “Hücum” qəzetləri və “Milli Birlik” jurnalı nəşr edilir. F. Əmircan 1943-cü ildə Azərbaycan Milli Birlik Məclisi sədrinin müavini seçilir. 1943-cü ilin noyabr ayında Milli Azərbaycan Komitəsinin birinci qurultayında F. Əmircana böyük etimad göstərilir və o, Azərbaycan Milli Komitəsinə Başqan yardımçısı seçilir. (147, s. 26).

İkinci Dünya hərbindən sonra F. Əmircan müxtəlif mətbu orqanlarda “Dəryal” təxəllüsü ilə məqalələrlə çıxış edir. Bu baxımdan onun “Kafkasya”

jurnalındakı yazıları maraqlıdır. F. Əmircan mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, yüksək dövlət vəzifələrində də çalışmışdır. Belə ki, o, 1955-1961-ci illərdə Türkiyənin Almaniyə səfirliyində mətbuat ataşesi, sonradan isə Ankarada Mətbuat İşləri Komitəsinin direktoru olaraq çalışmışdır. O, 1961-1974-cü illərdə “Amerikanın səsi” Radiusunun Türkiyə şöbəsinin direktoru işləmişdir. 1974-cü ildə Verner Hoferlə birgə onun “Dünyaya iki baxış” kitabı nəşr edilmişdir.

F. Əmircanın mətbu fəaliyyəti sırasında bədii-publisistik yazılar, hekayələr, qeydlər xüsusi yer tutur. Onun yazılarında Azərbaycanı işğalda saxlayan Sovet rejimi kəskinliklə tənqid edilir. F. Əmircanın legioner mətbuatında və sonradan Almaniyaadakı, Türkiyədəki qəzet və jurnallardakı yazıları ciddi öyrənilməyə və tədqiq olunmağa layiqdir.

Azərbaycan legionerlərinin ən fəallıqlarından biri də doktor Məhəmməd Kəngərliyə aiddir. Hazırda Türkiyənin Ankara şəhərində yaşayan M. Kəngərli mətbuatda çoxlu sayda məqalələrlə, yazılarla çıxış etmiş, kommunist ideologiyasına qarşı sərt mübarizə aparmışdır. M. Kəngərliyin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən bir mühüm cəhət də onun Azərbaycanın müstəqilliyi mübarizəsində inamlı olması, o dövrdə keçirilən bir sıra konfranslarda fəallıq göstərməsidir.

M. Kəngərli əsas 1949-cu ilin fevralında qoyulan Azərbaycan Kültür Dərnəyinin fəallıqlarından olmuş, Ankarada bu günə qədər yayımlanan “Azərbaycan” dərgisində çoxlu sayda məqalələrlə çıxış etmişdir.

M. Kəngərli 1951-ci ilin noyabr ayının 30-da Münhendə Şərqi Avropa, Qafqaz və Türkünstan mühacirlərinin keçirdiyi toplantıda iştirak etmiş, digər xalqlarla birgə Azərbaycanı da istismar edən Sovetlər Birliyinin imperialist siyasətini tənqid etmişdir (142, s.48).

1986-cı ilin mayın 10-da məhz M. Kəngərliyin də yaxından fəallığı ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyi Türk Standartlar İnstitutunun konfrans salonunda “Ermənilərin Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda yaptıkları qətləmlər və terror” mövzusunda elmi seminar keçirmişdir. Seminarı toplantı Başqanı olaraq Məhəmməd Kəngərli açmışdır. Seminara Türkiyənin əsgər dövlət nazirlərindən təşəkkür dolu teleqramlar göndərilmişdir. Türkiyə mətbuatında geniş yer alan seminar haqqında məlumat “Türkiyənin səsi” radiosunda 16 dildə yayımlanmışdır.

Qeyd edək ki, mühacirətdə yaşamağına baxmayaraq M. Kəngərli yaxın əməl dostları ilə birgə Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə təsir göstərməyə, əlaqələr qurmağa çalışmışdır. Bu əlaqələr vasitəsi ilə onlar M. Ə. Rəsulzadənin əsərlərini, yayınladığı mətbu yazıları müxtəlif vasitələrlə Azərbaycana çatdırırdılar. Tanınmış alimimiz Xudu Məmmədov, şair Bəxtiyar Vahabzadə, dirijor Niyazi, professor Abbas Zamanov və başqaları ilə M. Kəngərli sıx münasibətlər yaratmışdı.

1988-ci ildə ermənilərin Azərbaycana ərazi və Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək iddiaları xalqda böyük etirazlar doğuranda M. Kəngərli də mətbuatda və keçirilən konfranslarda ermənilərin hərəkətlərini, Sovetlər Birliyi rəhbərlərinin isə

ermənipərəst mövqeyini kəskin tənqid etdi. M. Kəngərlinin və digər əqidə dostlarının fəallığı ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən Qarabağ hadisələri ilə bağlı müxtəlif dillərdə bir çox sənədlər, kitabçalar da yayımlandı. Sonralar ingiliscə çap edilən “Dağlıq Qarabağ faciəsi” kitabçası bu mənada əhəmiyyətli idi. (402)

1988-ci ilin dekabrın 3-də Azərbaycan Kültür Dərnəyində ermənilərin Azərbaycanda və Ermənistanda törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı böyük mətbuat konfransı keçirildi. 30-a yaxın yerli və xarici jurnalistin iştirak etdiyi mətbuat konfransını Azərbaycan Milli Mərkəz başqan vəkili doktor Məhəmməd Kəngərli və Baş katib Əhməd Qaraca açmışdı. (195, s. 133). M. Kəngərli qətiyyətlə jurnalistlərə bildirmişdi: “Kimsənin bizdən alacağı yoxdur, hamısından alacağıız, ermənilərə veriləcək nə bir qarış torpağımız, nə də bir udum suyumuz vardır”. (195, s. 265).

Əslində M. Kəngərlinin belə mətbuat konfranslarını keçirməkdə bir başlıca məqsədi də obyektiv faktları jurnalistlərə çatdırmaq idi. Belə ki, bəzi hallarda Azərbaycanda və Ermənistanda baş verən hadisələri obyektiv əks etdirmirdilər. Bu problemlə bağlı M. Kəngərli əqidə dostu Ə. Qaraca ilə birgə 1989-cu ildə mayın 8-də İstanbulda keçirilən “Uluslararası Mətbuat İnstitutu” Qurultayı Başqanlığına yazılı müraciət etdi. Müraciətdə bildirilirdi ki, bəzi mətbuat orqanlarında Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinin 1923-cü ildə Stalinin əmri ilə Ermənistandan alınaraq Azərbaycana verilməsi yanlış göstərilir və xahiş olunurdu ki, bu xətlər aradan götürülsün”. (195, s. 265)

M. Kəngərli əməl dostları ilə öz etirazlarını Avropa Parlamenti Başqanlığına da bildirirdi. Belə ki, 1989-cu ildə göndərilən etiraz məktubunda fransız millət vəkili Simon Veymlin ermənipərəst mövqeyi və onun 1989-cu ilin iyulun 9-dan 13-dək Strasburqda keçirilən Avropa Parlamentinin aylıq toplantısında “Qarabağ məsələsinin ermənilərin istəkləri formasında həlli” qərarı kəskin olaraq pislənilmişdi.

1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə də bağlı M. Kəngərli Türkiyə mətbuatında və ictimai-siyasi həyatında fəallıq göstərmişdi.

1991-ci ilin martın 12-də M. Kəngərli “Azadlıq” radiosu ilə Sovetlər Birliyinin yeni “İttifaq müqaviləsi” layihəsi referendumunda iştirak edilməməsi üçün Azərbaycan xalqına müraciət etmişdi. Müraciətdə deyilirdi: “Dəyərli dava arkadaşlarımız, imanlı dostlarımız! Başlatmış olduğunuz istiqlal və hürriyyət mücadiləsini yarıda buraxmayın, bu şərəfli xalq hərəkatını davam etdiriniz, zira indi də Moskvanın başqa bir oyunu ilə qarşı-qarşıdayıq. Bu da 17 mart 1991-ci ildə keçiriləcək “Yeni İttifaq Müqaviləsi layihəsinin referendumu”dur. (195, s. 140).

Dəyərli mücahid M. Kəngərlinin dəyərli yazılarından biri də “Xocalı qətliamının xəyanətlərlə dolu üzü” məqaləsidir. Xocalı qətliamının üçüncü ildönümü münasibəti ilə yazdığı bu məqalədə M. Kəngərli konkret faktlara və şahid ifadələrinə istinad edərək, faciənin səbəblərini açmağa çalışır. Məqalədə fərqləndirici və izahedici suallar qoyulmuş, günahkarlar kəskin olaraq ittiham

edilmişdir. Müəllif məqaləsində önəmli fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Əcəba, Xocalıya hücum ediləcəyi öncədən bilinmirdimi?! Bununla bağlı kimlər nə dedi? Xalq yiyəsiz, kimsəsiz başda halda təhlükə pəncərəsində qorxu çəkirdi” (149, s. 19-20). Müəllif Xocalı faciəsinin səbəblərini şahid ifadələri ilə təsvir etdikdən sonra Fransanın “Jan-İb-Uniet” qəzetindəki bir məlumatı diqqəti cəlb edir: “Biz Xocalı faciəsi ilə tanış olduq. Sivil xalqdan öldürülmüş yüzlərlə qadın, uşaq, qoca və Xocalını müdafiə edənlərin yığımlar halında cəsədlərini gördük... Bu mənərə qorxunc və dəhşətverici idi, insanlığın üzqarası!!!” (146, s.22)

Doktor M. Kəngərli yaxın dostları olan Ə. Dündənginski və N. Musazadə Qarsalını haqqında da dəyərli çıxışlar etmiş, məqalələr yazmışdır. (143-144)

Doktor M. Kəngərli Türkiyədə yaşamağına baxmayaraq, bu gün də Azərbaycanın problemlərinə yaxından münasibətini bildirir, müxtəlif mətbuat orqanlarında yazılarla çıxış edir.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı orqanlarında, daha çox Almaniyada nəşr edilən “Azərbaycan” jurnalında çıxış edən legionerlərdən biri də Şamil Atabəydir. Şamil Atabəy yazılarında Stalin rejimini tənqid edir. (23, s. 5-7) sovet dövlətinə sört münasibətini açıqlayırdı. Ş. Atabəy “Kommunistlərin “ideoloji işləri” məqaləsində isə göstərirdi ki, “Pravda” qəzetinin hər bir baş məqaləsi insanın şəxsiyyətini öldürən, insan vicdanına ləkə yaxan, insanı Kremlin kor bir aləti mənəsinə endirən ən dəhşətli vasitədir”. (22, s. 9-12)

Qeyd edək ki, legionerlərdən Süleyman Təkinərin də maraqlı ədəbi tənqidi və publisistik yazıları vardır. Bu baxımdan Təkinərin “Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şərlər üzərində araşdırmalar” adlı yazısı maraqlıdır. Müəllif bu məqaləsində Rəsul Rzanın yaradıcılığındakı yenilikçi mahiyyəti təhlil etməyə çalışmışdır. (405, s. 9-12)

Tanınmış legioner Abay Dağlının ədəbi-bədii yaradıcılığı ciddi maraq doğurmaqdadır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyəyə qayıtmağa müvəffəq olan Abay Dağlı vətən, yurd həsrəti ilə şərlər yazsa da, daha çox dramaturgiyaya meyllənmişdir. Dram əsərlərinin mövzusunun əsasən Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının həyatından alan Abay Dağlının “Dədə Qorqud”, “Gənc ata”, “Sakarya qarargahı”, “Füzuli”, “Natəvan” kimi pyesləri onun böyük istedad sahibi olduğunu göstərirdi. (188, s. 14).

Onun əsərləri sırasında “Füzuli” pyesi xüsusi yer tutmaqdadır. Bu əsər ilk dəfə 1961-ci ildə Ankarada, ikinci dəfə isə 1968-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Abay Dağlının yaradıcılığının geniş tədqiqi mühacir-legioner ədəbiyyatımızı, şübhəsiz ki, daha da maraqlı edərdi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan legionerlərindən İsmayıl Əkbər, Əflən Muğan, Bəşir Əlizadə və digərləri də mühacirət mətbuatımızda müxtəlif yazılarla çıxış etmişlər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə və Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində yaşayan azərbaycanlı legionerlərin çoxu mətbu fəallıq göstərmiş, xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı məqalələr, əsərlər nəşr

etdirmişlər. Bu mənada Azərbaycan legionerlərinin zəngin mətbu və ədəbi irsi ciddi olaraq öyrənilməlidir.

NƏTİCƏ

XX əsr tariximizin bu günə qədər öyrənilməyən bir dövrünün araşdırılması, şübhəsiz ki, əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zorla devirildikdən sonra Azərbaycanda mövcud rejimə qarşı güclü mübarizə aparılmışdır. Milli dövlətçiliyin qorunması, yeni rejimin xalqın milli-mənəvi dəyərlərini inkar həddinə çatdırması ölkədə ciddi problemlər yaradır, insanların müqavimət gücünü artırır. Sovet sisteminin qanlı terror üsuluna əsaslanması əhalidə bu rejimə qarşı bərişməzlik mövqeyini gücləndirirdi.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan legionerlərinin yaranmasını, formalaşmağını yalnız 1941-1945-ci illərə aid etmək tarixi hadisələrə obyektiv yanaşmamaqdan irəli gəlirdi. Belə ki, obyektiv tarixi yanaşmanın ən doğrusu, 1920-ci ilin 28 aprel hadisələri, həmin gün Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal edilməsidir. Məhz həmin hadisələrdən sonra Azərbaycanda çoxlu sayda silahlı üsyanlar başladı, xalqın ayrı-ayrı bölgələrdə sovet rejimini devirmək cəhdləri oldu. Zorla kollektivləşmə, amansızcasına həyata keçirilən sənayeləşmə, Stalinin birbaşa başçılığı ilə aparılan kütləvi terror hadisələri insanların yaddaşında dərin izlər buraxmışdı. Təsadüfi deyildi ki, imkan yarandığı halda əhalinin bu narazılığı üzə çıxır, yeni müqavimət forması alırdı.

Əslində sovet dövlətinin uzun illər apardığı təbliğatın neqativ halları da ortaya çıxdı. Belə ki, sovet təbliğat maşını sovet əsgərini “öz sosialist vətəninə sədaqətli”, “Kommunist Partiyasına dərinədən bağlı”, “əsl sovet patriotu” kimi təqdim etsə də, bu reallıqda əksini tapmadı.

Təsadüfi deyildi ki, minlərlə sovet əsgərinin alman faşistlərinə təslim olmasını və onların mövqeyinə keçməsinə gizlətmək də mümkün olmadı. Sayı milyondan çox olan sovet əsgərinin Vətən müharibəsində “sosialist vətəni”nə qarşı silahlı mübarizəyə başlaması qaçılmaz faktlardır. İnsanların cəbhəni dəyişməsinin əsas başlıca səbəbi adamların azad demokratik qaydalarla yaşamasına şərait yaratmayan Stalin rejimində, sovet sosialist sistemində idi.

Digər tərəfdən, Azərbaycan legionerlərini heç bir cəhətə görə faşizmlə, nasional-sosializmlə bağlamaq olmaz. Onların fəaliyyətini İkinci Dünya müharibəsi illərində Sovet İttifaqında yaradılmış “kommunist niqablı”, “Azad Almaniya” təşkilatı ilə də eyniləşdirmək düzgün deyildir. Azərbaycan legionerlərinin 1943-cü ildə, Berlində keçirilən qurultayı onların apardıqları mübarizənin bilavasitə Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı olduğunu göstərdi. Eyni zamanda, Azərbaycan legionerlərinin və “Milli Azərbaycan Komitəsi”nin almanlarla yaxınlığında ciddi nöqsanlar axtararkən, digər Qərbi dövlətlərinin də Stalini dəstəkləməsinə həmin mövqedən yanaşılmalıdır. Bu, həm də onunla izah

edilir ki, müharibənin başlanmasında hər iki rejimin (sovet, faşist), dünyada hegemonluq istəkləri başlıca rol oynamışdır.

Azərbaycan legionerləri ümidlərini yalnız Hitlerə bağlamamışdılar, onlar müharibənin sonlarında ABŞ və Böyük Britaniya ilə əlaqələr qurmağa çalışıb öz siyasi vəzifələrini reallaşdırmaq, Stalin rejimi ilə mübarizə niyyətində idilər.

Nəhayət, Azərbaycan legionerlərinin fəalliyətini araşdırarkən aşağıdakı ümumiləşdirici nəticələrə gəlmək mümkündür:

- 1920-ci ildə işğal edilmiş, sonradan Sovet İttifaqına qatılmış Azərbaycan Respublikasında mövcud olmuş bolşevik rejimi xalqın milli müstəqilliyini almış, onun azad bir dövlət formasında inkişafına imkan verməmişdir;

- Stalin rejimi azad sözü, azad mətbuatı, azad fikri boğmuş, ölkədə terror rejimi yaradılmışdır;

- Sovet rejimi kəndlilərin, fəhlələrin, ziyalıların hüquqlarını əlindən almış, onları özünün saxta təbliğat silahına çevirmişdir;

- Azərbaycan xalqı, digər sovet xalqları ilə bircə imkan düşərsə, mövcud rejimi devirməyə daim imkan axtarmışdır;

- İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə formalaşan Azərbaycan legionerləri çətin şəraitdə olmalarına baxmayaraq, mülli müstəqilliyimizin qazanılmasına, Almaniya hökuməti tərəfindən tanınmasına çalışmış və buna nail olmuşlar;

- İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniya fəalliyət göstərən Azərbaycanın ayrı-ayrı siyasi xadimlərinin və nüfuzlu hərbi-legionerlərinin köməyi ilə minlərlə yurddaşımızın həyatı xilas edilmişdir;

- Azərbaycan legionerlərinin 1943-cü ildə Berlində Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsi mühüm tarixi-hadisə olmuşdur. Belə ki, həmin qurultayda Azərbaycanın müstəqil dövlət olması fikri xüsusi vurğulanmışdır;

- 1945-ci ilin martında Azərbaycan legionerlərinin böyük fəalliyəti nəticəsində Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması mühüm tarixi hadisədir;

- Azərbaycan legionerlərinin Almaniya mətbuat orqanlarını yaradıb tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi təbliğ etmələri böyük əhəmiyyətə malikdir;

- Azərbaycan könüllülərindən ibarət nizami hərbi hissələrinin yaradılıb uğurlu döyüşlər aparması çağdaş durumumuzda ordu quruculuğu və gənc nəsilə döyüşkənlik, qorxmazlıq hissələrinin təlqin edilməsi baxımından təqdirəlayiq haldır.

Şübhəsiz, Azərbaycan legionerlərinin tarixi əhəmiyyətini onların məğlubiyyəti, yaxud qələbəsi ilə müəyyənləşdirmək düzgün olmazdı. Hansı nəticədən asılı olmayaraq onlar güclü qüvvələr formasında Azərbaycanın müstəqilliyi xəttini yürütmüşlər.

Azərbaycan legionerləri sovet rejimi əleyhinə yönəldiyindən, Stalinin üsulidarəsi ilə barışmadığından, xalqımızın milli-müqavimət gücünü ortalığa qoyduğundan Azərbaycan tarixində şərafli yer tutmağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. "Azərbaycan", jurnalı, Ankara, 1954, N9 (33).
2. "Azərbaycan", jurnal, Münhen, 1952, N1.
3. "Azərbaycan", jurnal, Münhen, 1952, N6-7.
4. "Azərbaycan", jurnalı, Ankara, 1952, N1.
5. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Nizamnaməsi. Ankara, 1949, s.9.
6. "Azərbaycan", qəzet, Berlin, 1942, N28. Sitat götürülmüşdür: "Kafkasya" jurnalı, 1952, N9.
7. "Azərbaycan", qəzet, Berlin, 1943, N32 (60).
8. "Azərbaycan", qəzet, Berlin, 1943, N46 (74).
9. "Azərbaycan", jurnal, Münhen, 1953, N10, s. 23-30.
10. "Azərbaycan", jurnal, Münhen, 1953, N11, s.27-29.
11. "Azərbaycan", jurnal, Münhen, 1953, N8, s. 3-10.
12. "Azərbaycan" jurnal, Ankara, 1986, N256, s. 45-48.
13. "Azərbaycan" jurnal, Münhen, 1952, N3, s.22.
14. Azərbaycan Demokrat Birliyinin Azərbaycan legionerlərinə müraciəti. Münhen, 1946-cı il, Məhəmməd Kəngərlinin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
15. Ağaoğlu B. Solovkiyə gördüklərim. "Bildiriş" qəzeti, İstanbul, 1930, N10.
16. Ağaoğlu B. Solovkiyə gördüklərim. "Bildiriş" qəzeti. İstanbul, 1930, N11.
17. Ağaoğlu B. Solovkiyə gördüklərim. "Bildiriş" qəzeti, İstanbul, N15.
18. Altunbəy M. Amerikadan gəlirəm. "Mücahid" jurnalı, İstanbul, 1961,N43-44.
19. Alpaut Ə. Əbdürrəhman Fətəlibəyli. "Mücahid" jurnalı, İstanbul, 1961,N43-44.
20. "Aydınlıq", qəzet, Bakı, 01.09.1990.
21. "Aydınlıq", qəzet, Bakı, 1990, N25.
22. Atabəy Ş. Kommunistlərin ideoloji işləri. "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1953, N9, s. 19.
23. Atabəy Ş. Stalin nədən öldü? "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1953, N10.
24. Atamalibəyov A. Çıxışının mətni. "Azərbaycan" qəzeti Berlin, 1949, N46(47).
25. Abdullayev S. 1941-1945-ci illər müharibəsində Azərbaycanda hərbi-müdafiə və hərbi-təşkilat işləri. Avtoreferat. Bakı "Səadət", 2000, s. 25.
26. AR SPİHMADA, v. 1, 7; s. 177, i. 12.
27. AR SPİHMADA, v. 1, s. 154, i. 1, v. 10.
28. AR SPİHMADA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 22.

29. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 23.
30. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 25.
31. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 46.
32. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 48.
33. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 54.
34. v. 55.
35. v. 56.
36. v. 58.
37. v. 59.
38. v. 60.
39. v. 61.
40. v. 62.
41. v. 64.
42. v. 71.
43. v. 72.
44. v. 73.
45. v. 74.
46. v. 77.
47. v. 84.
48. v. 87.
49. v. 91.
50. v. 92.
51. v. 93.
52. v. 116.
53. v. 117.
54. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 253, i. 8, v. 6.
55. v. 7.
56. v. 89.
57. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 177, i. 12, v. 7.
58. v. 6.
59. v. 17.
60. v. 20
61. v.21.
62. v. 23.
63. v. 27.
64. v. 14.
65. v. 29.
66. v. 30.
67. v. 33.
68. v. 35.
69. AR SPÍHMDA, v. 1, s. 154, i. 1, v. 22.

70. v. 3.
71. v. 4.
72. v. 5.
73. v. 8.
74. v. 13.
75. v. 16.
76. AR SPİHMMDA, v. 1, s. 129, i. 50, v. 28, v. 258.
77. AR SPİHMMDA, v. 276, s. 3, i. 110, v. 1.
78. AR SPİHMMDA, v. 1, s. 74, i. 63. v. 89.
79. AR MDA, v. 649, s. 1, v. 1.
80. ARMDA, v. 648.
81. ARMDA, v. 661.
82. Bayramov X. Əbdürrəhman Düdənginski. "Meydan" qəzeti, Bakı, 1993, N24(41).
83. Babayevin çıxışının mətni. "Azərbaycan" qəzeti, Berlin, 1943, N46(47). Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
84. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, Azərənəşr, 1993, s. 330.
85. Bünyadov Z. Bərdəli Baharın açıq məktubuna cavab. "Oğuz eli" qəzeti, Bakı, 1992, N6.
86. Borsunlu M. D. Bir zaman can deyib, can eşidərdik..., Bakı, Yazıçı, 1991, s. 209.
87. Böyük Oktyabr Sosialist İnkilabının 50 illiyi. Sov. İKP Plenumunun qərarı. Sov. İKP MK-nın tezisləri. Bakı, 1967.
88. "Bildiriş" qəzeti. İstanbul, 1931, N56
89. "Bildiriş" qəzeti. İstanbul, 1930, N3.
90. "Bildiriş" qəzeti. İstanbul, 1931, N33.
91. Cahangir Kazımbəyin çıxışının mətni. "Azərbaycan" qəzeti, Berlin, 1943-cü il, N46(74), Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
92. Cahangir bəy K. Gəncə üsyanı haqqında xatirələr. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1993, N123-124 (639-640).
93. "Cavanşir yurdu" qəzeti. İsmayılı, 1992, N50(5982).
94. "Cavanşir yurdu" qəzeti. İsmayılı, 1992, N51(5983).
95. "Cavanşir yurdu" qəzeti. İsmayılı, 1992, N52(5984).
96. Cəfərli M. Bolşevizm və faşizm arasında. "Azadlıq" qəzeti, 2000, N61(1570).
97. Cəfərli M. Bolşevizm və faşizm arasında. "Azadlıq" qəzeti, 2000, N65(1574).
98. Cəfərli M. Bolşevizm və faşizm arasında. "Azadlıq" qəzeti, 2000, N64(1573).
99. Cəfərli M. Bolşevizm və faşizm arasında. "Azadlıq" qəzeti, 2000, N63(15772).
100. Cəfərli M. Bolşevizm və faşizm arasında. "Azadlıq" qəzeti, 2000, N57(1566).
101. Ceyhun Baba. Məhəmməd Əmini üçüncü dəfə görə bilmədim. "Şans" qəzeti, Bakı, 1999, N76(76).
102. Çəmənəzəminli Y. V. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993, s 38.

103. "Ekspress", qəzet, Bakı, 2001, N86.
104. "Ekspress", qəzet, Bakı, 2001, N87.
105. Əliyev Ə. Əlinə yaddaşı. Naxçıvan, 1914-1992. Bakı, 1997.
106. Əciyev C. Gizli müşavirə. "Ulduz" jurnalı, Bakı, 1998, s. 71.
107. Əlizadə M. Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə M. Ə. Rəsulzadənin nitqi. "Müxalifət" qəzeti, Bakı, 1991, N6(06).
108. Əkbər İ. Amerikan Komitəsinin vitse-prezidenti Robert Kellə məktub. Azadlıq Radiosundakı verilişinin mətni. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
109. Muğal Əflan. Əbdürrəhman Fətəlibəyli. "Mücahid", İstanbul, 1961, N43-44, s. 13-14.
110. Fətəlibəyli Ə. Düdənginski. Ailəsinin və qohumlarının sürgünə göndərilməsi ilə bağlı sənədlər. Abid Tahirinin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
111. Fətəlibəyli Ə. Düdənginskinin İngiltərənin Baş Naziri K. Etllyə məktubu. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
112. Fətəlibəyli Ə. Düdənginski. Azərbaycan xalqının böyük oğlu. "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1952, N6-7, s. 6-7.
113. Fətəlibəyli Ə. Düdənginski. Kreml hürriyyətinin gözü önündə hürriyyət əleyhinə xalqlar konqresi çağırıldı. "Azərbaycan" jurnalı, 1953, Münhen, N8, s. 26.
114. Fətəlibəyli Ə. Sovet-Fin hərbi. "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1953, N10, s. 13.
115. Fətəlibəyli Ə. Düdənginski. Kommünizm utopiyadır. "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1953, N11, s. 26.
116. Fətəlibəyli Ə. Düdənginski. General Biçeraxova aid məktub. "Sabah" qəzeti, Bakı, 15. 30. 05, 1992.
117. Fətəlibəyli Ə. Milli Azərbaycan Qurultayındakı çıxışı. İ. Əkbərin "Azadlıq" Radiosundakı verilişində səsləndirilib. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
118. Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə M. Ə. Rəsulzadənin nitqi. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1954, N9 (33), s. 11-14.
119. Fətəlibəyli Ə. Düdənginskinin C. Hacıbəyliyə göndərdiyi 1952-ci il 04 yanvar tarixli məktub. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
120. Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə "Azadlıq" Radiosunun matəm xəbəri. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
121. Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə M. Ə. Rəsulzadənin çıxışının mətni. A. Tahirinin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
122. Fuad Əmircanın çıxışı. "Azərbaycan" qəzeti, Berlin, 1943, N46(47). Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
123. Gənc Azər; istintaq materialları üzrə, Bakı, 1993, s.28
124. Hafız S. Əbo bəy kimdir? "Hikmət" qəzeti, Bakı, 1991, N10.

125. Hafiz S. Maarif Teymur. Əbdürrəhman bəy Düdənginski. "Mübarizə" qəzeti, Bakı, 1991, N 27 (31).
126. Hacıbəyli C. Visbadəndən - Ştaraberqə. "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1952, N3, s. 3-4.
127. Hacıbəyli C. Koordinasyon mərkəz. "Azərbaycan" jurnalı, Münhen, 1952, N6-7,9. 3-4.
128. Hilal M. Almaniya böhranı. "İstiqlal" qəzeti, Berlin, 1932, N2.
129. İlhamə. Partizan Tanante. "Üç nöqtə" qəzeti, Bakı, 2001, N48 (332).
130. İlkin Q. Nuru Paşa haqqında həqiqətlər. "Günay" qəzeti, Bakı, 1995, N51.
131. İbrahimli X. Məni danışdırın, ürəyimi sizə açaram. "Yeni Müsavat" qəzeti, Bakı, 1993, N27.
132. İbrahimli X. Azərbaycan Siyasi Mühacirəti (1920-1991). Bakı, Elm, 1996, s. 304.
133. İbrahimli X., Zeynalov R. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 Aprel istilasından sonrakı fəaliyyəti tarixindən. "Müsavat" jurnalı, Bakı, 1993, N1 (5).
134. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), Bakı, Mütərcim, 1996, s.167
135. İsgəndəroğlu. İkinci Dünya müharibəsində Qafqasya könüllüləri. "Qafqasya" jurnalı, Münhen, 1952, N6-8, s. 25-26.
136. İsrafil İsrafilbəyovun çıxışının mətni. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1943, N46(47). Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
137. İsmayılzadə M., Məmməd S. Mühacirətdə olanlar. "Yeni Müsavat" qəzeti, Bakı, 11. 03. 1993.
138. İkinci Dünya müharibəsində alman bayrağı altında olan gürcülər. Tbilisi, 1994, s. 591. (Gürcü dilində).
139. "Kavkasya", jurnal, Münhen, 1952, N9.
140. "Kavkasya" jurnalı. Münhen, 1952, N10.
141. "Kavkasya", jurnal, Münhen, 1952, N11-12.
142. "Kafkasya", jurnal, Münhen, 1951, N4-5, s. 48.
143. Kəngərli M. Məcid Musazadə (Qarsaleni). "Ədəbiyyat" qəzeti, Bakı, 1992, N7 (2806).
144. Kəngərli M. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Ankarada 1954-cü ilin dekabrın 19-da, Ə. Fətəlibəylinin matəmi münasibəti ilə keçirdiyi toplantıdakı nitqinin mətni. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivi. Mətnin surəti rüəllifdədir.
145. Kəngərli M. Ə. Düdənginskinin hesabına dair. "Kavkasya" jurnalı, Münhen, N9, s. 25-29.
146. Kəngərli M. Xocalı qətliamının xəyanətlərlə dolu iç üzü. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1995, N301, s. 18-22.
147. Kəngərli M. Fuad Əmircan. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1995, N304, s. 26.
148. Qayıbov A. Xatirələrim. "Azərbaycan Ordusu" qəzeti, Bakı, 1993, N16.
149. Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Bakı, Qanun, 1998, s. 356.

150. Qaraca Ə. Azərbaycanın yeni tarixinə qısa bir baxış. Ankara, 1982, s. 24.
151. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi: 1920-1991. Bakı, Mütərcim, 1989, s. 356.
152. Qablani Q. Mənim xatirələrim, İkinci Dünya müharibəsi. C. 1. Kutaisi, 1998, s. 335. (Gürcü dilində)
153. Qurban T. Əsirlikdə görüş. "Dalğa" qəzeti, Bakı, 25.12.1990.
154. Maqomanın çıxışının mətni. "Azərbaycan" qəzeti. Berlin, 1943, N46(47). Ramiz Abutahbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
155. "Müsavət" bülleteni. Berlin, 1962, N4.
156. Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, s. 29.
157. "Müsavət", jurnal, Bakı, 1995, N5(9).
158. Musazadə M. Azərbaycan Qızıl Ordusunun qurulması və ləğv edilməsi. "Azadlıq" Radiosunda efirə getmiş verilişin mətni Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
159. Musazadə M. Stalin terrorunun qurbanları: Əliheydər Qarayev. "Azadlıq" Radiosunda efirə getmiş veriliş. Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
160. Musazadə M. Azərbaycanın Şaumyan fitnəkarlığından qurtulması münasibəti ilə. "Azadlıq" Radiosunda efirə getmiş veriliş. Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
161. Musazadə M. Qarabağın zəngin tarixinə dair. "Həqiqət" qəzeti, Bakı, 1991, N20 (25).
162. Musazadə M. BMT-nin Baş katibi T. Heylərə məktub. M. Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
163. Musazadə M. Türkiyə prezidenti Turqut Özala məktub. Məcid Musazadənin şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
164. Musazadə M. "Gənclik" jurnalına göndərdiyi məktub. "Gənclik" jurnalı, Bakı, 1988, N 4, s. 38.
165. Musazadə M. İndi və ya heç bir zaman. "Elm" qəzeti, Bakı, 1990, N46-47 (254-255).
166. Musayev N. Desəm öldürərlər, deməsəm ölləm. "Ədalət" qəzeti, Bakı, 1990, N13.
167. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 385.
168. Mustafa Haqqı Türkəqul. Qızıl Rus İmperatorluğu qan üzərində qurulmuşdur. "Kafkasya" jurnalı, Münhen, 1952, N14, s. 13-16.
169. Mədətov Qaraş. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində, Bakı, Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, s. 503.
170. Məmmədzadə M. B. Azərbaycanda köylü hərəkatı. "Bildiriş" qəzeti, İstanbul, 1931, N24.
171. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan Hərəkatı. "Nicat" qəzeti, 1991, s. 246.

172. Məmməd zadə M. B. Hər şeydən öncə milli istiqlal. "Kafkasya" jurnalı, Münhen, 1952, N15.
173. Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. Bakı, Yazıçı, 1993, s.1 18.
174. Nağıyev R. Mükafat kimə düşür? "Kommunist" qəzeti, Bakı, 1990, N237(21305).
175. "Odlu Yurd", jurnal, İstanbul, 1929, N8.
176. Ramazan T. Çilgınlıq qurbanları. "Kafkasya" jurnalı, Münhen, 1952, N13, s. 19-21.
177. Rana. Onlar türklərdir. Bakı, Azəməşr, 1993, s. 128.
178. Rəsulzadə M. Ə. Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə nitqi. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1954, N9(33), 1954, s.12-14.
179. Rəsulzadə M. Ə. Demokrasi və sovetlər. "İstiqlal" qəzeti, Berlin, 1933, N30.
180. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, s.110.
181. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan davası. Bakı, Ay-Ulduz, 1998, s. 64.
182. Rəsulzadə M. Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, Sabah, 1994, s. 130.
183. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, s. 112.
184. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, Gənclik, 1995, s. 35
185. Rəhimova R. İnsanın taleyi. "Günay" qəzeti, Bakı, 1992, N80 (336).
186. "Sərhəd", qəzet, Bakı, xüsusi buraxılış, dekabr, 2000-ci il, N2-3.
187. Sov. İKP Tarixi, Bakı, 1972.
188. Sultanlı V. Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanəşr, 1998.
189. Ştemenko S. M. Baş Ştab müharibə illərində. Bakı, Azərnəşr, 1972, s. 413.
190. "Üç nöqtə", qəzet, Bakı, 2001, N51(335).
191. "Üç nöqtə", qəzet, Bakı, 2001, N54(338).
192. "Üç nöqtə", qəzet, Bakı, 2001, N56(340).
193. "Üç nöqtə", qəzet, Bakı, 2001, N59(343).
194. Vəli Qəyyumun çıxışının mətni. "Azərbaycan" qəzeti, Berlin, 1943, N46(47). Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
195. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı, Ay-Ulduz, 1997, s. 327.
196. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Gənclik, 1991, s. 305.
197. Yaqublu N. Ağrılı ömürlər. Bakı, Yazıçı, 1990, s. 320.
198. Yaqublu N. Hitler onu tanıyırdı. "Səhər" qəzeti, Bakı, 1992, N88(375).
199. Yaqublu N. Hitlerlə üz-üzə. "Aydınlıq" qəzeti, Bakı, 1991, N19(41).
200. Yaqublu N. Mayor Fətəlibəyli Düdənginski. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1992, N6(121).
201. Yurdsevər Ə. V. Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1960, N12, s. 14-16.
202. "Yeni Qafqasiya", jurnal, İstanbul, 1924, N15.
203. Zeynalov R., İbrahimli X. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 Aprel işğalından sonrakı fəaliyyəti tarixindən. "Müsavat" jurnalı, Bakı, 1995, N5, s.6-19.

Rus dilində:

204. Абасов М. Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, Азернешр, 1967.
205. Авторханов А. Старайся снискать себе чистое имя и уважение. Газет "Бакинский рабочий", Баку, 1993, N42(22552).
206. Авторханов А., Мой друг Фаталибейли, каким его знал? Журнал "Восточный экспресс", Москва, 1994, N1(2), с. 2-4.
207. Алан Буллок. Сталин и Гитлер. Т. 1. Смоленск, Русич, 1998, 670 с.
208. Алан Буллок. Сталин и Гитлер. Т. 2. Смоленск, Русич, 1998, 675 с.
209. Алан Г. Керк. Письмо адмирала, журнал "Азербайджан", Мюнхен, 1952, N3, с. 6-7.
210. Алдан А. Г. Армия обреченных: Воспоминания заместителя начальника Штаба РОА. Нью-Йорк, изд. СБОНР, 1969, 128 с.
211. Андреева Е. А. Генерал Власов и Русское освободительное движение. Москва, Странник, 1993, 96 с.
212. Артемьев В. П. Первая дивизия РОА. Канада, изд. СБОНР, 1974, 182 с.
213. Ауски С. Предательства и измена: Войска генерала Власова в Чехии. Сан-Франсиско, Глобус, 1982, 408 с.
214. Агония и смерть Адльфа Гитлера (Сборник документов). Москва, изд. дом Звонница, 464 с.
215. Атабек Шамил. Фаталибейли во время 2-й мировой войны. Журнал "Азербайджан", Мюнхен, 1952, N2, с. 61-62.
216. Аскеров-Кенгерлински А. Трагедия Азербайджана. Журнал "Хазар", Баку, 1990, N3.
217. "Аргументы и факты", газет, Москва, 1988, N32.
218. "Аргументы и факты", газет, Москва, 1989, N9.
219. "Аргументы и факты", газет, Москва, 1989, N32.
220. "Аргументы и факты", газет, Москва, 1989, N5.
221. "Аргументы и факты", газет, Москва, 1990, 1-7 сентйабр.
222. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1952, N3.
223. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1953, N10.
224. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1952, N2.
225. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1952, N5.
226. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1952, N4.
227. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1952, N9.
228. Безыменский Л. А. Человек за спиной Гитлера (Мартин Борман и его дневники). Москва, Вече, 1999, 429 с.
229. Безыменский Л. А. Гитлер и Сталин перед схваткой. Москва, 2000. 506с.

230. Безыменский Л. А. Германские генералы с Гитлером и без него. Москва, Мысль, 1964, 350 с.
231. Берлинская (Потсдамская) Конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Велико Британии (17 июль-2 август 1945 г.). Москва, Политическая литература, 1984.
232. Борисов А. Незабываемые договоренности (к 40-летию Ялтинской и Потсдамской конференций), Москва, Знание, 1985, 64 с.
233. Василевски Г. Дело все жизни. Москва, Политическая Литература, 1988, 302 с.
234. Возгрин В. С. Исторические судьбы Крымских татаров. Москва, 1983.
235. Волков О. Погружение втму. Роман-газета, Москва, 1990, N6.
236. Вопросы истории и истографии Великой Отечественной войны. Ленинград, Ленинградский Университет, 1989, 149 с.
237. Вороненкова Г. Ф. Путь длиною в пять столетий: от рукописного общества (национальное своеобразие средств массовой информации Германии). Москва, Языки русской культуры, 1999, 640 с.
238. Вестфаль З. Крейпе В., Блюментрит Г., Байерлейн Ф., Цейтцлер К., Циммерман Б., Мантейфель Х. Роковыерешения Вермахта Ростов-на Дону, Феникс, 1999, 381 с.
239. Вдовиченко Д. И. Борьба политических партий в Турции (1944-1965 гг). Москва, Наука, 1967, 265 с.
240. В диапазоне современности. Москва, Искусство, 1985, 332 с.
241. Галкин А. А. Германский фашизм. Москва, Наука, 1989, 370 с.
242. Гаджибейли Д. Второй этап. Журнал "Азербайджан", Мюнхен, 1952, N3, с. 1-2.
243. Гаджибейли Д. Где Российские демократы смыкаются с большевиками. Журнал "Азербайджан", Мюнхен, 1953, N13, с. 2-3.
244. Гальдер Ф. Военный Дневник. Т. 2, Москва, Военное издательство, 1969, с.628.
245. Гречко А. А. Годы Войны. 1941-1943 гг. Москва, Военное издательство, 1976, 363 с.
246. Герман К. К. Правда истории против лжи о войне. Минск, Университетские издание, 1986.
247. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), фонд 5796 (Юго-восточное отделение Объединения Русских воинских союзов, 1939-1945 гг). Опись 1, дело 21, фонд 5761. (Общезаказье объединение в Германской империи, 1939-1945 гг). Опись 1, дело 9, 10, 12, 13,14, 16, фонд 5853 (А. А. фон Лампе, 1920-1945 гг). Опись 1, дело 70.
248. Дугас И. А., Черон Ф. Я. Вычеркнутые из памяти: советские военнопленные между Гитлером и Сталиным. Париж, Имма-Прес, 1994, 433 с.

249. Дуглас Г. Шеф Гестапо Генрих Мюллер. (Вербовые беседы). Москва, Совершенно секретно, 2000, 410 с.251. Деларю Ж. История Гестапо. Смоленск, Русич, 2000,480 с.
250. Духовный. Потенциал победы Советского народа и Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.
- 251.Деларю Ж. История Гестапо, Смоленск, Русич, 2000,480 с
252. Дойчер И. Тротски в изгнании. Москва, Политическая Литература, 1991, 588 с.
253. Дыбковская А., Молгожата Ж., Жарын Я., История Полши. Варшава, Научное издательство ПВН.1995, 380 с.
254. Дробязко С. И. Вторая Мировая война 1939-1945. Русская освободительная армия. Москва, АСТ, 1998, 45 с.
255. Дробязко С. И. Вторая Мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте. Москва, АСТ, 1999,46 с.
256. "Ежедневные новости", газета, Баку, 1996, N11(26), N12(36).
257. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Т. 1, Москва, изд. "Новости", 320 с.
258. Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. Москва, Военное издательство, 1989, с.
259. Зобков А. В. Немецкие антифашисты в борьбе против Гитлеровской диктатуры в 1943-1945 гг. Ярославль, 1978, 86 с.
260. Иванов Р. Сталин и сюзники (1941-1945). Смоленск, Русич, 2000, 592 с.
261. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 г. М., 1960.
262. Исазаде Н. Адютант его превосходительства. Газета "Зеркало", Баку, 1996, N25.
263. История СССР. Москва, Высшая Школа, 1985, с. 435.
264. "Известия", газета, Москва, 23. 2. 1941.
265. Ильвинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини. Москва, Вече, 2000, 458 с.
266. Имамов В. Запятанная история татар. Казань, Камаз, 1993,80 с.
267. Кавказ 1942-1943 годы: героизм и предательство. Военно-исторический журнал, Москва, 1991, N8, с. 35-43.
- 268.Кершоу Я. Гитлер. Ростов-на Дону. Феникс, 1997,314 с.
269. Крымско-татарские формирования: документы Третьего Рейха свидетельствуют. Военно-исторический журнал, Москва, 1991, N3, с. 89-95.
270. Корхмязян Р. С. Турецко-Германские отношение в годы Второй Мировой войны. Ереван, 1977.
271. Кристофер Крейтон. Загадка Бормана. Смоленск, Русич, 384 с.

272. Кульков Е., Мечков М., Ржетеvский О. Война 1941-1945: факты и документы. Москва, Олга-пресс, 2001, 474 с.
273. Командиры Второй Мировой войны. (Автор – составитель А. Н. Гордиенко). 2-ой часть, Минск, Литература, 1998, 638 с.
274. Коняев Н. Два лица Власова (Жизнь, судьба, легенда). Москва, Вече, 2001, 460 с.
275. Кушевский А. Противоречивый договор. Газета "Аргументы и факты". Москва, 1988, N32.
276. Кисловский Ю. Г. От первого дня до последнего. Москва, Политическая литература, 1988.
277. "Коммунист", газета, Баку, 1920, N43.
278. "Красная Звезда", газета, Москва, 24.09.1985.
279. "Красная Звезда", газета, Москва, 3.10.1940.
280. "Красная Звезда", газета, Москва, 1991, N79.
281. "Красная Звезда", газет, Зачем вводились войска. 26.11.1989.
282. Красная книга ВЧК. Т. 1, Москва, изд. Политическая литература, 1990, 415 с.
283. Красная книга ВЧК. Т. 2, Москва, изд. Политическая литература, 1990, 420 с.
284. Ленин В. И. Собрание сочинений. 3-е издательство. Т. 25, Москва, 1936, 650 с.
285. Летопись Внешней Политики СССР 1917-1978 г. Москва, Политическая литература, 1978, 367 с.
286. Лопухов Б. Р. История фашистского режима в Италии. Москва, Наука, 1970, 296 с.
287. Материалы по истории Русского Освободительного Движения (1941-1945 гг.). Сборник статей, документе и материалов. Выпуск 1, Москва, Грааль, 1997, 416 с. 289. Международные акты о правах человеке. Сборник документов, 1998.
288. Марковчин В. Фелдмаршал Пулюс, от Гитлера к Сталину. Москва, Детектив-пресс, 2000, 320 с.
289. Международные акты о правых человеке, сб. док. Москва, 1998, 178 с.
290. Мельников Д., Черная Л. Тайны Гестапо. Империя смерти. Москва, Вече, 2000, 476 с.
291. Мэнвелл Р., Френкель Г. Знаменосец "Черного ордена" Гиммлер. Москва, Центр-поиграф, 2000, 428 с.
292. Метлдисон Девид. Иностраннные легионы на службе у третьего Рейха США, 1987.
293. Международные акты и правых человеке. Москва, Норма-Инфра, 1998.

294. Михайлов В., Возмездие В. Неотвратимое возмездие. Москва, 1973, 349.
295. "Московские Новости", газета, Москва, 1990, N41.
296. Московская Конференция Министров Иностранных дел СССР, США и Велико Британии (19-30 октябр, 1943 гг). Т. 1 Москва, Политическая Литература, 1984.
297. Млечин Л. Власов и власовцы. Журнал "Новое время" Москва, 1990, N43, с. 36-40.
298. Народный подвиг в битве за Кавказ. Сборник статей. Москва, Наука, 1981, 408 с.
299. Николаев С. Что кроется за "формулой самооправдания". Газета "Голос Родины", Москва, 1970, N8.
300. "Новая Газета", газета, Москва, 1999, N4(527).
301. Нюрнбергский процесс. Т. 1. Москва, Юридическая Литература, 1987, 688 с.
302. Нюрнбергский процесс. Т. 2, Москва, Юридическая Литература, 1988, 672 с.
303. Нюрнбергский процесс. Москва, Т. 3, Юридическая Литература, 1987, 303 с.
304. Нюрнбергский процесс. Т. 4, Москва, Юридическая Литература, 1990, 672 с.
305. Нюрнбергский процесс и современность. Москва, Институт Государства и Права, 1986, 172 с.
306. Операции военной разведки. (Автор-составитель Петров А. В.). Минск, Литература, 1998, 640 с.
307. Орлов А. Тайная битва сверхдержав. Москва, Вече, 2000, 477 с.
308. "Огонек", журнал, 1989, Москва, N38.
309. Огин П. Командир передового дивизии. Правда, 1940, N237.
310. Оджагова Д. Ничто не забыто, никто не забыт. "Неделя", газета, Баку, 19.11.1999.
311. Осьминина Е. Фашистом я никогда не был. Неопубликованное письмо Ивана Шмелева. "Независимая газета", Москва, 30.11. 1999.
312. Павленко П. Мартин Борман. М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1998, 480 с.
313. Поцхверия Б. М. Внешняя Б. М. Внешняя политика Турции после Второй Мировой войны. Москва, Наука, 1976, 306с.
314. Попел Н. Танки повернули на Запад. М., 1960.
315. Пятьдесят лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968.
316. Пэдфмлд Питер. Миссия Рудольфа Гесса, (Тайны XX века), Смоленск, Русич, 1999, 608 с.
317. Проектор Д. М. Фашизм: Пут агрессии и гибели Москва, Наука, 1985, 541 с.

318. Преловская И. Преступления НКВД, во время изгнания чеченов и ингушов, зимой в 1944 года. "Известия", газета 1992, №62.
319. Плеханов Г. В. Политические завещание, "Независимая газета", Москва, 30. 11. 1999, N224(2040).
320. "Правда", газета, Москва, 30.11.1939.
321. "Правда", газета, Москва, 1927, N255.
322. Преступные цели Гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Москва, Военное издательство, 1987.
323. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и Премьер министрами Велико Британии во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Переписка с У. Черчиллем и Х. Эттли. Т. 1, Москва, Политическая Литература, 1989.
324. Рафиев Б. Девять казненных. "Зеркало", газет, Баку, 1996, N49.
325. Расулзаде М. Э. О пантуркизме, Париж, 1930.
326. Райх В. Психология масс и фашизма. Санкт-Петербург, 1997,91 с.
327. Рафаил Н. Профессия предатель. "Бакинский рабочий", газет, Баку, 1981, N250 (19278).
328. Расы и народы. Ежегодник, Москва, 1978, N8.
329. Руге В. Как Гитлер пришел к власти. Москва, Мысль, 1985, 320 с.
330. Риббентроп И. Ф. Мемуары нацистского дипломата. Москва, Мысль, 1998, 448 с.
331. Рокоссовский К. К. Солдатский долг. Москва, Воениздат, 1980, 367 с.
332. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ). Фонд 69 (Центральный штаб партизанского движения (ЦШПД), 1942-1944 гг.). Опись 1, дело: 740, 742, 746-750, 826, 849, 850, 853, 862, 909, 910, 912-914, 925, 945, 946, 984, 986, 1026, 1029, 1031, 1045-1049, 1076.
333. Советский Энциклопедический Словарь. Москва, Советская Энциклопедия, 1980, 450 с.
334. Суворов В. Ледокол. Москва, 2000, 432 с.
335. Суворов В. День. Москва, АСТ, 2000, 426 с.
336. Соколов Б. Н. В плену. Москва, Цитатель, 2000, 262 с.
337. Соколов Б. В. Тайны Второй Мировой войны. Москва, Вече, 2000, 478 с.
338. Соколов Б. В. Охота на Сталина. Москва, Вече, 2000, 380 с.
339. "Социалистическая индустрия", газета, Москва, 1989, N297(6188).342.
340. Славин Н. С. Секретное оружие Третьего Рейха. Москва, Вече, 2000, 446 с.
341. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6, Москва, Инком НВ, 1997,574 с.
341. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 7, Москва, Инком НВ, 1991,525 с.
342. Славин Н.С. Секретное оружие Третьего Рейха. Москва, Вече, 2000, 446 с.

343. Стивенс К. Лесли. Заявление переименование Американского Комитета. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1953, N10, с. 34.
344. "Сигнал", журнал, Берлин, 1944, N12.
345. СССР в борьбе против фашистской Агрессии (1933-1945). Москва, Наука, 1976, 327 с.
346. Туркестанские легионеры. Военно исторический журнал. Москва, 1995, N2, с. 39-46.
347. Тишков А. Предатель перед Советским судом. Советское государство и право. 1973, N2, с. 89-92.
348. Теплюков С. По ту сторону фронта. Московские Новости. Москва, 1990, N19.
349. Тегеран. Ялта. Потсдам. Сборник документов. Издание 3-е. Москва, Международные отношения, 1971, 416 с.
350. Трухановский В. Г., Шакиров Р. С. Секрет о мире: история и современность. Москва, Международные отношения, 1987, 203 с.
351. Трухановски В.Г. Антони Иден. Москва, Международные отношения, 1983, 412 с.
352. Токарев К. Приговор. "Комсомольская Правда", газет, 03.03.1988.
353. Урбиц В. Жжет ладон рукопожатие. "Собеседник", газет, Москва, 1989, N46.
354. Фаталибейли А. Дуденгински. Психологическая война против СССР. "Азербайджан", журнал, 1952, Мюнхен, N4, с. 22.
355. Фаталибейли А. Дуденгински. Прован Советской агрессии в Корею. "Азербайджан", журнал, 1952, Мюнхен, N3, с. 3.
356. Фаталибейли А. Дуденгински. Может ли коммунизм обеспечить жизнь народам? "Азербайджан", журнал, 1952, Мюнхен, N4, с. 24.
357. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 28. 09. 1950. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
358. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 29. 10. 1950. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
359. Фаталибейли А. Дуденгински. Текст передачи на Радио "Свобода" 1953 г. Номер передачи: Б-2931. Из личного архива Абида Тахирли. Копия документа у автора.
360. Фаталибейли А. Дуденгински. Последние новости, Радио "Свобода", ред. Азербайджан. 29 июн, бюллетен N109. Из личного архива Абида Тахирли. Копия документа у автора.
361. Фаталибейли А. Дуденгински. О едином антибольшевистском фронте. "Азербайджан", журнал, Мюнхен, 1952, N2, с. 6.

362. Фаталибейли А. Дуденгински. Полевые записки. "Азербайджан", Мюнхен, 1959, N9, с. 4-7.
363. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. 27. 03. 1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
364. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 19. 04. 1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
365. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 17.03. 952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письмо у автора.
366. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 11.03.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
367. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 11.02.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
368. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. Мюнхен, 04.01.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора.
369. Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо премьер министру К. Эттлу. Из личного архива Р. Абуталыбова. Копия письмо у автора.
370. Фредерик де Мулинен. Право войны руководство для вооруженных сил. Москва, 1993, 166 с.
371. Хоффман Й. История власовской армии. Париж, Имка-Пресс, 1990, 382 с.
372. Черная Л. Коричневые диктаторы. Ростов на Дону. Феникс, 1999.
373. Центр хранения историко документальных коллекций (ЦИДК). Фонд 1303 (Военные и военно-строительные учреждения Германии, 1942-1944 гг.). Опись 3, дела: 51, 54, 58. Опись 4, дело 10.
374. Центральный архив Министерства Обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). Фонд 32 (Главное политическое управление Красной Армии, 1941-1945 гг.). Опись 795436. Дело 1, опись 11306. Дела: 98, 230,231. Опись 176495. Дело 378. Фонд 303 (Полевое управление 2-й гвардийской армии. Опись 4007, дело 21. Фонд 361 (Полевое управление 13-й армии, 1941-1945 гг.). Опись 6079. Дело 209. Фонд 388 (Полевое управление 33-й армии, 1941-1945 гг.). Опись 8712. Дело 1114. Опись 8714. Дело 134. Фонд 407 (Полевое управление 51-й армии, 1941-1945 гг.). Опись 9839. Дело 39. Фонд 422 (Полевое управление 65-й армии, 1941-1945 гг.). Опись 10510. Дело 118. Фонд 426 (Полевое управление 69-й армии, 1942-1945 гг.). Опись 10765, дело 13.

375. Шатов М. В. Материалы и документы ОДНР в годы 2-й мировой войны. Т. 2, Нью-Йорк, Всеславянское издательство, 1966, 79 с.
376. Шакибаев С. Падение "Большого Туркестана". Алма-Ата, Хазуши, 1970, 287 с.
377. Шпеер Алберт. Воспоминания. Смоленск, Русич, 1998, 720 с.
378. Штрик-Штрикфельдт. Против Сталина и Гитлера, (Генерал Власов и Русское Освободительное Движение). Москва, Посев, 1993, 447 с.
379. Яковлев Н. Н. ЦРУ против СССР, Азербайджанское Государственное Издательство, 1983, с. 306.

Xarici ədəbiyyat:

380. Ahmet Temir. 60 yıl Almaniya (1936-1996), Ankara, 1998, s.426.
381. Ali Nussein. Wer hat den Mord bestellt? Abendzeitung, Munhen, 1954, N282.
382. Adolf Hitler. Kavgani. İstanbul, Toker yayınları, 1989, s. 727.
383. Burhan Oğuz. Yüzyillar boyunca Alman Gerçeği ve Türkler, İstanbul, 1983.
384. Cengiz Ozakinci. İrtica 1945-1999. İstanbul, 1999, s. 319.
385. Carnier P.A. L Armata cassacca in Italia 1944-1945. Milano, 1990, 299 r.
386. COUDRU G. les camrs sovietigues en France: les "Russes" livres a Staline en 1945. Paris, 1997, 340 r.
387. Der Zweite Weetkried im Bilden und Dokumenten. Munhen, 1981-1963. B d. 1-3.
388. Dallin A. German rule in Russia 1941-1945: Astudy of occurationrolices. London. New-York. Mc. Millan, 1957,696 r.
389. Der Stern. Munhen, 1954, N51.
390. Nitlers Weisungen fur die Kriegsfuhrung 1939-1945. Frankfurt-Main, 1962-330 s.
391. Noffmann L. Deutsche und Kalmyken 1941 bis 1945. Freiburg: Rombach, 1974, 214 s.
392. Noffmann L. Die Kaukasien 1942-1943: Das deutsche Neer and die Ostrolker der Sowyetunion. Freiburg: Rombach, 1991, 530 s.
393. Noffmann L. Die Ostlegionen 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinen im deutschen Neer. Freiburg: Rombach, 1976, 197 s.
394. Lettlegohn D. Forein legiov of the Third Reich. Vol. 4. - San-Lose (Calif): R. L. Bender, 1987, 380 r.
395. Muhlen Patrik fon Zur. Camali Xac ile Qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984, s. 264.
396. Muncher Nlostriertr. Munhen, 18. 12. 1954.
397. Newland S. Cossacks in German army 1941-1945. London 1991, 218 r.
398. Nehmet S. Azerbaycanli Kurmay minbasi. Turk yolu, İstanbul, 1955, N7.

399. OUICK. Munchen, 1954, N50.
400. Rasim Eksi. Erol Cihangir. Dr. Baymiza Nayit Armagai. Istanbul, Turan Kultur Vakfi. Noca Ahmed Üesvi Vakfi. 1999 s.278.
401. Ronco M. Di 1 occuratione cosacco-caucasta della Carina (1944-1945): ne Aguilisa. (B. d. L.), 225 r.
402. The Naqorni Karabach. Ankara. 1988, c 14.
403. "Türk Yolu", jurnal, İstanbul, 1955, N7.
404. Təkinər S. Ə. Fətəlibəylinin xatirəsinə həsr olunmuş çıxışı. R. Abutalıbovun şəxsi arxivindən. Surəti müəllifdədir.
405. Təkinər S. Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədə folan bəzi şeirlər üzərində araşdırmalar. Dərgi, jurnal, münhen, 1959, № 17, s. 12-14.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ:

FUAD ƏMİRCAN (DƏRYAL)

Fuad Əbdüləli oğlu Əmircan 1911-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Atası əslən şəkildir, xan nəslindəndir.

Əbdüləli bəy Əmircanov isə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Maliyyə Naziri işləmişdir. 1923-cü ildə F. Əmircan ailəsi ilə birlikdə (atası 1920-ci ildə Türkiyəyə getmişdi) Türkiyəyə gedir. İstanbulda Qalatasaray məktəbində ilk təhsilini alır. 1932-ci ildə o, Fransada Siyasi Elmlər İnstitutunda, sonradan isə Almaniyada hüquqi təhsil alır. Təhsilini başa vurduqdan sonra "Zaman", "Son poçta", "Xəbər", "Cümhuriyyət" qəzetlərində çalışır, 1939-cu ildən isə "Təsviri-Əfkar" qəzetində müxtəlif yazılarla çıxış edir. Bu qəzetlərdə o, Səlim Sabit təxəllüsü ilə yazılar çap etdirir.

F. Əmircan 1941-ci ildən "Təsviri-Əfkar" qəzetinin hərbi müxbiri olaraq Almaniyaya gedir və burada Azərbaycan legionerlərinin problemləri ilə maraqlanır, legion həyatında fəallıq göstərir. Əmisi oğlu Məhəmməd Əmircanla birlikdə azərbaycanlı əsirlərlə yaxından təmas qurur, onları legionlara cəlb edir. Burada o, M. Ə. Rəsulzadə ilə yaxından tanış olur və müxtəlif legion qəzetlərinin ("Azərbaycan", "Hücum"), eyni zamanda "Milli Birlik" jurnalının nəşrində yaxından iştirak edir. 1943-cü ildə Berlində keçirilən Milli Azərbaycan Qurultayının iştirakçısı olur, Azərbaycan Milli Birlik Məclisi sədrinin müavini seçilir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin Avropa Şurasının Parlamentində təmsilçisi olur, 1955-1961-ci illərdə isə Almaniyanın Bonn şəhərində Türkiyə səfirliyinin mətbuat atasəsi vəzifəsində çalışır.

1961-ci ildə Türkiyəyə qayıdan F. Əmircan Türkiyə Mətbuat İşləri Komitəsində direktor müavini işləyir. 70-ci illərdə isə o, "Amerikanın səsi"

Radiosunun Türkiyə şöbəsinin direktoru olur. 1993-cü ildə F. Əmircan 82 il ayrı düşdüyü vətəni Azərbaycana gəlir. F. Əmircan 1995-ci ilin mayın 8-də Almaniyanın Bonn şəhərində vəfat edir.

F. Əmircan Türkiyənin İstanbul şəhərində, Ailə qəbiristanlığında, doğmalarının yanında dəfn edilmişdir.

XASMƏMMƏDOV XƏLİL

Müsavat Partiyasının görkəmli xadimi, Zaqafqaziya Seyminin üzvü, Azərbaycan Parlamentinin üzvü, görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. 1919-cu ildən 1920-ci ilin aprel işğalına qədər Müsavat hökumətində müxtəlif vəzifələr tutmuşdur. 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 16-dək Ədliyyə Naziri, iyunun 19-dan dekabrın 7-dək portfelsiz nazir, 1918-ci il dekabrın 26-dan 1919-cu il martın 14-dək Daxili İşlər Naziri, dekabrın 24-dən 1920-ci il aprelin 1-dək Ədliyyə Naziri vəzifələrində çalışmışdır. İşğaldan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda fəal mübarizə aparmışdır. 1924-cü ildə İstanbulda M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə yaradılan Azərbaycan Milli Mərkəzinin üç rəhbərindən biri idi.

ƏZİZ ALPAUT

Əziz Alpaut gənc yaşlarından milli mübarizəyə qoşulub. 1917-1918-ci illərdəki hadisələrdə yaxından iştirak edib. Türk-Müsəlman Tələbələri İttifaqının sədri olub. Könüllü olaraq milli dəstələrin tərkibində Lənkəranda, Bakıda (1918-ci ilin mart hadisələrində) vuruşub. Sovet hökuməti tərəfindən həbs edilib və Bakıda, Rostovda, Sibirdə həbsxanalarda yatıb. Azərbaycan Milli Birliyinin rəhbərlərindən biri və "Millət" Partiyasının sədri olub.

ALBAY İSRAFİL BƏY İSRAFİLOĞLU

Milli Azərbaycan Ordusunun tanınmış zabitlərindən olan albay İsrafil İsrafiloğlu İkinci Dünya müharibəsinin sonunda İngilis-Amerikanlar tərəfindən Sovetlərə təslim edilmişdir. İsrafil bəy Azərbaycan ruslar tərəfindən istila edildikdən sonra Türkiyəyə sığınmış, buradan Polşa ordusuna və Hərb Akademiyasına gedərək məzun olmuş, sonra orada vəzifə almışdır.

Sovetlərə təslim edildikdən sonra İsrafil bəy "vətən xaini" adı ilə qətlə yetirilmişdir. İsrafil bəyin digər bir qardaşı isə Amerikaya getmiş, Nyu-York yaxınlığındakı Nevada şəhərində yaşamışdır.

ALBAY CAHANGİR BƏY KAZIMOĞLU

Azərbaycanın tanınmış hərbiçisi Cahangir bəy Kazımoğlu Gəncədə doğulmuşdur. İlk təhsilini burada aldıqdan sonra o, 1918-1920-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusu 3-cü Gəncə alayının komandiri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun qurulmasında, möhkəmlənməsində yaxından iştirak etmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra mayın 25-dən iyunun 4-dək Gəncə üsyanına başçılıq etmiş, Gəncədə Sovet hökumətini devirmişdir.

Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra o, Türkiyəyə getmiş, hərbi sahədə çalışmış, sonradan isə Marşal Pilsudskinin dəvəti üzrə Polşaya getmiş, Polşa ordusunda albay rütbəsində çalışmışdır. İkinci Dünya müharibəsində Azərbaycan legionunun təşkilatçılarından olmuş, tabur komandiri kimi döyüşlərdə iştirak etmişdir. Uğurlu döyüş əməliyyatlarına görə o, Azərbaycan legionunun ordeni ilə də təltif edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra əvvəlcə İtaliyada, sonradan isə Türkiyədə yaşamışdır. 1955-ci il yanvarın 17-də Almaniyaya bir qadın tərəfindən bileti alınmaqla təyyarə ilə dəvət edilmiş və elə həmin görüşdə o, müəmmalı şəkildə vəfat etmişdir. Onun ölümünün də Sovet hökumətinin sifarişi olduğu göstərilməkdədir.

İSMAYIL ƏKBƏR

İsmayıl Abbasqulu oğlu Əkbərov. İndiki Cəlilabad rayonundandır. Uzunmüddət “Azadlıq” radiosunun “Azərbaycan” redaksiyasına başçılıq etmişdir. Lənkəranda Pedaqoji Texnikumu və Tbilisidə Maliyyə-kredit kursunu bitirmişdir. Bir müddət Cəlilabadda, Xaçmazda və Bakıdakı maliyyə şöbələrində işləmişdir. 1942-ci ildə almanlara əsir düşmüşdür. Həmin ili Autvitsdəki (Osvensim) təxribatçılıq məktəbini bitirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra unterşturmbanfurer rütbəsini almışdır. Sovet partizan hərəkətinə qarşı fəallığına görə Reyxin orden və medallarına layiq görülmüşdür. Şimali Qafqazda, Berdyanskda və Odessada Alman komandanlığının xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirmişdir. 1944-cü ildə “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi”nin orqanı olan “Yeni hücum” qəzetinin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Qəzet Sovet İttifaqı və Sovet Azərbaycanı əleyhinə təbliğata üstünlük verirdi. İstanbulda böyük mülkü, Münhendə ticarət mağazası, Amerika və İsveçdə çoxlu sərmayəsi vardı. Vəsiyyətinə görə Türkiyədə Türkiyədə dəfn edilib.

SÜLEYMAN TƏKİNƏR

Süleyman Məmməd oğlu Məmmədov (təxəllüsü Süleyman Təkinərdir). Mərdəkəndə anadan olub. Müharibədən əvvəl Gəncədə ali pedaqoji təhsil almış,

sonralar Bakı Dövlət Universitetində tarix müəllimi olmuşdur. Mühəribə illərində cəza batalyonuna göndərilmiş, almanlara əsir düşmüşdür. Almanıyanın “Vüstrou” qəsəbəsində təbliğətçi agentlər hazırlayan məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Əsir düşərgələrində Sovet İttifaqı əleyhinə ciddi təbliğət işləri aparmışdır. Mühəribədən sonra bir müddət Almaniyada yaşamış, sonradan Türkiyəyə getmişdir. İstanbulda “Millət” kitabxanasında işləmiş, “Azərbaycan Mədəniyyəti Cəmiyyəti”ni yaratmışdır. 1956-cı ilə qədər Türkiyədə yaşadıqdan sonra “Azadlıq” radiosunda işə düzəlmiş və Almaniyaya köçmüşdür.

FƏRMAN MƏMMƏDOV

“Azadlıq” Radiosunun uzun müddət əməkdaşı işləmiş F. Məmmədov Cəbrayıl rayonunun Mərcanlı kəndindəndir. Sovet Ordusu sıralarına çağırılarkən bir müddət Astraxanda hərbi məktəbdə oxumuşdur. Orduya çağırılmış, Kiyev şəhəri ətrafındakı döyüşlərdə almanlara əsir düşmüşdür. 1942-ci ilin sentyabrında Gestaponun nəzdindəki məşhur “Teppelin” kəşfiyyat mərkəzinə göndərilmişdir. Oranı bitirdikdən sonra “Autvits”dəki kəşfiyyat məktəbində oxumuşdur. Həmin məktəbdə ratsiya ilə işləməyi, şifrləri açmağı və s. öyrənmişdir. Sonradan komandanlıq onu Berdyansk şəhərindəki əsir düşərgəsinə əsirlər arasında təbliğət aparmaq üçün göndərmişlər. 1943-cü ildə Berlində “Azərbaycan Milli Qurultayı”nda iştirak etmişdir. Oberşturmbanföhrer rütbəsi alan F. Məmmədov 1943-cü ildə azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələrin birinə alay komandiri təyin edilmişdir. Mühəribədən sonra bir müddət İranda olmuş, sonra Türkiyəyə getmiş, sonradan isə “Azadlıq” Radiosunun “Gürcü” redaksiyasında çalışmışdır. Bir müddətdən sonra isə “Azərbaycan” redaksiyasında fəaliyyət göstərmişdir.

ƏLİ ARANLI

Əli Həsən oğlu Həsənov (təxəllüsü Əli Aranlıdır) Neftçala rayonunun Aşağı Qaramanlı kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra keçmiş Xıllı rayonunda çıxan “Kommunizm yolu” qəzetində ədəbi işçi, sonralar məsul katib işləmişdir. Mühəribə illərində almanlara əsir düşür. Bir müddət Sovet Ordusuna qarşı Ukraynada, Belorusiyada vuruşur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra “Azadlıq” radiosunda adi işçi, sonradan isə Baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır.

MƏCİD MUSAZADƏ

Məcrid Musayev - Musazadə (Təxəllüsü Məcrid Qarsalanidir) əslən İsmayılı rayonunun Qərsələ kəndindəndir. O, 1914-cü ildə oktyabr ayının 10-da Bakıda dünyaya göz açmış, burada orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin ədəbiyyat və tarix fakültəsinə daxil olmuşdur. Universiteti uğurla

başa vuran gənc Məcid Musazadə Bakıdakı dövlət kitabxanalarında, sonradan isə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda elmi əməkdaş olaraq çalışmışdır. Lakin Böyük Vətən müharibəsi onu sevdiyi işindən birdəfəlik ayırı salmışdır.

1941-ci ildə müharibənin od-alovu içərisinə göndərilən Məcid Musazadə 1942-ci ilin qızğın döyüşlərinin birində almanlara əsir düşdü. Burada yaxşı adamlarla rastlaşdı, Berlinə göndərildi. Əvvəlcə Berlindəki “İrtibat qərargahı”nda, sonra isə nəşrə başlayan “Azərbaycan” qəzetində mühərrir və Baş redaktor vəzifələrində 1945-ci ilə qədər çalışmışdır. Müharibədən sonra o, Münhen şəhərində yaşamış, “Azadlıq” Radiosunun Azərbaycan şöbəsində fasiləsiz 26 il işləmiş, müxtəlif illərdə şöbənin baş redaktoru olmuşdur. Peşə imkanlarından istifadə edərək həmişə xalqımızın ədəbiyyatını, tarixini, adət-ənənələrini fəal təbliğ etmişdir. 1990-cı ildə mayın 28-də “Türk Dünyasının Araşdırma Vəqfi”nin Kayseri şəhərində təşkil etdiyi Birinci Azərbaycan Millətlərarası Konqresində iştirak edən Məcid Musazadə 1990-cı ilin iyulun 17-də 76 yaşında vəfat etmişdir. İyulun 20-də vətəndən çox-çox uzaqlarda Münhendə Nordfriedhofda torpağa tapşırılmışdır.

MURAD MURADLI

Murad Muradlı (şəkili) “Azadlıq” Radiosunda çalışmışdır. Əslən Zaqatala rayonundandır. Müharibə illərində almanlara əsir düşmüşdür. Sonradan “Azərbaycan” qəzeti redaksiyasında işləmişdir.

TUQAY MƏMMƏD

Tuqay Məmməd - əsli Şamaxı rayonundandır. Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. 1926-cı ildə Qərbi Avropada olmuşdur. Müharibə illərində “Vineşa” təbliğat şöbəsi tərəfindən yayınlanan Radioverilişin “Azərbaycan” redaksiyasına başçılıq etmişdir.

ƏNVƏR QAZIYEV

Ənvər Qaziyev - Əsli Şəki rayonundandır. Müharibəyə qədər “Bakinski Raboçi” qəzetində jurnalist işləmişdir. “Hücum” qəzetinin də bir müddət redaktoru olmuşdur.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu olan M. Ə. Rəsulzadə 1884-cü ilin yanvar ayının 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Bakı Texniki məktəbində almışdır. M. Ə. Rəsulzadə o dövrün aparıcı qəzet və jurnallarından olan “Şərqi Rus”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Dirilik” və “Açıq söz”də çoxlu sayda yazılarla çıxış etmişdir. Gənc yaşlarından

siyasi həyata atılan M. Ə. Rəsulzadə sonradan İranda, Türkiyədə yaşamış, müxtəlif mətbuat orqanlarında dəyərli yazılar çap etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri vəzifəsində çalışır, demokratik dövlət quruculuğu prosesində yaxından iştirak edirdi.

1920-ci ilin aprel işğalından sonra mühacirətdə yaşayan M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsini bir an da olsun dayandırmamışdır. Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində jurnallar, qəzetlər, kitablar çap etdirmiş, Azərbaycan problemini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi illərində M. Ə. Rəsulzadə minlərlə azərbaycanlı əsiri xilas etdi. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən qəbul edilmədiyini gördükdə, Rumıniyaya keçib orda fəaliyyət göstərdi. Müharibənin sonunda isə legionerlərin xilasını ilə bağlı “Azərbaycan Demokrat Birliyi” təşkilatını yaratdı.

Sonradan Türkiyədə yaşayan M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və siyasi həyatı ilə bağlı əllinci illərdə çoxlu sayda məqalələr, əsərlər yazmış, nəşr etdirmişdir. M. Ə. Rəsulzadə 1955-ci ilin mart ayının 6-da vəfat etmiş, Ankaranın Əsrli məzaristanlığında dəfn edilmişdir.

CEYHUN HACIBƏYLİ

Azərbaycanın görkəmli mətbuat xadimlərindən olan Ceyhun Hacıbəyli 1891-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Şuşada və Bakıda təhsil aldıqdan sonra bir müddət Sankt-Peterburq Universitetində oxumuşdur. Sonradan o, Fransanın məşhur Sorbon Universitetində təhsil almışdır. Ceyhun bəy “Kaspi”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərində əməkdaşlıq etmişdir. 1918-ci ildə nəşrə başlayan “Azərbaycan” qəzetinə qardaşı Ü. Hacıbəyli ilə birgə redaktorluq etmişdir. 1918-ci ildə o, Ə. Topçubaşov və digər Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə birgə Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş və orada da qalıb yaşamışdır. Fransada yaşadığı illərdə o, Azərbaycanın tarixi, mətbuatı, mədəniyyəti, siyasi vəziyyəti ilə bağlı çoxlu sayda elmi əsərlərini və məqalələrini mətbuatda dərc etdirmişdir.

Bundan əlavə, C. Hacıbəyli Azərbaycan legionerləri ilə də sıx əlaqədə olmuş, onlara yaxından kömək göstərmişdir.

C. Hacıbəyli 1962-ci ildə, oktyabr ayının 2-də Parisdə vəfat etmiş və Sen-Klu məzarlığında dəfn edilmişdir.

MƏZAHİR DAŞQIN (BORSUNLU)

Legioner şair Məzahir Daşqın (Borsunlu) 1909-cu ildə Tərtər rayonunun Borsunlu kəndində anadan olmuşdur. Bakıda Fəhlə fakültəsində təhsil almışdır.

1926-cı ildən ilk şerləri çap olunmağa başlamışdır. Eyni zamanda o, gözəl saz çalmağı bacarmışdır. 1941-ci ilin ilk günlərindən müharibəyə gedir. 1942-ci ilin avqust ayında almanlara əsir düşür. Tezliklə o, Azərbaycan legionunun sevimli şairinə çevrilir. Azərbaycan legionerlərinin nəşr etdiyi “Azərbaycan”, “Hücum” qəzetlərində çoxlu sayda şerlərlə çıxış edir.

İkinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra M. Daşqın vətəni Azərbaycana qayıdır. Burada qaldıqdan bir neçə gün sonra onu “Vətən xaini” adı ilə həbs edib, əvvəlcə Mingəçevirdə, Bakıda saxlayır, sonra isə Sibirə göndərilir. Sonra isə Qorki vilayəti həbsxanalarında o, 10 ilə yaxın - 1956-cı il iyulun 23-nə qədər yatır. 1956-cı ildə həbsdən azad edilib vətəni Azərbaycana qayıdır. Bakıda o, müxtəlif illərdə xalq yaradıcılığı, folklor sahəsində çalışmışdır.

Olduqca ağır və çətin həyat yaşamış Məzahir Daşqın (Borsunlu) 1979-cu ilin oktyabrın 31-də vəfat etmiş və doğma kəndi Borsunluda dəfn edilmişdir.

ƏBDÜRRƏHMAN FƏTƏLİBƏYLİ-DÜDƏNGİNSKI

Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski 1908-ci ildə Naxçıvanın Şərur rayonunun Düdəngə kəndində anadan olub. Atası Əli bəy çar Rusiyası ordusunda zabit olub. Atasını orduda xidmətdə olarkən 1910-cu ildə zəhərləyib öldürürlər.

Ə. Fətəlibəyli Düdənginski gənc yaşlarından əsgər getmiş, Azərbaycan diviziyasında xidmət etmişdir. 30-cu illərdə o, Moskvada Hərbi Akademiyada təhsil almışdır. Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) hərbi xidmətdə olmuşdur. 1937-ci ildə Bakıda məzuniyyətdə olarkən Leyla xanım Qazıyeva ilə ailə həyatı qurmuş və oğlu Əli dünyaya gəlmişdir. 1939-cu ildə Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski Finlandiya müharibəsində iştirak etmiş və “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif edilmişdir. 1940-cı ildə sovet qoşunları Pribaltikanı işğal edərkən, onu Leninqraddan Riqada yerləşən hərbi ştaba göndərilir. Burada isə o, döyüşlərin birində əsir düşərək almanlar tərəfə keçir. Aİmaniyada həbs düşərgəsində olarkən Azərbaycan legionunun təşkilində və Milli Azərbaycan Qurultayının keçirilməsində fəallıq göstərir, çoxlu sayda əsirləri ölümdən qurtarır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra İtaliyada, Misirdə olur (onun burada olarkən Fələstin azadlıq ordusu sıralarına qoşulması haqqında məlumatlar vardır), Türkiyəyə gedir, nəhayət Almaniyada “Azadlıq” radiosunun Azərbaycan redaksiyasına başçılıq edir, Münhendə Azərbaycan və rus dillərində “Azərbaycan” jurnalını nəşr edir. 1954-cü ilin noyabr ayında Ə. F. Düdənginski Sovet İttifaqından göndərilən bir casus qətlə yetirir. Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski Münhen yaxınlığındakı Noy-Ulm şəhərində dəfn edirlər.

Həyat yoldaşı Leyla xanım və oğlu Əli onun ölümündən sonra Amerikada yaşamağa gedirlər və bu günə qədər onlardan heç bir məlumat yoxdur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra 1949-cu ilin iyunun 13-də Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin yaxın qohumlarını - bacısını və ailəsini, dayısı Nəsrulla xanın həyat yoldaşı Zina xanımı, oğlanları Səfiyev Bəhlulu, Beytulla və Rəşidi ailələri ilə birgə Sibirə sürgün edirlər. Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin ailəsi 1955-ci ildə verilən ümumi bağışlamadan sonra vətənə qayıda bilməmişdir.

PROFESSOR QERHARD FON MENDE

Azərbaycan legionerləri ilə yaxın münasibətdə olan, Hitler Almaniyasında Şərqi Nazirliyinin Qafqaz bölməsinə başçılıq edən professor Qerhard fon Mende əslən Baltik almanlarındanır. Riqa şəhərində doğulmuş, Birinci Dünya müharibəsindən sonra ailəsi ilə birgə Almaniyaya köçmüşdür. İlk və orta təhsilini aldıqdan sonra o, ali təhsilini ictimai məsələlərə həsr etmişdir. İlk araşdırmaları da Rusiyadakı türklərin milli mücadilələrini ələ alması olmuşdur. Digər tərəfdən fon Mende Şimal Türklərinin məşhur ailələrindən birinin qızı olan doktor Sofya Sırtlan ilə evlənmiş və bu baxımdan onun türklərə bağlılığı olmuşdur. Professor fon Mendenin Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə ilə də yaxın münasibətləri olmuşdur.

O, bir müddət Berlin Universitetində Xarici Məmləkətlər fakültəsində Rusiya bölməsi üzrə ordinarıus professor olaraq təyin edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Almaniyada yaradılan Şərqi Avropalı Araşdırma İnstitutunun müdiri olmuşdur.

Professorun başlıca dəyərli əsərlərindən bir neçəsinin adını veririk: 1) Rusiyadakı türklərin milli mücadiləsi. 2) Sovetlər Birliyində yaşayan xalqlar. 3) Sovetlər Birliyi hakimiyyəti altındakı xalqlar. 4) Milliyət və ideoloji və s.

Professor fon Mende İkinci Dünya müharibəsindən sonra türksəvər legionerlərə, eləcə də mühacirlərə yaxından maddi və mənəvi dəstək vermiş, onların bir sıra məktəb və universitetlərdə təhsilinə imkanlar yaratmışdır.

Bütün türklərin yaxın dostu və xeyirxahı olan professor fon Mende 1963-cü ilin dekabr ayının 12-də vəfat etmişdir.

AVTORXANOV ƏBDÜRRƏHMAN

Milliyətçə çəçəndir. Qafqaz legionerlərindəndir. Ə. F. Düdənginskinin yaxın dostu olub. Məşhur sovetoloq olan Ə. Avtorxanov "Hakimiyyətin texnologiyası", "Partokratiya" kitablarının müəllifidir. 1937-ci ildə Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunu bitirdikdən sonra "xalq düşməni" adı ilə həbs edilib, 1942-ci ildə həbsdən buraxılıb. 1943-cü ildən Sovetlər Birliyinə qarşı mübarizəsini davam etdirib. Eyni zamanda o, doktorluq elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Azərbaycanlı mühacir və legionerlərlə yaxından münasibətdə olub.

İZAHLAR

Legion - latın mənşədi sözdür. Hərbi birliklər, könüllü birliklər mənasındadır. Hələ qədim Romada 4,5-7 min nəfərdən ibarət belə birliklər mövcud idi. 16-19-cu əsrlərdə isə Fransada, Böyük Britaniyada, Almaniya və Rusiyada belə hərbi birliklər mövcud idi. Belə birliklər adətən başqa ölkələrin vətəndaşlarından təşkil olunurdu. Məsələn, 1797-1808-ci illərdə Fransada mövcud olan Polşa legionları Polşanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdılar.

Legioner - könüllü, könüllü döyüşçü mənasındadır.

Faşizm - italyan mənşəli sözdür, birlik, birləşmə mənasındadır. Siyasi cərəyan olaraq kapitalizmin ümumi böhranı prosesində yaranmışdır və daha aqressiv qüvvələrin marağını ifadə etmişdir.

Neofaşizm - faşist təşkilatlarında müasir sağ qüvvələrin birliyi olaraq ortaya çıxmışdır.

Gestapo - Hitler Almaniyasında gizli polis təşkilatıdır. Sayı 40 min olmuşdur.

SS - Almaniya Silahlı Qüvvələrində “Mühafizə Dəstələri”. 1925-ci ildə yaradılıb. Sayı 50 min olmuşdur.

SD - Almaniya “Təhlükəsizlik Xidməti” təşkilatı. Sayı 70 min olmuşdur.

SA - Almaniya “Hücum Dəstələri” təşkilatı. 1921-ci ildə yaradılıb. sayı 1,2-1,7 milyon olmuşdur.

OKV - Almaniya Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanlığı.

Gruppenführer SS - SS-də rütbə, Vermaxtda general-leytenantı uyğun.

Standartenführer SS - SS-də albaya uyğun olan rütbə.

Sturmbannführer SS - SS-də mayora uyğun olan rütbə.

Sturmführer SS - SS-də leytenantı uyğun rütbə.

Quauleyter - Nasist təşkilatında vilayət rəhbəri.

Einsatzgruppe - SS, SD və polisdə, işğal edilmiş ərazilərdə kütləvi ölümləri törədən xüsusi çevik hərbi hissələr.

Führer - rəhbər, lider.

Obergruppenführer - SS-də rütbə, Vermaxtda piyada qoşunlarında generalı uyğun.

Obersturmbannführer - SS-də rütbə, Vermaxtda podpolkovnikı uyğun.

Obersturmführer - SS-də rütbə, Vermaxtda leytenantı uyğun.

Reichsführer - SS rəhbəri: bu vəzifəni Himmler tuturdu.

Reichstag - Almaniya Parlamenti.

Reichskommissar - işğal edilmiş torpaqlarda nasist administrasiyasının rəhbəri.

NSDAP - Milli Sosialist Almaniya Fəhlə Partiyası. 1919-cu ildə əsası qoyulub. 1921-ci ildən partiya Hitler rəhbərlik edib.

Vermaxt - Versal Sülh Müqaviləsinə zidd olaraq yaradılan Hitler Almaniyasının Silahlı Qüvvələri.

Veymar Respublikası - 1919-1933-cü ildə mövcud olan Almaniya.

Versal Sülh Müqaviləsi - Birinci Dünya müharibəsini yekunlaşdıran dövlətlərin müqaviləsi. Müqavilə 1919-cu ilin iyun ayının 28-də Fransanın Versal şəhərində imzalanmışdır.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

Almaniyada yaradılmış

Milli Azərbaycan Komitəsinin sədri

Məcid MUSAZADƏ (Qarsalani)
Legionerlərin nəşr etdiyi
"Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru

Fuad ƏMİRCAN

*Azərbaycan
irtibat heyətinin
başçularından biri*

**Borsunlu
Məzahir DAŞQIN**

*Tanınmış
legioner şair*

Mayor Əbdürrəhman bəy FƏTƏLİBƏYLİ - DÜDƏNGİNSKİ

*Yuxarıdakı şəkildə O.F. Dūdōnginski
Aşağıdakı şəkildə - O.F.Dūdōnginski ailəsi ilə birlikdə*

Azərbaycan legionerlərindən
Şəkildəkilər: yuxarıda - solda mayor İsrəfil bəy İsrəfilbəyli,
sağda A. Atamalibəyov;
aşağıda - solda A. Babayev,
Sağda Balakişiyev

АЗЕРБАЙДЖАН ССР

Али ханлызов

1980/741 №11, Сели. Бүрүтү Бүрүтү №11,
Ташкент 16-02-80.

Ташкент шаһри 1980 йили 12-август кунда.

12.1980 1-НУЗ 8.

№ 14 _____ от _____

АЗЕРБАЙДЖАН ССР

Верховный суд

1980/741 №11, Сели. Бүрүтү Бүрүтү №11,
Ташкент 16-02-80.

Ташкент шаһри 1980 йили 12-август кунда.

Гражданину генобдун Абулу Абдулла оглу

Город Баку, ул. Шахмат 04 кв. 3.

На ваш запрос сообщаем, что постановлением Особого совещания при ЦК АЗСР от 8 сентября 1940 года была снята в отношении Гамовой Сажики Али жаны-плати ошани, 1904 года рождения, ее сына Гамовой Абулу Абдулла оглу-1940 года рождения, сына Гамовой Тохума Абдулла оглу-1941 года рождения, дочери Гамовой Рафига Абдулла ишан-1949 года рождения и несовершенно-летнего сына ишана в Азербайджанской ССР на предоставление в гражданство Советского Союза, для семьи принадлежность.

Определением судебной коллегии Верховного Суда Азербайджанской ССР по уголовным делам от 17 февраля 1968 года № 7-0/144,56 взыскание постановлением Особого совещания при ЦК АЗСР в отношении Гамовой Сажики Али жаны, Гамовой Абулу Абдулла оглу, Гамовой Тохума Абдулла оглу, и Гамовой Рафига Абдулла ишан отменено и все освобождено от ошани. Постановлением Особого совещания при ЦК АЗСР от 8 октября 1969 года признано незаконным и все дело было прекращено.

Согласно постановлению Совета Министров СССР от 8 сентября 1955 года № 1655 "О трудовом стаже, трудоустройстве и пенсиях работников обеспечения граждан, несовершеннолетних привлеченных и уголовной ответственности и в последствии реабилитированных: Указано что при определении трудового стажа граждан, несовершеннолетних привлеченных и уголовной ответственности и впоследствии реабилитированных ... время пребывания в ссылке зачитывается как в общий трудовой стаж, так и в стаж по специальности. Это время зачитывается и в непрерывный трудовой стаж, если перерыв между днем освобождения от ответственности или освобождения от места заключения или ссылки и днем поступления на работу не превышает шести месяцев, не считая времени перехода к месту жительства.

Первый заместитель председателя
Верховного Суда Азербайджанской ССР

A. A. Zeynalov
А. А. Зейналлов.

Ə.F.Düdənginskiyin ailəsinə verilən bəraət kağıdı

Dr. A. Kassis

Kommission Geistl.

Oktober 1991

Die Liste
der Kriegsgefangen. Turk-Tataren,
die zur Umbildung für besondere Zwecke
ausgewählt wurden.

(Im ganzen habe ich hier rund 450 Namen unter
Kriegsgefangenenlager bei Kochanowka (44)

für Propaganda und Verwaltung:

<u>Nr.</u>	<u>Legen-Nr.</u>	<u>Nach- und Vorname</u>	<u>Jahr</u>
1.	25 285	Kahirof, Scharif	1919
2.	45 050	Gabidullin, Muchamaj	1918
3.	24 660	Sattarof, Nedahip	1918
4.	29 189	Chisammittinof, Behmed	1919
5.	29 452	Seizchanof, Münir	1918
6.	26 959	Chisammittinof, Omer	1911
7.	43 977	Zonagilof, Schichulla	1918
8.	17 346	Konexhof, Lcherija	1917
9.	25 336	Selenof, Jusewi	1919
10.	21 970	Chahinullof, Weli	1914
11.	34 858	Labyfot, Mirligan	1917
12.	35 548	Tagirof, Medahit	1909
13.	27 786	Aseanof, Oblamit	1914
14.	26 236	Yfeminof, Weli	1915
15.	43 546	Jafarof, Behmed-Keki	1921

Legionerlerin ilk qeydiyyatı siyahısı

Azərbaycan legionerlərinin Almaniyadakı məzarları

Nəsiman Yaqublu
AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİ

(monoqrafiya)

Kompüter tərtibatçısı: İsmayıl Əyyubov
Kompüter dizayneri: İmran Ağayev, Məcid Qocayev
Kompüter yığıcısı: Nəzakət Muradova
Korrektoru: İradə Quliyeva

Yığılmağa verilmişdir: 12.09.2004

Çapa imzalanmışdır: 18.11.2004

Kağız formatı: 60×84 1/16

Nəşr çap vərəqi: 21,0

Tiraj: 300

Nəşriyyat direktoru: t.e.n. Ə.Cəfərov

“Çıraq” nəşriyyatının mətbəəsində hazır plyonkadan çap olunmuşdur.